CLEMENTIS ROMANI

9̈8̈0

EPISTULAE.

EDIDIT, COMMENTARIO CRITICO ET ADNOTATIONIBUS
INSTRUXIT,

MOSIS ASSUMPTIONIS

QUAE SUPERSUNT

COLLECTA ET ILLUSTRATA

ADDIDIT,

OMNIA EMENDATA ITERUM EDIDIT

ADOLPHUS HILGENFELD.

LIPSIAE,
T. O. WEIGEL.
MDCCCLXXVI.

Gift of Professor William H. Green

PROLEGOMENA

AD NOVUM TESTAMENTUM

EXTRA CANONEM RECEPTUM.

Novi Testamenti canonem „per varios casus, per tot discrimina rerum" tandem ad finem pervenisse constat.[1]) itaque in Novi Testamenti sacrum codicem etiam libri recepti sunt in antiquissima ecclesia valde addubitati et a plerisque reprobati. alii extra hunc canonem relicti sunt, qui primitus in plerisque ecclesiis maxima fruebantur auctoritate. huius rei testes sunt ipsi Bibliorum codices antiquissimi. nam codex Alexandrinus canonicis Novi Testamenti libris addidit Clementis Romani epistulam utramque; codex Sinaiticus Barnabae epistulam integram, Petri apocalypsin, quam sex folia sequentia non conservata continuisse videntur, denique Hermae Pastorem adiecit. hi libri inter Patrum apostolicorum scripta edi solent. qui titulus non tantum propter horum librorum veram originem, sed etiam propter ipsam notionem fluctuantem neque certis terminis circumscriptam displicet. alii libri, qui et ipsi ad christiani canonis historiam pertinuerunt, deperditi sunt. fragmenta I. A. Fabricius[2]) et I. E. Grabius[3])

1) cf. libros meos: Der Kanon und die Kritik des Neuen Testaments in ihrer geschichtlichen Ausbildung und Gestaltung, nebst Herstellung und Beleuchtung des Muratorischen Bruchstücks, Hal. 1863. Historisch-kritische Einleitung in das Neue Testament. Lips. 1875 p. 29 sq.

2) Codex apocryphus Novi Testamenti, collectus, castigatus testimoniisque censuris et animadversioribus illustratus, Tom. I. II. Hamburgi 1703. editio secunda, emendatior et tertio etiam tomo aucta. Hamburg. 1719.

3) Spicilegium ss. Patrum ut et haereticorum, seculi post Christum natum I. II et III. Tom. I. sive seculum I. ed. II. Oxoniae 1700. cf. etiam Credneri

ediderunt, sed haec iam valde aucta et emendata denuo edenda sunt, et in hac collectione plurima comprehenduntur, quae ad ipsam codicis sacri originem non pertinent, plane apocrypha seriorisque aetatis. omnibus igitur omissis, quae in Patrum apostolicorum scriptis et in Novi Testamenti codice apocrypho ad ipsas canonis origines non pertinent, ceteris quae huc pertinent collectis, efficitur *Novum Testamentum extra canonem receptum*, quod colligere et edere ausus sum, in hoc opere eam secutus legem, ut omnia scripta, quaecunque in Novi Testamenti collectionibus antiquioribus locum quemdam habuerunt, sive integra sive ex parte conservata, undique conquirerem.

Sacri autem codicis varietas antiquissima revocanda est ad ipsius Christianismi principale discrimen, Iudaismum aut defendentis aut impugnantis. qui ex Hebraeis Christi fidem receperunt, praeter Veteris Testamenti codicem unico utebantur evangelio secundum Matthaeum, et eo primitus hebraico (cf. huius operis fascic. IV). unico huic evangelio neque epistulas Pauli, quem tamquam apostatam legis recusabant, [1]) neque Acta apostolorum canonica addebant, XII apostolorum et Pauli discordiam potius quam concordiam praedicantes. alia quidem Acta apostolorum recipiebant, quibus Paulus impugnabatur, famososque illos libros Clementi Romano suppositos, qui Petri veri gentilium apostoli et Pauli falsi gentilium apostoli, per Simonem magum repraesentati, certamina enarrant, lectitabant. [2]) etiam alii libri XII

librum: Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften. Vol. I: Die Evangelien der Petriner oder Judenchristen. Hal. 1832.

1) cf. Irenae. adv. haer. I, 26, 2, Origen. c. Cels. V, 65 (Opp. ed. Ruae. I, 628) *εἰσὶ γάρ τινες αἱρέσεις τὰς Παύλου ἐπιστολὰς μὴ προσιέμεναι, ὥσπερ Ἐβιωναῖοι ἀμφότεροι καὶ οἱ καλούμενοι Ἐγκρατηταί*. Eusebius HE. III, 27, 4: *οὗτοι δὲ* (Ebionaei) *τοῦ μὲν ἀποστόλου πάσας τὰς ἐπιστολὰς ἀρνητέας ἡγοῦντο εἶναι δεῖν, ἀποστάτην ἀποκαλοῦντες αὐτὸν τοῦ νόμου.*

2) Epiphanius Haer. XXX, 15 de Ebionaeis: *χρῶνται δὲ καὶ ἄλλαις τισὶ βίβλοις, δῆθεν ταῖς Περιόδοις καλουμέναις Πέτρου, ταῖς διὰ Κλήμεντος γραφείσαις, νοθητεύσαντες μὲν τὰ ἐν αὐταῖς, ὀλίγα δὲ ἀληθινὰ ἐάσαντες.* c. 16: *Πράξεις δὲ ἄλλας καλοῦσιν ἀποστόλων εἶναι, ἐν αἷς πολλὰ τῆς ἀσεβείας αὐτῶν ἔμπλεα, ἔνθεν οὐ παρέργως κατὰ τῆς ἀληθείας ἑαυτοὺς ὥπλισαν. ἀναβαθμοὺς δέ τινας καὶ ὑφηγήσεις δῆθεν ἐν τοῖς Ἀναβαθμοῖς Ἰακώβου ὑποτίθενται, ὡς ἐξηγουμένου κατά τε τοῦ ναοῦ καὶ τῶν θυσιῶν, κατά τε τοῦ πυρὸς τοῦ ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ, καὶ ἄλλα πολλὰ κενοφω-*

apostolorum nominibus ab Ebionaeis supponebantur.[1]) omnino Ebion, *πολύμορφον τεράστιον* ab Epiphanio (Haer. XXX, 1) appellatus, varios libros produxit, Elxaei quoque librum propheticum et Hermae Pastorem (cf. huius operis fascic. III). id solum inter Ebionaeos constabat, ut Matthaei aliquo evangelio usi Pauli epistulas et Acta apostolorum respuerent. sed in ipsum catholicum Novi Testamenti canonem, qui Petri ceterorumque apostolorum et Pauli concordiam supposuit, Iacobi epistula transiit, quae Pauli doctrinam impugnavit. non mirum, etiam Hermae Pastorem, quamvis iudaizantem, in antiqua ecclesia valde aestumatum, ne Hebraeorum quidem evangelium contemptum esse.

Iudaismi acerrimi adversarii erant Gnostici, quorum turbulentos impetus quodam modo incohavit Barnabae epistula, et ipsa ab antiquissimis ecclesiae scriptoribus magni aestumata. qui secuti sunt Gnostici proprium sibi quisque Novi Testamenti codicem constituerunt, ita tantum consentientes, ut, post Cerinthum quidem, Paulum apostolum eiusque epistulas magni aestumaverint. Marcion eo progressus est, ut solum Paulum verum Christi apostolum agnoverit, XII apostolos tamquam protectores Iudaismi a christiano codice arcere voluerit. ita famosus Marcionis codex Novi Testamenti constitutus et castigatus est. etiam novi libri apostolis eorumque discipulis supponebantur a Gnosticis, qui neque statim neque ubique ab antiqua ecclesia reprobati sunt. evangelium secundum Aegyptios, Matthiae traditiones, quibus catholici quoque scriptores usi sunt, propius certe accessisse ad Gnosticorum sententias constat. si ipsum canonis nostri quartum evangelium a Gnosticorum doctrina non procul abest, etiam extra Novi Testimenti canonem receptum cognatos libros antiquissimae ecclesiae hic illic nonnihil placuisse nemo mirabitur.

Inter Iudaismum et Gnosticismum christianum mediam fere viam catholica ecclesia ingressa est. iam Clementis Romani quae

νίας ἔμπλεα, ὡς καὶ τοῦ Παύλου ἐνταῦθα κατηγοροῦντες οὐκ αἰσχύνονται κτλ.

1) Epiphanius Haer. XXX, 23: *τῶν δὲ ἀποστόλων τὰ ὀνόματα εἰς τὴν τῶν ἠπατημένων ὑπ᾽ αὐτῶν πειθὼ προσποιήτως δέχονται, δῆθεν ἀπὸ προσώπου Ἰακώβου καὶ Ματθαίου καὶ ἄλλων μαθητῶν· ἐν οἷς ὀνόμασι καὶ τὸ ὄνομα Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου ἐγκαταλέγουσιν, ἵνα πανταχόθεν φωρατὴ γένηται ἡ αὐτῶν ἄνοια.*

dicitur epistula prior ad Corinthios Petrum et Paulum simul celebravit Paulique doctrinam ita mitigavit, ut iudaizantes Christiani non offenderentur. ad hunc cursum catholica classis eo magis dirigebatur, quo magis procellis Gnosticis iactabantur. itaque ad Petri ceterorumque apostolorum et Pauli gentilium apostoli pacem concordiamque Novi Testamenti canon redigebatur. sed illa classis diu iactata tandem tutum portum assecuta est. neque omnia vero navigia ,quibus veteres Catholici vehebantur, in portum pervenerunt, neque occidentales et orientales naves plane eundem cursum tenuerunt.

In *occidente* Irenaeus adv. haer. IV, 20, 2 Hermae Pastorem tamquam sacram scripturam laudavit. aequalis ille, cuius fragmentum L. A. Muratorius primus edidit, scripturae sacrae canonem a Romana ecclesia receptum descripsit. barbaram latinitatem emendavi et graeco sermoni reddidi (Einl. in d. N. T. p. 93 sq.). ibi praeter Ioannis Apocalypsin etiam Petri apocalypsis quamvis a nonnullis iam reprobata et Hermae Pastor, publico quidem usu vetito, recensentur (l. 71—80). id quod non temere factum esse „versus scripturarum sanctarum“ codici Claromontano additi, inde in codicem Sangermanensem transcripti docent, quos Crednerus Africanae ecclesiae saeculi III. canonem continere censuit. nam ibi post Barnabae epistulam (i. e. epistulam ad Hebraeos), Ioannis revelationem, Actus apostolorum ultimi recensentur:

Pastoris versi		$\overline{\text{IIII}}$ [MMMM].
Actus Pauli	ver.	$\overline{\text{IIII}}$DLX [MMMDLX].
Revelatio Petri	ver.	CCLXXX.

In *oriente* Clemens Alexandrinus Barnabae epistulam et Petri apocalypsin tanti aestumavit, ut in Hypotyposeon libris deperditis, quibus in utrumque Testamentum commentatus est, ne haec quidem scripta praetermiserit (cf. Euseb. HE. VI, 14, 1). magnam omnino auctoritatem tribuit Barnabae „apostoli“ epistulae, Clementis Romani epistulae priori ad Corinthios, Hermae Pastori; etiam evangeliis secundum Hebraeos, secundum Aegyptios, Petri praedicatione, Matthiae traditionibus usus est. Origenes, qui Novi Testamenti τὰ ὁμολογούμενα et τὰ ἀμφιβαλλόμενα iam accuratius distinguere voluit, praeter quatuor evangelia canonica a tota ecclesia recepta non contempsit evangelium secundum He-

braeos, etiam evangelio secundum Petrum usus, Barnabae epistulam et Clementis Romani priorem magni fecit, Hermae Pastorem scripturam valde utilem et divinitus inspiratam appellavit, quamvis a nonnullis iam contemptam. Petri autem apocalypsin Origenes primus seposuisse videtur. sed de Petri Paulique praedicatione semel quidem certum iudicium pronuntiare ausus non est.

In portum ipsum canonis christiani Eusebius Caesariensis illius classis primam aciem induxit, *τὰ ὁμολογούμενα*: quatuor evangelia, Acta apostolorum, Pauli epistulas XIII, Petri priorem et Ioannis primam epistulam.[1]) secundam aciem *τῶν ἀντιλεγομένων* vel *νόθων* melioris notae ante portum ancoris iactis reliquit: Iacobi et Iudae epistulam, Petri alteram, Ioannis secundam et tertiam epistulam, etiam epistulam ad Hebraeos et Ioannis apocalypsin, tum: Pauli actus, Hermae Pastorem, Petri apocalypsin, Barnabae epistulam, Clementis epistulam priorem, Doctrinas apostolorum, etiam Evangelium secundum Hebraeos.[2]) reliqua navigia Eusebius iam a portu arcuit, tamquam haeretica fraude constructa et veteribus testimoniis destituta. quo iudicio Petri quidem evangelium et Matthiae traditiones iniuste damnavit.[3]) secundi ordinis

1) cf. librum meum: Einl. in d. N. T. p. 115 sq.

2) HE. III, 25, 3—5: *τῶν δ' ἀντιλεγομένων, γνωρίμων δ' οὖν ὅμως τοῖς πολλοῖς ἡ λεγομένη Ἰακώβου φέρεται καὶ ἡ Ἰούδα, ἥ τε Πέτρου δευτέρα ἐπιστολὴ καὶ ἡ ὀνομαζομένη δευτέρα καὶ τρίτη Ἰωάννου, εἴτε τοῦ εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι, εἴτε καὶ ἑτέρου ὁμωνύμου ἐκείνῳ. ἐν τοῖς νόθοις κατατετάχθω καὶ τῶν Παύλου πράξεων ἡ γραφή, ὅ τε λεγόμενος Ποιμὴν καὶ ἡ ἀποκάλυψις Πέτρου, καὶ πρὸς τούτοις ἡ φερομένη Βαρνάβα ἐπιστολὴ καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ λεγόμεναι Διδαχαί, ἔτι τε, ὡς ἔφην, ἡ Ἰωάννου ἀποκαλύψις, ἥν τινες, ὡς ἔφην, ἀθετοῦσιν, ἕτεροι δὲ ἐγκρίνουσι τοῖς ὁμολογουμένοις. ἤδη δ' ἐν τούτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον κατέλεξαν, ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσι. ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγομένων ἂν εἴη.* VI, 13, 6: *κέχρηται δ' ἐν αὐτοῖς* (Clemens Alexandrinus in Stromatis) *καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν ἀντιλεγομένων γραφῶν μαρτυρίαις, τῆς τε λεγομένης Σολομῶντος σοφίας καὶ τῆς Ἰησοῦ τοῦ Σιρὰχ καὶ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς, τῆς τε Βαρνάβα καὶ Κλήμεντος καὶ Ἰούδα.* VI, 14, 1. 2: *ἐν δὲ ταῖς Ὑποτυπώσεσι ξυνελόντα εἰπεῖν, πάσης τῆς ἐνδιαθήκου γραφῆς ἐπιτετμημένας πεποίηται διηγήσεις, μηδὲ τὰς ἀντιλεγομένας παρελθών, τὴν Ἰούδα λέγω καὶ τὰς λοιπὰς καθολικὰς ἐπιστολάς, τήν τε Βαρνάβα καὶ τὴν Πέτρου λεγομένην ἀποκάλυψεν. καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους δὲ ἐπιστολὴν Παύλου μὲν εἶναί φησι κτλ.*

3) HE. III, 25, 6. 7: *καὶ τὰς ὀνόματι τῶν ἀποστόλων πρὸς τῶν αἱρετικῶν προφερομένας* (sc. *γραφάς*), *ἤτοι ὡς Πέτρου καὶ Θωμᾶ καὶ Ματ-*

pars Eusebio superstite neque plane experte in portum admissa est: quinque illae catholicae epistulae, et epistula ad Hebraeos apud orientales, Ioannis apocalypsis apud occidentales ecclesias. utroque libro admisso Athanasius primus eum, qui ad nos pervenit, Novi Testamenti canonem agnovit. sed periculosae navigationis, qua ecclesia christiana sacrae scripturae portum tutiorem tandem assecuta est, memoriam quandam etiam Athanasius servavit, qui inter canonicos et apocryphos libros *καὶ ἕτερα βιβλία τούτων ἔξωθεν, οὐ κανονιζόμενα μέν, τετυπωμένα δὲ παρὰ τῶν πατέρων ἀναγινώσκεσθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις καὶ βουλομένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον* agnovit, Novi quidem Testamenti Doctrinam apostolorum et Hermae Pastorem (Epi. fest. 39: *Διδαχὴ καλουμένη τῶν ἀποστόλων καὶ ὁ Ποιμήν*). ita fere Rufinus Aquileiensis (Expositionis in symb. apost. c. 38) inter canonicos et apocryphos libros posuit ecclesiasticos, Novi Testamenti: Pastorem Hermae et librum „qui appellatur Duae viae vel Iudicium Petri“. neque portus ipse iam ita clausus erat, quin saeculo VI. Clementis Romani utraque epistula ad Corinthios (in codice Alexandrino), etiam Constitutiones apostolicae (in canone apost. 85) in ipsum Novi Testamenti canonem admitterentur. eodem fere saeculo codex Sinaiticus Barnabae epistulam, Petri apocalypsin (ut videtur), Hermae Pastorem Novi Testamenti libris canonicis addidit.

Omnia igitur illius ecclesiasticae navigationis monumenta mihi colligenda erant. ea navigia, quae fere integra servata sunt, secundum temporis ordinem ita praemisi, ut primo fasciculo Clementis Romani epistulae catholicam totius canonis rationem praeeant, secundo fasciculo Barnabae epistula Paulinismum provectiorem, tertio fasciculo Hermae Pastor Iudaismum mitigatum

θία ἢ καί τινων παρὰ τούτους ἄλλων εὐαγγέλια περιεχούσας, ἢ ὡς Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων πράξεις, ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ τὰς διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν τις ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἠξίωσεν. πόρρω δέ που καὶ ὁ τῆς φράσεως παρὰ τὸ ἦθος τὸ ἀποστολικὸν ἐναλλάττει χαρακτήρ, ἥ τε γνώμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις, πλεῖστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπᾴδουσα, ὅτι δὴ αἱρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν· ὅθεν οὐδ᾽ ἐν νόθοις αὐτὰ κατατακτέον, ἀλλ᾽ ὡς ἄτοπα πάντη καὶ δυσσεβῆ παραιτητέον.

repraesentent. quarto fasciculo deperditorum librorum fragmenta addenda sunt: A. evangeliorum 1) secundum Hebraeos a) Nazaraeorum, b) Ebionaeorum, 2) secundum Petrum, 3) secundum Aegyptios, 4) secundum Matthiam (Matthiae traditiones). B. Actuum apostolorum 5) Petri et Pauli praedicationis, 6) Petri et Pauli actuum. C. Apocalypseos unicae 7) Petri; denique D. Doctrinae apostolorum sive 8) Constitutionum apostolicarum antiquiorum, quibus addam 9) Petri iudicium.

Integros libros iam editos licet mihi etiam magis emendare. in *Barnabae epistula*, quam primam emisi, recte quidem illius graeci textus, quem latinus interpres vertit, praestantiam defendisse mihi videor. sed vir doctissimus Franc. Overbeckius fortasse recte monuit, c. II. p. 6, 4 Sinaiticam lectionem *μὴ ὁμοίως* praeferendam esse. latinus interpres etiam p. 4, 27 voc. *μὴ* praetermisit. e contrario c. III. p. 8, 4 Sinaitica lectio *ἵνα μὴ προσρησσώμεθα ὡς ἐπήλυτοι* (*επιλυτοι*), defendi vix potest, quippe quae sensu apto careat. ceterum c. V. p. 14, 24 in notis legendum est: „*τὰς δὲ* S. et Volkm.“ rectissime Overbeckius errorem correxit, quem confiteri me non poenitet. nam veteris interpretationis lacunae, quas Gallandius asteriscis designavit, equidem punctis, plerumque ipsius versionis, non codicis defectum significant [1]). itaque in mea editione haec corrigenda sunt: c. V. p. 14, 7 vocc. *εἰς μετάνοιαν* secundum cod. Sin. et vet. interpretem consentientem delenda sunt (cf. Clem. Rom. epi. II, 2 p. 71, 3. 4), etiam c. VI. p. 20, 4 *ἐν μέσῳ*, c. XI. p. 36, 12 *μεγάλα* (cf. LXX). iisdem testibus consentientibus c. XI. p. 36, 21. 22 scribendum est: *καὶ* (non cum vulg.: *εἶτα τί λέγει ἐν τῷ υἱῷ;*) *τὸ ὕδωρ αὐτοῦ πιστόν* (cf. LXX). c. XIV. p. 46, 22 voc. *γάρ* delendum est, a veteri interprete non confirmatum. quibus locis non solius codicis Sinaitici, sed etiam illius graeci codicis, quem latinus interpres valde abbreviatum reddidit, praestantia confirmatur. c. X. p. 32, 1 voc. *ὡς* etiam sine veteris interpretis testimonio retinendum est. c. VI. p. 20, 7 *τὸ* ante *μέλι* cum cod. Sin. legendum

1) ex unico codice olim Corbeiensi accuratius edidi Barnabae epistulae interpretationem veterem latinam in: Zeitschrift f. wiss. Theologie 1871. II. p. 262 sq. post me edidit Oscar de Gebhardt (Patrum apostoliorum opera, ed. O. de Gebhardt, Ado. Harnack, Th. Zahn, fasc. I., Lips. 1875 p. 56 sq.)

videtur, etiam c. X. p. 34, 7 *βρώσεως*, quod vocabulum vetus interpres etiam l. 15 „de escis“ vertit. denique c. XIV. p. 48, 4 aut codices graeci secundum veterem interpretem (servorum suorum) emendandi sunt: *λαοῦ* vel *λαοῦ ἁγίου*, unde *λόγῳ* nasci potuit, aut vetus interpres secundum graecos codices: „sermonum suorum“. tum Christus non tabulis (*πλαξὶ*), sed verbo testamentum divinum tradidisse videtur.

Ad *Hermae Pastorem* haec addenda habeo: Vis. III, 7 p. 21, 21. 22 in notis: iam S.*** correxit *ειργασαντο*. Vis. III, 9 p. 25, 13 *ἀσυγκρασία*, l. *ἀκρασία* (lat. intemperantia). Vis. IV, 1 p. 30, 3 in textu *ἀποκαλύψεις* (non *ἀποκαλύψες*) scribendum est, Sim. I, p. 79, 2 *ἐπανακάμψαι* (non *ἐπηνακάμψαι*). Sim. V, 7 p. 91, 18 *ὁ παντοκράτωρ*, cf. Vis. III, 3 p. 17, 16 (non *παντοδύναμος*). Sim. VIII, 5 p. 107, 4 vocabulum illud obscurum in codice Lipsiensi (*μενείς* vel *μενεῖς*) revocandum videtur ad *ἡσθείς*, itaque legendum: *ἡσθεὶς ὅτι οὕτως εὑρέθησαν*. Sim. VIII, 7 p. 109, 3 adde *τάχα* (lat. cito) ante *μετανενοήκασι*. nonnullas graeci textus lacunas supplevi in Hermae Pastoris veteris latinae interpretationis editione, Lips. 1873. p. IX sq.

Prolegomenis ad Hermae Pastorem p. X. addo, ante librum pontificalem vel Romanorum episcoporum catalogum Felicianum (sec. VI) antiquiorem catalogum Liberianum (anni 354) Hermae Pastorem ita memorasse: „Pius ann. XX. m. IIII. d. XXI. fuit temporibus Antonini Pii, a cons. Clari et Severi (146) usque duobus Augustis (161). sub huius episcopatu frater eius Ermes librum scripsit, in quo mandatur contineturque, quod ei praecepit angelus, cum venit ad illum habitu pastoris“. haec omnia bene congruunt Visioni V, mandatis praemissae (p. 34 sq.). Felicianus demum catalogus addidit: „ut sanctum Pascha die dominica celebraretur“.

Faxit Deus O. M., ut etiam hoc meo labore regnum illud spiritus et veritatis, quod est Christi, nonnihil promoveatur!

scribebam Ienae d. XXII. m. April. a. MDCCCLXVI.
nonnulla mutavi, delevi aut addidi Ienae d. V. m. Maii.
a. MDCCCLXXVI.

PROLEGOMENA

ad Clementis Romani epistulas

Clementis Romani quae feruntur epistulae diu unico Bibliorum codice conservatae erant, cuius librorum sacrorum indici arabice additum est, eum „manu Theclae nobilis feminae Aegyptiae paulo post concilium Nicaenum“ scriptum esse. quae traditio id solum docet, codicem e celebri S. Theclae coenobio Seleucensi, quod iam Gregorii Nazianzeni tempore floruit, prodisse.[1]) hunc codicem anno 1098 cubiculo patriarchali Alexandrino dono datum Cyrillus Lucaris, Patriarcha Alexandrinus, postea Constantinopolitanus, a. 1628 Carolo I. Angliae regi misit, itaque codex Alexandrinus (A) in Museo Britannico conservatur. Tischendorfius eum medio fere seculo V. scriptum esse censuit, sed secundum Montefalconianae Palaeographiae regulas vix ante sec. VI. scriptus esse potest.[2]) utrumque Testamentum fere integrum praebet, Novo autem Testamento Clementis Romani epistulas tamquam ipsius sacri codicis libros ultimos addidit. catalogus codici praemissus in Novo Testamento post Evangelia, Acta apostolorum, catholicas et Paulinas epistulas, Apocalypsin Ioannis ita exit:

Κλημεντος [*επιστο*]*λη α'.*
Κλημεντος ε[*πιστο*]*λη β'.*
ομου βιβλια . . .ι. (numerus evanuit).
ψαλμοι σολομωντος ιη'.

cum Salomonis Psalmis etiam alterius Clementis epistulae omnia, quae post c. 12 p. 80, 2 sequebantur, perierunt. prioris quoque epistulae folium deest (c. 57—63 p. 63, 10—p. 67, 21). quanta harum epistularum pars deperdita sit, inde computari non potest, quod Nicephori stichometria[3]) Clementis epistulis eundem versuum numerum (MMDC) tribuit, qui apud Lucae evangelium memoratur. nam versus (*στίχοι*) non in omnibus libris aequales sunt. ceterum etiam in illis, quae codex etiam nunc praebet, permultae litterae et voces

1) cf. Tischendorfi Prolegomena ad Vetus Test. graece. ed. III. Lips. 1860. p. LXV.
2) cf. quae hac de re disserui in commentatione: Noch ein Wort über den codex Sinaiticus, Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie. 1864. II. p. 214 sq. et in libro: Einl. in d. N. T. p. 790 sq.
3) cf. Credneri libros: Zur Geschichte des Kanons, Hal. 1847. p. 122. Geschichte des NTlichen Kanon, ed. G. Volkmar. Berol. 1860. p. 244, meum librum: Einl. in d. N. T. p. 141.

deperditae et vetustate exesae sunt. ipsius scripturae mendae non paucae sunt. in edendis igitur his epistulis primum requirebatur, ut codex accurate ederetur, tum ut textus ipse restitueretur.

etiam alterum Clementis Romani epistularum codicem inventum iri speravit quidem Constantinus Tischendorf, sed spes fefellit. ipse haec retulit [1]: „Quum anno 1843 Venetiae in bibliotheca S. Marci codicibus excutiendis operam dabam, unus e bibliothecariis Ferrarensibus obiter mecum cummunicavit, esse Ferrarae codicem palimpsestum antiquiore scriptura epistulam Clementis priorem continentem; se ipsum cum Angelo Maio examinasse, sed scripturam tantum non cum Londinensi consentire. magno ex illo tempore desiderio thesauri Ferrarensis tenebar. quod enim bibliothecarius nuntiaverat, confirmabat quodammodo Fridericus Blume in Itinere Italico, cuius vol. 2 pag. 179 a Maiero antiquiorem illam codicis Ferrarensis scripturam detectam, et vol. 4. pag. 239 Carolo Witte auctore cum aliquot Gregoriorum et Chrysostomi scriptis Clementinum opus ibi contineri dicit. augebat spem celeberrimus Professor Halensis, qui accuratiora roganti mihi rescripsit, non tam priorem quam alteram Clementis epistulam Ferrarae ante 40 annos se invenisse, nonnihil etiam descripsisse, descripta postquam Thiloni tradidisset quo devenerint latere. hinc nuper Romam quum proficiscebar nihil antiquius habui quam ut Ferraram me conferrem. librum exspectatissimum iam manu tenenti oblata est Angeli Maii quaedam de libris Mss. Ferrarensibus dissertatio, qua Clementinae epistulae a se inventae mentionem facit. denique ipse ille bibliothecarius anni 1843, nunc canonicus, ex aede eius urbis cathedrali arcessitus est, qui cum Maio olim folia rescripta perscrutantem certe inscriptionem epistulae *κλημεντος του ρωμης* suis se oculis vidisse asserebat. hunc quem laudabat titulum feliciter mox inveni. at usura falsi gaudii fruebar. revera illud quidem ibi scriptum est: *κλημεντος επισκοπου* (unde *του* apud Maium fluxerat) *ρωμης*, sed praecedunt: *βιος του αγιου μαρτυρος*, et sequuntur *του μαρτυρησαντος* etc. huic vitae Clementis, in quam passim in actis sanctorum manu scriptis incidere me memini, cum epistulis eiusdem viri apostolici nihil commune esse, inter eruditos constat."

praeter exspectationem igitur anno praeterlapso Clementis Romani epistulae iam fere integrae innotuerunt. edidit eas vir clarissimus Philotheus Bryennius, Serrarum metropolita, e codice Hierosolymitano [2]), de quo *σελ. η′* ipse haec retulit: *τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐν τῇ κατὰ Φανάριον Κωνσταντινουπόλεως βιβλιοθήκῃ τοῦ πατριαρχικοῦ τῶν Ἱεροσολύμων Μετοχίου ἀποκείμενον, ὑπ᾽ ἀριθμὸν* 456, *μεγέθους μέν ἐστι τοῦ μικροῦ* 8ου (*μήκους* 0,19 *καὶ πλάτους* 0,15 *γαλλ. μέτρου*), *τῶν ἡμερῶν δὲ τῆς ΙΑ. ἑκατονταετηρίδος, ἐν ἔτει σωτηρίῳ* 1056 *τελειωθέν, ὡς ἐν τῇ πρὸς τῷ τέλει ἰδιοχείρῳ χρονολογικῇ σημειώσει τοῦ ἀντιγραφέως δεδήλωται. ἐκ φύλλων δὲ μεμβράνης εἴκοσι πρὸς τοῖς ἑκατὸν συγκείμενον περιλαμβάνει τάδε κτλ.* insunt: 1. Ioannis Chrysostomi *Σύνοψις τῆς παλαιᾶς καὶ καινῆς διαθήκης, ἐν τάξει ὑπομνηστικοῦ*, fol. 1—32 (solum Vetus Testamentum continens), 2.

1) Appendix codicum celeberrimorum Sinaitici Vaticani Alexandrini. cum imitatione ipsorum antiqua manu scriptorum nunc primum edidit Aenoth. Frid. Constantin Tischendorf. Lipsiae 1867. prolegg. p. XV.

2) *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἐπισκόπου Ῥώμης αἱ δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολαί, ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Φαναρίῳ Κων/πόλεως Βιβλιοθήκης τοῦ Παναγίου τάφου νῦν πρῶτον ἐκδιδόμεναι πλήρεις μετὰ προλεγομένων καὶ σημειώσεων ὑπὸ Φιλοθέου Βρυεννίου μητροπολίτου Σερρῶν. ἐν Κωνσταντινουπόλει* 1875.

Βαρνάβα ἐπιστολή (fol. 33—51ᵇ). 3. *Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους α'* (fol. 51ᵇ usque ad 70ᵃ med.). 4. *Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους β'* (fol. 70ᵃ med. usque ad 76ᵃ med.). 5. *Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων* (fol. 76ᵃ med. usque ad 80), fortasse ille libellus, quem Nicephori stichometria inter Novi Testamenti apocrypha quinto loco recensuit: *Διδαχὴ ἀποστόλων στίχοι ς'* [l. σ', i. e. CC], quem iam edidisse mihi videor in huius operis fasciculo IV. p. 93—106. 6. 7. Ignatiana. in fine codicis haec scripta sunt:

Ἐτελειώθη μηνὶ Ἰουνίῳ εἰς τὰς ιά. ἡμέραν Γ'. Ἰνδ. θ'. ἔτους ,ςφξδ'. (anno mundi 6564, mundus autem creatus esse ferebatur d. I. m. Sept. 5508 ante Chr. n.). *χειρὶ Λέοντος νοταρίου καὶ ἀλείτου.*

Clementis epistulas in codice Hierosolymitano Bryennius primo legit cum Dorotheo Euelpide, Corytzensi metropolita, tum magno protosyncello Christi magnae ecclesiae, ipse egregie edidit. codicem vero Hierosolymitanum (I), quamvis optimum, Bryennius ipse non ubique secutus est, saepe praelatis codicis Alexandrini (A) lectionibus. itaque Clementis Romani epistulae iam non tantum ex illo codice supplendae, sed etiam ex utroque codice edendae sunt.

I. DE CLEMENTIS ROMANI EPISTULIS EDITIS ET EDENDIS.

Clementis Romani epistulas primus edidit Patricius Iunius [1]), qui codicem ipsum fidelissime, quantum fieri possit, exprimere, lacunas autem, spatiis et interstitiis accuratissime dimensis, litteris minio rubro impressis supplere studuit. editorem principem neque omnia recte edidisse. neque recte supplevisse mirum non est. sed haud immerito R. A. Lipsius [2]) singularem Patricii Iunii sagacitatem laudavit, a cuius coniecturis sequentes editores non nisi paucissimis locis discesserint. Iunii editionem repetiit Ioachim Ioannes Maderus [3]), secutus est Ioannes Fellius. [4]) editionem principem etiam Philippus Labbeus et Gabriel Cossartius repetierunt. [5]) cum in editione tum in interpretatione rem promovit Ioan. Bapt. Cotelerius, qui primus textum in capita divisit. idem insigni doctrina plenas adnotationes addidit. [6]) accessit Pauli Colomesii editio [7]), quem secutus est Thomas Ittigius. [8]) Coteleri autem editionem iteravit Ioannes Clericus (Antverpiae 1698. 1724. fol.).

1) Clementis ad Corinthios epistola prior. ex laceris reliquiis vetustissimi exemplaris Bibliothecae Regiae eruit, lacunas explevit, Latine vertit, et notis brevioribus illustravit Patricius Iunius. Oxonii 1633. 4. (additum est Fragmentum epistolae secundae, ex eodem MS., sine versione et notis). iterata est editio a. 1637.

2) De Clementis Romani epistola ad Corinthios priore disquisitio. Lips. 1855. p. 2.

3) Clementis ad Corinthios epistola prior, hoc primum seculo ex laceris reliquiis vetustissimi exemplaris Bibliothecae Regiae Anglicanae eruta, notisque illustrata a Patricio Iunio, nunc denuo edita et asserta a Ioachimo Iohanne Madero Hannoverano. Helmestadi 1654. 4. codicis lacunae suppletae minoribus literis notatae sunt.

4) Ioan. Fell. priorem epistulam edidit 1669 (12), utramque accuratius ibid. 1677 (12). lacunae suppletae iam uncinis inclusae, capita Coteleriana recepta sunt.

5) in SS. Conciliorum Tomo I. Paris 1671. fol.

6) Patrum, qui temporibus Apostolorum floruerunt, opera. Tom. I. Paris. 1672. fol.

7) Londini 1687. 1694. 8 min.

8) Bibliotheca patrum graeco-latina. Lips. 1699. 8.

Patricium Iunium codicis lectiones non ubique accurate reddidisse iam Millius et Grabius ipsum codicem cum editione principe conferentes animadverterunt. itaque novam, eamque accuratissimam, codicis collationcm instituit Henricus Wottonus, cuius editio [1]) summa laude digna est. ipse praefatus est p. CCVII sq.: „quum primum decrevissem novam editionem Sancti Clementis in me suscipere, Grabii Milliique codd., quorum uterque Iunii editionem cum msto cod. quam accurate contulerat, mihi comparavi eorumque collationes et emendationes ad oram libri mei diligenter adnotavi. quod cum egissem, mstum cod. quanta fieri potuit diligentia plus quam semel de novo contuli. quem, quum unicus sit mstus codex, usque ad literam secutus sum, praeterquam in abbreviationibns.[2]) — ubi vero cod. mstus discedit a vulgari scribendi ratione, vel parum recte se habet, veram ac usitatiorem scribendi rationem, ut et lectiones, emendationes et coniecturas Iunii, Boisii, Cotelerii, Felli, Colomesii ac Clerici inter variantes lectiones posui. plurimis etiam in locis textum emendavi et integritati suae restitui, ubi parum recte a Iunio describebatur. — notas etiam Iunii, Cotelerii ac Iohannis Boisii non antehac editas ad finem adieci. quod si qua in re Boisii notae minus satisfaciant, id omne debetur apographo non satis emendato nimiaeque temporis augustiae; fere tamen ubique referunt virum magnum ac vere criticum.[3]) quae me ad hanc editionem suscipiendam praecipue impulerunt, haec fuerunt: ne deesset emendatior graeci textus editio; et ut adnotationes Cotelerii, quae inter Patres apostolicos pene latebant, nec quantivis pretii erant emendae, omnibus praesto adessent; neque amplius celarentur viri doctissimi Iohannis Boisii adnotationes, cui quam multum Iunius acceptum retulit, facile est videre; ne denique prorsus inobservatae praetermitterentur notae, quas in editione sua ubique interspersit Iohannes Clericus, quarum author id unum agit, ut epistolae authoritatem, quantum possit, elevet.“

egregia Wottoni editio debitam laudem non statim assecuta est. nam Coteleri recensionem presse secutus est Petrus Coustantius [4]), et L. J. Frey non ante Clementis epistulam priorem ex editione Ittigiana (collatis Iuniana

1) Sancti Clementis Romani ad Corinthios epistulae duae, expresse ad fidem msti codicis Alexandrini collati cum editione Iunii a Millio et Grabio, illustratae notis Iunii et Cotelerii, nec non Iohannis Boisii olim Canonici Eliensis non antehac editis, cum msto codice accurate de novo contulit, notisque eas illustravit, et textum plurimis in locis illustravit etc. Henricus Wotton. Cantabrigiae 1718. 8.

2) Wottonus haec enumeravit: $\overline{\vartheta\varsigma}$ pro *θεός*, $\overline{\kappa\varsigma}$ pro *κύριος*, $\overline{\iota\varsigma}$ pro *Ιησοῦς*, $\overline{X\varsigma}$ pro *Χριστός*, $\overline{\pi\nu\alpha}$ et $\overline{\pi\nu\varsigma}$ pro *πνεῦμα* et *πνεύματος*, $\overline{o\upsilon\nu o\varsigma}$ pro *οὐρανός*, $\overline{\alpha\nu o\varsigma}$ pro *ἄνθρωπος*, $\overline{\iota\sigma\lambda}$ et $\overline{\iota\eta\lambda}$ pro *Ἰσραήλ*, $\overline{\iota\lambda\mu}$ pro *Ἱερουσαλήμ*, $\overline{\pi\rho\alpha}$ pro *πατέρα*.

3) Ioannem Boisium, septuagenario, ut ipse profitetur, iam proximum Iacobsonius (Patr. apost. ed. IV. Tom. I. p. LXVIII. not.) dixit iussu Ioannis Williams, episcopi Lincolnensis, notis illustrasse apographum quoddam epistularum Clementinarum vitiis refertum. nam non tantum eas mendas, quae a Iunio praeter msti fidem exhibentur, eum conatum esse emendare, sed et multas alias, quae recte se habent in editione Iuniana. selectiores Boisii adnotationes a Wottono primum editas Ioannes Clericus tacite in suam editionem alteram recepit.

4) Epistolae Romanorum Pontificum et quae ad eos scriptae sunt. Tom. I. Paris. 1721. fol. Coustantii librum denuo edidit C. F. G. Schoenemann, Gotting. 1796. 8.

et aliis) iam typis expressam Wottoni editionem nactus est, quam in altera epistula adhibuit. [1]) talem huius editionis defectum supplere studuit Antonius Birrius in „publico specimine“ Basileae a. 1744 edito, quod specimen coniecturis haud poenitendis ad textum Clementinum editionis Wottonianae ulterius adhuc detergendum refertum appellavit Gallandius. primus Ricardus Russel Wottoni editionem prae ceteris secutus est [2]), qui etiam Milli adnotationes a Wottono praetermissas addidit. Wottoni editionem tamquam omnium emendatissimam fere ubique secutus est Andreas Gallandius [3]), ita tamen, ut nonnulla in notis addiderit, praesertim e Milli apographo, et in medium protulerit aliquot virorum eruditorum coniecturas, in primis Birrianas.. itaque Gallandius affirmare ausus est: „Clementis epistulas ad Corinthios nunc demum prodire multo castigatiores, quam hactenus fuere in vulgus emissae.“ [4])

nostro seculo Cl. Fr. Hornemannum „non sine dedecore ipsius et typographi sui“ priorem Clementis epistulam [5]) edidisse Iacobsonius iudicavit. ipse Iacobsonius Patricii, Milli, Wottoni labores continuavit et ad finem quemdam produxit. [6]) huic viro clarissimo codicis Alexandrini collationem accuratissimam, adnotationum amplissimam collectionem debemus. ipse praefatus est: „in Clementem notulas quasdam Sancrofftii, archiepiscopi olim Cantuariensis, inveni e Reverendissimi patris libro in bibliotheca Coll. Emmanuel. Cantab. descriptas in marginem exempli editionis alterius Fellianae nunc in Bibl. Bodleiana adservati (8vo. Rawlinson 441). Millii animadversiones, quarum partem tantum dederat Russelius, integras suppeditavit editionis Iunianae exemplar (Auct. §. 2. 12).“ ceterum Iacobsonius, cui plurimum me debere confiteor, non tantum obsoletas codicis scripturas correxit, sed passim etiam tales, quae ferri possunt, in levissimis quidem rebus, mutavit. [7]) idem

1) Epistolae patrum apostolicorum, Clementis, Ignatii et Polycarpi etc. c. varr. annott. et praefatione Ioh. Ludov. Frey. Basil. 1742. 8.

2) Patrum apostolicorum, Barnabae, Hermae, Clementis, Ignatii opera genuina, una cum Ignatii et Polycarpi martyriis — selectisque variorum notis illustrata curavit Rich. Russel. Lond. 1746. Vol. I. II. 8. huius editionis censuram in Act. nov. Erud. Lips. a. 1749. mens. Oct. Iacobsonius notavit.

3) Bibliotheca veterum Patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum. Tom. I. Venet. 1765. fol.

4) Iacobsonius in indice editionum hic addidit: „1788. Fuldae. 8. Conradus Eberth priorem epistolam edidit, cuius librum quum ipsi mihi inspicere non licuerit, statim pergo.“ equidem latinam tantum Cotelerii versionem cum Coustantii emendationibus inveni in libro: „Epistola prima S. Clementis episcopi Romani ad Corinthios, una cum disquisitione critico-polemica in eandem, quam publica luce donavit Conradus Eberth.“ Fuldae 1780 (non 1788). 8.

5) Scripta genuina graecorum patrum apostolicorum, graece et latine edidit Cl. Fres Hornemann. Hafniae 1828. Vol. I. II. 4. cf. Rettigii censuram, theol. Studien u. Kritiken 1830. p. 920 sq.

6) S. Clementis Romani, S. Ignatii, S. Polycarpi, Patrum apostolicorum quae supersunt, accedunt S. Ignatii et S. Polycarpi martyria. ad fidem codicum recensuit, annotationibus variorum et suis illustravit, indicibus instruxit Guil. Iacobson. Tom. I. Oxonii 1838. ed. II. 1840. ed. III. 1847. ed. IV. (qua equidem usus sum) 1863. in hac editione quamvis accuratissima p. 121 (ad epi. I, 33) Ioannis Damasceni verba nonnulla omissa sunt, quae iam Wottonus praetermisit et in epi. I, 55 p. 60, 9 mendose *ἐπιτελέσαντο* impressum est.

7) epi. I, 4 p. 8, 10 *εἶπε* (A. *ειπεν*). p. 8, 6 *ἠνάγκασε* (A. *ηναγκασεν*). c. 6 p. 10, 5 *ζῆλον* (A. secundum Wottonum *ζηλος*). c. 12 p. 17, 1 *ἐλάλησε* (A. *ελαλησεν*). c. 15 p. 19, 6 *μεγαλοῤῥήμονα* (A. *μεγαλορημονα*). c. 16 p. 19, 16 *ἐπίστευσε* (A. *επιστευσεν*). c. 18 p. 23, 8 *ἐστί* (A. *εστιν*). p. 23, 11 *ἐκίσσησεν* (A. *εκισσησε*). c. 19 p. 24, 24 *ὄμμασι* (A. *ομμασιν*).

vir clarissimus etiam in maioribus rebus codicis A. perversas lectiones non emendatas reddidit: epi. I, 2 p. 6, 9 *ἀναμνησίκακοι*. p. 6, 10 *τοῖς πλησίον*. c. 4 p. 8, 4 *ἔπιδεν*. c. 8 p. 12, 8 *διελεχθῶμεν*. c. 15 p. 19, 5. 6 ipsius codicis lacuna non suppleta est. c. 19 p. 24, 16 *τὸ ταπεινόφρονον*. c. 20 p. 25, 11 *κρίματα*. c. 30 p. 35, 16 *ἁγνούς*. c. 32 p. 37, 3 *ἐξ αὐτῶν*. p. 37, 14 *τοῦ ἀπ' αἰῶνος*. c. 35 p. 40, 12 *πίστεως*. c. 38 p. 43, 9 *τμμελείτω*. c. 45 p. 50, 7. 8 *ἔπαφροι*. epi. II, 7 p. 74, 7 *αἰών*. c. 9 p. 76, 11 *αἰώνιον*. c. 11 p. 79, 5 *ἴδεν*. itaque etiam Iacobsonius summa in re codicem potius edidit quam librum. praeter eum laudandus est C. I. Hefele, cuius editioni[1]) nonnulla bene emendata debemus. accesserunt e catholicis theologis Fr. X. Reithmayr[2]), e protestantibus A. R. M. Dresselius.[3])

quid per hos Iunii, Coteleri, Wottoni, Gallandi, Iacobsoni labores omni laude dignos iam effectum, quid etiam tunc reliquum fuerit, I. C. M. Laurent[4]) ita pronuntiavit: „Durch Iunius', Wotton's und Iacobson's treueifrige Bemühungen ist jetzt so viel für den Clemens von Rom geschehen, dass eine den Anforderungen deutscher Kritik entsprechende Ausgabe nunmehr möglich und den dazu Berufenen zur Pflicht geworden ist. Der Text der (bekanntlich einzigen) Handschrift ist festgestellt, und was im Codex steht, weiss man jetzt ziemlich gewiss, was aber der Schriftsteller selbst in jedem Falle geschrieben hat, keineswegs." hunc laborem ipse a. 1866 aggressus sum eademque ratione, qua iam Barnabae epistulam et Hermae Pastorem edidi, veterum scriptorum ecclesiasticorum excerpta undique collecta ipsi textui subieci. omnino summo opere studui, ut ipsius codicis A. vitia quam plurima emendarem.

quo in labore a Mauricio Schmidt amicissime adiutus non poteram non laudare codicis Alexandrini praestantiam, qui etiam in corruptis saepe sanari possit et genuinae lectionis vestigia raro prorsus deseruerit. sanasse mihi videor epi. I, 2 p. 5, 4. 5 *εστερνισμενοι*. c. 19 p. 24, 17 *τους τε*. c. 35 p. 40, 12 *πιστεως*. c. 37 p. 43, 4 *τα δε*. c. 43 p. 47, 9. 10. *ωσαυτως και* (quae M. Schmidt feliciter correxit). c. 44 p. 49, 1 *αποβαλεσθαι*. c. 45 p. 50, 7. 8 *επαφροι* (a Laurentio optime correctum). nonnumquam codicis A lectionem e Clemente Alexandrino emendavi, epi. I, c. 15 p. 19, 9 *σωτηρια*, c. 18 p. 23, 3 *εν ελαιει αιωνιω*, c. 21 p. 28, 5 *δια της φωνης*, c. 48 p. 53,

c. 21 p. 28, 6 *πᾶσι* (A. *πασιν*). c. 27 p. 34, 5 *εἰσὶ* (A. *εισιν*). c. 30 p. 36, 1. 2 *δίδωσι* (A. *διδωσιν*). c. 34 p. 38, 8 *πᾶσι* (A. *πασιν*). c. 37 p. 42, 16 *ἐπιτελοῦσι* (A. *επιτελουσιν*). p. 43, 2 *πᾶσι* (A. *πασιν*). c. 46 p. 50, 10 *ὑποδείγμασι* (A. *υποδειγμασιν*).

1) Patrum apostolicorum opera. textum ex editionibus praestantissimis repetitum recognovit, annotationibus illustravit, versionem latinam emendatiorem, prolegomena et indices addidit Carolus Iosephus Hefele. Tubing. 1839. 8. ed. II. 1842. ed. III. 1847. ed. IV. 1855. in hac editione quamvis accurata epi. I, 13 p. 17, 6 mendose impressum est *στερίξωμεν*, c. 41 p. 46, 6 *τοσαύτῳ*. c. 57 p. 62, 18 desunt vocc. *ἐκ τῆς*.

2) Patrum apostolicorum epistolae ad optimarum editionum fidem recensuit Fr. X. Reithmayr. Monachii 1844. 12.

3) Patrum apostolicorum opera. textum ad fidem codicum et graecorum et latinorum, ineditorum copia insignium, adhibitis praestantissimis editionibus, recensuit atque emendavit, notis illustravit, versione latina passim correcta, prolegomenis, indicibus instruxit Albertus Rud. Max. Dressel etc. Lips. 1857. 8vo. editio altera (Tischendorfi praefatione et codicis Sinaitici in Barnabae et Hermae scriptis collatione parum accurata aucta, ceterum non mutata) 1863.

4) Zur Kritik des Clemens von Rom, Zeitschrift für luther. Theologie u. Kirche. 1863. III. p. 416—425.

9, ubi desunt ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις. e LXX intt. epi. I, c. 22 p. 29, 4 post *χείλη* recepi voc. *σου*. interpunctione difficultatem tollere studui epi. I, c. 21 p. 27, 6. etiam maiorem illum defectum epi. I, c. 57—63 p. 63, 10—67, 21 ex parte supplere ausus sum, de Basilio M. non falsus. ceterum me non omnia feliciter correxisse ingenue fateor.

Clementis Romani epistulas edens nesciebam, codicis Alexandrini existere photographicum exemplum: Photographic Facsimiles of the remains of the epistles of Clement of Rome. Made from the unique copy preserved in the Codex Alexandrinus, London, published by order of the trustees of the British Museum. 1856. 4⁰. praefatus est F. Madden. sed hoc exemplum ad cognoscendas lectiones raro sufficit. multo accuratiorem codicis Alexandrini notitiam debemus clarissimo Aenotheo Friderico Constantino Tischendorf, qui eius XI folia 1867 edidit in libro iam laudato p. XII, not. 1. vir indefessus non frustra laborasse sibi visus est neque frustra laboravit. ipse praefatus est p. XIII sq.: „nec enim pauca magnam legendi difficultatem habent sibique oculos exercitatissimos poscunt; rursus vitiositas ipsius antiquae scripturae praesumentem cogitatione id quod scribi debebat facile in errorem ducit. unde videntur excusationem habere, si qui legendo falsi sunt. falsi autem passim sunt omnes, ubi iam nihil dubii relictum est; alia quae prout sunt dubitationem habent, nunc demum probabili coniectura constitui poterunt. ita ut ex vitiis per duo haec saecula repetitis aliquid exemplorum afferamus, hucusque editum est prioris epistulae capite 49 ineunte: *το μεγαλειον της καλλονης αυτου τις αρκει ως εδει ειπειν*. in quibus quis non videt, parum concinne scriptum esse *τις αρκει ως εδει ειπειν*? scilicet hanc lectionem finxit Iunius, nec verum substituerunt qui posterioribus curis toties eum correxerunt. in codice vero scriptum est: *τις αρκετος εξειπειν*, quae verba nihil dubii habent, licet mediae litterae in membranam laceram incidant. eodem capite ineunte omnes editiones habent *τηρησατω*, ipse vero codex *ποιησατω*. rursus capite 50 ineunte male ex codice eruerant *αν απαξιωση* pro *αν*(*ν* supra scripto)*καταξιωση*. — similiter vitium inventum est, ubi revera non est, 1, 2 *εκοσμημενοι*. omnino enim *κεκοσμημενοι* est (contra 1, 44 *εδωκασιν* legitur). etiam peius est, quod 1, 51 *λεγει γαρ πουν* detectum est, quo loco punctum post *που* fefellit. huc trahi potest etiam 1, 2 ubi *αναμνησικακοι* ex codice protulerunt varieque commentati sunt. at est *αμαμνησικάκοι*, syllaba priore inepte repetita. constanter 1, 26 editum est *απαντων* et 1, 54 *εν* $\overline{κω}$ pro *παντων* et, quod satis obscuro loco legitur, *εν* $χ\overline{ω}$. 1, 15 nemo vidit *κατηρουντο* pro *κατηρωντο* scriptum esse [?], aut 1, 8 *μετα ορκου* pro *μεθ ορκου*, nec magis 2, 6, quod miror quum planissimum sit, *τον κοσμον ολον* pro *τον ολον κοσμον*. item in ordine verborum errarunt qui 1, 20 *εν ειρηνη και ομονοια ποιουνται* ediderunt —; hoc enim loco *εν ομονοια και ειρηνη* legitur. ad 1, 30 male refertur in codice esse *αγιον* notatis *ου* litteris super *ιο*. at scriptum est *αγιουν*, ut recte iam Iacobsonus indicavit. additis igitur litteris *ου* manu haud dubie et ipsa antiqua manifesto *αγιου ουν* scriptum est. earum porro lectionum, ad quas in editionibus corrigendas accuratior spatii ratio valeat, exempla haec sunt: 1, 13 *εαυτους προς*, cui lectioni *εαυτους εις* praestat; 1, 24 ubi potius *ανισταται η ημερα* quam *ανισταται ημερα* restituendum est; 1, 33 ubi non *τη εαυτου προσταξει* a spatio commendationem habet, sed *τη εαυτου συνταξει* [rectius *διαταξει*]. his unum tantum locum addamus, ubi intellectu difficile est quomodo potuerit errari. locum dico 1, 53, ad quem apud Iacobsonum ex eoque apud plures editores haec leguntur: „*αναβα*[*ντος*]. editores qui lineam sinistram *του N* censebant esse I, exhibent *αναβαινοντος*, at

lacuna non nisi sex litteras admittit; et tempus aoristi melius cum contextu congruit. haec falsa sunt propterea quod *αναβαι* exeunte versu positum est absque ulla lacuna; lacuna vero ineunte versu proximo est. quo tandem modo I exeunte versu eoque salvo nec obscuro pro priore parte litterae N haberi potest"? [ceterum cod. I. exhibet *ἀναβάντος*].

etiam Tischendorfium in codicis A. lectionibus reddendis nonnunquam errasse docuit I. B. Lightfoot Cantabrigiensis, qui ab A. A. Vansittart adiutus e codice Alexandrino accuratissime collato Clementis epistulas egregie edidit[1]). vir clarissimus in Tischendorfi editione correxit epi. I, 35 p. 40, 6 *διακονιαν* pro *διανοιαν*, ib. p. 41, 4 *στοματος σου* pro *στοματος μου*. c. 39 p. 44, 17 *σητος τροπος* pro *σητον τροπος*. c. 57 p. 63, 7 *προσιλα[ντο]* pro *προειλαν[το]*. ceterum in paucis etiam Lightfootius falsus esse videtur: epi. I, 6 p. 10, 6. 7 *δαηειδες* pro *δαναιδες*, c. 11 p. 14, 12 *κριθεισης* pro *κριθησης*, c. 24 p. 30, 14 *ανισταται ημ[ερα]* pro *ανισταται η η[μερα]*, c. 36 p. 42, 4 *οσω̄* (i. e. *ὅσων*) pro *οσω*, c. 50 p. 56, 1 *μακαριοι* pro *μαμακαριοι*. sed hae minutiae sunt. inter optimas Clementis Romani epistularum editiones Lightfootiana censenda est. codicem A. non tantum quam accuratissime reddidit, sed etiam meas emendationes e Clemente Alexandrino haustas nonnunquam recepit (epi. I, c. 21 p. 28, 5 *διὰ τῆς σιγῆς*, c. 48 p. 53, 9 *ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις*). eundem codicem nonnunquam quidem secutus est ubi corrigendus est (epi. I, c. 2 p. 6, 10 *τοῖς πλησίον*. c. 20. p. 26, 6. 7 *προς ζωης*, c. 40 p. 45, 9. 10 *τη υπερτατω αυτου βουλησει*), nonnunquam correxit, ubi retinendus est (epi. I, c. 6 p. 10, 6. 7 *Δαναΐδες καὶ Δίρκαι*. epi. II, c. 9 p. 76, 4. *εἷς*), neque semper bene correxit. sed quis tandem nunquam erravit? contigit Lightfootio esse tam felici, ut primus recte ediderit epi. I, 45 p. 49, 8 *περὶ [τῶν] ἀνηκόντων*, p. 49, 14 *μιαρὸν* etc.

modo non eodem tempore etiam I. C. M. Laurent Tischendorfium secutus bene edidit Clementis Romani epistulas[2]). vir doctissimus, qui iam in commentatione laudata (cf. p. XVI, not. 4) nonnulla feliciter emendavit, priorem certe epistulam accurate neque sine fructu edidit. quid novi protulerit, ipse in prolegomenis p. XXV sq. enumeravit. veram lectionem in his certe locis dedit: epi. I, c. 7 p. 10, 18 *[καὶ τί προσ]δεκτὸν* (secundum Tischdf.). c. 13 p. 17, 6. 7 *ἐαν[τοὺς εἰς] τὸ πορεύεσθαι ὑπηκόους [ὄντ]ας* (secundum Tischdf.). c. 14 p. 18, 5 *εἶδον τὸν ἀσεβῆ*. c. 16 p. 21, 4 *καὶ ἐν τοῖς ἀνόμοις* (ut ipse iam edideram). c. 45 p. 49, 11 *[οὐχ ε]ὑρήσετε*. p. 50, 7. 8 *ἔγγραφοι* (iam a me et a Lightf. receptum). c. 56, p. 62, 10 *παιδε[ύει] εἰς*. non feliciter epi. I, c. 17 p. 22, 5 post *αὐτοῦ* addidit *ἐπὶ τῆς γῆς*, c. 22 p. 29, 11 post *κυκλώσει* addidit *ἀμήν*, c. 32 p. 37, 14 edidit *πάντας τοὺς πιστοὺς ἀπ' αἰῶνος*.

Lightfooti et Laurentii editiones equidem percensens ipsam meam editionem emendare studui[3]). denique Oscar de Gebhardt et Adolfus Harnack dili-

1) S. Clement of Rome. the two epistles to the Corinthians. a revised text with introduction and notes. London and Cambridge 1869.

2) Clementis Romani ad Corinthios epistula. Constantini Tischendorfii ex apotypomate consultata photographica codicis Alexandrini effigie non neglecta editorum *ΑΥΤΟΠΤΩΝ* auctoritate funditus recensuit commentarium maxime criticum interpretationem Iunii et Cotelerii latinam emendatiorem prolegomena indices nominum verborum locorum addidit I. C. M. Laurent. insunt et altera quam ferunt epistula et fragmenta. Lipsiae 1870. ed. altera immutata ibid. 1873.

3) Die beiden Briefe des Clemens von Rom und ihre neuesten Bearbeitungen, Zeitschrift für wiss. Theologie 1870. IV. p. 394—419. epi. I, c. 12 p. 15 commendavi *πρὸς σὲ εἰσῆλθον*, quae codice I confirmantur.

gentissime Clementis epistulas ediderunt[1]). textum Gebhardt constituit, Harnack commentario illustravit. Gebhardt codicem A. fideliter secutus est, saepe recte, nonnunquam etiam ubi corrigendus est, nam epi. I, c. 21 p. 28, 5 non debebat edere *διὰ τῆς φωνῆς*, neque c. 40 p. 45, 9 *τῇ ὑπερτάτῳ*. verum vidit, quum epi. I, c. 35 p. 40, 18 Lipsii emendationem *ἀφιλοξενίαν* recepit, neque desunt, quae feliciter suppleverit. falsus est Lightfootium secutus epi. II, c. 9 p. 76, 4, ubi et ipse *εἰ* scripsit pro *εἷς*. hi igitur viri eorum editorum agmen clauserunt, quibus solus codex A. innotuit.

omnia iam mutata sunt codicis Hierosolymitani (I) notitia, quam Philotheo Bryennio debemus. minutias solas vir clarissimus omisisse videtur. nam ad epi. I, c. 3 p. 7, 4. 5 *ἔφαγε καὶ ἔπιε* adnotavit: *τὸ A. ἔφαγεν καὶ ἔπιεν — οὕτω δὲ πανταχοῦ τὸ A. φέρει τὸ εὔφωνικὸν ν καὶ πρὸ συμφώνου.* Bryennius ipse ante consonantes *τὸ ν ἐφελκυστικὸν* semper omisit, etiam *οὕτω* scripsit, non *οὕτως*. semel tamen etiam in codice I. *τὸ ν ἐφελκυστικον* ante consonantem memoravit (epi. I, c. 33 p. 38, 3 etiam cod. I. praebere *ἐστήρισεν καὶ κτλ.*), et epi. I, c. 43 p. 47, 7 scriptum esse videtur *καὶ ἐσφράγισεν ἐν*. codex I. in hac re fortasse sibi non constat. Bryennius ad epi. II, c. 12 p. 79, 9 etiam adnotavit, in codice I semper scriptum esse *ὅτ' ἂν* (cf. Psalm. Salom. XV, 7 cod. Vindob.), semel tamen (epi. I, c. 21 p. 28, 12) *ὅταν*. ceterum cod. I. iam litteris minusculis scriptus est cum accentibus et punctis, eiusque interpunctionem Bryennius nonnunquam indicavit. idem vir cl. p. 147 adnotavit, *τὸ ἰῶτα τῆς δοτικῆς* in codice I. semel tantum scriptum esse (epi. II, 1 p. 70, 10 *τῆι θελήσει αὐτοῦ*). ipse codicis scriba quae scripsit etiam correxit: epi. II, 14. p. 81, 20. 21 *ἀπολήψεται* in *μεταλήψεται*. c. 19 p. 84, 15 *φιλοσοφεῖν*, confirmatum sequentibus vocc. *οἱ ἄσοφοι*, in *φιλοπονεῖν*, utroque loco non felix.

Hierosolymitano codice Alexandrini codicis lacunae et folia deperdita supplentur. in priore epistula unum codicis A. folium (c. 57—63 p. 63, 10—67, 21) excidisse iam monui. singula autem folia IV columnis, singulae columnae 51 lineis constant. in hac Clementis Romani editione codicis A. fol. I (arabico numero 126) complectitur epi. I, c. 1 p. 3, 1—c. 7 p. 10, 17 *σεμνὸν τῆς* (108 lineas) fol. II. c. 7 p. 10, 17 *παραδόσεως* usque ad c. 13 p. 17, 4 *οὕτω κριθήσεσθε* (105 lineas), fol. III c. 13 p. 17, 4. 5 *ὡς χρηστεύεσθε* usque ad c. 18 p. 24, 5 *ἀπὸ τοῦ προσώπου σου* (106½ lineas), fol. IV c. 18 p. 24, 5. 22. *καὶ τὸ πνεῦμα* usque ad c. 24 p. 30, 14 *νὺξ ἐπέρχεται* (104 lineas), fol. V c. 24 p. 30, 14 *λάβωμεν τοὺς καρποὺς* usque ad c. 33 p. 38, 4 *αὐτοῦ συνέσει* (105 lineas), fol. VI. c. 33 p. 38, 4 *διεκόσμησεν αὐτοὺς* usque ad c. 38 p. 44, 11 *γινώσκων* (104 lineas), fol. VII c. 38 p. 43, 1 *ὅτι ἕτερος* usque ad c. 45 p. 49, 9 *εἰς σωτηρίαν. ἐγκε-* (105 lineas), fol. VIII c. 45 p. 49, 9 *-κύφατε εἰς* usque ad c. 51 p. 57, 2 *καὶ θάνατος* (107 lineas), fol. IX c. 51 p. 57, 2 *ποιμανεῖ αὐτούς* usque ad c. 57 p. 63, 10 *πληθήσονται* (105 lineas), fol. X (deperditum) c. 57 p. 63, 10 *ἀνθ' ὧν* usque ad c. 63 p. 67, 21 *εἰρηνεῦσαι* (104 lineas), in folio XI(X) prima columna continet epi. I, 64 p. 67, 22 *λοιπὸν* usque ad finem epistulae, secunda columna epi. II, 1 usque ad c. 2 p. 70, 21

1) Patrum apostolicorum opera textum ad fidem codicum et graecorum et latinorum adhibitis praestantissimis editionibus recensuerunt commentario exegetico et historico illustraverunt apparatu critico versione latina passim correcta prolegomenis indicibus instruxerunt Oscar de Gebhardt Adolfus Harnack Theodorus Zahn editio post Dresselianam alteram tertia. Fasciculus I. Barnabae epistula graece et latine Clementis epistulae recensuerunt et illustraverunt — Oscar de Gebhardt Estonus Adolfus Harnack Livonus. Lipsiae 1875.

ἐκκακῶμεν (27 lineas), tertia columna c. 2 p. 70, 21 usque ad c. 4 p. 72, 6 καὶ συμ- (25½ lineas), quarta columna c. 4. p. 72, 6 -πάσχειν usque ad c. 6 p. 73, 11 καὶ θεῷ δου- (26 lineas). fol. XII(XI) continet c. 6 p. 73, 11 -λεύειν καὶ μαμωνᾷ usque ad c. 12 p. 80, 2 τοῦτο (100 lineas). itaque iam concludere licet, secundae Clementis epistulae quot folia, quot columnae in codice A. exciderint. Lightfoot (p. 210 sq.) decem folia excidisse opinatus est. nam Nicephori stichometria retulit: Κλήμεντος α΄. β΄. στίχοι ͵βχ΄ [2600]. eundem versuum numerum etiam evangelio secundum Lucam tribuit. Lucae evangelium vero in codice A. scriptum est XXII foliis. Clementis epistulae, addito illo folio, quod in epistula priore excidit, usque ad epi. II, 12 p. 80, 2 τοῦτο XII tantum folia explent itaque Lightfoot huius epistulae X folia deesse putavit. contra Ado. Harnack (Patr. apost. I, p. 176) unum tantum folium, nec quidem completum ex epistula posteriore desiderari contendit. sed in Bryennianae editionis censura (Theol. Literaturzeitung 1876, no. 4. p. 101 sq.) sententiam suam ita correxit, ut secundae epistulae in codice A. 5½ columnas vel c. 6320 litteras deesse censeat. qui in nostra editione singulorum codicis foliorum et singularum columnarum lineas computaverit, sex fere columnas deesse censebit.

Hierosolymitano vero codex Alexandrinus non tantum suppletur, sed etiam emendatur. exempla sunt epi. I, c. 2 p. 5, 3 τοῦ Χριστοῦ (τοῦ θεοῦ A). p. 5, 4. 5 ἐνεστερνισμένοι (ut iam ipse edidi, εστερνισμενοι A.) p. 6, 7 μετὰ δέους (μετ ελαιους A). c. 8. p. 12, 8 κύριος (om. A). c. 12 p. 15, 13 στέγος (τοεγος A). c. 21 p. 28, 5 σιγῆς (φωνης A). c. 29 p. 35, 7 ἐκλογῆς μέρος ἡμᾶς ἐποίησεν ἑαυτῷ (voc. ἡμᾶς deest in A, iam a Iunio coniectatum). c. 30 p. 35, 14 ἅγια οὖν μέρη (αγιον ουν μερυς A.). p. 35, 16 ἀνάγνους (ut iam Iun. coniecerat, αγνους A). c. 32 p. 37, 14 ἅπαντας τοὺς (παντας του A) ἀπ' αἰῶνος (ut iam Iun. coniecit). c. 33 p. 39, 1 ὅτι (το add. A.) ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς (ut iam Lightf. et Gebh. emendaverunt). p. 39, 1. 2 ἀγαθοῖς (om A.). c. 34 p. 39, 11. 12 προτρέπεται οὖν ἡμᾶς πιστεύοντας (πιστεύοντας om. A.) ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ἐπ' αὐτῷ (ubi ἐπ' αὐτῷ iam intellegitur). c. 35 p. 40, 12 πιστῶς (ut iam ipse edidi, πιστεως A). c. 37 p. 42, 16 ἐκτικῶς (ευειχτω. corr. ex ἐνεκτω.? A.). c. 38 p. 43, 9 τημελείτω (μητμμελειτω A.). p. 43, 15 ἐν τῇ σαρκὶ μὴ ἀλαζονευέσθω (εν τη σαρκι ... και μη αλαζονευεσθω A). c. 41 p. 45, 17 εὐαρεστείτω (ευχαριστειτω A.). c. 43 p. 47, 6 αὐτὸς (αυτας A.). c. 44 p. 49, 1 ἀποβάλλεσθαι (ut ipse iam edidi, αποβαλεσθαι A.). c. 45 p. 49, 9. 10 τὰς ἱερὰς γραφάς, τὰς ἀληθεῖς τὰς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου (τας γραφας τας αληθεις [τας δια] τον πνευματος τον αγιον A.). c. 45 p. 50, 7. 8 ἔγγραφοι (ut iam Laur. emendavit, επαφροι A.). epi. II, 1 p. 69, 7 ὡς περὶ (ut iam Iun. coniecit, ωσπερ A.). c. 2 p. 70, 21 ἐκκακῶμεν (ut iam Cotel. coniecit, εγκακωμεν A). c. 3 p. 71, 12 ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας (η γνωσις η προς αυτον A). c. 6 p. 73, 16 χρῆσθαι (χρασθαι A.). c. 7 p. 74, 7 ἀγὼν (ut iam Fell. coniecit, αιων A.). p. 74, 16 πείσεται (ut ipse iam conieceram, παθειται A.). c. 8 p. 75, 4. 5. ποιήσῃ σκεῦος ταῖς χερσὶν αὐτοῦ καὶ διαστραφῇ (ποιη σκευος και εν ταις χερσιν αυτου διαστραφη A.). c. 9 p. 76, 11 αἶνον (ut iam Fell. coniecit, αιωνιον A.). c. 11 p. 78, 8 διὰ τὸ (τον A) μὴ πιστεύειν. p. 79, 4 οὓς ουκ (ουκ A.). ceterum viri docti utrumque textum ipsi conferant.

Hierosolymitanum quoque codicem Alexandrino emendari non nego, quamvis illi in universum palmam dans. exempla sunt epi. I, 4 p. 9, 1 ἀπὸ τοῦ Σαοὺλ (rectius A: ὑπὸ Σαοὺλ βασιλέως Ἰσραήλ). c. 8 p. 11, 14 τοῦ λαοῦ μου (cf. l. 15, υμων A.). c. 12 p. 14, 21 Ῥαὰβ ἡ ἐπιλεγομένη πόρνη (ρααβ

η πορνη A.). c. 21 p. 27, 4 εἰς κρίματα σὺν ἡμῖν (εις κριμα πασιν ημιν A.). p. 28, 12 ἀναιρεῖ (ἀνελεῖ I et Clem. Al.). c. 31 p. 36, 16 διὰ πίστεως om. I (quamvis necessaria). c. 34 p. 40, 2 τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν I (cf. 1 Cor. II, 9), sed A τοις υπομενουσιν αυτον, cf. c. 35 p. 40, 7. 9. 10). c. 41 p. 45, 20 προσευχῶν (ευχων A.). p. 46, 1 πλημμελημάτων (πλημμελιας A.). c. 51 p. 56, 18 sq. πρὸς τὸν ἄνθρωπον τοῦ θεοῦ Μωϋσῆν (προς τον θεραποντα του θ̅υ̅ μωυσην A.). c. 53 p. 59, 6 δεσπότης πρὸς κύριον (θεραπων προς κυριον A.). epi. II, c. 9 p. 76, 15 ὢν μὲν τὸ πρῶτον λόγος (π̅ν̅α, i. e. πνεῦμα A.) ἐγένετο σάρξ. Raabae meretricis, Mosi famuli praedicata non convenire videbantur. Christus ante carnem spiritus scribam offendit. codex Alexandrinus Monophysitarum vel saltem Alexandrinorum theologiam redolere videtur, Hierosolymitanus orthodoxam theologiam redolet.

Hierosolymitanum codicem etiam scriptores ecclesiastici Clementis Romani scripta laudantes saepius confirmaverunt: epi. I, 1 p. 4, 10 ἐν I, Clem. Al., om. A. c. 2 p. 5, 3 τοῦ Χριστοῦ I, Photius, του θ̅υ̅ (θεοῦ) A. c. 12 p. 15, 9 γῆν I, Origen., [πο]λιν A. c. 14 p. 17, 14 αἱρέσεις I, Nicon., εριν A. p. 18, 5 τὸν I, Clem. Al., om. A. c. 15 p. 19, 4 διὰ τοῦτο I, Clem. Al., om. A., p. 19, 7 μεγαλυνοῦμεν I, μέγαλυνωμεν A. p. 19, 8 καὶ τοῦ I, Clem. Al., και απο του A. c. 20 p. 26, 1 ἀπέραντος ἀνθρώποις I, Clem. Al., Orig., α̅ν̅οις απεραντος A. c. 21 p. 27, 19 τοὺς πρεσβυτέρους I, Clem. Al., τους πρεσβυτερους ημων A. p. 28, 5 σιγῆς I, Clem. Al., φωνης A. c. 28 p. 35, 1 σὺ ἐκεῖ εἶ I, Clem. Al., συ ει εκει A. c. 33 p. 38, 2. 5 ἀγάλλεται I, Ioan. Dam., αγαλλιαται A. c. 36 p. 42, 1 φῶς I, Clem. Al., αυτου φως A. c. 38 p. 43, 15 ὁ ἁγνὸς ἐν τῇ σαρκὶ μὴ ἀλαζονευέσθω I, Clem. Al., α αγνος τη σαρκι ... και μη αλαζονευεσθω A. c. 46 p. 51, 13 μὴ I, Clem. Al., ουκ A. c. 53 p. 59, 1 εστι I, Clem. Al., λαος A. epi. II, 1 p. 69, 7 ὡς περὶ I, Sever. et Timoth., ωσπερ A.

Alexandrini quoque codicis lectiones a scriptoribus ecclesiasticis non raro confirmari bene scio. exempla sunt: epi. I, c. 8 p. 12, 2 καρδιας A., Clem. Al., ψυχῆς I, c. 12 p. 14, 21 Ῥαὰβ ἡ πόρνη A, Clem. Al., Ῥαὰβ ἡ ἐπιλεγομένη πόρνη I, p. 15, 8 ὑμῶν A, Origen. om. I. c. 15 p. 18, 11 τοῖς χείλεσιν A, Clem. Al. (fortasse secundum Marc. VII, 6). p. 18, 12 ἄπεστιν A, Clem. Al., ἀπέχει I (cf. Marc. VII, 6). p. 19, 3 ἐψεύσαντο A, Clem. Al, ἔψεξαν I. p. 19, 6 γλῶσσαν μεγαλορήμονα A, Clem. Al., γλῶσσα μεγαλορήμων I (iam correctura). p. 19, 7 παρ ημιν A, Clem. Al. παρ' ἡμῶν I. c. 17 p. 22, 6 αὐτοῦ (prius) A, Clem. Al., om. I. c. 22 p. 29, 11 τοὺς δὲ ἐλπίζοντας A, Clem. Al., τὸν δὲ ἐλπίζοντα I (propter praecedentia τοῦ ἁμαρτωλοῦ). c. 28 p. 35, 12 ἐκεῖ ἡ δεξιά σου, A, Clem. Al., σὺ ἐκεῖ εἶ I. c. 33 p. 38, 4 τῇ A, Ioan. Dan., ἐν τῇ I. c. 38 p. 43, 14 15 ὑφ' ἑτέρου ἑαυτὸν A, Clem. Al., ἑαυτὸν ὑφ' ἑτέρου I. c. 50 p. 55, 4 τοῦ Χριστοῦ A, Clem. Al., τοῦ θεοῦ I. sed haec omnia mihi quidem minoris esse momenti videntur. ipsa textus formatio, in codice I, quamvis nonnunquam ad arbitrium mutata, praestat.

Sacrae vero scripturae verba laudata codicis I. scriptor contrahere amat. nonnulla omisit, quae cod. A bene conservavit: epi. I, c. 18 p. 23, 5. 6 ἐπὶ πλεῖον πλῦνον — p. 24, 13. 14 ὁ θεὸς οὐκ ἐξουθενώσει. c. 22 p. 29, 2—10 τίς ἐστιν ἄνθρωπος — ἐρρύσατο αὐτόν (pro quibus εἶτα in codice I). c. 27 p. 34, 3—5 ἡ ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ — οὐδὲ λαλιαί. c. 35 p. 41, 4—13 σὺ δὲ ἐμίσησας — καὶ μὴ ᾖ ὁ ῥυόμενος (pro quibus καὶ ἐν τῷ τέλει in codice I). c. 52 p. 57, 14. 15 καὶ ἐπικάλεσαί με — καὶ δοξάσεις με. haec ipsius textus praestantiam non tollunt.

paulo aliam sententiam defendit Ado. Harnack (Theol. Literaturzeitung 1876, no. 4 p. 99 sq.): „Sieht man — von den offenbaren Nachlässigkeiten und

Eigenthümlichkeiten des Schreibers von A ab, so kann darüber kein Zweifel bestehen, dass zwar dem Werthe nach beide Codd. — I ist völlig unabhängig von A; die Zahl der gemeinsamen Fehler ist verschwindend gering — ziemlich gleich stehen, in den meisten zweifelhaften Fällen jedoch A den ursprünglicheren Text bewahrt hat. Es ist nämlich unverkennbar, dass der Text, wie ihn I repräsentirt — er ist eben von einem sehr kundigen Manne geschrieben — geglätteter erscheint: in den Temporibus, so wie in den Modis lässt sich dies deutlich beobachten, ebenso in der Wortstellung und Artikelsetzung. Auch die ATlichen Citate sind, allerdings mit ganz leiser Hand, aber doch nicht eben selten, dem LXX-Texte conformer gestaltet (vgl. auch das Citat in 34, 8 mit 1 Kor. 2, 9). Zusätze und Aenderungen wie in 12, 1 *Ῥαὰβ ἡ ἐπιλεγομένη πόρνη*. 14, 2 *αἱρέσεις* (mit Nicon) für *ἔριν*. 2, 8 *σεβασμιωτάτῃ* für *σεβασμίῳ*. 44, 2 *ἐπιδομή* für *ἐπινομή*. 33, 4 *παμμεγεθέστατον* für *παμμεγεθές* u. s. w. sind hier zu nennen. Dabei soll nicht verschwiegen werden, dass der Text einer beträchtlichen Anzahl von Stellen in I treuer und ursprünglicher bewahrt sein kann als in A (sogar in einigen LXX-Citaten), nicht selten stimmt I mit Clemens Alex., Joh. Damascen. und Nicon gegen A, ja man darf sogar die Vermuthung wagen, dass der Text von I mindestens so gut, wo nicht besser ist, wie die Texte der Briefe, welche den meisten KVV. vorlagen. Allein wägt man unter den nahezu 400 Varianten die wirklich werthvollen gegen einander ab, so gebührt A zweifelsohne der Vorzug, und diese Einsicht, ganz abgesehen von dem um 5 bis 6 Jahrhunderte höheren Alter von A, muss die Entscheidung auch für diejenigen, leider häufigen Fälle präjudiciren, wo innere Gründe die Wahl einer der beiden gebotenen Lesarten nicht stützen. — Stellen, in denen A. offenkundig und zweifellos durch I verbessert wird, sind, wenn man von den vielen kleinen Correcturen absieht, nicht eben häufig. Als ein Beispiel sei das *εὐαρεστείτω* c. 41, 1 erwähnt, wo A *εὐχαριστείτω* bietet: II, 1, 2 *ὡς περὶ μικρῶν*. II, 7, 1 *ἀγὼν* stand zu erwarten. Aehnliche Fälle sind zwar nicht selten. Aber in A liegt dann meistens (s. 34, 4) nur ein Flüchtigkeitsfehler vor. An der berühmten Stelle c. 2, 1 (*παθήματα αὐτοῦ*, welches letztere Wort sich in A auf ein vorhergegangenes *θεοῦ* zurückbezieht) ist die LA. von I gewiss nicht vorzuziehen, denn das *τοῦ Χριστοῦ*, welches I bietet, erscheint (gegen Bryennios, der umgekehrt das *τοῦ θεοῦ* für eine monophysitische Correctur erklärt) viel eher als eine antimonophysitische Aenderung. — In Bezeichnung der Person Christi hat I dreimal die kürzere Formel (c. 21, 6 *τὸν κύριον Ἰησοῦν*, so auch 24, 1. c. 38, 1 *ἐν Χριστῷ*). Hier wird ihm zu folgen sein (der umgekehrte Fall c. 46, 7). An einigen Stellen bietet I Lesarten, die auf einen Majuskel-Codex weisen; so z. B. c. 2, 3 *ΘΕΙΑΣ* statt *ΟΣΙΑΣ*. c. 21, 1 *ΕΙΣΚΡΙΜΑΤΑΣΥΝΗΜΙΝ* statt *ΕΙΣΚΡΙΜΑΠΑΣΙΝΗΜΙΝ*. c. 2, 4 *ΜΕΤΑΔΕΟΥΣ* für *ΜΕΤΕΛΕΟΥΣ* (*ελαιους* A); allein ob die Vorlage von I selbst ein Majuskelcodex gewesen, ist damit nicht sicher entschieden".

codicem I, salva codicis A. laude, pluris aestumandum esse censui. genuinam lectionem servavit epi. I, 2 p. 5, 3. 6, 3. 7. c. 14 p. 17, 14 (*εἰς αἱρέσεις καὶ στάσεις*, cf. c. 2 p. 6, 9. 10 *πᾶσα στάσις καὶ πᾶν σχίσμα*. c. 46 p. 51, 5. 6 *ἔρεις καὶ θυμοὶ καὶ διχοστασίαι καὶ σχίσματα, πόλεμοι τε*. c. 54 p. 59, 9. 10 *στάσις καὶ ἔρις καὶ σχίσματα*). c. 44 p. 48, 4 codicis I. lectio *ἐπιδομὴν* saltem propius ad genuinam accedit quam codicis A lectio *επινομην*. sed si illi codici palma deferenda est, hic tamen, qui proximos illi occupat honores, minime contemnendus, sed magni aestumandus est. hac fere ratione uterque codex ad Clementis epistulas adhibendus esse videtur.

Ado. Harnack ipse codicem I, ubi codex A. deficit, valde laudavit (l. l.

p. 98): „Die Zahl der Schreibfehler ist auffallend gering; mit ganz verschwindenden Ausnahmen ist der Text an allen Stellen lesbar und giebt einen guten Sinn. Man kann das am besten an den neuen Stücken studiren. In ihnen ist, da A. fehlt, fast nichts zu corrigiren. Nur an 6 Stellen möchte hier Ref. die von Bryennios ohne Bemerkung recipirte Lesart des Codex beanstanden". itaque nihil impedit, quominus hoc duce probato etiam ibi confidamus, ubi codex A. comparari potest.

ceterum etiam antiquiores duces sunt scriptores ecclesiastici, inter quos Clemens Alexandrinus utrumque codicem corrigit. epi. I, c. 18 p. 23, 1 sq. honori, quo David a Deo ornatus est, opponitur eius modestia, qua divinam misericordiam exoravit. si igitur, ut in codibus A. I, antecederet: *ἐν ἐλέει αἰωνίῳ ἔχρισα αὐτόν*, mirum esset, Davidem orare: *ἐλέησόν με, ὁ θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου.* sententiarum ordini sola convenit lectio Clementis Alexandrini: *ἐν ἐλαίῳ ἁγίῳ* (cf. codd. ℵ A. et Sirac. XLV, 15) *ἔχρισα αὐτόν.* c. 48 p. 53, 9 Clemens Alex., qui haec bis laudavit, procul dubio legit: *ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός.* post eum scribae vocabulo *γοργὸς* offendebantur. itaque uterque codex: *ἤτω ἁγνὸς ἐν ἔργοις.* Clemens Alexandrinus etiam textus corrupti initium iam ostendit. nam epi. I, c. 15 p. 19, 4—6 et ipse propter homoeoteleuton omisit haec verba uncinis inclusa: *Ἄλαλα γενηθήτω [τὰ χείλη τὰ δόλια· ἐξολοθρεύσει κύριος] πάντα τὰ χείλη τὰ δόλια.* in nostris codicibus omissa sunt: *ἐξολοθρεύσει κύριος πάντα τὰ χείλη τὰ δόλια.*

Hierosolymitano codici nunc accessit *versio Syriaca,* quam v. cl. Robertus L. Bensly Cantabrigiensis (Academy No. 215, Iune 17, 1876. p. 587) descripsit. Iulius Mohl Parisiis possedit codicem Syriacum, qui Novi Testamenti versionem Heraclensem continet. catholicis epistulis addita est Clementis Romani utraque epistula ad Corinthios. „The MS. is dated 1170 A. D.; the *lacunae* in the text of the Alexandrian Cod. are filled up in the same way as in the Greek Ms. (I) lately published by Bryennius. The version itself is attributed in the colophon to the Harklensian recension, and, on account of its extreme accuracy, is well adapted in doubtful cases to decide the balance between Mss. A and I, while it will be especially welcome as an aid in correcting the text of the newly-recovered chapters. For instance, Epist. II, 19 (ed. Bryen. p. 140) *τοῦτο γὰρ ποιήσαντες κόπον πᾶσι τοῖς νέοις θήσομεν,* for *κόπον* I suggested some weeks ago in a letter to Prof. Lightfoot *σκοπόν* [ut equidem iam eddidi], I now find my conjecture confirmed by our Ms. I have already begun the printing of the Syriac translation, and will do my best to bring it out shortly". sequentibus editoribus etiam hoc egregio auxilio, nunc Cantabrigiensi, uti licebit.

II. DE CLEMENTIS ROMANI EPISTULARUM USU ET AUCTORITATE.

Clementis Romani epistulas codex A ipsius Novi Testamenti libris inseruit. *priorem* epistulam tanti aestumatam esse non mirabimur, si testium longam seriem examinabimus:

I. iam *Barnabae epistula,* quam a. 96 exeunte vel a. 97 ineunte conscriptam esse constat, Clementis epistulam priorem ita tangit, ut eius notitia vix negari possit, et in hac comparatione utriusque epistulae aetas indolesque vere cognoscitur.

Clementis epi. I, 1 p. 3, 7. 8 ita incipit: *διὰ τὰς αἰφνιδίους καὶ ἐπαλ-*

λήλους γενομένας καθ' ἡμῶν συμφορὰς καὶ περιστάσεις. Barnabae epistula etiam magis temporum iniquitatem queritur, c. 2, p. 4, 9. 10 *ἡμερῶν οὖν οὐσῶν πονηρῶν καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀντενεργοῦντος ἔχοντος τὴν ἐξουσίαν.* c. 4 p. 8, 13. 14 *τὸ τέλειον σκάνδαλον ἤγγικεν, περὶ οὗ γέγραπται, ὡς Ἐνὼχ λέγει.* c. 8 p. 26, 13—15 *ὅτι ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ ἡμέραι ἔσονται πονηραὶ καὶ ῥυπαραί, ἐν αἷς ἡμεῖς σωθησόμεθα.*

Clementis epi. I, 2 p. 6, 2. 3 Corinthios laudat: *πλήρης πνεύματος ἁγίου ἔκχυσις ἐπὶ πάντας ἐγίνετο.* c. 46 p. 49, 6. 7 *ἓν πνεῦμα τῆς χάριτος τὸ ἐκχυθὲν ἐφ' ὑμᾶς.* Barnab. epi. c. 1 p. 2, 8. 9 *ὅτι ἀληθῶς βλέπω ἐν ὑμῖν ἐκκεχυμένον ἀπὸ τοῦ πλουσίου τῆς ἀγάπης κυρίου πνεῦμα ἐφ' ὑμᾶς.*

Clementis epi. I, 23 p. 30, 6—9: *ἐπ' ἀληθείας ταχὺ καὶ ἐξαίφνης τελειωθήσεται τὸ βούλημα αὐτοῦ, συνεπιμαρτυρούσης καὶ τῆς γραφῆς, ὅτι ταχὺ ἥξει καὶ οὐ χρονιεῖ, καὶ ἐξαίφνης ἥξει ὁ κύριος εἰς τὸν ναὸν αὐτοῦ, καὶ ὁ ἅγιος, ὃν ὑμεῖς προσδοκᾶτε.* Barnab. epi. c. 4 p. 8, 14—17: *εἰς τοῦτο γὰρ ὁ δεσπότης συντέτμηκεν τοὺς καιροὺς καὶ τὰς ἡμέρας, ἵνα ταχύνῃ ὁ ἠγαπημένος αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τὴν κληρονομίαν ἥξῃ.*

Clementis epi. I, 29 p. 35, 8 sq. deum bis sibi populum elegisse dixit, primum e Iudaeis (*λαόν*), tum per fidem christianam e gentibus (*ἔθνος*). Barnabas unum solum verum Dei populum (*λαὸν*) christianum agnovit, c. 3 p. 8, 23 *ὁ λαὸς ὃν ἡτοίμασεν τῷ ἠγαπημένῳ αὐτοῦ.* c. 5 p. 12, 33 *τὸν λαὸν τὸν καινόν.* c. 13 p. 46, 2. 3 *τὸν λαὸν τοῦτον εἶναι πρῶτον καὶ τῆς διαθήκης κληρονόμον.*

Clementis epi. I, 30 p. 36, 5 *ἔργοις δικαιούμενοι, μὴ λόγοις.* c. 46 p. 51, 4. 5 *κολληθῶμεν οὖν τοῖς ἀθῴοις καὶ δικαίοις· εἰσὶν δὲ οὗτοι ἐκλεκτοὶ τοῦ θεοῦ.* c. 48 p. 53, 8—11 *ἤτω τις πιστός, ἤτω δυνατὸς γνῶσιν ἐξειπεῖν, ἤτω σοφὸς ἐν διακρίσει λόγων, ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός. τοσούτῳ γὰρ μᾶλλον ταπεινοφρονεῖν ὀφείλει, ὅσῳ δοκεῖ μᾶλλον μείζων εἶναι, καὶ ζητεῖν τὸ κοινωφελὲς πᾶσι καὶ μὴ τὸ ἑαυτοῦ.* Clementem secutus Barnabas c. 4 p. 10, 20—22: *μὴ καθ' ἑαυτοὺς ἐνδύνοντες μονάζετε ὡς ἤδη δεδικαιωμένοι, ἀλλ' ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνερχόμενοι συνζητεῖτε περὶ τοῦ κοινῇ συμφέροντος.* quae Barnabas scripsit, nisi praeeunte Clemente, vix intelleguntur.

Clementis epi. I, 34 p. 39, 10 *προλέγει γὰρ ἡμῖν Ἰδοὺ κύριος καὶ ὁ μισθὸς αὐτοῦ πρὸ προσώπου αὐτοῦ* (Ies. XL, 10). Barnab. epi. c. 21 p. 61, 9. 10 *ἐγγὺς ὁ κύριος καὶ ὁ μισθὸς αὐτοῦ.*

Clementis epi. I, 36 p. 42, 1. 2 *διὰ τούτου* (per Christum) *ἠθέλησεν ὁ δεσπότης τῆς ἀθανάτου γνώσεως ἡμᾶς γεύσασθαι.* c. 40 p. 45, 1. 2 *ἐγκεκυφότες εἰς τὰ βάθη τῆς θείας γνώσεως.* c. 41 p. 46, 5—7 *ὁρᾶτε, ἀδελφοί, ὅσῳ πλείονος κατηξιώθημεν γνώσεως, τοσούτῳ μᾶλλον ὑποκείμεθα κινδύνῳ* (cf. c. 1 p. 4, 8. 9). Barnabas fidem et scientiam iam distinxit, c. 1 p. 2, 18. 19 *ἵνα μετὰ τῆς πίστεως ὑμῶν τελείαν ἔχητε καὶ τὴν γνῶσιν.* c. 2 p. 4, 12. 15. c. 6 p. 18, 2. c. 9 p. 28, 24. 25. c. 10 p. 34, 8.

Clementis epi. I, 40 p. 45, 6 sq. e veteri lege ad Christianos transtulit oblationum et rerum sacrarum certum ordinem in tempore, loco et personis. contra Barnabas c. 4 p. 4, 15—17: *πεφανέρωκεν γὰρ ἡμῖν διὰ πάντων τῶν προφητῶν, ὅτι οὔτε θυσιῶν οὔτε ὁλοκαυτωμάτων οὔτε προσφορῶν χρῄζει.*

Clementis epi. I, 41 p. 45, 19 sq. etiam templi Hierosolymitani privilegium in christianam religionem transtulit. contra Barnabae epi. c. 4 p. 10, 23. 24. c. 6 p. 18, 28 sq. c. 16 p. 54, 3 sq. in solis cordibus Christianorum templum dei agnovit.

Clementis epi. I, 45 p. 49, 8. 9 Corinthios contra magistratus ecclesiasticos certasque sacrificiorum et officiorum leges rebellantes ita compellat: *φι-*

λόνειχοί ἐστε, ἀδελφοί, καὶ ζηλωταὶ περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς σωτηρίαν (cf. c. 35 p. 40, 13. 14 *τὰ ἀνήκοντα τῇ ἀμώμῳ βουλήσει αὐτοῦ*). c. 62 p. 66, 22 *περὶ μὲν τῶν ἀνηκόντων τῇ θρησκείᾳ ἡμῶν*. Barnabas, qui omnia sacrificia externa in Christianismo abrogata esse docuit, magistri autem auctoritatem ipse recusavit (c. 1 p. 4, 7. c. 4 p. 8, 26. 10, 14), primariam expositionis partem ita claudit c. 17 p. 54, 21—23: *ἐλπίζει μου ὁ νοῦς καὶ ἡ ψυχὴ τῇ ἐπιθυμίᾳ μου μὴ παραλελοιπέναι τι τῶν ἀνηκόντων εἰς σωτηρίαν*. ipsam Clementis locutionem secutus Barnabas de rebus omnibus ad salutem pertinentibus certasse sibi visus est. Clementem praeivisse vix dubitandum est.

Clementis epi. I, 51 p. 56, 7. 8 *ὅσα οὖν παρεπέσαμεν καὶ παρέβημεν διά τινος τῶν τοῦ ἀντικειμένου, ἀξιώσωμεν ἀφεθῆναι ἡμῖν*. Barnabas c. 2 p. 4, 9. 10 (v. supra p. XXIV) p. 6, 9—11 *ἵνα μὴ ὁ πονηρὸς παρείσδυσιν πλάνης ποιήσας ἐν ἡμῖν ἐκσφενδονήσῃ ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ζωῆς ἡμῶν*. c. 4 p. 12, 1—4: *ἵνα—καὶ ὁ πονηρὸς ἄρχων λαβὼν τὴν καθ' ἡμῶν ἐξουσίαν ἀπώσηται ἡμᾶς ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ κυρίου*.

Clementis epi. I, 53 p. 58, 1—6: *Μωϋσέως γὰρ ἀναβάντος εἰς τὸ ὄρος καὶ ποιήσαντος τεσσαράκοντα ἡμέρας καὶ τεσσαράκοντα νύκτας ἐν νηστείᾳ καὶ ταπεινώσει, εἶπε πρὸς αὐτὸν ὁ θεός· Μωϋσῆ, Μωϋσῆ, κατάβηθι τὸ τάχος ἐντεῦθεν, ὅτι ἠνόμησεν ὁ λαός σου, οὓς ἐξήγαγες ἐκ γῆς Αἰγύπτου· παρέβησαν ταχὺ ἐκ τῆς ὁδοῦ ἧς ἐνετείλω αὐτοῖς, ἐποίησαν ἑαυτοῖς χωνεύματα*. bis repetitum nomen Mosis (cf. Exod. III, 4), quod neque Exod. XXXII, 7 neque Deut. IX, 12 legitur, retinuit Barnabas c. 4 p. 10, 1—8: *καὶ ἦν Μωϋσῆς ἐν τῷ ὄρει νηστεύων ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ νύκτας τεσσαράκοντα καὶ ἔλαβεν τὴν διαθήκην ἀπὸ τοῦ κυρίου, πλάκας λιθίνας γεγραμμένας τῷ δακτύλῳ τῆς χειρὸς τοῦ κυρίου. ἀλλὰ ἐπιστραφέντες ἐπὶ τὰ εἴδωλα ἀπώλεσαν αὐτήν. λέγει γὰρ οὕτως κύριος Μωϋσῆ, Μωϋσῆ, κατάβηθι τὸ τάχος, ὅτι ἠνόμησεν ὁ λαός σου, οὓς ἐξήγαγες ἐκ γῆς Αἰγύπτου*. c. 14 p. 46, 11—19: *καὶ ἦν Μωϋσῆς νηστεύων ἐν ὄρει Σινᾶ, τοῦ λαβεῖν τὴν διαθήκην κυρίου πρὸς τὸν λαόν, ἡμέρας τεσσαράκοντα καὶ νύκτας τεσσαράκοντα. καὶ ἔλαβε παρὰ κυρίου τὰς δύο πλάκας τὰς γεγραμμένας τῷ δακτύλῳ τῆς χειρὸς κυρίου ἐν πνεύματι. καὶ λαβὼν Μωϋσῆς κατέφερεν πρὸς τὸν λαὸν δοῦναι. καὶ εἶπεν κύριος πρὸς Μωϋσῆν· Μωϋσῆ, Μωϋσῆ, κατάβηθι τὸ τάχος· ὅτι ὁ λαός, σου ὃν ἐξήγαγες ἐκ γῆς Αἰγύπτου ἠνόμησεν*. Mosen pro Israelitis deprecantem induxit Clemens, Israelitarum delictum, quo testamenti divini iacturam fecerunt, solum retinuit Barnabas.

Clementis Romani epistula priorem iam Barnabae qui dicitur innotuisse sequentibus quidem editoribus non persuasi, sed utramque epistulam non frustra comparasse mihi videor, praesertim cf. Clem. epi. I, 45 p. 49, 8. 9. c. 53 p. 58, 1—6.

Ioannis quoque *epistula prima* cum Clementina nonnunquam congruit, 1 Ioan. I, 9 *πιστός ἐστιν καὶ δίκαιος*, cf. Clem. Rom. epi. I, 27 p. 33, 11 *τῷ πιστῷ ἐν ταῖς ἐπαγγελίαις καὶ δικαίῳ ἐν τοῖς κρίμασιν*. c. 60 p. 65, 20. 21 *ὁ πιστὸς ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς, δίκαιος ἐν τοῖς κρίμασι*. etiam inter *evangelium secundum Ioannem* et hanc epistulam necessitas quaedam interesse videtur. cf. Ioan. XVII, 3 *τὸν μόνον ἀληθινὸν θεόν* et Clem. epi. I, c. 43 p. 47, 19 *τοῦ ἀληθινοῦ καὶ μόνου κυρίου*.

Clementi iam in *Hermae Pastore* (139—147) id officium tribuitur, ut externis civitatibus libros mittat[1]), quod eo melius illi tribui poterat, si iam

1) Vis. II, 4 p. 12, 7—9: *γράψεις οὖν δύο βιβλαρίδια καὶ πέμψεις ἓν*

priorem Romanae ecclesiae epistulam ad Corinthios miserat aut misisse credebatur. sed etiam e contrario, illa licentia Clementi tamquam ecclesiae Romanae „membro praecipuo" concessa, eum Romanae ecclesiae epistulam ad Corinthios misisse, adeo scripsisse sensim tradi potuit.

Polycarpum qui dicitur in sua epistula Clementis epistula priore saepius usum esse Gallandius et Hefelius monuerunt[1]). mihi quidem iam *Ignatius* ad Polycarp. c. 8. Clementis epi. I, 38 p. 43, 15 sq. nosse videtur[2]). priore Clementis epistula *alterius* scriptorem iam usum esse[3]) non mirabimur.

Adolphus Harnack (prolegg. p. LVII sq.) etiam in Clementis Romani epistula ad Iacobum e nostra epistula nonnulla tacite excerpta esse putavit. magis placet quod idem vir doctissimus (p. LXIII) in *Martyrio Polycarpi* c. 21 (*Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα, τιμή, μεγαλοσύνη, θρόνος αἰώνιος ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. ἀμήν*) Clementis Rom. epi. I, 66 p. 68, 7—9 (*δι' οὗ αὐτῷ δόξα, τιμή, κράτος καὶ μεγαλωσύνη, θρόνος αἰώνιος ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν*) vestigium invenit. cf. etiam Clem. Alex. Quis div. salv. §. 42 p. 961.

II. inter omnes, qui Clementis epistulam priorem disertis verbis laudaverunt, nemo antiquior est *Dionysio* Corinthio, qui eiusdem epistulae usum ecclesiasticum apud Corinthios testatus est. Dionysii *πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολή, ἐπισκόπῳ τῷ τότε Σωτῆρι* (167—175) *προσφωνοῦσα*, teste Eusebio HE. IV, 23, 11, *καὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους μέμνηται ἐπιστολῆς·* scripsit enim Dionysius: *τὴν σήμερον οὖν κυριακὴν ἁγίαν ἡμέραν διηγάγομεν, ἐν ᾗ ἀνέγνωμεν ὑμῶν τὴν ἐπιστολήν, ἣν ἕξομεν ἀεί ποτε ἀναγινώσκοντες νουθετεῖσθαι, ὡς καὶ τὴν προτέραν ἡμῖν διὰ Κλήμεντος γραφεῖσαν.* paulo post etiam *Hegesippus* non tantum Clemente vivente (vel episcopo?) Corinthiorum seditionem accidisse retulit (apud Euseb. HE. III, 16), sed etiam *περὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς* locutus addidit, Corinthiam ecclesiam hac epistula accepta mansisse *ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ μέχρι Πρίμου ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ* (apud Euseb. HE. IV, 22, 1. 2, cf. quae ad epi. I, 1 p. 3, 9 sq. notavimus).

post hos antiquissimos testes *Irenaeus* adv. haer. III, 3, 3 (graece apud Euseb. HE. V, 6, 3 et Nicephorum HE. IV, 15) scripsit: *ἐπὶ τούτου οὖν τοῦ Κλήμεντος στάσεως οὐκ ὀλίγης τοῖς ἐν Κορίνθῳ γενομένης ἀδελφοῖς, ἐπέστειλεν ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία ἱκανωτάτην γραφὴν τοῖς Κορινθίοις, εἰς εἰρήνην συμβιβάζουσα αὐτοὺς καὶ ἀνανεοῦσα τὴν πίστιν αὐτῶν, καὶ* (annuntians) *ἣν νεωστὶ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων παράδοσιν εἰλήφει*, annuntiantem unum deum omnipotentem (cf. epi. I inscript. p. 3, 6. c. 2 p. 6, 5. c. 8 p. 12, 14. c. 32 p. 37, 14. c. 60, p. 66, 4. c. 62 p. 67, 3), factorem caeli et terrae (cf. c. 19. 20 p. 24, 21. c. 33 p. 38, 3 sq. c. 59 p. 64, 14. c. 60 p. 65, 19. 20. c. 62, p. 67,

Κλήμεντι, καὶ ἓν Γραπτῇ. πέμψει οὖν Κλήμης εἰς τὰς ἔξω πόλεις· ἐκείνῳ γὰρ ἐπιτέτραπται.

1) cf. quae notavimus ad Clementis epi. I, 1 p. 4, 15 sq. c. 9 p. 12, 18. c. 13 p. 16, 13 sq. c. 21 p. 27, 7. 8. p. 28, 1. 2. 5—7. etiam plura notata sunt in Gebhardti et Harnacki prolegomenis p. LVII sq., et in Bryennii prolegg. *σελ. ριή κ. τ. ἑ.*

2) Theodorus Zahn (Ignatius v. Antiochien, Gothae 1873 p. 313. 618), et ipse Ignatium Clementis Romani epistulam iam legisse contendit, dubitavit A. Harnack. (Prolegg. p. LIX, not. 3).

3) cf. Clem. epi. I, 23 p. 29, 17 sq. II, 11 p. 78, 9 sq., quamvis secundae epistulae scriptor libro apocrypho ipse usus sit. itaque oblocutus est A. Harnack, Prolegg. p. LIX, not. 3.

6), plasmatorem hominis (cf. c. 33 p. 38, 8 sq.), qui induxerit cataclysmum (cf. c. 7 p. 11, 6. c. 9 p. 13, 3 sq.) et advocaverit Abraham (cf. c. 10, p. 13, 6 sq. c. 17 p. 21, 16 sq. c. 31 p. 36, 14 sq.), qui eduxerit populum de terra Aegypti, qui collocutus sit Moysi (cf. c. 17 p. 22, 5 sq. c. 43 p. 46, 23 sq. c. 51 p. 56, 15 sq. c. 53 p. 58, 1 sq.), qui legem disposuerit (cf. c. 40. 41 p. 45, 4 sq. c. 43 p. 46, 23 sq.) et prophetas miserit (cf. c. 17 p. 21, 15 sq. c. 43 p. 47, 1. 2), qui ignem praeparaverit diabolo et angelis eius. hunc patrem domini nostri Iesu Christi ab ecclesiis annuntiari, ex ipsa scriptura, qui velint, discere possunt et apostolicam ecclesiae traditionem intellegere, quum sit vetustior epistola his, qui nunc falso docent et alterum deum super demiurgum et factorem horum omnium quae sunt commentiuntur". tacite Irenaeus adv. haer. II, 28, 2. V, 1, 1 ad Clementis epi. I, 20 p. 25, 15 sq. c. 49 p. 54, 9—14 respicere videtur. idem adv. haer. II, 34, 3 mirum in modum congruit cum Clem. Rom. epi. II, c. 8 p. 75, 14—16.

etiam saepius *Clemens Alexandrinus* Clementis Romani epistula usus est, quam magni aestumavit et tamquam apostoli scripturam laudavit. Strom. I, 7, 38 p. 339: *αὐτίκα ὁ Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ κατὰ λέξιν φησί, τὰς διαφορὰς ἐκτιθέμενος τῶν κατὰ τὴν ἐκκλησίαν δοκίμων Ἤτω τις πιστὸς κτλ.* (cf. epi. I, 48 p. 53, 8 sq.). ex hac „apostoli" Clementis epistula (cf. epi. I, 1 p. 4, 5 sq. c. 9—12 p. 12, 15 sq. c. 17. 18 p. 21, 13 sq. c. 21. 22 p. 27, 6 sq. c. 30 p. 36, 1. 2.[1]) c. 36 p. 41, 19 sq. c. 38 p. 43, 12 sq. c. 40 p. 45, 4 sq. c. 41 p. 46, 5—7. c. 48. 49 p. 53, 1 sq. c. 50. 51 p. 54, 1 sq. p. 55, 1 sq. p. 56, 7 sq. c. 52 p. 57, 10 sq. c. 53 p. 58, 6 sq. c. 55 p. 60, 9 sq.) amplissima excerpta dedit Clemens Alex. Strom. IV, 17—19 §. 107—121 p. 610—617: *καὶ μὴν ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ ὁ ἀπόστολος Κλήμης καὶ αὐτὸς ἡμῖν τύπον τινὰ τοῦ γνωστικοῦ ὑποφέρων λέγει Τίς γὰρ παρεπιδημήσας κτλ.* — §. 112 p. 613: *ὅτι ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ γέγραπται Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ κτλ.* — c. 18, 113 p. 613: *ἡ σεμνὴ οὖν τῆς φιλανθρωπίας ἡμῶν καὶ ἁγνὴ· ἀγωγὴ κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸ κοινωφελὲς ζητεῖ κτλ.* Strom. VI, 8, 64 p, 772 per memoriae lapsum tamquam Barnabae laudantur, quae Clementis sunt (epi. I, 48 p. 53, 8 sq.). sed eadem verba iam §. 65 p. 773 recte Clementi tribuuntur; nam additur: *ὁ Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους φησί.* etiam tacite Clemens Alex. IV, 6, 32. 33 p. 577 sq. c. 22, 137 p. 625. V, 8, 53 p. 677. Clementis Romani epi. I, 14 p. 18, 5 sq. c. 28 p. 34, 11 sq. c. 34 p. 39, 9 sq. c. 46 p. 51, 1 sq. usus est, fortasse etiam Strom. III, 18, 107 p. 561 cf. Clem. epi. I, 46 p. 51, 12 sq. ceterum Ado. Harnack (prolegg. p. LXIII) monuit, Clementem Alex. in Hypotyposeon libris nostram epistulam cum ceteris antilegomenis non adumbrasse.

Tertullianus de resurr. carn. c. 12. 13 Clementis Romani epi. I, 24 p. 30, 13 sq. c. 25 p. 31, 6 sq. tacite usus esse videtur.

Origenes et ipse Clementis epistulam priorem magni aestumavit, de princ. II, 3, 6 (Opp. I, 82 sq.): „Meminit sane Clemens apostolorum discipulus etiam eorum, quos *ἀντίχθονας* Graeci nominarunt", cf. epi. I, 20 p. 25, 15 sq. ad eundem locum Origenes etiam Select. in Ezech. VIII, 3 (Opp. III, 422) respexit: *φησὶ δὲ καὶ ὁ Κλήμης Ὠκεανὸς ἀπέραντος κτλ.* Clementis epi. I, 55 p. 60, 1 sq. Origenes in Ioan. Tom. VI, 36 (Opp. IV, 153) sic laudavit: *οὐκ ἀλόγως πιστεύσας ταῖς ἱστορίαις ὁ πιστὸς Κλήμης, ὑπὸ Παύλου* (Phil. IV, 3)

1) eodem etiam Strom. III, 6, 49 p. 533 respicere videntur: *λέγει δὲ αὐτοῖς ἡ γραφή Ὑπερηφάνοις ὁ θεὸς ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν.*

μαρτυρούμενος. etiam tacite Clementis epi. I, 12 p. 16, 5. 6. c. 25 p. 31, 6 sq. Origenes usus esse videtur, cf. quae ibi notata sunt. — ex Origenis discipulis *Dionysius* Alexandrinus (apud Euseb. HE. VII, 21, 7) Clementis epi. I, 20 p. 25, 15 sq. nosse videtur. etiam *Petrus Alexandrinus* († 311) de poenitentia c. 9 Clementis Rom. epi. I, 5 p. 9, 6 sq. secutus est.

III. *Eusebius* Caesariensis iam duas illas Clementis Romani epistulas, quas codex Alexandrinus continet, memoravit, sed genuinam solam priorem in plerisqne ecclesiis publicatam, ubique acceptam, alteram spuriam esse censuit. HE. III, 16: *τούτου δὴ οὖν τοῦ Κλήμεντος ὁμολογουμένη μία ἐπιστολὴ φέρεται, μεγάλη τε καὶ θαυμασία, ἣν ὡς ἀπὸ τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας τῇ Κορινθίων διετυπώσατο, στάσεως τηνικάδε κατὰ τὴν Κόρινθον γενομένης. ταύτην δὲ καὶ ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις ἐπὶ τοῦ κοινοῦ δεδημοσιευμένην πάλαι τε καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς ἔγνωμεν, καὶ ὅτι γε κατὰ τὸν δηλούμενον τὰ τῆς Κορινθίων κεκίνητο στάσεως, ἀξιόχρεως μάρτυς ὁ Ἡγήσιππος.* III, 38: *ὥσπερ οὖν ἀμέλει τοῦ Ἰγνατίου ἐν αἷς κατελέξαμεν ἐπιστολαῖς, καὶ τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ ὁμολογουμένῃ παρὰ πᾶσιν, ἣν ἐκ προσώπου τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας τῇ Κορινθίων διετυπώσατο, ἐν ᾗ τῆς πρὸς Ἑβραίους πολλὰ νοήματα παραθείς, ἤδη δὲ καὶ αὐτολεξεὶ ῥητοῖς τισιν ἐξ αὐτῆς χρησάμενος*[1]), *σαφέστατα παρίστησιν ὅτι μὴ νέον ὑπάρχει τὸ σύγγραμμα.* — — *ἰστέον δ' ὡς καὶ δευτέρα τις εἶναι λέγεται τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολή, οὐ μὴν ἔθ' ὁμοίως τῇ προτέρᾳ καὶ ταύτην γνώριμον ἐπιστάμεθα, ὅτι μηδὲ καὶ τοὺς ἀρχαίους αὐτῇ κεχρημένους ἴσμεν.* — — *ἡ μὲν οὖν τοῦ Κλήμεντος ὁμολογουμένη γραφὴ πρόδηλος.* priorem Clementis epistulam Eusebius HE. VI, 13, 6, ubi de Clementis Stromatis disseruit, inter *τὰ ἀντιλεγόμενα* Novi Testamenti recensuit: *κέχρηται δ' ἐν αὐτοῖς* (Stromatis) *καὶ ταῖς ἀπὸ τῶν ἀντιλεγομένων γραφῶν μαρτυρίαις, τῆς τε λεγομένης Σολομῶντος Σοφίας καὶ τῆς Ἰησοῦ τοῦ Σιρὰχ καὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς, τῆς τε Βαρνάβα καὶ Κλήμεντος καὶ Ἰούδα.*

priorem epistulam (c. 25 p. 31, 6 sq.) in phoenice describendo laudavit *Cyrillus* Hierosolymitanus (Cat. XVIII, 4 *ὡς γράφει Κλήμης*), secuti sunt Pseudo-Clemens *Constitutionum apostolicarum* (V, 7 p. 134, 9 sq.) et *Ambrosius* (cf. quae ad h. l. notavimus). etiam *Basilius* M. de spiritu sancto c. 29 (Opp. III, 67 A) Clementis Romani epi. I, 58 p. 64, 2. 3 usus est.

IV. *Epiphanius* praeter priorem Clementis epistulam, qua usus Haer. XXVII, 6 scripsit: *λέγει γὰρ* (Clemens) *ἐν μιᾷ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ Ἀναχωρῶ, ἄπειμι, εὐσταθείτω ὁ λαὸς τοῦ θεοῦ, τισὶ τοῦτο συμβουλεύων· ηὕρομεν γὰρ ἔν τισιν ὑπομνηματισμοῖς τοῦτο ἐγκείμενον* (cf. epi. I, 54 p. 59, 9 sq.), et cuius descriptionem phoenicis avis (epi. I, c. 25 p. 31, 6 sq.) secutus est Ancorat. c. 84, etiam plures epistulas memoravit. quamvis illa non ex ipsa Clementis Rom. epistula I, 54, sed e commentariis quibusdam hauserit, tamen nimium affirmaverunt Lightfoot (p. 16, cf. p. 10) et Harnack (prolegg. p. LXVII), saeculo quarto etiam excerpta ex epistulis in libris collectaneis exstitisse. Epiphanius plures Clementis epistulas praeter utramque Corinthiis inscriptam nosse videtur. nam Haer. XXX, 15 Itinerarium Petri per Clementem scriptum ab Ebionaeis adulteratum esse ita demonstravit: *ὡς αὐτὸς Κλήμης αὐτοὺς κατὰ πάντα ἐλέγχει ἀφ' ὧν ἔγραψεν ἐπιστολῶν ἐγκυκλίων τῶν*

1) cf. epi. I, 9 p. 13, 2. 3. c. 10 p. 14, 9 sq. c. 12 p. 14, 26 sq. c. 17 p. 21, 13 sq. p. 22, 5 sq. c. 27 p. 33, 3. c. 36 p. 41, 14 sq. c. 43 p. 46, 23 sq. c. 61 p. 66, 18 sq. c. 64 p. 67, 27 sq.

ἐν ταῖς ἁγίαις ἐκκλησίαις ἀναγινωσκομένων. ὅτι ἄλλον ἔχει χαρακτῆρα ἡ αὐτοῦ πίστις καὶ ὁ λόγος παρὰ τὰ ὑπὸ τούτων εἰς ὄνομα αὐτοῦ ἐν ταῖς Περιόδοις νενοθευμένα· αὐτὸς γὰρ παρθενίαν διδάσκει, καὶ αὐτοὶ οὐ δέχονται· αὐτὸς γὰρ ἐγκωμιάζει Ἠλίαν καὶ Δαβὶδ καὶ Σαμψὼν καὶ πάντας τοὺς προφήτας, οὓς οὗτοι βδελύττονται. duae illae Clementis epistulae Corinthiis inscriptae non sunt *ἐγκύκλιοι.* prior autem epistula Davidem quidem, Eliam et omnes prophetas laudavit (c. 4 p. 8, 20 sq. c. 17 p. 21, 15 sq. c. 18 p. 23, 1 sq. c. 52 p. 57, 10), sed coniugalem potius docuit castitatem (c. 1 p. 4, 12 sq. c. 21 p. 28, 12 sq. c. 64 p. 67, 26. 27), quam virginitatem, et ne illi, qui continentiam exercebant, hac de re superbiant, cohortatur (c. 38 p. 43, 15 sq. c. 48 p. 53, 8 sq.). quamvis virginitas commendata alteri epistulae magis conveniat — nam continentia ita commendatur (c. 4 p. 72, 5. 6. c. 8 p. 75, 12. c. 14 p. 81, 17 sq. c. 15 p. 82, 2), ut generis masculini et feminini discrimen omnino tollendum sit (c. 12 p. 80, 1 sq.) —, tamen haec omnia suppeditant illae Clementis de virginitate epistulae duae, quas et ipsas e codice msto Novi Testamenti, syriaci quidem, primus edidit Ioan. Iac. Wetstenius (Lugd. Bat. 1752) accuratissime Ioannes Theodorus Beelen (Lovanii 1856, 4, cf. eiusdem prolegomena p. XXIII).

etiam *Hieronymo* praeter Clementis epistulam utramque ad Corinthios epistulae de virginitate iam innotuerunt. illas quidem solas Eusebium (HE. III, 38) secutus recensuit de vir. illustr. c. 15 (Opp. II, 853): „scripsit (Clemens) ex persona Romanae ecclesiae ad ecclesiam Corinthiorum valde utilem epistolam, quae et in nonnullis locis publice legitur, quae mihi videtur characteri epistulae, quae sub Pauli nomine ad Hebraeos fertur, convenire. sed et multis de eadem. epistola non solum sensibus, sed iuxta verborum quoque ordinem abutitur. omnino grandis in utraque similitudo est. fertur et secunda eius nomine epistola, quae a veteribus reprobatur". ita Hieronymus in Ies. LII, 13 (Opp. IV, 612): „Clemens vir apostolicus, qui post Petrum Romanam rexit ecclesiam", scribit ad Corinthios: „Sceptrum Dei" etc. (cf. epi. I, 16 p. 19, 12 sq.), ad Eph. II, 2 (Opp. VII, 571): „Mundos alios, de quibus et Clemens in epistola sua scribit: Oceanus" etc. (cf. epi. I, 20 p. 25, 15 sq.), ad Eph. IV, 1 (Opp. VII, 606): „cuius rei et Clemens ad Corinthios testis est scribens: „Vinculum charitatis" etc. (cf. epi. 49 p. 54, 1 sq.). nihilo minus Hieronymus adv. Iovinian. I, 12 (Opp. II, 257 sq.): „ad hos (eunuchos) et Clemens successor apostoli Petri, cuius Paulus apostolus meminit (Phil. IV, 3), scribit epistolas omnemque paene sermonem suum de virginitatis puritate contexit", quae epistulis syriace conservatis optime congruunt.

Rufinum quoque Aquileiensem praeter illam Clementis Romani epistulam ad Iacobum, quam latine vertit, eiusdem priorem epistulam ad Corinthios nosse R. A. Lipsius (de Clementis Rom, epistola ad Cor. priore, Lips. 1855, p. 156) et A. Harnack (prolegg. p. LXVI) recte censuerunt. nam Eusebii HE. V, 6, 3, ubi Irenaei verba redduntur (cf. 5. p. XXVI sq.), de industria mutavit: „sub hoc ergo Clemente seditio non modica orta est apud Corinthum inter fratres, ita ut ex persona Romanae ecclesiae *scriberet ipse Clemens* ad Corinthios epistulam"[1]).

1) Paulinum Nolanum Clementis Rom. epistulas latine vertisse I. B. Pitra (Spicileg. Solesm. T. I, p. 203) opinatus est. nam ex Ioannis cuiusdam libris Clementis Rom. epi. I, 43. 44 latina fragmenta hausit, et Clementis scripta Paulinus se latine vertisse epi. 46 confessus est. sed neque Clementis Romani, neque eius epistulas Corinthiis inscriptas Paulinus indicavit, cf. Lighfoot. p. 14,

eadem fere aetate Pseudo-Iustinus in Quaestionibus ad Orthodoxos (Resp. ad quaest. 74) alterius epistulae locum in codice deperditum (c. 10 p. 77, 9—11) nobis conservavit (*καθώς φησιν ὁ μακάριος Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ*).

V. Clementis prior epistula in codice A. c. 2 p. 5, 3 ita commutata est, altera de Christo ita docuit, ut *Monophysitis* eam valde placuisse mirum esse nequeat. saec. VI. ineunte *Severus* patriarcha Antiochenus in libro contra Grammaticum (Ioannem Caesariensem) edito Clementis epi. II, 1 p. 69, 3 sq. laudavit. idem etiam c. 9 p. 75, 18 sq. laudasse videtur. *Timotheus* autem, Alexandriae episcopus in libro contra concilium Chalcedonense conscripto et ipse Clementis alteram epistulam (c. 1 p. 69, 3 sq. c. 9 p. 76, 4 sq.), sed tamquam tertiam laudavit, fortasse quia etiam epistulas de virginitate bene novit, quarum priorem (c. 5. 6) in eodem libro laudavit[1]). Clementis epistulae ad Corinthios etiam apud Orthodoxos aestumabantur. saeculo fere VI. *canon apostorum* 85 inter Novi Testamenti libros post epistulas catholicas, ante Constitutiones et Acta apostolorum Clementis utramque epistulam recensuit (*Κλήμεντος ἐπιστολαὶ δύο*). hac fere aetate etiam *codex Alexandrinus* Clementis epistulas ipsius Novi Testamenti libris addidit[2]).

saeculo VI. exeunte vel VII. ineunte *Leontii et Ioannis* sacrarum rerum liber II nonae Clementis epistulae locum laudavit[3]) sec. VII. ineunte *Doro-*

not. 1, Harnack prolegg. p. LXXIII. Lightfoot p. 17—21 et Harnack l. l. p. LXV. LXIX etiam contenderunt, latinos scriptores ecclesiasticos Clementis Romani epistulas duas habuisse illam Iacobo inscriptam, quae ante Clementis Recognitiones et Homilias fertur, quam concilium Vasense a. 442 tamquam genuinam laudavit, et alteram et ipsam Iacobo inscriptam, non antiquiorem saeculo V. vel VI, et ipsam receptam inter epistulas decretales. huc iam referendum esse, quod catalogus Romanorum episcoporum Felicianus in vita Clementis retulit: „hic fecit duas epistolas", et liber pontificalis, cuius prior pars prodiit saeculo VIII. ineunte: „hic fecit duas epistolas, quae catholicae (var. l. canonicae) nominantur". sed R. A. Lipsius (Academy, no. 10, 1870, p. 256) bene monuit, iam a. 440, nondum composita Clementis Romani epistula altera ad Iacobum latina, Catalogum Leoninum continuisse videri: „et fecit (Clemens) duas epistolas". saeculo demum X. Luitprandus in vitis Romanorum Pontificum (apud Migne Patrol. Lat. CXXIX. p. 1153): Hic (Clemens) scripsit duas epistulas Iacobo Hierosolymorum episcopo quae catholicae nominantur.

1) cf. Curetoni Corpus Ignatianum, Berol. 1849 p. 212. 214.

2) O. de Gebhardt ex bibliothecae S. Syn. Mosq. cod. CXLIX (sec. XV) fol. 160b. librorum ss. catalogum edidit (prolegg. p. LXXI sq.), ubi recensentur: *τῆς δὲ καινῆς διαθήκης βιβλία δ'* (!). *ἐπιστολαὶ Πέτρου β'. Ἰωάννου τρεῖς. Ἰακώβου Ἰούδα μία. Κλήμεντος ά. Παύλου ἐπιστολαὶ ιδ'.* „Una cum catalogo Mosq. contestantur *Alexius Aristenus* (c. ann. 1160) et *Matthaeus Monachus sive Blastaris* (saec. XIV) epistulam Clementis epistulis catholicis esse adnumeratam, sed uterque addidit epistulam posteriorem, de qua Mosquensis Eusebium vel Photium secutus tacebat. Alex. Aristenus de can. Apost. 85 in Beverigii Synodico I. p. 53 Oxon., cf. Credner. l. c. [Gesch. d. NTlichen Kanon] p. 252 haec scripsit: .... *Παύλου ἐπιστολαὶ δεκατέσσαρες. Πέτρου ἐπιστολαὶ δύο. Ἰωάννου τρεῖς. Ἰακώβου μία. Κλήμεντος αἱ ἐπιστολαὶ δύο. καὶ αἱ πράξεις τῶν ἀποστόλων. καὶ αἱ διαταγαὶ αἱ διὰ τοῦ αὐτοῦ Κλήμεντος τοῖς ἐπισκόποις ἐν ὀκτὼ βιβλίοις προσπεφωνημέναι.* Blastaris Syntagm. in Beveregii Synodico II. p. 56, cf. Credner p. 253 sq., habet: [*ὁ τῶν ἁγίων ἀποστόλων κανών*] .... *ἃς* [sic] *δὲ* (scil. Pauli epistolas XIII, catholicas VII) *προστίθησι διὰ τοῦ Κλήμεντος δύο ἐπιστολὰς, καὶ τὰς πονηθείσας τούτῳ διατάξεις τ. ἀποστ. ὕστερον ὁ τῆς ς' συνόδου δεύτερος κανὼν διέγραψεν*" A. Harnack.

3) cf. Fragmenta p. 85, 18 sq.: *τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ἐκ τῆς θ' ἐπιστολῆς.*

theus archimandrita (Doctrina 23) epi. II, 7 p. 74, 11—13 usus est (ὡς λέγει ὁ ἅγιος Κλήμης), Antiochus Palaestinensis Hom. XLIII priorem Clementis epi. c. 13 p. 16, 11 sq. nosse videtur. eodem seculo *Maximus* confessor[1]) Eusebium multos antiquorum scriptorum libros praetermisisse monuit: *καὶ μὴν οὔτε Πανταίνου τοὺς πόνους ἀνέγραψεν, οὔτε τοῦ Ῥωμαίου Κλήμεντος, πλὴν δύο καὶ μόνων ἐπιστολῶν,* quibus verbis etiam aliae Clementis epistulae, de virginitate, indigitari videntur[2]). Maximus sermon. 49 Clementis epi. I, 48 p. 53, 10. 11 excerpsit.

saeculo VIII. *Ioannes Damascenus* e Clementis epi. I, 33 p. 38, 1 sq. epi. II c. 10 p. 77, 4—84. c. 20 p. 8, 26 sq. nonnulla elegit. eodem fere saeculo vel praecedente utraque Clementis epistula ad Corinthios etiam *syriace* versa esse videtur (cf. p. XXIII).

saeculo IX. Georgius Syncellus, Eusebii HE. III, 16 secutus, Chronogr. I, p. 344 (651) priorem Clementis epistulam tamquam genuinam agnovit (cf. quae ad epi. I, c. 1 p. 3, 9—4, 2 notata sunt). haec Anastasium Bibliothecarium saec. IX. exeunte (Hist. eccl. Paris. 1649 p. 17: huius epistola fertur ad Corinthios missa, quam tota recipit, ut Egesippus testatur, ecclesia) repetiisse monuit A. Harnack (prolegg. p. LXIX). Nicephorus patriarcha Constantinopolitanus, qui mortuus est a. 828, in Stichometria (v. supra p. XI not. 3) Clementis utramque epistulam iam inter Novi Testamenti libros apocryphos reiecit: *Κλήμεντος α΄. β΄. στίχοι ͵βχ΄* [MMDC]. in collectaneis syriacis saeculi VIII. vel IX. laudantur S. Clementis episcopi Romani epistulae ad Corinthios (I) c. 54 p. 59, 8 sq. saeculo LX. *Photius* de utraque epistula hoc iudicium tulit:

Bibl. cod. 113. *οὗτός ἐστιν ὁ Κλήμης, περὶ οὗ φησιν ὁ θεσπέσιος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολῇ* (IV, 3) *Μετὰ καὶ Κλήμεντος καὶ τῶν λοιπῶν συνεργῶν μου, ὧν τὰ ὀνόματα ἐν βίβλῳ ζωῆς. οὗτος καὶ ἐπιστολὴν ἀξιόλογον πρὸς Κορινθίους γράφει, ἥτις παρὰ πολλοῖς ἀποδοχῆς ἠξιώθη, ὡς καὶ δημοσίᾳ ἀναγινώσκεσθαι. ἡ δὲ λεγομένη δευτέρα πρὸς τοὺς αὐτοὺς ὡς νόθος ἀποδοκιμάζεται.*

Bibl. cod. 126. *ἀνεγνώσθη βιβλαρίδιον, ἐν ᾧ Κλήμεντος ἐπιστολαὶ πρὸς Κορινθίους β΄ ἐνεφέροντο, ὧν ἡ πρώτη δι' αἰτίας αὐτοὺς ἄγει, στάσεσι καὶ ταραχαῖς καὶ σχίσμασι τὴν πρέπουσαν αὐτοῖς εἰρήνην καὶ ὁμόνοιαν ἐμπολιτεύεσθαι λύσαντας, καὶ παραινεῖ παύσασθαι τοῦ κακοῦ. ἁπλοῦς δὲ κατὰ τὴν φράσιν καὶ σαφὴς ἐστι καὶ ἐγγὺς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀπεριέργου χαρακτῆρος. αἰτιάσαιτο δ' ἄν τις αὐτὸν ἐν ταύταις, ὅτι τε τοῦ ὠκεανοῦ ἔξω κόσμους τινὰς ὑποτίθεται εἶναι* (cf. epi. I, 20 p. 25, 15 sq.), *καὶ δεύτερον ἴσως, ὅτι ὡς παναληθεστάτῳ τῷ κατὰ τὸν φοίνικα τὸ ὄρνεον ὑποδείγματι κέχρηται* (cf. epi. I, 25 p. 31, 6 sq.), *καὶ τρίτον ὅτι ἀρχιερέα καὶ προστάτην τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξονομάζων* (epi. I, 36 p. 41, 15 sq. c. 61 p. 66, 18 sq. c. 64 p. 67, 22 sq.) *οὐδὲ τὰς θεοπρεπεῖς καὶ ὑψηλοτέρας ἀφῆκε περὶ αὐτοῦ φωνάς*·[3]) *οὐ μὴν οὐδ' ἀπαρακαλύπτως αὐτὸν οὐδαμῇ ἐν τούτοις βλασφημεῖ. ἡ δὲ δευτέρα καὶ αὐτὴ νουθεσίαν καὶ παραίνεσιν κρείττονος εἰσάγει βίου καὶ ἐν ἀρχῇ* (c. 1 p. 69, 4) *θεὸν τὸν Χριστὸν κηρύσσει,*

1) in prologo in opera Dionysii Areop. Tom. II. p. 12.
2) ceterum Maximus serm. 53 de anima p. 656 etiam Clementis Hom. XVII, 10. XI, 11 excerpsit, qua in re egregie falsi sunt Potterus (Clementis Alex. Opp. II, 1020) et H. E. F. Guerikius (de schola quae Alexandriae floruit catechetica, Part. II. Hal. 1825. p. 461), hunc locum inter Clementis Alexandrini fragmenta recensentes.
3) cf. quae ad epi. I, 2 p. 5, 5 notata sunt.

πλὴν ὅτι ῥητά τινα ὡς ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς ξενίζοντα παρεισάγει[1]. ὧν οὐδ' ἡ πρώτη ἀπήλλακτο παντελῶς. καὶ ἑρμηνείας δὲ ῥητῶν τινῶν ἀλλοκότους ἔχει (cf. c. 12 p. 79, 11 sq. c. 14 p. 81, 12 sq.). ἄλλως τε δὲ καὶ τὰ ἐν αὐταῖς νοήματα ἐρριμμένα πως καὶ οὐ συνεχῆ τὴν ἀκολουθίαν ὑπῆρχε φυλάττοντα.

post Photium *Nicon* monachus Rhaithensis circa a. 1060 ex utraque epistula (I, 14 p. 17, 9 sq. c. 46 p. 51, 1 sq. II, 3 p. 71, 13 sq.) excerpta dedit. Antonium vero (circa a. 1140) in Melissa edita Venet. 1680, p. 137 (part. II. serm. 73) tantummodo Maximi locorum commun. serm. 49 (v. supra p. XXXI) transscripsisse monuit Bryennius (σελ. ρλδ').

iam cognovimus, quanta Clementis epistulae prioris in ecclesia antiqua auctoritas fuerit, inter omnes huius generis libros maxima. eam ante Nicephorum Constantinopolitanum nemo reprobavit, tamquam apostoli scripturam laudavit Clemens Alexandrinus, inter Novi Testamenti τὰ ἀντιλεγόμενα posuit Eusebius. alteram quidem epistulam Eusebius et Hieronymus nondum agnoverunt, Photius spuriam iudicavit sed non soli Monophysitae, Severus et Timotheus, eam libenter receperunt, etiam Orthodoxi: Dorotheus archimandrita, Maximus confessor, Ioannes Damascenus eam agnoverunt. prioris epistulae usum publicum in ecclesia Corinthia testatus est Dionysius Corinthius, in plerisque ecclesiis Eusebius et Photius, in nonnullis ecclesiis Hieronymus. utramque vero epistulam in ipsius Novi Testamenti canonem receperunt canon apost. 85 et codex Alexandrinus. etiam illas Clementis de virginitate epistulas tamquam ἐπιστολὰς ἐγκυκλίους in ecclesiis publice legi retulit Epiphanius, cuius testimonium Syri testes confirmaverunt[2]. Novum Testamentum non graece tantum hic illic Clementis Romani epistulas ad Corinthios, sed etiam syriace utramque epistulam de virginitate continuit.

III. DE CLEMENTIS ROMANI EPISTULARUM ORIGINE ET INDOLE.

I. *Clemens Romanus,* cuius nomine epistulae Corinthiis inscriptae ornatae sunt, et imperatoris Romani cognatus et apostolorum discipulus dicitur. Clementem imperatoris cognatum Romana historia praebuit. nam T. Flavius Sabinus, praefectus urbi, T. Flavii Vespasiani imperatoris frater maior natu erat. Sabinus autem filium reliquit minorem T. Flavium Clementem, cuius uxor Domitilla, Vespasiani filiae Domitillae filia[3]. hunc Clementem propter fidem christianam a. 96 ineunte a. Domitiano interfectum esse constat. Suetonius Domit. c. 15: „denique Flavium Clementem patruelem suum, contemptissimae inertiae [i. e. Christi fidem amplexum] — repente ex tenuissima suspicione tantum non in ipso consulatu (a. 95) interemit. quo maxime facto maturavit sibi exitum". Dio Cassius LXVII, 14: κἀν τῷ αὐτῷ ἔτει (95 p. Chr.) ἄλλους τε πολλοὺς καὶ τὸν Φλάβιον Κλήμεντα ὑπατεύοντα, καίπερ ἀνεψιὸν ὄντα καὶ γυναῖκα καὶ αὐτὴν συγγενῆ ἑαυτοῦ Φλαβίαν Δομιτίλλαν ἔχοντα, κατέσφαξεν ὁ Δομιτιανός. ἐπηνέχθη δὲ ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος, ὑφ' ἧς καὶ ἄλλοι ἐς τὰ τῶν Ἰουδαίων ἤθη ἐξοκέλλοντες πολλοὶ κατεδικάσθησαν, καὶ οἱ

1) cf. c. 4 p. 72, 10—12. c. 8 p. 75, 14—16. c. 11 p. 78, 9—16. c. 12 p. 79, 9 sq. c. 13 p. 80, 12.

2) cf. Ioan. Theodori Beelen prolegomena ad S. Clementis Romani epistulas binas de virginitate p. LIV sq.

3) cf. Alb. Imhof, T. Flavius Domitianus. Hal. 1857. p. 15.

μὲν ἀπέθανον, οἱ δὲ τῶν γοῦν οὐσιῶν ἐστερήθησαν· ἡ δὲ Δομιτίλλα ὑπερωρίσθη μόνον ἐς Πανδατερίαν. iudaici mores eodem modo christianam religionem significant, quo Christiani intelleguntur, „qui vel improfessi iudaicam viverent vitam". [1])

nobilissimi martyris memoriam Christiani pie colebant, sed etiam fabulis excolebant. Clementem iam Tiberii Caesaris cognatum, Petri apostoli comitem et in Romano episcopatu successorem descripserunt Recognitiones et Homiliae illi suppositae (a. 140—180), quibus eiusdem epistula ad Iacobum praemissa est. sed per hunc caesareum Clementem antiquissimorum episcoporum Romanorum ordo turbatus est. eum a Petro ordinatum esse dixit Tertullianus (de praescr. haer. c. 32), eundem plerosque Latinorum „secundum post Petrum apostolum" Romae episcopum habuisse testatur Hieronymus (de vir. illustr. c. 15). sed praeter Clementem Petri successorem etiam Linus Pauli successor agnoscebatur [2]). itaque Clemens iam in secundum Petri successorum locum repositus est. antiquissimus Romanorum episcoporum catalogus, Liberianus [3]), post Petrum (30—55), Linum (56—67) tertio loco retulit: „Clemens ann. IX. m. XI. dies XII. fuit temporibus Galbe et Vespasiani, a cons. Tracali et Italici (68) usque Vespasiano VI. et Tito (76)". eundem Clementi locum inter episcopos Romanos tribuerunt Optatus Milevitanus [4]), Augustinus [5]), Severus Antiochenus (cf. quae ad epi. II, 1 p. 69, 3 sq. notata sunt), Pseudo-Ignatius ad Mariam Cassabolitam c. 4. eosdem Clementis episcopi annos retinuerunt catalogus Felicianus et liber pontificalis [6]), quamvis Clementem quarto demum loco (post Petrum, Linum, Cletum) recenseant. Irenaeus adv. haer. III, 3, 3 Clementem et ipse quarto loco, sed post Petrum, Linum, Anacletum recensuit. ubi notandum est, Irenaeum, si quidem communem Latinorum traditionem secutus est [7]), Clementis episcopatum eodem anno incepisse, quo eum consulem

1) Sueton. Domit. c. 12, procul dubio erravit H. Graetz (Geschichte der Juden vom Untergange des jüdischen Staates bis zum Abschluss des Talmud ed. II. Lips. 1866. p. 112. 435 sq.), qui Clementem consularem ipsi iudaismo vindicare voluit. erravit etiam Theodorus Zahn (der Hirt des Hermas, Gothae 1866. p. 57 sq., Clemens von Rom. im ältesten Märtyrerverzeichniss der röm. Kirche, Zeitschr. f. hist. Theol. 1869. IV. p. 627 sq.), qui Clementem consularem ne Christianum quidem fuisse contendit, cf. quae equidem contra eum disserui (Zeitschr. f. w. Th. 1869. II. p. 232 sq.)

2) Constitutt. apost. VII, 46 p. 228, 17 sq.: *τῆς δὲ Ῥωμαίων ἐκκλησίας Λῖνος μὲν ὁ Κλαυδίας πρῶτος ὑπὸ Παύλου, καὶ Κλήμης δὲ μετὰ τὸν Λίνου θάνατον ὑπ' ἐμοῦ Πέτρου δεύτερος κεχειροτόνηται.*

3) cf. Emman. a Schelstrate, Antiquitatis eccles. Tom. I. Rom. 1692. p. 404, Theodori Mommsen commentationem: „Ueber den Chronographen vom J. 354", Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. Vol. I. Lips. 1850. p. 634 sq. R. A. Lipsii librum: Chronologie der röm. Bischöfe bis z. Mitte d. 4. Jahrh. Kilon. 1869 p. 265 sq.

4) De schismate Donatistarum II, 2: cathedra una est. sedit prior Petrus, cui successit Linus, Lino Clemens, Clementi Anacletus.

5) Epi. 53 ad Generosum (Opp. II, 120 ed. Benedict.): Petro successit Linus, Lino Clemens, Clementi Anacletus.

6) apud Emman. a Schelstrate l. l.

7) catalogus Liberianus post Cletum Clementis successorem quinto loco pergit: „Anaclitus ann. XII. m. X. d. III. fuit temporibus Domitiani, a cons. Domitiano X. et Sabino (84) usque Domitiano XVII. et Clemente (95"). eosdem annos catalogus Felicianus et liber pontificalis retulerunt. Evaristum, quem Clementi successisse Irenaeus dixit, catalogi Romani a cons. Valentis et Veri (96) usque Gallo et Bradua (108), Eusebius inde ab a. 100 episcopum fuisse tradiderunt.

fuisse constat (95), aut si sequente demum anno (96) Clementem successisse statuerit, eodem anno eum episcopum creatum censuisse, quo martyrio coronatus est. Eusebius vero in Chronicis post Petrum (40—65), Linum (66—68), Anacletum (69—90) successisse Clementem (91—100) retulit[1]), itaque Clementem episcopum et Clementem consulem iam ita distinxit, ut ille huius superstes fuisse videretur. in Hist. eccl. III, 2. 13. 15. 34 Eusebius Clementem post Petrum, Linum, Anacletum (Ἀνέγκλητον) XII. Domitiani anno (92 vel 93) successisse, tertio autem Traiani anno (100 vel 101) Evaristum secutum esse tradidit. sed quamvis etiam hic Clementem episcopum Clementis consularis superstitem tradiderit, tamen Eusebius ipse, ubi extraneos quoque scriptores Christianorum martyria sub Domitiano memorasse dixit, Clementis consularis locum, quasi iam praeoccupatum a Clemente episcopo, vacuum reliquit. invitus igitur etiam Eusebius innuit, in Clemente episcopo Clementem consularem latitare. Clementem vero episcopum etiam martyrem fuisse primus Rufinus Aquileiensis tradidit (cf. p. XXXV, not. 1).

Clemens episcopus primus, secundus, tertius Petri successor dicitur, per Neronis, Galbae, Vespasiani, Domitiani, Nervae aetates usque ad Traiani tempora pellitur. divergentes traditiones, primam certe et tertiam, iam Hieronymus sic memoravit de vir. illustr. c. 15: „Clemens — quartus post Petrum Romae episcopus, siquidem secundus Linus fuit, tertius Anacletus, tametsi plerique Latinorum secundum post Petrum apostolum putent fuisse Clementem[2]). — obiit tertio Traiani anno". perturbatum autem Romanorum episcoporum ordinem Epiphanius ita componere voluit, ut Clemens ab ipso Petro ordinatus episcopatum primo recusasse, tum mortuis Lino et Cleto suscepisse videretur[3]). Rufinus Aquileiensis Clementis Recognitionibus latine versis haec

1) Eusebii Chron. (ed. A. Schoene, Berol. 1866. II. p. 160) ad a. 95 armen.: refert autem Bruttius, multos Christianorum sub Domitiano subiisse martyrium: Flavia Dometila et Flavus Clementis consulis sororis filius in insulam Pontiam fugit (fugerunt?), quia se Christianum (Christianos?) esse professus est (professi sunt?). e versione Hieronymi: „scribit Bruttius plurimos Christianorum sub Domitiano fecisse martyrium, inter quos et Flaviam Domitillam *Flavii Clementis consulis ex sorore neptem* in insulam Pontianam relegatam, quia se christianam esse testata est". cf. etiam Epitomen syriam ib. p. 214. HE. III, 18, 4: *εἰς τοσοῦτον δὲ ἄρα κατὰ τοὺς δηλουμένους ἡ τῆς ἡμετέρας πίστεως διέλαμπε διδασκαλία, ὡς καὶ τοὺς ἄποθεν τοῦ καθ᾽ ἡμᾶς λόγου συγγραφεῖς μὴ ἀποκνῆσαι ταῖς αὐτῶν ἱστορίαις τόν τε διωγμὸν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ μαρτύρια παραδοῦναι, οἵ γε καὶ τὸν καιρὸν ἐπ᾽ ἀκριβὲς ἐπεσημήναντο, ἐν ἔτει πεντεκαιδεκάτῳ Δομετιανοῦ* (95 vel 96) *μετὰ πλειόνων ἑτέρων καὶ Φλαουίαν Δομιτίλλαν ἱστορήσαντες, ἐξ ἀδελφῆς* (var. l. *ἐξαδελφῆν*) *γεγονυῖαν Φλαουίου Κλήμεντος, ἑνὸς τῶν τηνικάδε ἐπὶ Ῥώμης ὑπάτων, τῆς εἰς Χριστὸν μαρτυρίας ἕνεκεν εἰς νῆσον Ποντίαν κατὰ τιμωρίαν δεδόσθαι.* Flavia Domitilla christiana iam non uxor T. Flavii Clementis consulis dicitur, quem Bruttius et alii scriptores non tamquam christianum descripserunt. Clemens vero episcopus nondum martyr fuisse traditur. solius Flaviae Domitillae exsulis christianae memoria colebatur. Hieronymus epi. 108, 7 (Opp. I, 695) ad Eustochium de huius matre Paula haec retulit: Delata ad insulam Pontiam, quam clarissimae quondam feminarum sub Domitiano principe pro confessione nominis christiani Flaviae Domitillae nobilitavit exilium, vidensque cellulas, in quibus illa longum martyrium duxerat, sumtis fidei alis, Ierosolymam et sancta loca videre cupiebat.

2) ita ipse Hieronymus adv. Iovinian. I, 12 (Opp. II, 257 sq.): Clemens successor apostoli Petri, cuius Paulus apostolus meminit (Phil. IV, 3). Comm. in Ies. LII, 13 (v. supra p. XXIX): Clemens vir apostolicus, qui post Petrum Romanam rexit ecclesiam.

3) Haer. XXVII, 6, ubi Petrus et Paulus XII. anno Neronis (64) martyrio

praefatus est ad Gaudentium: „Quidam enim requirunt, quomodo cum Linus et Cletus in urbe Roma ante Clementem hunc fuerint episcopi, ipse Clemens ad Iacobum scribens sibi dicat a Petro docendi cathedram traditam. cuius rei hanc accepimus rationem, quod Linus et Cletus fuerunt quidem ante Clementem episcopi in urbe Roma, sed superstite Petro, videlicet ut illi episcopatus curam gererent, ipse vero apostolatus impleret negotium, sicut invenitur etiam apud Caesaream fecisse, ubi cum ipse esset praesens, Zachaeum tamen a se ordinatum habebat episcopum, et hoc modo utrumque verum videbitur, ut et illi ante Clementem numerentur episcopi, et Clemens tamen post obitum Petri docendi susceperit sedem". [1])

per Clementem turbatus Romanorum episcoporum antiquissimorum ordo nobis non componendus, sed cognoscendus est. certum autem locum et quietum Clemens nunquam inveniet, nisi reductus ad Clementem consularem a. 96 ineunte interemptum. hunc insignem virum, *ἐς τὰ τῶν Ἰουδαίων ἔθη ἐξοκέλλοντα*, iudaizantes Christiani Romani tamquam Petri apostoli discipulum, comitem et successorem celebrabant.

iam Hermae Pastor Vis. II, 4 p. 12, 7 sq. Clementem, cui Romanae ecclesiae libros ad extraneas civitates mittere liceat, ante ipsos presbyteros ecclesiae praefectos nominavit. ita Clemens episcopus quodam modo ortus est. Clementi supposita epistula ad Iacobum ante Recognitiones et Homilias eum tamquam Petri ipsius successorem iam summa episcopi auctoritate presbyteris praeposuit et gentilium per Petrum servatorum optimas primitias appellavit (c. 3). quod Clemens autem etiam Pauli discipulus fertur, ex hac demum epistula, quae Pauli doctrinam quamvis mitigatam profitetur, ortum esse videtur [2]). ita iam Irenaeus adv. haer. III, 3, 3: *μετὰ τοῦτον* (Anacletum) *δὲ τρίτῳ τόπῳ ἀπὸ τῶν ἀποστόλων τὴν ἐπισκοπὴν κληροῦται Κλήμης, ὁ καὶ ἑωρακὼς τοὺς μακαρίους ἀποστόλους καὶ συμβεβληκὼς αὐτοῖς καὶ ἔτι ἔναυλον τὸ κήρυγμα τῶν ἀποστόλων καὶ τὴν παράδοσιν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων.* Origenes (v. supra p. XXVII sq.) Clementem non tantum apostolorum discipu-

coronati, Linus et Cletus per duodenos annos munere functi dicuntur, Clemens igitur fere a. 88 in cathedram Romanam escendisse putatur.

1) itaque Rufinus etiam in libro de adulteratione librorum Origenis (post Origenis Operum ed. Ruae. T. IV. p. 50, apud Hieronymum adv. Ruffinum II, 17, Opp. II, 507): „Clemens apostolorum discipulus, qui Romanae ecclesiae post apostolos episcopus et martyr fuit".

2) quae hac de re iam disserui (apostol. Väter p. 95 sq.), impugnata quidem sunt a Lipsio l. l. p. 166 sq. et Volkmaro (theol. Jahrb. 1856. p. 297 sq.), sed non refutata, cf. quae respondi (Zeitschr. f. wiss. Theologie 1858. IV. p. 589 sq.). Petropaulina de Clemente traditio facillime derivatur ex antiquiore Petrina, cui propter ipsam epistulam Clementi adscriptam Pauli schola addebatur. ad hanc opinionem confirmandam Phil. IV, 3 adhibebatur. itaque iam Irenaeus adv. haer. III, 3, 3: *Κλήμης ὁ καὶ ἑωρακὼς τοὺς μακαρίους ἀποστόλους καὶ συμβεβληκὼς αὐτοῖς καὶ ἔτι ἔναυλον τὸ κήρυγμα τῶν ἀποστόλων καὶ τὴν παράδοσιν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων.* Eusebius HE. V, 11, 1 *Κλήμης* (Alexandrinus), *ὁμώνυμος τῷ πάλαι τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας ἡγησαμένῳ φοιτητῇ τῶν ἀποστόλων.* contra Petrina traditio propriis pedibus stat neque nititur ipsius epistulae fundamento. ceterum minime nego, Clementem consularem etiam a Paulina ecclesia Romana celebratum esse. Hefelius quidem utrumque Clementem, Romanum et Philippensem, ita coniungere voluit, ut ille Philippis natus sit. quam sententiam defendit Phitotheus Bryennius (prolegg. *σελ. ϛέ κ. τ. ἑ.*). sed *οἱ ἐπισκοφοβίαν πάσχοντες τῶν Διαμαρτυρομένων* (*σελ. ξϛ'*) non consentient. vir clarissimus post Linum et Anacletum Clementem episcopum Romae fuisse asseruit a. 92—101 (*σελ. ρζ' κ. τ. ἑ.*).

***

lum appellavit, sed etiam Pauli testimonium Philipp. IV, 3 ad eum retulit. quem secuti sunt Eusebius HE. III, 15, Epiphanius Haer. XXVII, 6: *εἶτα Κλήμης, σύγχρονος ὢν Πέτρου καὶ Παύλου, οὗ ἐπιμνημονεύει Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολῇ* (per memoriae lapsum), Hieronymus de vir. illustr. c. 15: Clemens, de quo apostolus Paulus ad Philippenses scribens ait: „Cum Clemente et ceteris cooperatoribus meis, quorum nomina scripta sunt in libro vitae“, quartus post Petrum Romae episcopus“, adv. Iovinian. I, 12: „Clemens successor Petri, cuius Paulus apostolus meminit“. etiam Petrus Constitutionum apostolicarum VI, 8 p. 164, 22 sq.: *Κλήμεντος τοῦ Ῥωμαίου ἐπισκόπου τε καὶ πολίτου, μαθητευθέντος* (*μαθητεύσαντι* Lagard.) *δὲ καὶ Παύλῳ τῷ συναποστόλῳ ἡμῶν καὶ συνεργῷ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ.*

II. Clementis quae dicitur *epistula prior ad Corinthios* ipsa nullum praeter Romanam ecclesiam sibi vindicat certum auctorem. sensim autem illa traditio orta est, quae Clementem hanc epistulam scripsisse ferebat.

1. Hermae Pastor Vis. II, 4 p. 12, 7 sq. *Clementi* nondum inter presbyteros vel episcopos, qui ecclesiae praeerant, recepto id solum officium tribuit, ut Romanae ecclesiae libros aliis mitteret. erat enim huius ecclesiae membrum praecipuum. eundem iam scripsisse Romanae ecclesiae epistulam ad Corinthios retulerunt Dionysius Corinthius, Irenaeus, fortasse etiam Hegesippus. sed hanc epistulam inter omnes quos novimus primus Clemens Alexandrinus simpliciter Clementis Romani appellavit. quaeritur, num recte ita appelletur. nam talis traditionis quamvis antiquioris nulla est certitudo, si rei ipsius naturae adversatur. epistulam per Clementem scriptam iam Dionysius Corinthius appellavit, sed idem Dionysius etiam Corinthiam ecclesiam a solo Paulo plantatam (cf. 1 Cor. III, 6) Petri et Pauli communem plantationem appellavit, quos Corinthiam ecclesiam plantasse et simul Romae martyrium passos esse dixit (apud Euseb. HE. II, 25, 8). Hegesippum autem multa fabulosa credidisse et scripsisse constat.

missa igitur traditione epistula ipsa exquirenda est. huius autem scriptorem e gentibus ortum esse iam dies nocti antepositus c. 2 p. 6, 6. 7. c. 24 p. 30, 13 sq. suadet, neque audiendus est E. Gundert[1]), qui eum etiam iudaicae nationi vindicare voluit. novo populo dei e gentibus collecto (c. 29 p. 35, 7 sq.) et scribentes et legentes adnumerantur (c. 30 p. 35, 14 sq. cf. c. 32 p. 37, 10 sq.). Romanum autem civem hanc epistulam scripsisse concludere licet e. c. 6 p. 10, 6 (*ἐν ἡμῖν*) c. 55 p. 60, 5. 6 (*ἐν ἡμῖν*) c. 63 p. 67, 15 sq. (*ἐν ἡμῖν—μεταξὺ ὑμῶν καὶ ἡμῶν*), cf. c. 37 p. 42, 15 *τοῖς ἡγουμένοις ἡμῶν*. c. 61 p. 66, 5 *τοῖς δὲ ἄρχουσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν*. sed ipsius imperatoris patruelem, quamvis nondum consulem, ita locutum esse de illis, „qui nobis imperant“, quasi ipse imperii plane expers esset, valde dubito. ecclesiastici imperii scriptor non erat expers. scripsit enim ex persona ecclesiae, vel potius presbyterii Romani c. 39 p. 44, 8—10 *ἄφρονες καὶ ἀσύνετοι καὶ μωροὶ καὶ ἀπαίδευτοι χλευάζουσιν ἡμᾶς* (presbyteros vel episcopos) *καὶ μυκτηρίζουσιν, ἑαυτοὺς* (laicos) *βουλόμενοι ἐπαίρεσθαι ταῖς διανοίαις ἡμῶν.* etiam c. 56 p. 61, 6 sq.: *καὶ ἡμεῖς οὖν ἐντύχωμεν περὶ τῶν ἔν τινι παραπτώματι ὑπαρχόντων, ὅπως δοθῇ αὐτοῖς ἐπιείκεια καὶ ταπεινοφροσύνη, εἰς τὸ εἶξαι αὐτοὺς μὴ ἡμῖν* (summo ecclesiae magistratui), *ἀλλὰ τῷ θελήματι τοῦ θεοῦ.* itaque scriptorem qui-

1) Der erste Brief des Clemens Romanus an die Corinther, Zeitschrift für luther. Theologie 1853. IV, 651. cf. quae ad c. 32 p. 37, 4 adnotavimus p. 99.

dem e gentibus natum, Romanum civem, Romanae ecclesiae presbyterum vel episcopum agnosco, sed T. Flavio Clementi in hac epistula nihil relinquo, nisi quod eam Corinthiis mittere potuerit[1]. nam hoc certissime constat, Domitiano, qui paulo post Clementem occisus est, adhuc imperante epistulam conscriptam esse.

2. *Domitiani aetati* iam Patricius Iunius et Cotelerius hanc Romanae ecclesiae epistulam recte vindicaverunt. idem post Bleekium, Tholuckium, Neandrum, Schliemannum, Gieselerum, Bunsenium, A. Ritschelium, C. R. Koestlinum, Reussium[2]) et ipse censui (apost. Väter p. 83 sq.). post me ita iudicaverunt E. Gundert (l. l.), Ecco Ekker[3]), R. A. Lipsius[4]), I. C. M. Laurent (prolegg. p. XXXV sq., sed paulo post mortem Domitiani), I. B. Lighfoot (p. 4 sq.), Iac. Donaldson[5]), Ado. Harnack (prolegg. p. LXXXI sq.), Philotheus Bryennius (σελ. ϑβ' κ. τ. ἑ.), Eduardus Zeller[6]), alii. et haec sententia omni ex parte confirmatur. pauci etiam nunc Grotium, Dodwellum, Grabium, Wottonum, Gallandium secuti iam Neronis imperio exeunte (a. 68) hanc epistulam scriptam esse putant, inter catholicos theologos Hefelius, inter protestantes C. Wieselerus. sed horum sententiam ipsa epistula refellit, quippe quae c. 1 p. 3, 7 sq. crebro iteratas Christianorum calamitates, quales Domitiano, non Nerone imperante acciderunt, vix praeterlapsas dicat, c. 44 p. 48, 9. 10 presbyteros ab apostolis aliisque viris insignibus constitutos μεμαρτυρημένους τε πολλοῖς χρόνοις ὑπὸ πάντων, c. 47 p. 52, 14 Corinthiam ecclesiam a. 53 a Paulo conditam iam ἀρχαίαν appellet[7]). Romana ecclesia legatos misit ἄνδρας πιστοὺς καὶ σώφρονας, ἀπὸ νεότητος ἀναστραφέντας ἕως γήρους ἀμέμπτως ἐν ἡμῖν (c. 63 p. 67, 18 sq.). anno vero 68 inter Christianos Romanos nemo inde a iuventute usque ad senectutem conversatus est. alii Clementis dictam epistulam secundo demum saeculo vindicare voluerunt. Schwegleri[8]) vestigia secutus Volkmarus[9]) non Domitiano, sed Adriano imperante hanc epistulam conscriptam esse constanter asseveravit. quam sententiam a me statim impugnatam[10]) ipsi

1) Ado. Harnack (prolegg. p. LXXXIX) et ipse pro certo affirmare noluit, Clementem presbyterum epistulam Romanam scripsisse, quamvis eum a consule Clemento discernendum non esse dubitet. Philotheus Bryennius (σελ. ρλζ' κ. τ. ἑ.). Clementem Rom. episcopum huius epistulae auctorem constanter defendit.

2) quorum scripta laudavi (apostol. Väter p. 84 not. 14).

3) Disquisitio critica et historica de Clementis Romani priore ad Corinthios epistola, Traiecti ad Rhen. 1854. p. 93 sq.

4) De Clementis Romani epistola ad Corinthios priore disquisitio. Lips. 1855. p. 136 sq.

5) The apostolical fathers, London 1874. p. 130 sq.

6) Zur Petrusfrage (Zeitschrift f. wiss. Theologie 1876. I. p. 40).

7) praeterea cf. quae hac de re monui in libro meo: apostol. Väter p. 83 sq. et in huius editionis adnotationibus p. 88 sq.

8) Nachapostol. Zeitalter, Tubing. 1846. Vol. II. p. 125 sq.

9) Ueber Clemens von Rom und die nächste Folgezeit, mit besonderer Beziehung auf den Philipper- und Barnabasbrief, so wie auf das Buch Judith, theol. Jahrb. 1856. p. 287—369. Die Religion Jesu und ihre erste Entwickelung etc. Lips. 1857. p. 391 sq. Der Ursprung unserer Evangelien nach den Urkunden, laut den neuern Entdeckungen, Turici 1866. p. 64.

10) Volkmar's chronologische Entdeckungen über die Apokalypsen des Esra und das Buch Judith, die Briefe des römischen Clemens und des Barnabas, Zeitschr. f. wiss. Theologie. 1858. II. p. 282 sq.

Baurio[1]) placuisse semper admiratus sum. nam auctoris fiduciae ipsa argumenta parum conveniunt. post Domitiani vexationes, Traiani celeberrimum de Christianis puniendis rescriptum subitae certe et improvisae calamitates huius generis (c. 1 p. 3, 7 sq.) accidere non poterant. Petrum et Paulum a. 64 martyres Domitiani quidem aequales τοὺς ἔγγιστα γενομένους ἀθλητάς, τῆς γενεᾶς ἡμῶν τὰ γενναῖα ὑποδείγματα (c. 5 p. 9, 2 sq.) appellare poterant, sed Adriani aequales post LX fere annos ita locutos esse valde dubito. et quis tandem Volkmaro credet, presbyteros ecclesiarum ab ipsis apostolis constitutos, si post LXX fere annos superstites erant[2]), munere ecclesiastico fungi potuisse, Corinthios autem etiam tales seniores munere privasse (c. 44 p. 48, 10 sq.)? Iudithae vero librum, quo huius epistulae scriptor iam usus est (c. 55 p. 60, 9 sq.), diu ante Adriani imperatoris primum annum (117 vel 118) compositum esse certissimis constat argumentis[3]). Volkmari sententiam equidem tamquam omni dubitatione vacuam et chronographae artis insigne exemplum admirari non possum. placuit vero Theodoro Keim[4]), Henrico Holtzmann[5]) aliis. A. Hausrath[6]) etiam seriorem huius epistulae aetatem esse contendit, tamquam eodem fere tempore, quo Hermae pastor, compositae.

Domitiani aetati Romanam epistulam vindicantes vix errabimus, si eam post a. 93 scriptam esse censebimus. nam inde ab illo anno, devictá L. Antonii Saturnini rebellione, Domitianus in bonos quosque saevire et tyrannum se aperte ostendere coepit[7]). idem imperator, qui a. 93 exeunte philosophos persecutus est, etiam Christianis tamquam philosophorum similibus non pepercisse videtur. itaque Romani Christiani c. 1 p. 3, 7. 8 τὰς αἰφνιδίους καὶ ἐπαλλήλους γενομένας καθ' ἡμῶν συμφορὰς καὶ περιστάσεις memorare potuerunt, c. 59 p. 65, 11 sq. τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν — τοὺς πεπτωκότας — τοὺς δεσμίους ἡμῶν, cf. c. 60 p. 65, 32 sq. ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως. iidem iam pacem cum orbis terrarum incolis exoptaverunt (c. 60 p. 66, 1 sq.).

1) Lehrb. d. christl. Dogmengeschichte, ed. II. Tubing. 1858. p. 82 not., Vorlesungen über Neutestamentl. Theologie, ed. F. F. Baur, Lips. 1864. p. 41 sq.

2) Fortunatus quidem Corinthius, quem Paulus 1 Cor. XVI, 17 memoravit, vix ille Romanae ecclesiae legatus, quem Clem. epi. I, 65 p. 68, 2 appellavit, habendus est.

3) cf. quae Lipsius (das Buch Judith und sein neuester Dollmetscher, Zeitschr. f. wiss. Theologie 1859. I. p. 39—121) et ego ipse exposuimus (Die Bücher Judith, Tobit und Baruch und die neue Ansicht von Hitzig und Volkmar über die Apokryphen des Alten Testaments, ib. 1861. IV. p. 335—385).

4) Geschichte Jesu v. Nazara, Tom. I. Turici 1857, p. 147 sq.

5) Kritik der Epheser- und Colosserbriefe, Lips. 1872, p. 277.

6) Neutestamentl. Zeitgeschichte, Tom. III (1874), p. 99 n. 5.

7) Tacitus in vita Agricolae c. 44 gaudet, socerum suum, qui X. Kal. Sept. a. 93 mortuus est, „evasisse postremum illud tempus, quo Domitianus non iam per intervalla ac spiramenta temporum, sed continuo vel velut uno ictu rempublicam exhausit". Plinius Panegyr. c. 95: „si cursu quodam provectus ab illo odiosissimo principe antequam profiteretur odium bonorum, postquam professus est, substiti". substitit autem Plinius post praeturam a. 93. de hoc tempore Imhofius in libro supra p. XXXII not. 2 laudato p. 112: „Das ist die Zeit, von welcher Tacitus zu Anfang seiner Historien redet, wo in Folge der Untersuchungen vom J. 93 das Meer mit Verbannten angefüllt, die Klippen vom Blute Ermordeter gefärbt waren, und in Rom Schrecken und Entsetzen herrschten. Geburt und Reichthum, das Ablehnen und das Verwalten obrigkeitlicher Aemter, alles ward Grund zur Anklage. Die Delatoren, deren Menge immer noch wuchs, prahlten mit Consulaten, Statthalterschaften und Priesterämtern wie mit der Beute überwundener Feinde, Sclaven wurden gegen ihre Herren gehetzt, Freigelassene gegen ihre Patrone. Hatte jemand keine Feinde,

3. Romana ecclesia per hanc epistulam *Corinthiorum seditionem* componere studuit. de qua seditione hanc fere sententiam proposui (apostol. Väter p. 78 sq.): in seditionis principibus omnia revocari ad superbam aliquam sapientiam. superbiam autem non tantum *ἐν ἀλαζονείᾳ τοῦ λόγου* (c. 21 p. 27, 11), omnino in solis verbis (c. 38 p. 43, 13 cf. c. 30 p. 36, 5 *ἔργοις δικαιούμενοι, μὴ λόγοις*), sed etiam in rebus ipsis conspici. ita moneri c. 38 p. 43, 12 sq.: *ὁ σοφὸς ἐνδεικνύσθω τὴν σοφίαν αὐτοῦ μὴ ἐν λόγοις, ἀλλ' ἔργοις ἀγαθοῖς· ὁ ταπεινόφρων μὴ ἑαυτῷ μαρτυρείτω, ἀλλ' ἐάτω ὑφ' ἑτέρου ἑαυτὸν μαρτυρεῖσθαι· ὁ ἁγνὸς ἐν τῇ σαρκὶ μὴ ἀλαζονευέσθω, γινώσκων ὅτι ἕτερός ἐστιν ὁ ἐπιχορηγῶν αὐτῷ τὴν ἐγκράτειαν.* eodem modo dici c. 48 p. 53, 8 sq.: *ἤτω τις πιστός, ἤτω δυνατὸς γνῶσιν ἐξειπεῖν, ἤτω σοφὸς ἐν διακρίσει λόγων, ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός·*[1] *τοσούτῳ γὰρ μᾶλλων ταπεινοφρονεῖν ὀφείλει, ὅσῳ δοκεῖ μᾶλλον μείζων εἶναι, καὶ ζητεῖν τὸ κοινωφελὲς πᾶσι, καὶ μὴ τὸ ἑαυτοῦ.* triplex igitur arrogantia vituperari videbatur: 1) propter scientiae christianae sermones, quos e Pauli epi. I. ad Cor. VIII, 1 sq. XII, 8. XIV, 6 illustravi, 2) propter sermonum diiudicationem, quam ad illas *διακρίσεις πνευμάτων* 1 Corr. XII, 10. XIV, 29 revocavi, 3) propter continentiam vel vitam caelibem, cuius nimiam aestumationem iam Paulus 1 Cor. VII reprimere debebat. eosdem Corinthios, quorum vivida et turbulenta ingenia iam Paulum valde sollicitaverant, etiam ex hac Romanae ecclesiae epistula recognovi. sed haec omnia Ekkero l. l. p. 31 sq. acutius quam verius exposita esse neque epistulae simplicitati convenire videbantur; hypothesi de *γλωσσολαλίᾳ* et *πνευματολογίᾳ* me abusum esse ad omnia fere eo referenda, etiam ea quae non nisi coacta ratione ita explicari possint. verum enimvero Ekkerus ipse sententiam proposuit trivialem neque epistulae gravitati convenientem. ita c. 30 p. 36, 5 *δικαιοῦσθαι* non Paulino sensu sumendum esse, sed significare: „se bonum praebere coram Deo“ opinatus est. et contra scriptorum veterum usum (cf. Ignat. ad Polyc. c. 5) etiam a verbis illis *ἁγνὸς ἐν τῇ σαρκὶ* ascetismum cum coelibatu coniunctum arcere voluit; epistulam ipsam nihil docere praeter veritatem illam ubivis cognitam: animo elatos et superbos omnes homines duabus rebus gloriari, verbis et factis, neque quidquam inesse, quod ad pneumatologiam et ascetismum spectet. de hac sententia Lipsius suo libro p. VI sq. praefatus est: Ekkerum plebem Corinthiam ad tumultuandum instigatam cum ipsis tumultus auctoribus confudisse et seditionis imaginem adeo diluisse et decolorasse, ut omnia quasi nebulis ac tenebris obscuravisse videatur. ipse Lipsius (l. l. p. 108 sq.) meam sententiam summa in re probavit et ex parte promovit.

aliam viam ingressus E. Gundert[2]) hanc fere proposuit sententiam: seditionis principes, contra quos Romana epistula scripta est, e gentilibus oriundi Pauli doctrinam ita exacuerant, ut Clemens eam mitigatam proponere debue-

so mussten seine Freunde zu seinem Untergange dienen. Und mitten in diesem Elende sah man erschütternde Beispiele fast vergessener, altrömischer Tugend. Mütter begleiteten ihre Söhne ins Exil, Gattinnen ihre Männer. Manche opferten sich freiwillig für einen theuren Freund oder Verwandten, ja Sclaven ertrugen standhaft die Qualen der Folter, um nicht gegen ihre Herren auszusagen. Der Tod selbst ward mit einem Muth hingenommen, würdig der gepriesensten Muster der alten Zeit“. cf. Clem. epi. I, c. 55 p. 60, 5 sq.

1) tunc codicem A. (*ἤτω ἁγνὸς ἐν ἔργοις*) nondum e Clemente Alexandrino correxeram.

2) Der erste Brief des Clemens Romanus an die Corinther, partic. II. Zeitschrift für lutherische Theologie u. Kirche 1854. I. p. 25 sq.

rit. Pauli autem doctrinam adversarii non acuissent, sed prorsus deseruissent, si eos de ipsa resurrectione futura dubitasse e c. 11 p. 14, 18. 19. c. 23 p. 29, 15 sq. concluderemus. quod autem Gunderto seditionis principes Pauli doctrinam de fide iustificante ita pervertisse videntur, ut operibus omnino opus non esse existimaverint, et ipsum epistulae non congruit. adversarios non tam docendo quam agendo, modestia quidem deserta, bona opera contempsisse monuit Lipsius l. l. p. 114. 124.

ceterum et ipse aliquod doctrinae discrimen non nego neque priorem meam sententiam sine omni emendatione repeto. Romana ecclesia iam c. 1 p. 4, 1 sq. detestatur impiam illam seditionem a paucis hominibus temerariis et audacibus motam, qua obedientia magistratibus ecclesiasticis praestita (p. 4, 11. 12) omnino sublata est. plebis seditio c. 3 p. 7, 7—9 describitur: *οὕτως ἐπηγέρθησαν οἱ ἄτιμοι ἐπὶ τοὺς ἀτίμους, οἱ ἄδοξοι ἐπὶ τοὺς ἐνδόξους, οἱ ἄφρονες ἐπὶ τοὺς φρονίμους, οἱ νέοι ἐπὶ τοὺς πρεσβυτέρους*, quae aperte revocant ad 1 Cor. IV, 10: *ἡμεῖς μωροὶ διὰ Χριστόν, ὑμεῖς δὲ φρόνιμοι ἐν Χριστῷ· ἡμεῖς ἀσθενεῖς, ὑμεῖς δὲ ἰσχυροί· ὑμεῖς ἔνδοξοι, ἡμεῖς δὲ ἄτιμοι.* seditionis autem causa primaria declaratur invidia vel obtrectatio (*ζῆλος* c. 3 p. 7, 14 sq.), cuius exempla antiquiora et recentiora recensentur c. 4—6. quamobrem Corinthii commonentur ad poenitentiam c. 7, 8. ante omnia iis proponuntur obedientiae vetera exempla ab Enocho et Abrahamo data et caritatis per hospitalitatem (*φιλοξενίαν*) ab Abrahamo, Loto, Rahaba ostensae (c. 9—12). cum obedientia praestanda coniungitur modestia commendata (c. 13—15), ubi seditionis principes tamquam arrogantes, invidiosi, pacem simulantes carpuntur (c. 14 p. 17, 11 sq. c. 15 p. 18, 10 sq.). summum modestiae exemplum additur Christus c. 16 cum veteribus prophetis et Veteris Testamenti viris illustrissimis (c. 17. 18). tum Corinthii revocantur ad illam pacem, quam deus ipse in mundo creato ordinavit (c. 19. 20). deo igitur dignam eique acceptam vitam exerceant morem non gerentes *ἀνθρώποις ἄφροσι καὶ ἀνοήτοις καὶ ἐπαιρομένοις καὶ ἐγκαυχωμένοις ἐν ἀλαζονείᾳ τοῦ λόγου αὐτῶν* (p. 27, 10 sq.), sed Christi venerationem ostendentes in magistratuum ecclesiasticorum reverentia (p. 27, 13 sq.) et bonae conversationis ordine, quae omnia fides christiana confirmavit (c. 21. 22). denique Corinthiis mercedes poenaeque futurae proponuntur, quae a resurrectionis et Christi redituri spe pendent (c. 23—28).

his praemissis Romana ecclesia Corinthiis iam in mentem revocat populi a deo electi dignitatem, quae etiam in modestia et concordia exercenda sit (c. 29. 30). quod operibus, non verbis iustificari, propriam laudem vitare iubentur (p. 36, 5 sq.), ad seditionis principes spectat, propter quos viae benedictionis accuratius exponuntur (c. 31—36). fidem quidem iustificantem Romana ecclesia agnoscit (p. 37, 10 sq.), sed fidem non destitutam operibus. iam Abrahamus benedictus dicitur *δικαιοσύνην καὶ ἀλήθειαν διὰ πίστεως ποιήσας* (p. 36, 15. 16). itaque propter fidem iustificantem non negligamus oportet bona opera et caritatem (p. 37, 16 sq.). haec via salutis per Christum aperta est. Christi autem inimici sunt, qui dei voluntati adversantur (p. 42, 11. 12). iam ad ipsam Corinthiorum controversiam accedunt c. 37—39. dei praecepta eodem certo ordine sequamur oportet, quo Romanorum legiones militantur (c. 37). ita totum corpus christianum per obedientiam contineatur. quam qui deseruerunt et deleverunt seditionis principes ipsi monentur c. 38 p. 43, 12 sq., ut sapientia in bonis operibus, non verbis ostendatur, modestia vel humilitas (*ταπεινοφροσύνη*) aliorum, non proprio testimonio commendetur, vitae caelibis continentia ad deum huius doni auctorem referatur. illi sunt insipientes, qui inflato animo etiam Romanae ecclesiae magistratus contem-

nunt[1]). hi autem iubent rerum sacrarum certum ordinem a seditionis ducibus perturbatum (c. 40. 41). certis temporibus, ministris locoque res sacrae celebrandae sunt. Christo summo pontifice inter pontifices, qui sunt presbyteri vel episcopi, Levitas, i. e. diaconos, laicos seu plebem christianam singula officia distributa sunt. Corinthii autem docentur, non ubique, sed unico loco sancto sacrificia celebranda esse (c. 41 p. 45, 14 sq.). iidem monentur: *οἱ οὖν παρὰ τὰ καθῆκον τῆς βουλήσεως αὐτοῦ ποιοῦντές τι θάνατον τὸ πρόστιμον ἔχουσιν.* itaque Corinthios contra hanc legem deliquisse, eucharistiam extra locum, quo a presbyteris ordinariis administrabatur, celebrasse constat. bene Lipsius l. l. p. 117: „sicuti Pauli temporibus (1 Cor. XI, 19), ita etiam tum quum Clemens [vel: presbyterium Romanum] epistolam scripsit, magna inter Corinthios de coena domini dissidia orta sunt. — fuerunt igitur, qui ipsam coenam domini litibus altercationibusque profanare non erubescerent". quam ob rem magistratuum ecclesiasticorum auctoritatem Romani Corinthiis sollemniter commendant (c. 42—45). deus Christum, Christus apostolos misit, qui quos primos ad fidem christianam converterunt, episcopos et diaconos crediturae plebis creaverunt[2]). apostoli contentionis de episcopatu futurae praescii illis iam constitutis episcopatus nomen non dederunt nisi probatis, ut aliquibus mortuis alii probati viri in munere ecclesiastico succederent (c. 44 p. 48, 3 sq.). peccaverunt igitur Corinthii, qui presbyteros vel episcopos nonnullos munere demoverant (p. 48, 15 sq.), in rebus ad salutem pertinentibus contentiosi (c. 45 p. 49, 8. 9). ita plebs Corinthia contra patricios rebellaverat, schisma ortum etiam tunc durabat (c. 46 p. 52, 2—4). renovatae, adeo superatae videbantur factiones illae Corinthiae, quas iam Paulus (1 Cor. I, 11 sq.) vituperavit. turpissima fama ferebatur, Corinthiorum antiquam ecclesiam *δι' ἓν ἢ δύο πρόσωπα στασιάζειν πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους* (c. 47 p. 52, 14. 15). qui seditionis auctores quales fuerint, docemur c. 48 p. 53, 8 sq., ubi Corinthii ut se convertant monentur: *ἤτω τις πιστός, ἤτω δυνατὸς γνῶσιν ἐξειπεῖν, ἤτω σοφὸς ἐν διακρίσει λόγων, ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός. τοσούτῳ γὰρ μᾶλλον ταπεινοφρονεῖν ὀφείλει, ὅσῳ δοκεῖ μᾶλλον μείζων εἶναι, καὶ ζητεῖν τὸ κοινωφελὲς πᾶσιν, καὶ μὴ τὸ ἑαυτοῦ.* fidei igitur vi et constantia, scientiae spiritualis luce, litium diiudicandarum sapientia[3]), agendi alacritate, vitae caelibis castitate[4]) ii gloriabantur, qui Corinthios impulerunt, ut nonnullis senioribus, quibus fortasse propter nimiam senectutem illae virtutes deesse videbantur, obedientiam denegarent. recentioribus viribus magistratus ecclesiastici egere videbantur. itaque sub novis praesidibus eucharistia a maxima plebis parte

1) c. 39 p. 44, 8 sq.: Corinthiorum presbyterorum et Romanorum res communes sunt. quam ob rem presbyteros quidem Corinthios, non ipsam plebem Romani presbyterii arbitrium quodam modo provocasse puto.

2) c. 42 p. 46, 15 sq. clerus christianus praecedit plebem ipsam.

3) hac in re priorem meam sententiam emendavi. nam sapientiam *ἐν διακρίσει λόγων* praestitam nunc ad praesidum ecclesiasticorum potius officia quam ad pneumaticorum hominum eloquia diiudicanda refero. de episcoporum vel presbyterorum foro cf. Clementis epi. ad Iacob. c. 10: *οἱ πράγματα ἔχοντες ἀδελφοὶ ἐπὶ τῶν ἐξουσιῶν μὴ κρινέσθωσαν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν τῆς ἐκκλησίας πρεσβυτέρων συμβιβαζέσθωσαν παντὶ τρόπῳ, ἑτοίμως αὐτοῖς πειθόμενοι.* Clem. Hom. III, 67: *οἱ λοιποὶ πάντες ἀδελφοὶ τὸ ἀδικεῖσθαι ἀναδεχέσθωσαν· εἰ δὲ κρίνεσθαι θέλουσιν περὶ ὧν ἀδικοῦνται, ἐπὶ τῶν πρεσβυτέρων συμβιβαζέσθωσαν· τὸν δὲ συμβιβασμὸν οἱ πρεσβύτεροι τῷ ἐπισκόπῳ προσαναφερέτωσαν.* Constitutt. app. II. 37 p. 64, 10 sq.

4) vitae caelibis nimiae aestumationi vitae coniugalis commendatio opponitur c. 1 p. 4, 12 sq. c. 21 p. 28, 2 sq.

celebrabatur. his omnibus Corinthiorum dissidium perficiebatur. Corinthii igitur monentur, ut dissidium ipsi tollant et ad caritatem mutuam redeant. qua in cohortatione Romani presbyteri, qui hanc epistulam scripserunt, seditionis principum virtutes inviti quodam modo agnoverunt. nam eos hortantur, ut *τὸ κοινὸν τῆς ἐλπίδος* ipsi considerent (c. 51 p. 56, 9. 10), ut propter pacem ecclesiae sponte recedant (c. 54 p. 59, 9 sq.). moderatio et humilitas, quae sola iis deest, a deo impetranda est (c. 56 p. 58, 17 sq.). Romani presbyteri eosdem seditionis auctores, quos tam vehementer accusaverunt, cohortantur, ut ipsi poenitentes ad presbyterorum obedientiam redeant (c. 57 p. 61, 6 sq.).

Romanae ecclesiae praesides denique ipsi deum precantur, ut optima quaeque tribuat, Christianos afflictos servet, lapsos erigat, errantes in populo suo convertat, captivos liberet, demissos animos confirmet (c. 59 p. 65, 11 sq.), christianos defendat ab iniquis adversariis (c. 60 p. 65, 32 sq.), quae omnia Domitiani vexationes repraesentant, et ut principes civiles suae voluntati obtemperantes reddat. (c. 61). Romani iam omnia quae ad religionem spectant absolverunt et sperant, Corinthios obsecuturos esse, legatos, quos miserunt, eisdem commendant (c. 62—65). haec epistula eventu non caruisse videtur. nam Hegesippus (apud Euseb. HE. IV, 22, 2) illis, quae de hac epistula retulit, etiam addidit: *καὶ ἐπέμενεν ἡ ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ μέχρι Πρίμου ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ.*

sine ira et studio Corinthiae ecclesiae dissidium considerantes neque magistratuum ecclesiasticorum neque plebis christianae defensores omnino damnabimus. illi merito quidem magistratuum auctoritatem tuebantur, sed etiam ita extollebant, ut plebis christianae iura laesa sint. sola obedientia praestanda praedicabatur. illi non docebant, ubi duo vel tres in Christi nomine congregati sunt, ibi Christum medium adesse (Matth. XVIII, 20), sed unicum sacrificiorum a presbyteris administrandorum locum praedicabant (c. 41 p. 45, 19 sq.). illi Paulum, qui ecclesiarum praesides noluit Christianorum fidei dominari, sed eorum gaudii adiutores esse voluit (2 Cor. I, 21), non secuti episcopos et diaconos iam ante plebem christianam constitutos asserebant (c. 42 p. 46, 15 sq.). hi fortasse proprias laudes nimium extollebant[1]), sed summo iure poscebant, ut plebs christiana virili potius virtute quam senectute iam fessa regeretur, vel potius regiminis ecclesiastici non plane expers esset. victoriam in hoc certamine reportavit cleri auctoritas. tota igitur epistula quamvis Clementi caesareo vix tribuenda nobis repraesentat cleri ecclesiastici suprematum nascentem, plebis christianae servitutem incipientem.

4. Corinthiam ecclesiam, cui haec epistula inscripta est, Pauli doctrinam tunc omnino retinuisse nemo negavit. sed etiam *Romana ecclesia* in hac epistula Pauli doctrinam professa est quamvis mitigatam neque XII apostolorum auctoritati adversantem[2]). summis Pauli laudibus Petri commemoratio anteponitur c. 5 p. 9, 6 sq., omnes apostoli tamquam Christi ipsius legati agnoscuntur c. 42 p. 46, 8 sq. c. 44 p. 48, 1 sq. c. 47 p. 52, 10. fides iustificans operum iustitiae opponitur c. 32 p. 37, 11 sq., sed fides operosa, cui neque bona opera neque caritas deesse possint (c. 33 p. 37, 16 sq.). illud *διὰ πίστεως ἐργάζεσθαι δικαιοσύνην* (Hebr. XI, 33) Clemens ita secutus est, ut ei Abrahamus benedictus videretur *δικαιοσύνην καὶ ἀλήθειαν διὰ πίστεως ποιήσας* (c. 31

1) cf. c. 14 p. 17, 11 sq. c. 21 p. 27, 9 sq. c. 30 p. 36, 8 sq. c. 38 p. 43, 12 sq. c. 48 p. 53, 8 sq. c. 57 p. 61, 12 sq.

2) cf. quae hac de re iam exposui in libro meo: Die apostol. Väter p. 86 sq. et in ephemeridibus: Zeitschr. für wiss. Theologie 1858. IV. p. 572 sq.

p. 36, 15. 16). ab eodem iustitia fide parta ἔργον δικαιοσύνης appellatur (c. 33 p. 39, 5. cf. c. 30 p. 36, 5 ,ἔργοις δικαιούμενοι, μὴ λόγοις). ita Romani presbyteri, quamvis nondum sublato utriusque partis, Paulinae et iudaizantis, discrimine, iam pacis studium ostenderunt et illa vitaverunt, quibus altera pars offenderetur. vetus dei populus novo, qui e gentibus collectus est, anteponitur (c. 29 p. 35, 8 sq. cf. c. 50 p. 56, 4 sq.), et quod maximi momenti est, Veteris Testamenti leges ad Christianismum transferuntur (c. 40. 41). etiam Christianis observandae sunt leges illae de rerum sacrarum certis temporibus, ministris locoque sancto. etiam apud Christianos summus pontifex, pontifices, Levitae et laici discernuntur, sacrificia offeruntur (cf. etiam c. 44 p. 49, 2. 3). translate quidem haec omnia dicuntur de Christo summo pontifice, episcopis vel presbyteris pontificibus, diaconis Levitis, eucharistiae sacrificio, et Clemens vice versa Christianorum episcopos et diaconos iam in Veteris Testamenti effata retulit (c. 42 p. 46, 19—21). nihilo minus Veteris Testamenti mandata et instituta apud Clementem conservantur potius quam abrogantur, quae apud Paulum abrogantur potius quam conservantur. qua in re huius Paulinismi ingenium vere Romanum animadvertimus. non tantum utriusque partis christianae concordia quam maxima appetitur, sed etiam omnia reducuntur ad certum ordinem, qualis in ipsa rerum natura conspicitur (c. 20 p. 25, 2 sq.), in Romano imperio observatur (c. 37 p. 42, 13 sq.), dei populo mandatur (c. 40 p. 45, 4 sq.).

omnia cum illo Romanae ecclesiae statu comparantes, quem Pauli epistula ad Romanos repraesentat, iam multo magis ordinata cognoscimus, sed nondum ad perfectam vereque catholicam unitatem perducta. Paulus praeter illam ecclesiam Romanam coetus agentem in aedibus Priscae et Aquilae, quibus omnium ecclesiarum gentilium salutem nuntiavit (Rom. XVI, 3—5), etiam alium coetum christianum, procul dubio iudaizantem, memoravit: Ἀσύγκριτον, Φλέγοντα, Ἑρμῆν, Πατρόβαν, Ἑρμᾶν καὶ τοὺς σὺν αὐτοῖς ἀδελφούς (Rom. XVI, 14). praeterea salutavit Φιλόλογον καὶ Ἰουλίαν, Νηρέα καὶ τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ καὶ Ὀλυμπᾶν καὶ τοὺς σὺν αὐτοῖς πάντας ἁγίους (Rom. XVI, 15). utrumque coetum plane diversas consuetudines secutum esse in sabbatis et diebus festis celebrandis aut non celebrandis, in ciborum abstinentia aut licentia Paulina epistula ad Rom. c. XIV aperte docet. Clementis quam dicunt epistulam Romanae ecclesiae presbyterium ita conscripsit, ut Paulinae partis mentem expresserit, alteram vero partem non offenderit. consuetudinis religiosae discrepantia nondum sublata est. ne Sixto quidem, Telesphoro, Hygino, Pio, Aniceto episcopis Romanis per annos fere 117—167 utrumque coetum in perfectam unitatem coaluisse e controversiae paschalis historia cognovimus, quum hos episcopos omnes singularum parochiarum consuetudinem iudaizantem tolerasse dicat Irenaeus[1]). neque ex eadem Romanae ecclesiae parte, unde Hermae Pastor, Clementis Recognitiones et Homiliae prodierunt, haec Clementis epistula profecta est. sed utriusque partis discrepantia nondum sublata iam valde mi-

1) apud Euseb. HE. V, 24, 14, cf. librum meum: Der Paschastreit der alten Kirche p. 227 sq. etiam Iustinus martyr. Dial. c. Tryph. Iud. c. 47 p. 266 Iudaeorum et gentilium fidelium discrimen ita descripsit, ut altera pars alteri communionem ecclesiasticam denegare potuerit. taceo de Caio Romano presbytero, quem Victore et Zephyrino episcopis ἐθνῶν ἐπίσκοπον ordinatum esse Photius (Bibl. cod. 48) retulit. sed sententiam meam de Romanae ecclesiae originibus quamvis a Lipsio l. l. p. 178 dubitatam, a Volkmaro (theol. Jahrb. 1856. p. 329) condemnatam constanter repeto. cf. librum meum: Einl. in d. N. T. p. 302 sq.

tigata est[1]). Paulina pars recepit, translate quidem, Veteris Testamenti leges de sollemnitatum sacrarum certis temporibus, quas Pauli aetate nondum agnoverat, et illam, quae inde a Sixto episcopo vel ab Adriano imperatore instituta est Romanae ecclesiae celebratio paschalis, ex hac epistula cognoscimus iam praeparatam.

III. Clementis quam dicunt *alteram epistulam ad Corinthios* iam in libro meo de patribus apostolicis conscripto p. 115 sq. M. Aurelii imperatoris aetati (161—180) vindicavi, quum Christiani extrinsecus Romani imperii persecutionibus vexabantur, intrinsecus Gnosticorum variis doctrinis turbabantur. hanc scripturam epistulam esse negavit Grabius[2]), Corinthiis inscriptam Hagemannus[3]). neque est epistula Corinthiis inscripta, quamvis c. 7 p. 74, 6 sq. Corinthiis lectoribus bene conveniant. nam Grabii sententia recens edita huius scripti parte confirmatur (c. 17 p. 83, 9 sq. c. 19 p. 84, 8 sq.).

quamdiu haec scriptura ex parte tantum edita epistula existimabatur, a viris doctis nodus non solvebatur. nam Romani presbyterii vel episcopi epistula ad Corinthios vix oblivione oblitterari poterat. nemo autem ante Eusebium hanc epistulam memorasse videtur. si igitur tam sero innotuit, quomodo tantam auctoritatem nacta est, ut et ipsa publice praelecta, adeo in sacrum codicem recepta sit?

hanc difficultatem Hagemannus l. l. p. 519 sq. ita expedire conatus est: inter encyclicas Clementis epistulas, quas Epiphanius Haer. XXX, 15 (v. s. p. XXVIII sq.) memoravit, etiam haec epistula ferebatur, sed parum aestumata, quia Hermae Pastoris appendix erat. hunc enim librum (cf. Vis. II, 4 p. 12, 7 sq.) comitabatur encyclica Clementis epistula postea separata, quae Christianos ad constantem nominis confessionem in futura persecutione, ad mandata divina observanda, itaque dei promissa merenda commonuit. ab Hermae Pastore iam separata tamquam Clementis Romani epistula altera Eusebio demum innotuit et codice Alexandrino ex parte conservata est. ita Hagemannus argutius quam verius disseruit. nam Clementis altera epistula ab Hermae Pastore iudaizante

1) G. V. Lechlerus (Das apostolische und das nachapostolische Zeitalter etc. ed. II. Stuttgart. 1857. p. 481) neque antecedenti neque sequenti Romanae ecclesiae historiae satisfecit ex hac epistula ita ratiocinatus: „Eben damit aber ist, da derselbe ein Gemeindeschreiben ist, auch so viel gewiss, dass die römische Gemeinde am Schluss des ersten Jahrhunderts, weit entfernt dem Ebionitismus zu huldigen, im Gegentheil paulinisch gesinnt war. Die Spannung zwischen Heiden- und Judenchristen war vorüber, die judaistischen Bestrebungen waren verschollen, von einem Gegensatz zwischen Paulus und Petrus war keine Rede mehr, beide Apostel kannte man nur als ein harmonisches Paar (c. 5). Noch mehr: es *kann* auch nie früher jene Kluft zwischen Paulus und Petrus, Heiden- und Judenchristen befestigt gewesen sein, welche man voraussetzt".

2) Spicileg. Patrum et haereticorum etc. Tom. I. ed. II. Oxoniae 1700. p. 264 sq. ibi p. 268: „Homiliae potius quum epistolae similem recte iudicavit Vendelinus (qui tamen minus recte ipsi Clementi eam adscripsit) post eum cl. Dodwellus Dissert. I. in Irenaeum §. 29. id quod facit, ut suspicer, istam vulgo dictam epistolam secundam Clementis fuisse unam ex homiliis eidem adscriptis, quales plures una fuisse patet ex Anastasii Antiocheni Quaest. 96, ubi aliqua ex sermone *primo* Clementis (Alexandrini, non Romani, cf. Hagemanni l. l. p. 514 sq., Lightfoot. p. 179) de providentia et iusto iudicio dei citat". haec sententia placuit I. Adamo Moehler (Patrologie T. I. p. 65 sq.), Hefelio, Gerardo Uhlhorn (Clemens von Rom in Herzogii Real-Encyklopädie für prot. Theologie u. Kirche III, p. 723) al.

3) Ueber den zweiten Brief des Clemens von Rom, theolog. Quartalschrift 1861. IV. p. 509—531.

procul abest, et ille liber, quem Hermas Clementi mittere iubetur extraneis civitatibus communicandum, ab Hermae Pastore non est diversus [1]).

eandem difficultatem equidem in priore editione sic expedire ausus sum. Romanam ecclesiam episcopo Sotere (157—175) alteram epistulam ad Corinthios scripsisse testatur Dionysius Corinthiorum episcopus, qui vigente Christianorum persecutione Romanis ita respondit: *ἐξ ἀρχῆς γὰρ ὑμῖν ἔθος ἐστὶ τοῦτο, πάντας μὲν ἀδελφοὺς ποικίλως εὐεργετεῖν, ἐκκλησίαις τε πολλαῖς ταῖς κατὰ πᾶσαν πόλιν ἐφόδια πέμπειν, ὧδε μὲν τὴν τῶν δεομένων πενίαν ἀναψύχοντας, ἐν μετάλλοις δὲ ἀδελφοῖς ὑπάρχουσιν ἐπιχορηγοῦντας δι' ὧν πέμπετε ἀρχῆθεν ἐφοδίων, πατροπαράδοτον ἔθος Ῥωμαίων Ῥωμαῖοι διαφυλάττοντες, ὃ οὐ μόνον διατετήρηκεν ὁ μακάριος ὑμῶν ἐπίσκοπος Σωτήρ* [2]), *ἀλλὰ καὶ ἐπηύξηκεν, ἐπιχορηγῶν μὲν τὴν διαπεμπομένην δαψίλειαν τὴν εἰς τοὺς ἁγίους, λόγοις δὲ μακαρίοις τοὺς ἀνιόντας ἀδελφοὺς ὡς τέκνα πατὴρ φιλόστοργος παρακαλῶν* (apud Euseb. HE. IV, 23, 10). recentem Romanae ecclesiae epistulam iam die dominica publice praelectam Dionysius Corinthius (l. l. §. 11) eodem honore, *ὡς καὶ τὴν προτέραν ἡμῖν διὰ Κλήμεντος γραφεῖσαν*, semper habendam esse dixit. altera igitur Romanorum epistula apud Corinthios priori, quam Clemens scripsisse ferebatur, iam addebatur. num mirum, si paulatim et ipsa Clementi adscripta Eusebio innotuit et in aliis quoque ecclesiis tamquam Clementis altera epistula ad Corinthios publicabatur, ipsis Novi Testamenti libris sacris addebatur? haec statuens illam difficultatem sustulisse mihi videbar. nam eadem fere aetate, qua Romanorum episcopus Soter Corinthiis scripsit, etiam Clementis qui dicitur alteram epistulam conscriptam esse constat. haec autem epistula c. 1 p. 69, 3 sq. iam Praxeae doctrinam redolere videbatur, qui „episcopum Romanum (Eleutherum 175—190) agnoscentem iam prophetias Montani, Priscae, Maximillae — — coegit et litteras pacis revocare iam emissas et a proposito recipiendorum charismatum concessare. ita duo negotia diaboli Praxeas Romae procuravit, prophetiam expulit et haeresin intulit, paracletum fugavit et patrem crucifixit" (Tertullian. adv. Prax. c. 1). quid mirum, iam huius epistulae scriptorem evan-

1) Hagemanni fere sententiam defendit Constantinus Skworzow (Patrologische Untersuchungen, über Ursprung der problematischen Schriften der apostol. Väter, Lips. 1875, p. 44—55), locum difficillimum epi. II, c. 10 p. 71, 18 sq. sic interpretatus: idcirco non oportet invenire (i. e. excogitare) hominem (i. e. Antichristum, cf. Iustin. M. Dial. c. 32. 39. 110), quia nonnulli (*οἵτινες*) hominum metus inducunt, fructum, qui hic est, praeferentes futurae promissioni. — et si soli haec facerent, tolerabile esset, sed perseverant male docentes animas, quae veniam assequi possent (*τὰς ἀνετίους ψυχάς*, quasi scripta essent *τὰς ἀνετέους ψυχάς*, quae et ipsa tolerari non possunt!). fuisse qui Christianos terruerint docentes, peccantes in Antichristi potestate sempiterna futuros esse. haec illustrari Hermae pastore, quamvis non prorsus congruente. nam 1) Clementem qui dicitur Antichristi incarnati cogitationem arcere potius quam inculcare; 2) eundem parciorem esse in praemiis promittendis et solum solatium brevis peregrinationis terrenae exhibere; 3) Clementem qui dicitur alium poenitentiae finem non nosse nisi vitae exitum. hunc paulo antiquiorem esse Hermae pastore, ubi illius epistula iam memorata sit (Vis. II, 4), conscripta ad placandos animos Antichristi exspectatione turbatos.

2) Soter etiam superstes beatus dici poterat, quemadmodum Alexander Hierosolymitanus (apud Euseb. HE. VI, 11, 6) Antiochenis scripsit: *ταῦτα δὲ ὑμῖν, κύριοί μου ἀδελφοί, τὰ γράμματα ἐπέστειλα διὰ Κλήμεντος τοῦ μακαρίου πρεσβυτέρου, ἀνδρὸς ἐναρέτου καὶ δοκίμου, ὃν ἴστε καὶ ὑμεῖς καὶ ἐπιγνώσεσθε.* praeterea cf. Routhii adnotationem (reliqq. sacr. ed. II. p. 185). ceterum parum refert, si modo mortuo Sotere Dionysius Corinthius Romanis rescripsit.

gelio secundum Aegyptios, quod Sabellianis placuit (cf. Epiphan. Haer. LXII, 2), saepius usum esse.

non obstare videbantur illa *ῥητά τινα ὡς ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς ξενίζοντα*, quae Photius (Bibl. cod. 126) praecipue in altera Clementis epistula animadvertit. nam Sotere episcopo Novi Testamenti canon nondum ita absolutus est, ut Romanus episcopus ipse evangelio secundum Aegyptios et huius modi scriptis publice usus esse nequeat. iam Dionysius Corinthius fortasse ad hunc scripturae non canonicae usum respiciens addidisse videbatur, suas ipsius epistulas a diaboli apostolis delendo et addendo adulteratas esse, *οὐ θαυμαστὸν ἄρα, εἰ καὶ τῶν κυριακῶν ῥαδιουργῆσαί τινες ἐπιβέβληνται γραφῶν, ὁπότε καὶ ταῖς οὐ τοιαύταις ἐπιβεβουλεύκασι* (apud Eub. HE. IV, 23, 12).

hanc meam coniecturam v. cl. Lightfoot (p. 181) ideo reprobavit, quia epistula a Dionysio Corinthio memorata non ab episcopo, sed ab ecclesia Romana scripta erat (*ὑμῶν τὴν ἐπιστολήν*), Clementis vero quae dicitur epistula altera unicum auctorem profitetur. profecto, si non c. 7 p. 74, 6, c. 10 p. 76, 15, tamen iam c. 11 p. 78, 17 legimus: *ἀδελφοί μου*, non *ἀδελφοὶ ἡμῶν*. Lipsio vero Lightfooti editionem percensenti (Academy l. l. p. 256) et Adolpho Harnack illa mea sententia placuit. hic etiam miratus est, neminem ante me verum invenisse.

iam edita huius scripturae parte posteriore Grabius palmam accepit. homiliam agnoscimus, orationem a catechista aliquo vel doctore christiano (cf. c. 17 p. 83, 7) praelectam post scripturae sacrae lectionem (cf. c. 19 p. 84, 9 sq.) coram fratribus et sororibus christianis. hanc vero homiliam Philotheus Bryennius (*σελ. ρξζ'*) ipsi Clementi Romano vindicare studuit. eam fortasse Corinthi servatam paullatim inscriptam esse *Κλημεντος προς Κορινθιους β'*. homiliam esse concessit, sed Clementis Romani negavit Adolphus Harnack (Theol. Literaturzeitung 1876, no. 4 p. 103 sq.). Hagemanni vero vestigia secutus hanc homiliam Hermae Pastori proxime cognatam esse censuit. „Dieselben christologischen Ideen (Christus als Incarnation des *πνεῦμα θεοῦ*), wenn nicht alles trügt, dieselben Auffassungen über Wesen und Ursprung der Kirche (vgl. das Theologumenon von der präexistenten Kirche, die als wahre Eva dem eigentlichen Adam, Christus, als ‚sein Fleisch' schon vor Erschaffung der Welt beigesellt war, c. 14 mit Herm. Vis. II, 4), dieselbe Mattigkeit der sittlichen Werthung neben forcirten sittlichen Forderungen (vgl. c. 16), endlich dieselben Gefahren, vor denen zu warnen ist (*αὕτη ἡ σάρξ οὐ κρίνεται οὐδὲ ἀνίσταται*, Weltsucht, *διψυχία*, Kleinmuth). Diese beiden Schriftstücke sind sicherlich nicht nur aus derselben *Gemeinde*, sie sind aus demselben *Kreise* hervorgegangen, und der 2. Clemensbrief ist nicht viel jünger, als die nachgeborene Apokalypse". haec vir doctissimus mihi quidem non persuasit. Christum deum Clem. epi. II, c. 1 ante omnia docuit, Hermas Mand. I. ante omnia unum deum omnium creatorem. quod Clemens epi. II, c. 9 dixit *εἷς Χριστὸς ὁ κύριος ὁ σώσας ἡμᾶς, ὢν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα ἐγένετο σάρξ*, convenire quidem videtur Hermae Sim. V, 5 p. 89, 15 [*ὁ δὲ υἱὸς ἅγιον πνεῦμά ἐστιν*]. sed Christus ante carnem spiritus vel incorporeus[1]) omnino differt a spiritu sancto, quem Christiani iudaizantes, etiam Hermas, filium dei unigenitum appellabant[2]). neque apud Hermam hic filius dei incarnatur, sed in carne conversa-

1) cf. libros meos: Das Evg. u. die Briefe Johannis p. 254 sq., Die Evangelien p. 241 not. 1.
2) cf. libros meos: Die apostol. Väter p. 167, not. 16, Nov. Testam. extra can. rec. fasc. III. p. XVI sq.

tur solus ille servus, qui filius dei adoptatur (ὁ δὲ δοῦλος ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ ἐστίν). Clementis vero epi. II, c. 14 p. 81, 23 non nisi translate posuit τὴν σάρκα τὴν ἐκκλησίαν, καὶ τὸ πνεῦμα τὸν Χριστόν. ecclesia quidem in Clementis epi. II, c. 14 p. 81, 6. 7 spiritualis ante solem et lunam condita esse dicitur. etiam Hermas Vis. II, c. 4 p. 11, 20 sq. ecclesiam docuit omnium primam creatam, et propter eam mundum creatum esse (cf. Vis. I, 1 p. 4, 13. II, 3 p. 7, 18. III, 3 p. 17, 4. IV, 1 p. 30, 4, c. 2 p. 31, 17. Sim. IX, 1 p. 112, 17. c. 13 p. 126, 12. c. 18 p. 132, 18). sed Iudaeorum populo in Clementis epi. II, c. 2 p. 70, 15 sq. vera ecclesia christiana opponitur, in Hermae Pastore coniungitur[1]). ad mores quidem Christo dignos et ad poenitentiam Clemens qui dicitur auditores summo studio cohortatur, sed minime, ut Hermas, poenitentiae certum terminum statuit. nullum poenitentiae terminum ante mortem novit. vere communis sola est Gnosticorum doctrina ab utroque scriptore reprobata, Clem. epi. II, c. 9 p. 75, 18 sq. καὶ μὴ λεγέτω τις ὑμῶν, ὅτι αὕτη ἡ σὰρξ οὐ κρίνεται οὐδὲ ἀνίσταται, Herm. Past. Sim. V, 7 p. 91, 9. 10 βλέπε, μήποτε ἀναβῇ ἐπὶ τὴν καρδίαν σου, τὴν σάρκα σου ταύτην φθαρτὴν εἶναι.

Adolphus Harnack Clementis qui dicitur homiliam Hermae Pastore non multo seriorem, iam ante medium seculum II. compositam esse censuit: „Anders lässt es sich auch gar nicht erklären, wie dieser Homilie solch hohes Ansehen zu Theil geworden ist. Nach dem Ablauf des 2. Drittels des 2. Jahrh. hätte man ein Schriftstück, so versetzt mit apokryphen Evangeliencitaten, so bedenklich mit seinem Aeonenpaare Christus und Kirche (c. 14) an gnostische Speculationen erinnernd, nicht mehr gebilligt, geschweige so geehrt. Die Kirche hatte gegen Ende des 2. Jahrh. genug zu thun, um bei Behauptung der Präexistenz des Christus als des Logos Gottes sich der Vorwürfe des Gnosticismus, von Monarchianern zur Rechten und zur Linken erhoben, zu erwehren. Hinreichend aber waren damals solche Speculationen, wie sie unser Verfasser empfiehlt, in katholischen Kreisen discreditirt. Der ‚2. Clemensbrief' ist geschichtlich nur verständlich, wenn man seine Abfassung eher vor als nach der Mitte des 2. Jahrh. ansetzt. Er muss schon in Ansehen gestanden haben, als das dogmatische Bewusstsein der Kirche im letzten Viertel des 2. Jahrh. aus all' den Erfahrungen der letzten 50 Jahre die Bilanz zog". sed quis tandem ante Eusebium hanc ‚epistulam' memoravit? quis tandem ante Pseudo-Iustinum (c. 1 p. XXIV) ea usus est? haec homilia diu latuit, donec Clementis Romani nomine commendata tamqnam altera eiusdem epistula innotuit. ne hoc quidem nomine ornata ab omnibus recepta est.

indolem et originem ipsa homilia prodit. orator Christianorum utriusque sexus coetum a gentilibus vexatum, moribus iam ex parte depravatum, carnis voluptatibus et huius vitae iucunditatibus deditum enixe adhortatur, ut nomen christianum constanter confiteantur et penitus poenitentiam agant. exorditur c. 1. 2 a Christo deo eiusque beneficiis, quibus gentiles conversi iam Iudaeorum populum superaverunt. tantis igitur beneficiis respondere debent, Christum et ore et tota vita confitentes (c. 3—9). eum, per quem ipsam veritatem cognoverunt, negare nefas est, confiteri (c. 3) sine ullo hominum vel mortis metu (c. 4. 5), confiteri vero etiam ipsis operibus oportet (c. 3. 4), hoc mundo contempto (c. 6). in certamen descendendum est, ut coronemur (c. 7). poenitentia agenda est, solis vivis permissa, caro casta servanda, quam ad iudicium resuscitatum iri quidam falso docent. ipsa poenitentia deo gratias agimus (c. 8. 9). — ab hac igitur poenitentia ne deterreantur auditores, orator

1) cf. quae hac de re disserui in huius operis fasc. III. p. XVII sq.

monet (c. 10—12). deterrentur vero huius vitae voluptatibus, quarum species externa fallit, quibus finem imponet iudicium de impiis faciendum[1]). male etiam illi agunt et docent, qui humanos timores seducunt et huius vitae quietem futuris promissis praeferunt (c. 10). intellegendi sunt qui Romani imperii legibus nimium obtemperantes a nominis christiani ingenua confessione dehortabantur. itaque iam dubitantibus nonnullis divinorum promissorum fides asseritur (c. 11). regnum dei exspectandum est, non venturum, nisi iam omnibus ad perfectionem provectis (c. 12). — ad poenitentiam vero agendam auditores etiam idcirco monentur, ne nomen christianum a gentilibus blasphemetur (c. 13). iidem docentur, quod dei voluntatem facientes et carnem castam servantes ad primam ecclesiam, quae spiritualis est, pertinebunt et maxima assequentur (c. 14). — his omnibus orator sibi non frustra ad continentiam adhortatus esse videtur. etiam diem iudicii futuri describit, ut animos ad poenitentiam agendam commoveat (c. 15. 16). enixe rogat, ne auditores domi monita obliviscantur, eisque futurum iudicium iterum proponit (c. 17. 18). ipse hanc solam mercedem postulat, ut auditores ad poenitentiam moveantur (c. 18. 19). neque piorum adversis, neque iniustorum prosperis rebus offendi debent (c. 20).

Christianos igitur a Romano imperio vehementer vexatos omnia repraesentant. Christum debent confiteri, non negare (c. 3 p. 73, 13 sq. c. 17 p. 83, 29 sq.). supplicii periculum imminet (c. 5 p. 72, 14. 15), homines a nonnullis metuuntur (c. 10 p. 77, 12). auditores monentur, ne sint *ἀνθρωπάρεσκοι* (c. 13 p. 80, 8). omnino in adversis rebus versantur (c. 19 p. 84, 21. 22. c. 20 p. 85, 2). haec Marci Aurelii imperatoris temporibus optime convenire nemo negabit. Christiani vero veteris disciplinae iam aliquantum remiserant. monendi erant, ut adulteria fugerent (c. 4 p. 72, 4 sq. c. 6 p. 73, 13 sq.), ut carnem castam servarent (c. 8 p. 75, 16. 17. c. 18 p. 84, 3 sq.), continentiam exercerent (c. 4 p. 72, 5. c. 10 p. 76, 15 sq.). omnino libidinibus dediti erant (c. 16 p. 82, 17 sq.). quae omnia, etiam comparato Hermae Pastore, Marci Aurelii imperatoris aetati optime conveniunt. priora tempora non probantur c. 14 p. 81, 13 sq., ubi praeter *βιβλία* vel Vetus Testamentum memorantur *οἱ ἀπόστολοι* vel apostolorum scripta. nam etiam Theophilus Antiochenus scripsit ad Autol. II, c. 21 (31) p. 100: *ὅθεν διδάσκουσιν ἡμᾶς αἱ ἅγιαι γραφαὶ* (Vetus Testamentum) *καὶ πάντες οἱ πνευματοφόροι, ἐξ ὧν Ἰωάννης λέγει* (Ioan. I, 1). huic fere aetati optime congruunt c. 10 p. 77, 10. 11 *αἱ γραφαὶ προφητῶν τε καὶ ἀποστόλων, ἔτι δὲ καὶ τῆς Σιβύλλης* (cf. quae ad h. l. notata sunt). etiam evangelii non canonici usu maior antiquitas non comprobatur. nam evangelium secundum Aegyptios, quo orator usus esse videtur, vix ante gnosticam aetatem conscriptum est. eccle-

1) Bryennius quidem (*σελ. ρξά, σημ., ρξγ', σημ.*) et Adolphus Harnack (Theol. Literaturzeitung 1876, no. 4 p. 162), iam integram Clementis Romani ‚epistulam‘ alteram inventam esse opinati, Ioannem Damascenum, qui in sacris Parallelis p. 783 accurate reddidit *τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ἐκ τῆς β' πρὸς Κορινθίους* (c. 20 p. 84, 26 sq.), aliunde hausisse putaverunt, quae ibidem p. 787 laudavit: *τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ἐκ τῆς πρὸς Κορινθίους β'*, eodem modo Pseudo-Iustinum Quaest. ad Orthod. resp. 74 falsum esse in his, quae reddidit: *καθώς φησιν ὁ μακάριος Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ*. sed hi scriptores ecclesiastici vere testantur, Clementis Romani ‚epistulam‘ alteram ne nunc quidem integram servatam esse, alia vero lacuna vix reperitur nisi c. 10 p. 77, 3 sq., ubi editores textus continuitatem frustra defenderunt. aut folium excidisse videtur, aut propter Sibyllam laudatam de industria nonnulla deleta sunt.

siae vero praesides etiam postea appellatos esse πρεσβυτέρους (c. 17 p. 83, 11) inter omnes constat.

prior huius homiliae aetas prorsus interdicta est, si eam Clemens Alexandrinus ipse composuit. iam Henricus Dodwell (Dissertt. in Irenaeum, Oxonii 1869 p. 54) fassus est, uonnulla „ita referre stylum Eclogarium Clementis Alexandrini in Hypotyposibus, ut praeterea suspicer immistos invicem duos illos Clementes [1]". profecto speciosa coniectura, quae multis rationibus commendatur. Clemens, ὅν φασί τινες Ἀλεξανδρέα, ἕτεροι δὲ Ἀθηναῖον (Epiphan. Haer. XXXII, 6), si Athenis natus est, fortasse adolescens vel iuvenis etiam Corinthi orationem sacram habuit, quae primo inscribebatur Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους, postea Clementis Romani epistulae tamquam altera epistula addita est. evangelium secundum Aegyptios, quo orator sine ulla dubitatione usus esse videtur (epi. II, c. 12 p. 79, 8 sq.), Clemens Alexandrinus etiam postea saepius laudavit, quamvis a canonicis evangeliis distinctum (cf. huius operis fascic. IV. p. 48). homiliae scriptor catechistae munere fungebatur (c. 17 p. 83, 6) et philosophiae christianae studiosus erat (c. 19 p. 84, 15). quae c. 14 p. 81, 5 sq. de ecclesia spirituali, de Christo et ecclesia disseruit, nemini magis conveniunt, qnam Clementi Alexandrini. coelibatus quidem nimium aestumatur (c. 12 p. 80, 1 sq.). sed hanc sententiam Clementem Alexandrinum iam ἐν τῷ περὶ ἐγκρατείας (Paedag. II, 10, 94 p. 226) mitigasse mirum non est. cui haec coniectura non placebit meliorem rationem indicere debebit, qua haec homilia Clementi Romano tamquam altera eius epistula adscripta sit.

Clementis Alexandrini oratio sacra superest: τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος; quam cum hac homilia comparare iuvat. certaminis (ἀγῶνος) imagine uterque Clemens usus est (Romanus qui dicitur in epi. II, c. 7 p. 74, 6 sq., Alexandrinus §. 3 p. 936 sq.). baptismum uterque orator appellavit τὴν σφραγῖδα (Clem. Rom. epi. II, c. 7 p. 75, 1. c. 8 p. 75, 17. Clem. Al. §. 39 p. 957, §. 43 p. 959). ἐπίσκοποι et πρεσβύτεροι apud utrumque Clementem idem valent (Clem. Rom. epi. II, c. 17 p. 83, 11. 22, Clem. Alex. §. 42 p. 959). etiam plura in utraque Clementis oratione sacra similia sunt.

1) Clementem utrumque permutatum esse iam monui p. XXXI, not. 2. Anastasium Sinaitum in Hodego p. 22 Clementem Alexandrinum confudisse cum Clemente Romano monuit I. A. Fabricius (Hippolyti opera, Hamburgi 1716, II, p. 72*).

Prolegg. p. XXXVII, l. 11 addendus est *Otto Pfleiderer* in libro: Der Paulinismus, Lips. p. 405 sq.

Addendis et corrigendis in fine huius fasciculi etiam addo, in Mosis assumptionis IV, 11 p. 118, 9 me O. F. Fritzschium secutum edidisse: *die illo.* codex et ceteri edd. praebent: *illo die.*

CLEMENTIS ROMANI

EPISTULAE.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ

ΠΡΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ Α'.

Ἡ ἐκκλησία τοῦ θεοῦ ἡ παροικοῦσα Ῥώμην τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τῇ παροικούσῃ Κόρινθον, κλητοῖς ἡγιασμένοις ἐν θελήματι θεοῦ διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ τοῦ παντοκράτορος θεοῦ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ πληθυνθείη.

I. *Διὰ τὰς αἰφνιδίους καὶ ἐπαλλήλους γενομένας καθ' ἡμῶν συμφορὰς καὶ περιστάσεις βράδιον νομίζομεν ἐπιστροφὴν πεποιῆσθαι περὶ τῶν ἐπιζητουμένων πραγμάτων παρ' ὑμῖν, ἀγαπητοί, τῆς τε*

Inscr. *ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΠΡΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ Α'* I, [*ΠΡΟΣ*] *ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ Ᾱ* A (cf. etiam Lightf.), [*ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΠΡΟΣ*] *ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ Ᾱ* A (secundum Tischdf., Laurent., Gebhardt). in fine huius epistulae A: *κλημεντος προς κορινθιους επιστολη ᾱ*. catalogus librorum codici et praepositus recensuit:

Κ[*ΛΗ*]*ΜΕΝΤΟΣ* [*ΕΠΙΣΤΟ*]*ΛΗᾹ*.

[*ΚΛΗΜ*]*ΕΝΤΟΣ Ε*[*ΠΙΣΤΟΛΗ*]*Β̄*.

3. [*η εκκλη*]*σια* A. — [*ρωμην*] A. 4. *τη πα*[*ροικου*]*ση* A. (*τη* om. edd. ante Wottonum.) — *ηγι*[*ασμεν*]*οις* A. 5. *δια του* [*κ̅υ̅ ημων*] *ι̅υ̅ χ̅υ̅* A. — [*χαρις υ*]*μιν* A. 6. *ἀπὸ τοῦ παντοκράτορος* I., *απο παντο*[*κρατο*]*ρος* A.

I. 7. [*δια τας*] *αιφνηδιους* A. 7—9. *γενομένας καθ' ἡμῶν συμφορὰς καὶ περιστάσεις βράδιον νομίζομεν ἐπιστροφὴν πεποιῆσθαι περὶ τῶν ἐπιζητουμένων πραγμάτων παρ' ὑμῖν* I, [*γενομ*]*ενας ημιν συμφορας και* [*περι*]*πτωσεις αδελφοι βραδειον* [*νομ*]*ιζομεν επιστροφην πεποιη*[*σθ*]*αι περι των επιζητουμενων* [*πα*]*ρ υμιν πραγματων* A. 7. *καθ' ἡμῶν* I, *ημιν* A et edd. (etiam Bryen.). 8. *περιστασεις* I et Bryen., *περιπτωσεις αδελφοι* A et ceteri edd. — [*νομ*]*ίζομεν* plerique edd., [*δυσο*]*ίζομεν* Iun., [*γνωρ*]*ίζομεν* Frey., Wettst., Birr., Gall., Schoenem., [*οἰκτ*]*ίζομεν* Laurent (Zeitschrift für luther. Theologie u. Kirche 1863. III. p. 418), sed revocavit in ipsa editione. 9—p. 4, 2. *περὶ τῶν ἐπιζητουμένων — στάσεως.* Eusebius HE. III, 16: *τούτου δὴ οὖν Κλήμεντος ὁμολογουμένη μία ἐπιστολὴ φέρεται μεγάλη τε καὶ θαυμασία, ἣν ὡς ἀπὸ Ῥωμαίων ἐκκλησίας τῇ Κορινθίων διετυπώσατο, στάσεως τηνικάδε κατὰ τὴν Κόρινθον γενομένης. ταύτην δὲ καὶ ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις ἐπὶ τοῦ κοινοῦ δεδημοσιευμένην πάλαι τε καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς ἔγνωμεν. καὶ ὅτι γε κατὰ τὸν δηλούμενον τὰ τῆς Κορινθίων κεκίνητο στάσεως, ἀξιόχρεως μάρτυς ὁ Ἡγήσιππος.* IV, 22, 1. 2: *ἀκοῦσαί γέ τοι πάρεστι μετά τινα περὶ τῆς Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς αὐτῷ* (ab Hegesippo) *εἰρημένα ἐπιλέγοντος ταῦτα Καὶ ἐπέμενεν ἡ ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ μέχρι Πρίμου ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ.* Georgius Syncellus Chronogr. p. 344 ed. Paris.: *τούτου* (Clementis) *ἐπιστολὴ ἡ μία γνησία Κορινθίοις φέρεται, ὡς ἀπὸ τῆς Ῥωμαίων ἐκκλησίας γραφεῖσα, στάσεως ἐν Κορίνθῳ συμβάσης τότε, ὡς μαρτυρεῖ Ἡγήσιππος, ἥτις καὶ ἐκκλησιάζεται.* Photius Bibl. cod. 126 de priore Clementis epistula: *ὧν ἡ πρώτη δι' αἰτίας αὐ-*

ἀλλοτρίας καὶ ξένης τοῖς ἐκλεκτοῖς τοῦ θεοῦ, μιαρᾶς καὶ ἀνοσίου στάσεως, ἣν ὀλίγα πρόσωπα προπετῆ καὶ αὐθάδη ὑπάρχοντα εἰς τοσοῦτον ἀπονοίας ἐξέκαυσαν, ὥστε τὸ σεμνὸν καὶ περιβόητον καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀξιαγάπητον ὄνομα ὑμῶν μεγάλως βλασφημεῖσθαι. τίς γὰρ παρεπιδημήσας πρὸς ὑμᾶς τὴν πανάρετον καὶ βεβαίαν ὑμῶν πίστιν οὐκ ἐδοκίμασε, τήν τε σώφρονα καὶ ἐπιεικῆ ἐν Χριστῷ εὐσέβειαν οὐκ ἐθαύμασε, καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς τῆς φιλοξενίας ὑμῶν ἦθος οὐκ ἐκήρυξε, καὶ τὴν τελείαν καὶ ἀσφαλῆ γνῶσιν οὐκ ἐμακάρισεν; ἀπροσωπολήπτως γὰρ πάντα ἐποιεῖτε καὶ ἐν τοῖς νόμοις τοῦ θεοῦ ἐπορεύεσθε, ὑποτασσόμενοι τοῖς ἡγουμένοις καὶ τιμὴν τὴν καθήκουσαν ἀπονέμοντες τοῖς παρ' ὑμῖν πρεσβυτέροις· νέοις τε μέτρια καὶ σεμνὰ νοεῖν ἐπετρέπετε· γυναιξί τε ἐν ἀμώμῳ καὶ σεμνῇ καὶ ἁγνῇ συνειδήσει πάντα ἐπιτελεῖν παρηγγέλλετε, στεργούσας καθηκόντως τοὺς ἄνδρας ἑαυτῶν ἔν τε τῷ κανόνι τῆς ὑποταγῆς ὑπαρχούσας τὰ κατὰ τὸν οἶκον σεμνῶς οἰκουρ-

τοὺς (Corinthios) ἄγει, στάσεσι καὶ ταραχαῖς καὶ σχίσμασι τὴν πρέπουσαν αὐτοῖς εἰρήνην καὶ ὁμόνοιαν λύσαντας, καὶ παραινεῖ παύσασθαι τοῦ κακοῦ. 8. πεποιῆσθαι I et Bryen., πεποιη[κέν]αι priores edd. 9. πραγμάτων παρ' ὑμῖν I, παρ υμιν πραγματων A. et priores edd., et ipse Bryen.

I. 1. ξένης I, coniecit Iun., receperunt Bois., Coteler., Wotton., Iacobs., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., ξένοις A, Mill., Gall., Schoenem., Hefel. 4. 5. βλασφημεῖσθαι I, Bryen., βλασφημηθηναι A. et ceteri edd. 5—10. τίς γὰρ — ἐπορεύεσθε. Clemens Alexandrinus Strom. IV, 17, 107 p. 610: ναὶ μὴν ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ ὁ ἀπόστολος Κλήμης καὶ αὐτὸς ἡμῖν τύπον τινὰ τοῦ γνωστικοῦ ὑπογράφων λέγει Τίς γὰρ παρεπιδημήσας πρὸς ὑμᾶς τὴν πανάρετον καὶ βεβαίαν πίστιν ὑμῶν οὐκ ἐδοκίμασεν, τήν τε σώφρονα καὶ ἐπιεικῆ ἐν Χριστῷ εὐσέβειαν οὐκ ἐθαύμασεν, καὶ τὸ μεγαλοπρεπὲς τῆς φιλοξενίας ὑμῶν ἦθος οὐκ ἐκήρυξεν, καὶ τὴν τελείαν καὶ ἀσφαλῆ γνῶσιν οὐκ ἐμακάρισεν; ἀπροσωπολήπτως γὰρ πάντα ἐποιεῖτε καὶ ἐν τοῖς νομίμοις τοῦ θεοῦ ἐπορεύεσθε καὶ τὰ ἑξῆς. 6. ὑμῶν πίστιν A I et edd. plerique, πίστιν ὑμῶν Clem. Al., Hg¹. — εδοκιμασεν A. 6. 7. ἐπιεικῆ ἐν χριστῷ I, Clem. Al. et edd., επιεικηνν χω (ἐπιεικῆν ἐν χριστῷ) A. 7. εθαυμασεν A. 8. εκηρυξεν A. — ἀσφαλῆ I, Clem. Al. et edd., ασφαλην A. 9. ἀπροσωπολήπτως I, Clem. Al. et edd. plerique, απροσωποληмптως A., Laur., Gebh. — εποιειται A. 10. ἐν τοῖς νόμοις I. Laur., τοις νομοις A. et R. A. Lipsius (de Clementis Romani epi. ad Cor. priore commentatio, Lips. 1855. p. 33), ἐν τοῖς νομίμοις Clem. Al., Colomes., Wott., Iac., Hg¹., Gebh., τοῖς νομίμοις Lightf. — ἐπορεύεσθε I et edd., πορευεσθαι A. 10. 11. τοῖς ἡγουμένοις I, τοις ηγουμενοις υμων A. et priores edd., etiam Bryen. 11. καθικουσαν A. — υμιν A et omnes edd. (etiam Bryen.), ἡμῖν I. 12. νεοις etiam A (cf. Iacobs.), ναιοις A secundum Wotton. ἐπετρέπετε A. I et edd., προὐτρέπετε vel ἐπετρέφετε, aut potius ἐξετρέφετε coniecit Iunius, ἐπεσκήπτετε Bois. verbum ἐπιτρέφειν *iubendi, iniungendi* vim habere (cf. Xenoph. Anab. VI, 3, 11), monuit Iacobson. 15—p. 5, 1. γυναιξίν τε — πάνυ σωφρονούσας. Polycarpi epi. ad Philipp. c. 4: ἔπειτα καὶ τὰς γυναῖκας ὑμῶν ἐν τῇ δοθείσῃ αὐταῖς πίστει καὶ ἀγάπῃ καὶ ἁγνείᾳ στεργούσας τοὺς ἑαυτῶν ἄνδρας ἐν πάσῃ ἀληθείᾳ καὶ ἀγαπώσας πάντας ἐξ ἴσου ἐν πάσῃ ἐγκρατείᾳ, καὶ τὰ τέκνα παιδεύειν τὴν παιδείαν τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ. 15. οἰκουργεῖν A. I, Iacobs., Dress., Gebh., Bryen., al. (etiam Tit. II, 5 A οικουργους pro οικουρους), οἰκουρεῖν Bois., Hg¹., Laur., Lightf., αὐτουργεῖν (cf. Clem. Al. Paedag. III, 11, 67 p. 292) coniecit Iun., ὑπουργεῖν Davis.

γεῖν ἐδιδάσκετε πάνυ σωφρονούσας. II. πάντες τε ἐταπεινοφρονεῖτε μηδὲν ἀλαζονευόμενοι, ὑποτασσόμενοι μᾶλλον ἢ ὑποτάσσοντες, ἥδιον διδόντες ἢ λαμβάνοντες, τοῖς ἐφοδίοις τοῦ Χριστοῦ ἀρκούμενοι καὶ προσέχοντες, τοὺς λόγους αὐτοῦ ἐπιμελῶς ἐνεστερνισμένοι ἦτε τοῖς σπλάγχνοις, καὶ τὰ παθήματα αὐτοῦ ἦν προ

II. 3. ἥδιον A. I, Grab., Wott., Gall., Schoenem., Iacobs., Hef., Reithm., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., μᾶλλον Iun. et ceteri edd., cf. Act. XX, 35: μνημονεύειν τε τῶν λόγων τοῦ κυρίου Ἰησοῦ, ὅτι αὐτὸς εἶπεν Μακάριόν ἐστιν μᾶλλον διδόναι ἢ λαμβάνειν. — τοῦ Χριστοῦ I et Bryen., του θυ̅ (τοῦ θεοῦ) A et priores edd. 4. 5. praeunte Clerico Hef., Iacobs., Dress., Lightf., Gebh. post ἀρκούμενοι comma vel colon posuerunt, Hef., Iac., Dress. etiam post ἐπιμελῶς. sed προσέχειν τι raro reperitur (Exod. XXXIV, 11. Num. IX, 34. Ies. I, 10 LXX). 4. 5. ἐνεστερνισμένοι I., Hg[1]., Lightf., Gebh. εστερνισμενοι A., ἐστερεωμένοι Laur. legendum esse ἐνεστερνισμένοι docent Clemens Alex. Paedag. I, 6, 43, p. 123 τον σωτῆρα ἐνστερνίσασθαι, Constitutt. apostol. prooem. p. 1, 9. 10 ed. Lagard. ἐνεστερνισμένοι τὸν φόβον αὐτοῦ (Iesu). V, 14 p. 142, 3 ἐνστερνισάμενος αὐτόν, Eusebius de martyr. Palaest. 8, 6 μείζονα τοῦ σώματος τὸν λογισμὸν ἐνεστερνισμένη. 11, 4 τοσαυτας γέ τοι μνήμας αὐτῶν ἐνεστέρνιστο, Formula Antioch. μακροστιχος 9: ὅλον μὲν τοῦ πατρὸς ἐν(ε)στερνισμένον τὸν υἱόν, quae pleraque iam Wotton. et Iacobson. laudaverunt. ad defendendam codicis A. lectionem editores temere Suidam et Hesychium laudare solent. 5. παθήματα A. I. et pleriqne edd., μαθήματα coniecerunt Iun., Fleury (Hist. eccl. VI, 334 Hg[1]., Lipsius in: Academy No. 10, Iuly 9, 1870 p. 255 sq. agnoverunt quidem θεοῦ παθήματα Ignatius ad Ephes. 1 (ἐν αἵματι θεοῦ), ad Rom. 6 (τοῦ πάθους τοῦ θεοῦ μου), Melito Sardensis (apud Anastas. Sinait. Hodeg. c. 12: ὁ θεὸς πέπονθεν ὑπὸ δεξιᾶς ἰσραηλίτιδος, cf. Ottonis notas in Corp. Apologg. chr. sec. II, Vol. IX, p. 444 sq.), Tatianus (c. Graec. 13 τοῦ πεπονθότος θεοῦ). Iacobs. contulit fragmentum illud apud Euseb. HE. V, 28, 11, ubi de Natalio confessore dicitur: ὁ γὰρ εὔσπλαγχνος θεὸς καὶ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς οὐκ ἐβούλετο ἔξω ἐκκλησίας ἀπολέσθαι μάρτυρα τῶν ἰδίων παθῶν (quae minus probant). itaque et ipse (apostol. Väter p. 55. not. 4. p. 87) non dubitaveram, iam Clementem Rom. passionem dei docuisse. sed in priore huius epistulae editione animadverti, Photium in Biblioth. cod. 126 alteram epistulam ἐν ἀρχῇ (c. 1) θεὸν τὸν χριστὸν κηρύσσειν retulisse, priorem vero vituperasse, ὅτι ἀρχιερέα καὶ προστάτην τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξονομάζων (c. 36. 61. 64) οὐδὲ τὰς θεοπρεπεῖς καὶ ὑψηλοτέρας ἀφῆκε περὶ αὐτοῦ φωνάς· οὐ μὴν οὐδ' ἀπαρακαλύπτως αὐτὸν οὐδαμοῦ ἐν τούτοις βλασφημεῖ. haec Photius non scripsisset, si θεοῦ — παθήματα in hac epistula legisset. Laur., ut codicis A. lectionem defenderet, ad Lutheranorum doctrinam de communicatione idiomatum provocavit. Lightfoot illa verba Photium fugisse suspicatus frustra ad Labyrinthum parvum (apud Euseb. HE. V, 28 4) revocavit: λέγω δὲ Ἰουστίνου καὶ Μιλτιάδου καὶ Τατιανοῦ καὶ Κλήμεντος (Alexandrini, non Romani) καὶ ἑτέρων πλειόνων (γράμματα), ἐν οἷς ἅπασι θεολογεῖται ὁ Χριστός. Ado. Harnack non negavit, Clementem nostrum alteram de Christi persona sententiam protulisse c. 64 (58), sed Clementis theologiam modalismum quendam redolere censuit (cf. Lipsii l. l. p. 90 sq., Nitzsch, Dogmengeschichte p. 188, Zahn, Ignatius p. 464—490). rem decrevit cod. I, ubi Χριστοῦ, non θεοῦ παθήματα leguntur. haec bene conveniunt toti epistulae, in qua semper Χριστοῦ αἷμα legimus (c. 7 p. 12, 1. c. 12 p. 16, 3. c. 49) et Gal. III, 1. codicis A. textum a Monophysitis vel saltem Alexandrinis theologis inductum esse censuit Bryennius. Adolphus Harnack quidem oblocutus est (Theolog. Literaturzeitung ed. ab Aem. Schuerer, Lips. 1876, No. 4 p. 99 sq.), codicis I textum a Monophysitarum adversariis ortum esse arbitratus: sed tales theologos Christi Dei testimonia in hac epistula desiderasse potius quam removisse docet Photius, neque eos offendit Christus Deus passus. A. Harnack τὰ ἐφόδια l. 4 tamquam omnia bona Christianis peregrinatoribus impertita interpretatus a deo ipso, non a

ὀφθαλμῶν ὑμῶν. οὕτως εἰρήνη βαθεῖα καὶ λιπαρὰ ἐδέδοτο πᾶσι καὶ ἀκόρεστος πόθος εἰς ἀγαθοποιΐαν, καὶ πλήρης πνεύματος ἁγίου ἔκχυσις ἐπὶ πάντας ἐγίνετο. μεστοί τε θείας βουλῆς ἐν ἀγαθῇ προθυμίᾳ μετ' εὐσεβοῦς πεποιθήσεως ἐξετείνετε τὰς χεῖρας ὑμῶν πρὸς τὸν παντοκράτορα θεόν, ἱκετεύοντες αὐτὸν ἵλεων γενέσθαι, εἴ τι ἄκοντες ἡμάρτετε. ἀγὼν ἦν ὑμῖν ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ὑπὲρ πάσης τῆς ἀδελφότητος εἰς τὸ σώζεσθαι μετὰ δέους καὶ συνειδήσεως τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ. εἰλικρινεῖς καὶ ἀκέραιοι ἦτε καὶ ἀμνησίκακοι εἰς ἀλλήλους. πᾶσα στάσις καὶ πᾶν σχίσμα βδελυκτὸν ἦν ὑμῖν. ἐπὶ τοῖς παραπτώμασι τῶν πλησίον ἐπενθεῖτε, τὰ ὑστερήματα αὐτῶν ἴδια ἐκρίνετε. ἀμεταμέλητοι ἦτε ἐπὶ πάσῃ ἀγαθοποιΐᾳ, ἕτοιμοι εἰς πᾶν ἔργον ἀγαθόν. τῇ πανα-

Christo data esse censuit. sed haec *ἐφόδια* apud Clementem Rom. respondent *τοῖς λόγοις αὐτοῦ*. iam Iunius bene contulit Basilii epi. 56 ad Meletium: *ὠφέλιμα διδάγματα ἢ ἐφόδια πρός τε τὸν ἐνεστῶτα αἰῶνα καὶ τὸν μέλλοντα*, Cyrilli Hierosol. Catech. V, 7 *ἔχειν τε ταύτην* (fidem symboli) *ἐφόδιον ἐν παντὶ τῷ χρόνῳ τῆς ζωῆς*. Iacobson. contulit etiam Irenaei adv. haer. Prooem. c. 3 p. 4, qui ad refutandos Gnosticos *ἐφόδια δοῦναι* voluit. equidem eonfero Clem. Hom. XVI, 14 p. 156, 2 *ἔτι δὲ καὶ ἐκ πατέρων ἐφοδιαζόμενοι τῶν γραφῶν τὰ ἀληθῆ*. denique A. Harnack etiam hic, ut c. 46. 58, regulae fidei tres hypostases, Patrem, Filium, Spiritum sanctum invenisse sibi visus est, cuius opinionis nulla est ratio. plane sufficiunt Christi *ἐφόδια, λόγοι, παθήματα*.

III. 1. *λιπαρὰ* I, et edd., *λειπαρα* A. — *ἐδέδοτο* I et edd. plerique, *ἐδίδετο* Laur., *ἐδέδετο* Gebh. — *πασιν* A. 2. *θείας* I. et Bryen., *οσιας* A. et priores edd. voc. *ΘΕΙΑΣ* e voc. *ΟΣΙΑΣ* ortum esse censuit A. Harnack l. l. p. 100 (cf. c. 6, 10, 3), sed etiam contrarium statuere licet. voc. *θείας* melius congruit sequenti voc. *εὐσεβοῦς* l. 10, nisi repetitionem quandam praeferre velis. 4. *πεποιηθησεως* A. — *ἐξετείνετε* I., Bryen., *εξετεινατε* A. et priores edd. 5. *ἵλεων* I., Iun., Fell., Cotel., Colom., Ittig., Coust., Bryen. al., *ιλεως* A., Wott., Gall., Iac., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., al. Dress. contulit 2 Macc. VII. 37. Hebr. VIII, 12, equidem confero Herm. Past. Sim. IV, 23 p. 136, 15 *ἵλεως γίνεται*. 7. 8. *μετὰ δέους καὶ συνειδήσεως* I. Bryen. (qui bene contulit Phil. II, 12 *μετὰ φόβου καὶ τρόμου*), *μετ ελαιους* (*ἐλέους*) *και συνειδησεως* A. et plerique edd. codicis A. lectionem Harnack interpretatus est: „vobis miserantibus piamque recolentibus fratrum memoriam" (?). certum electorum numerum iam 4 Ezr. IV, 36 et Ioan. Apocal. VII, 4 sq. XIV, 1 statuerunt, eundem docuit Clemens Rom. epi. I. c. 58 *τὸν ἀριθμὸν τῶν σωζομένων διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ*, 59 *τὸν ἀριθμὸν τὸν κατηριθμημένον τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ*. hunc certum electorum numerum cum timore (cf. c. 19 *τὸ ὑποδεές*) et divinae gratiae conscientia salvandum esse docet. non tentanda est igitur vox *συνειδήσεως*, quam mutare voluerunt Iun. in *συνδέσεως* (concordiae), in *συνειδήσεως ἀγαθῆς* Bois., in *συνευδοκήσεως* Davis., in *συναισθήσεως* (commiserationis) vel *συναιτήσεως* (communis orationis) Rhode, in *συναινέσεως* Hg[1]. (cf. Plutarch. de mulierum virtutibus 20 p. 258 B.), in *συνείξεως* Laur., in *εὐδοκήσεως* Lightf., in *συνδεήσεως* Lipsius (Academy l. l.). 8. 9. *ειλεικρινεις και ακερεοι* A. 9. *ἀμνησίκακοι* I et edd. plerique, *αμαμνησικακοι* (non *αναμνησικακοι*, ut ante Tischdf. legebatur) A., *παναμνησίκακοι* maluerunt Birr., Gall., Laur. (Zeitsch. f. luth. Th. u. K. 6. l., non in editione ipsa). 10. *ἦν* I, Bryen., om. A. et priores edd. — *παραπτωμασιν* A. — *τῶν πλησίων* I, Iun., Fell., Dress., Hg[1]., Laur., Gebh., *τοις πλησιον* A., Lightf. (tamquam brachylogice scriptum), *των* vel *πλησίων* coniecerunt Cotel. et Colomes., *τοῖς τῶν πλησίον* Bois., Iacobs. 12. *αιτοιμοι* A.

ρέτῳ καὶ σεβασμιωτάτῃ πολιτείᾳ κεκοσμημένοι πάντα ἐν τῷ φόβῳ αὐτοῦ ἐπετελεῖτε· τὰ προστάγματα καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ κυρίου ἐπὶ τὰ πλάτη τῆς καρδίας ὑμῶν ἐγέγραπτο. III. πᾶσα δόξα καὶ πλατυσμὸς ἐδόθη ὑμῖν, καὶ ἐπετελέσθη τὸ γεγραμμένον· ,Ἔφαγε (Deut. XXXII, 15.) καὶ ἔπιε καὶ ἐπλατύνθη καὶ ἐπαχύνθη καὶ ἀπελάκτισεν ὁ ἠγαπημένος‘. ἐκ τούτου ζῆλος καὶ φθόνος, ἔρις καὶ στάσις, διωγμὸς καὶ ἀκαταστασία, πόλεμος καὶ αἰχμαλωσία. οὕτως ἐπηγέρθησαν οἱ ἄτιμοι ἐπὶ τοὺς ἐντίμους, οἱ ἄδοξοι ἐπὶ τοὺς ἐνδόξους, οἱ ἄφρονες ἐπὶ τοὺς φρονίμους, οἱ νέοι ἐπὶ τοὺς πρεσβυτέρους. διὰ τοῦτο πόρρω ἀπέστη ἡ δικαιοσύνη καὶ εἰρήνη ἐν τῷ ἀπολιπεῖν ἕκαστον τὸν φόβον τοῦ θεοῦ καὶ ἐν τῇ πίστει αὐτοῦ ἀμβλυωπῆσαι μηδὲ ἐν τοῖς νομίμοις τῶν προσταγμάτων αὐτοῦ πορεύεσθαι μηδὲ πολιτεύεσθαι κατὰ τὸ καθῆκον τῷ Χριστῷ, ἀλλ' ἕκαστον βαδίζειν κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς καρδίας αὐτοῦ τῆς πονηρᾶς, ζῆλον ἄδικον καὶ ἀσεβῆ ἀνειληφότας, δι' οὗ καὶ θάνατος εἰσῆλθεν εἰς (Sap. II, 24) τὸν κόσμον.

II. 1. σεβασμιωτάτῃ I, Bryen., σεβασμιω A et priores edd. κεκοσμημενοι (non εκοσμημενοι) etiam A. (cf. Tischdf. et Lightf.) 2. αὐτοῦ A. I. et plerique edd., τοῦ κυρίου (et αὐτοῦ pro τοῦ κυρίου) coniecit Bois., τοῦ θεοῦ Hg[1].— επετελειται A. — καὶ τὰ δικαιώματα, a primis edd. omissa, ex A. restituit Wotton. 3. τὰ πλάτη (cf. LXX Proverb. VII, 3 et quae Wotton. notavit) A. I., τὰς πλακὰς maluerunt Iun., Bois., Fell.

III. 4. ἐδόθη I, et edd., δοθη A. 4. 5. εφαγεν και επιεν A. 5. ἀπελάκτισεν I et edd., απεγαλακτισεν A. 6. καὶ φθόνος ex A. primus restituit Wotton. — ἔρις I, Bryen., και ερις A. et priores edd. 10. ἀπέστη I, Bryen., απεστιν A et priores edd. — ἀπολιπεῖν I, Bryen., απολειπῖ A., ἀπολείπειν priores edd. 11. πίστει I et edd., πιστι A. 13. τῷ Χριστῷ A. I., Χριστιανῷ maluit Iun., ἐν Χριστῷ Dav., sed cf. Iacobson. 2 Cor. I, 21. Ezech. IV, 20 laudantem. — ἀλλ' I et Bryen., αλλα A et priores edd. 14. τῆς καρδίας I et Bryen., om. A et priores edd. — τῆς πονηρᾶς A. I Bryen., τὰς πονηρὰς edd. priores. ζῆλον ἄδικον καὶ ἀσεβῆ. voc. ζῆλος masculinum in codd. A. I. c. 5 p. 9, 6. 9, 8. 9. c. 43, 45: in cod. I etiam. c. 4 p. 8, 14. 20. 23. c. 6 p. 10, 5. c. 14 p. 17, 11. 12. neutrum in utroque codice c. 9 p. 13, 1. in I. c. 63, in A. c. 4 p. 8, 14. 20. 23. c. 6 p. 10, 5. c. 14 p. 17, 11. 12. etiam in Psalmis Salomonis voc. ζῆλος modo masculinum (V, 14. VI, 9. VIII, 34. IX, 16. XIV, 6. XVII, 3. XVIII, 3. 6. 10), modo neutrum (II, 37. 40. V, 17. VIII, 33. X, 4. XI, 9. XIII, 11. XVI, 3. 6. XVII, 17. 51. XVIII, 1). Ignat. ad Trall. 4 ζῆλος neutrum. 15. 16. δι' οὗ καὶ θάνατος εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον. cf. Sap. Sal. II, 24 φθόνῳ δὲ διαβόλου θάνατος εἰσῆλθεν εἰς τὸν κόσμον. Millius ad hunc Clementis locum Gnosticos respexisse opinatus est apud Irenaeum adv. haer. I, 30, 9, ubi de Caino haec praedicantur: „dum fratrem suum Abel occideret, primus zelum et mortem ostendit.“ etiam Irenaeum ipsum adv. haer. III, 23, 4. IV. 18, 3 secundum Clementem Caini nequitiam *zelum* appellare. Otto in Theophili Antiocheni editione ad Autol. II, 22 (39) p. 40, ubi a Caini invidia mors derivatur (καὶ οὕτως ἀρχὴ θανάτου ἐγένετο εἰς τόνδε τὸν κόσμον ὁδοιπορεῖν ἕως τοῦ δεῦρο ἐπὶ πᾶν γένος ἀνθρώπων), hunc Clementis locum bene contulit. sed inde illa hausta esse minime constat. Pseudo-Clemens Romanus Hom. III, 25 de Eva haec tradidit: διὸ τῷ πρωτοτόκῳ αὐτῆς ἀμφοτερίζον ἐπέθηκεν ὄνομα, καλέσασα Κάϊν, ὃ διχῇ ἔχει τῆς ἑρμηνείας τὴν ἐκδοχήν· ἑρμηνεύεται γὰρ καὶ κτῆσις (ita Iosephus Ant. I, 2, 1)

Gen. IV, 3–8. IV. *Γέγραπται γὰρ οὕτω· ‚Καὶ ἐγένετο μεθ' ἡμέρας ἤνεγκε Κάϊν ἀπὸ τῶν καρπῶν τῆς γῆς θυσίαν τῷ κυρίῳ, καὶ Ἄβελ ἤνεγκε καὶ αὐτὸς ἀπὸ τῶν πρωτοτόκων τῶν προβάτων καὶ ἀπὸ τῶν στεάτων αὐτῶν. καὶ ἐπεῖδεν ὁ θεὸς ἐπὶ Ἄβελ καὶ ἐπὶ τοῖς δώροις αὐτοῦ, ἐπὶ δὲ Κάϊν καὶ ἐπὶ ταῖς θυσίαις αὐτοῦ οὐ προσέσχε. καὶ ἐλυπήθη Κάϊν λίαν, καὶ συνέπεσε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ. καὶ εἶπεν ὁ θεὸς πρὸς Κάϊν Ἱνατί περίλυπος ἐγένου, καὶ ἱνατί συνέπεσε τὸ πρόσωπόν σου; οὐκ ἐὰν ὀρθῶς προσενέγκῃς, ὀρθῶς δὲ μὴ διέλῃς, ἥμαρτες; ἡσύχασον· πρὸς σὲ ἡ ἀποστροφὴ αὐτοῦ, καὶ σὺ αὐτοῦ ἄρξεις. καὶ εἶπε Κάϊν πρὸς Ἄβελ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Διέλθωμεν εἰς τὸ πεδίον. καὶ ἐγένετο ἐν τῷ εἶναι αὐτοὺς ἐν τῷ πεδίῳ ἀνέστη Κάϊν ἐπὶ Ἄβελ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ ἀπέκτεινεν αὐτόν‘. ὁρᾶτε, ἀδελφοί, ζῆλος καὶ φθόνος ἀδελφοκτονίαν κατειργάσαντο.* Gen. XXVII, 41 sq. *διὰ ζῆλον ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἰακὼβ ἀπέδρα ἀπὸ προσώπου Ἠσαῦ* Gen. XXXVII. *τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ. ζῆλος ἐποίησεν Ἰωσὴφ μέχρι θανάτου διωχθῆναι καὶ μέχρι δουλείας ἐλθεῖν. ζῆλος φυγεῖν ἠνάγκασε Μωϋσῆν ἀπὸ προσώπου Φαραὼ βασιλέως Αἰγύπτου ἐν τῷ ἀκοῦσαι αὐτὸν* Ex. II, 14. *ἀπὸ τοῦ ὁμοφύλου· ‚Τίς σε κατέστησεν ἄρχοντα καὶ δικαστὴν ἐφ' ἡμῶν; μὴ ἀνελεῖν με σὺ θέλεις, ὃν τρόπον ἀνεῖλες χθὲς τὸν* Num. XII, 15. *Αἰγύπτιον‘; διὰ ζῆλον Ἀαρὼν καὶ Μαριὰμ ἔξω τῆς παρεμβολῆς* Num. XVI, 31 sq. *ηὐλίσθησαν. ζῆλος Δαθὰν καὶ Ἀβειρὼν ζῶντας κατήγαγεν εἰς ᾅδου διὰ τὸ στασιάσαι αὐτοὺς πρὸς τὸν θεράποντα τοῦ θεοῦ Μωϋσῆν.* (3) 1 Reg. XIX sq. *διὰ ζῆλον Δαβὶδ φθόνον ἔσχεν, οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων,*

καὶ ζῆλος, ως ζηλοῦν αὐτοῦ μέλλοντος ἐν τοῖς ἐσομένοις ἢ γυναῖκα ἢ κτήματα ἢ τὴν τῶν γονέων πρὸς αὐτὸν στοργήν. nomen קין a קנה et a קנא derivabatur. Tertullianus de patientia 5: nam statim illa (Eva) semine diaboli concepta malitiae fecunditate *iram* filium procreavit.

IV. 1. *ουτως* A et edd., *ουτω* Bryen., om. A., sed cf. c. 13. 17 *οὕτω γέγραπται.* c. 22. 29 (*οὕτω γὰρ γέγραπται*): 33 (*οὕτω γάρ φησιν ὁ θεός*). — *ηνεγκεν* A. 2. *τῷ κυρίῳ* I (cf. LXX) et Bryen., *τω θω* (*θεῷ*) A et priores edd. — *ηνεγκεν* A. 4. *επιδε̄* A (hic et Gen. IV, 4), *ἐπῖδεν* Iacobs. 6. *συνέπεσε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ* I et Bryen. (cf. l. 8 et LXX), *συνεπεσεν τω προσωπω αυτου* A et priores edd. 7. *συνεπεσεν* A. 8. *εαν* (cf. LXX) A et edd., etiam Bryen., *ἂν* I. 10. *αὐτοῦ ἄρξεις* I, *αρξεις αυτου* A et edd., etiam Bryen. 11. *παίδιον* A. — *παιδιω* A. 13. *κατειργάσαντο* I, Wott., Gall., *κατειργασατο* A et ceteri edd., etiam Bryen. 14. *ζῆλον* I et Bryen., *ζηλος* A et priores edd. 16. *ἐλθεῖν* I et Bryen., *εισελθειν* A et priores edd. — *φυγεῖν* A. I. et meliores edd. post Wottonum, *φεύγειν* ceteri. — *ηναγκασεν* A., Wott. al. 18. *ἄρχοντα καὶ* I (cf. LXX) et Bryen., *κριτην η* A et priores edd. 19. *χθὲς* I et Bryen., *εχθες* A et priores edd. 20. *διὰ ζῆλον* I, Iun. al., Bryen., *ζηλος* A, *διὰ ζῆλος* Iac. et seqq. edd. 21. *ηυλησθησαν* A. — *ζῆλος* Iun. et seqq. edd., *δια ζηλος* A, *διὰ ζῆλον* I. 23. *ζῆλον* I. et Bryen., *ζηλος* A et priores edd. — *Δαβὶδ* I (secundum Bryen.) et plerique edd., *δ̄ᾱδ* A (semper), unde *Δαυεὶδ* Lightf., *Δαυὶδ* Gebh. — *υπο* A. et edd., *ἀπὸ* I.

ἀλλὰ καὶ ὑπὸ Σαοὺλ βασιλέως Ἰσραὴλ ἐδιώχθη. V. *ἀλλ᾽ ἵνα τῶν ἀρχαίων ὑποδειγμάτων παυσώμεθα, ἔλθωμεν ἐπὶ τοὺς ἔγγιστα γενομένους ἀθλητάς· λάβωμεν τῆς γενεᾶς ἡμῶν τὰ γενναῖα ὑποδείγματα. διὰ ζῆλον καὶ ἔριν οἱ μέγιστοι καὶ δικαιότατοι στύλοι ἐδιώχθησαν καὶ ἕως θανάτου ἤθλησαν. λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν τοὺς ἀγαθοὺς ἀποστόλους· Πέτρον, ὃς διὰ ζῆλον ἄδικον οὐχ ἕνα οὐδὲ δύο, ἀλλὰ πλείονας ὑπήνεγκε πόνους, καὶ οὕτω μαρτυρήσας ἐπορεύθη εἰς τὸν ὀφειλόμενον τόπον τῆς δόξης. διὰ ζῆλον καὶ ἔριν Παῦλος ὑπομονῆς βραβεῖον ἔδειξεν, ἑπτάκις δεσμὰ φορέσας, φυγαδευθείς, λιθασθείς. κήρυξ γενόμενος ἔν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ δύσει, τὸ γενναῖον τῆς πίστεως αὐτοῦ κλέος ἔλαβε, δικαιοσύνην διδάξας ὅλον τὸν κόσμον, καὶ ἐπὶ τὸ τέρμα τῆς δύ-*

IV. 1. *υπο σαουλ βασιλεως ισ̅λ̅* (*Ἰσραήλ*) A et edd., etiam Bryen., recte, quia haec praecedentibus *τῶν ἀλλοφύλων* opponuntur, *ἀπὸ τοῦ Σαοὺλ* I.
V. 2. *υποδιγματων* A. 3. *γεννεα* A. 4—11. *δια ζηλον και φθονο[ν οι μεγι]στοι και δικαιοτατοι στυλ[οι εδιω]χθησαν. και εως θανατο[ν ηθλησαν] λαβωμεν προ οφθαλμω[ν ημων] τους αγαθους αποστολου[ς πετρον]ος δια ζηλον αδικον. ουχ [ενα ου]δε δυο. αλλα πλειονας υπ[ηνεγκε] πονους. και ουτω μαρτυ[ρησας] επορευθη εις τον οφειλ[ομενον] τοπον της δοξης. δια ζηλο[ν και εριν] παυλος υπομονης βραβιον [υπεδει]ξεν επταχις δεσμα φορεσας [φυγα]δευθεις. λιθασθεις. κηρυξ. γ[ενο]μενος. εν τε τη ανατολη και ε[ν τη] δυσει* A., quae omnia non tantum certius supplentur, sed etiam emendantur codice I. 4. *ἔριν* I, *φθονον* A. — *οἱ μέγιστοι* I, Iacobs., Hef., Dress., Hg¹., [*ἐκκλησίας πι*]*στοὶ* Iunius, quem ante Hef. edd. sequebantur, *ἄριστοι* vel *μέγιστοι* aut *κράτιστοι* iam Birr. coniecit, *οἱ ἄριστοι* Laur., *οἱ κάλλιστοι* Lightf., *οἱ κράτιστοι* equidem (Zeitschr. f. w. Theol. 1870. p. 401), Gebh. 5. *ἕως θανάτου ἤθλησαν* I, *ἕως θανάτο[υ δεινοῦ]* Iunius et alii, *ἕως θανατο[υ ἦλθον]* Wott., Gall., Iac., Dress., Hg¹., Lightf., Gebh., *ἕως θανάτο[υ ἔπαθον]* Laur. 6. *ἀγαθοὺς* A. I. Wott., Iac., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh. al., *ἁγίους* vel *αους*, i. e. *πρώτους* aut *κορυφαίους* Iun., Fell., Colomes., *ἀγαυούς* vel *ἀγαστοὺς* Davis., *θείους* Wettst. — *ἀποστόλους· Πέτρον, ὃς* I et Bryen., *ἀποστολου[ς. Πετρ]ος* Iun. et alii, *ἀποστόλου[ς. ὁ Πέτρ]ος* Iacobs., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh. 6—p. 10, 3. *Πέτρον, ὃς — ὑπογραμμός.* Petrus Alexandrinus de poenitentia can. 9 (in Routhii reliqq. sacris ed. II. Vol. IV, p. 34, in A. P. de Lagarde Reliquiis iuris eccles. antiquissimis, Lips. 1856, p. 68. 13—17): *οὕτως ὁ πρόκριτος τῶν ἀποστόλων Πέτρος πολλάκις συλληφθεὶς καὶ ἀποκλεισθεὶς καὶ ἀτιμασθεὶς ὕστερον ἐν Ῥώμῃ ἐσταυρώθη. ὁμοίως καὶ ὁ περιβόητος Παῦλος πλεονάκις παραδοθεὶς καὶ ἕως θανάτου κινδυνεύσας, πολλά τε ἀθλήσας καὶ καυχησάμενος ἐν πολλοῖς διωγμοῖς καὶ θλίψεσιν ἐν τῇ αὐτῇ πόλει καὶ αὐτὸς μαχαίρᾳ τὴν κεφαλὴν ἀπεκείρατο.* 7. *ὑπήνεγκε* I, *ὑπή[νεγκεν]* Mill. et Wott., *ὑπ[ήνεγκεν]* Gall., Iac., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., *ὑπ[έμεινεν]* Iun. al., *ὑπή[ντλησεν]* Laurent. (Zeitschr. f. luth. K. u. Th. l. l.) suaserat. 8. *εἰς τὸν ὀφειλόμενον τόπον τῆς δόξης* Polycarp. epi. ad Philipp. c. 9 *ὅτι εἰς τὸν ὀφειλόμενον αὐτοῖς τόπον εἰσί.* 2. *διὰ ζῆλον καὶ ἔριν Παῦλος* I et Bryen., *δια ζῆλον [ὁ] Παῦλος* Iun. et sequentes edd., *διὰ ζῆλον [καὶ ὁ] Παῦλος* Iac. et sequentes edd. 9. *ἔδειξεν* I et Bryen., [*ἀπέσχ*]*εν* Iun. al., *ὑ[πέσχεν]* Mill., Wott., Gall., Iac., Dress., *ὑ[πήνεγκεν]* Laurent. (Zeitschr. f. luth. Theol. u. K. l. l. p. 419), *ὑ[πεῖχεν]* Hg¹., [*ὑπέδει*]*ξεν* secundum Tischdf. Laur., Lightf., Gebh. 10. *φ[υγαδ]ευθείς* Wott., Gall., Iac., *φυ[γα]δευθείς* Tischdf., Laur., Lightf., Gebh., [*παι*]*δευθείς* Iun., Fell., Colomes., [*ῥαβδ*]*ευθείς* (cf. 2 Cor. XI, 28), Cotel. 11. *πισταιως* A. 11. *αὐτοῦ* suadente M. Schmidt Hg¹. — *ελαβεν* A. 12. *καὶ ἐπὶ* A. I., om. Iun., restituit Wotton., *καὶ ὑπὸ* coniecit C.

σεως ἐλθὼν καὶ μαρτυρήσας ἐπὶ τῶν ἡγουμένων, οὕτως ἀπηλλάγη τοῦ κόσμου καὶ εἰς τὸν ἅγιον τόπον ἐπορεύθη, ὑπομονῆς γενόμενος μέγιστος ὑπογραμμός. VI. τούτοις τοῖς ἀνδράσιν ὁσίως πολιτευσαμένοις συνηθροίσθη πολὺ πλῆθος ἐκλεκτῶν, οἵτινες πολλαῖς αἰκίαις καὶ βασάνοις διὰ ζῆλον παθόντες ὑπόδειγμα κάλλιστον ἐγένοντο ἐν ἡμῖν. διὰ ζῆλον διωχθεῖσαι γυναῖκες Δαναΐδες καὶ Δίρκαι αἰκίσματα δεινὰ καὶ ἀνόσια παθοῦσαι ἐπὶ τὸν τῆς πίστεως βέβαιον δρόμον κατήντησαν καὶ ἔλαβον γέρας γενναῖον αἱ ἀσθενεῖς τῷ σώματι. ζῆλος ἀπηλλοτρίωσε γαμετὰς ἀνδρῶν καὶ
Gen. II, 23. ἠλλοίωσε τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ πατρὸς ἡμῶν Ἀδάμ· ‚Τοῦτο νῦν ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου‘. ζῆλος καὶ ἔρις πόλεις μεγάλας κατέσκαψε καὶ ἔθνη μεγάλα ἐξερρίζωσε.

VII. Ταῦτα, ἀγαπητοί, οὐ μόνον ὑμᾶς νουθετοῦντες ἐπιστέλλομεν, ἀλλὰ καὶ ἑαυτοὺς ὑπομιμνήσκοντες, καὶ γὰρ ἐν τῷ αὐτῷ ἐσμὲν σκάμματι, καὶ ὁ αὐτὸς ἀγὼν ἡμῖν ἐπίκειται. διὸ ἀπολίπωμεν τὰς κενὰς καὶ ματαίας φροντίδας καὶ ἔλθωμεν ἐπὶ τὸν εὐκλεῆ καὶ σεμνὸν τῆς παραδόσεως ἡμῶν κανόνα καὶ ἴδωμεν τί καλόν, καὶ τί τερπνὸν καὶ τί προσδεκτὸν ἐνώπιον τοῦ ποιήσαντος ἡμᾶς.

Wieseler (Chronol. d. apost. Zeit. p. 355).

VI. 3. *ὁσίως* A. I., *θείως* Iun. et seqq., restituit Wott. et sqq. 4. 5. *πολλαῖς αἰκίαις καὶ βασάνοις* A. I., Hg^1. p. XIX, Lightf., Gebh., *πολλὰς αἰκίας καὶ βασάνους* edd. plerique, etiam Laur. 5. *ζῆλον* I et edd. plerique, *ζηλος* A, Hg^1., Laur., Lightf., Gebh. — *παθόντες* absolute, cf. Herm. Past, Vis. III, 5 p. 19, 7 *οὗτοί εἰσιν οἱ παθόντες ἕνεκεν τοῦ ὀνόματος τοῦ κυρίου.* Sim. IX, 28 p. 139 *ὅτι ἔπαθον διὰ τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ* 6. *ζῆλον* I et Bryen., *ζηλος* A et edd. priores. — *διωχθισαι* A. 6. 7. *Δαναΐδες καὶ Δίρκαι* uncinis inclusa ed. Iun., glossemà esse censuerunt Iacobs. et Laur. (Zeitschr. f. luth. Theol. u. K. l. l. p. 420 sq.), *δαναιδες και διρκαι* A (cf. Tischdf.), *Δαναΐδες καὶ Δειρ καὶ* I, *νεανίδες, παιδίσκαι* coniecerunt Wordsworth (Theocritus p. XXVI, 1) et Lightf. (in ipso textu). nihil mutandum est. 7. *ἐπὶ* Iun. delere aut in *εἰς* mutare voluit, contra quem cf. Wotton. — *τῆς* perperam om. Wott., Gall. 8. *κατήντη[σαν]* A., Iun. maluit *κατήνυσαν.* 9. *απηλλοτριωσεν* A. 10. *ηλλοιωσεν* A. 11. *οσταιων* A. — *ερεις* A. 12. *κατέσκαψε* I et Bryen., *κατέστρεψεν* A et priores edd. — *ἐξερρίζωσε* I et Bryen., *εξεριζωσεν* A, Wott., Hg^1., Laur., Lightf., Gebh., *ἐξερρίζωσεν* ceteri edd.

VII. 14. *ὑπομιμνήσκοντες* I, Colomes., Dress., Bryen. al., *υπομνησκον[τες]* A, Iun., Fell., Cotel., Wott., Schoenem., Hefel. (qui contulit Orph. Hymn. LXXVI, 6 p. 345 ed. Herm.), Iac., Hg^1., Laur., Lightf., Gebh., *ὑπομνήσοντες* Clericus. — *καὶ γὰρ ἐν* I, Bryen., *εν γαρ* A et priores edd. 15. *σκαμμα[τι]* A. — *ἀγὼν ἡμῖν* I et Bryen., *ημιν αγων* A et priores edd. 15. *επικει[ται]* A. — *απολίπωμεν* I et Bryen., *απολειπωμεν* A et priores edd. 16. [*και*] A. — *ευκλαιη* A. 17. *τῆς παραδόσεως* I, *τ[ης παραδο]σεως* A, *τ[ῆς ἁγίας κλή]σεως* Iun. et plerique edd., *τ[ελειώ]σεως* Mill., *τ[ῆς κλη]σεως* Laur. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. l. l. p. 421), *τ[ῆς τοῦ θεοῦ κλή]σεως* Laur. (in ed.), *τ[ῆς ἀθλή]σεως* Hg^1., *τ[ῆς στεφανώ]σεως* Hg. (Z. f. w. Th. 1870, p. 402) *τ[ῆς τελειώ]σεως* Tischdf., Lightf., Gebh. — *καὶ ἴδωμεν* I et Bryen., [*και ιδω*]*μεν* A, [*βλέπω*]*μεν* Iun. et plerique edd., [*κατανοήσ*]*ωμεν* Laur., [*γνώσκω*]*μεν* Lightf., Gebh. 18. *καὶ τί προσδεκτὸν* I et Bryen., [*και τι προ*]*σδεκτον* A, quem recte suppleve-

ἀτενίσωμεν εἰς τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ καὶ γνῶμεν ὡς ἔστι τίμιον τῷ θεῷ πατρὶ αὐτοῦ, ὅτι διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν ἐκχυθὲν παντὶ τῷ κόσμῳ μετανοίας χάριν ἐπήνεγκε. διέλθωμεν τὰς γενεὰς πάσας καὶ καταμάθωμεν, ὅτι ἐν γενεᾷ καὶ γενεᾷ μετανοίας τόπον ἔδωκεν ὁ δεσπότης τοῖς βουλομένοις ἐπιστραφῆναι ἐπ' αὐτόν. Νῶε ἐκήρυξε μετάνοιαν, καὶ οἱ ὑπακούσαντες ἐσώθησαν. Ἰωνᾶς Νινευΐταις καταστροφὴν ἐκήρυξεν, οἱ δὲ μετανοήσαντες ἐπὶ τοῖς ἁμαρτήμασιν αὐτῶν ἐξιλάσαντο τὸν θεὸν ἱκετεύοντες καὶ ἔλαβον σωτηρίαν, καίπερ ἀλλότριοι τοῦ θεοῦ ὄντες. VIII. οἱ λειτουργοὶ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ διὰ πνεύματος ἁγίου περὶ μετανοίας ἐλάλησαν. καὶ αὐτὸς δὲ ὁ δεσπότης τῶν ἁπάντων περὶ μετανοίας ἐλάλησε μετὰ ὅρκου· ‚Ζῶ ἐγώ, λέγει κύριος, οὐ βούλομαι τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ ὡς τὴν μετάνοιαν', προστιθεὶς καὶ γνώμην ἀγαθήν· ‚Μετανοήσατε, οἶκος Ἰσραήλ, ἀπὸ τῆς ἀνομίας ὑμῶν. εἶπον τοῖς υἱοῖς τοῦ λαοῦ μου, ἐὰν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ἀπὸ

Ezech. XXXIII, 11.

runt Tischdf. et Laurent., [*καὶ προ*]*σδεκτὸν* Iun. et plerique edd., [*καὶ εὐπρο*]*σδεκτὸν* Lightf., Gebh. — *ποι*[*ησαντ*]*ος* A.

VII. 1. *ἀτενίσωμεν* I et Bryen., [*ατενι*]*σωμεν* A., Iun. et seqq. edd., qui recte suppleverunt, [*ἀφορ*]*ῶμεν* suspicatus est Gall. — *καὶ γνῶμεν* I et Bryen., [*και γν*]*ωμεν* A, [*καὶ ἴδ*]*ωμεν* Iun. et seqq. edd. — *εστιν* A. 2. *πατρὶ* I et Bryen., [*πατρὶ*] A, quem recte suppleverunt Bleek apud Iacobs., Dress,, Hg[1]., Tischdf., Laur., [*καὶ πατρὶ*] Lightf., Gebh., [*αἷμα*] Iun. et plerique edd. — *ὅ, τι* Laur. — [*σωτ*]*ηριαν* A. 3. *κο*[*σμ*]*ω* A. — *ἐπήνεγκε* I et Bryen., *υπηνεγκεν* A et priores edd. — *διέλθωμεν* I et Bryen., [*ανελθ*]*ωμεν εις* A, Wott., Gall., Hef., Iac., Dress., Hg[1]., Lightf., [*ἀτενίσ*]*ωμεν εις* Iun. et seqq. edd., [*ἀναβ*]*ῶμεν εις* Davis., Gebh., [*ἀνί*]*ωμεν εις* Laur. 4. [*και κα*]*ταμαθωμεν* A. — *γενεα* [*και*] *γενεα* A. 7. *εκηρυξεν* A. 8. *ἱκετεύοντες* I et Bryen., *ικετευσαντες* A et priores edd.

VIII. 9. *λιτουργοι* A. 12. *ελαλησεν* A. — *μετὰ* I et Bryen., *μεθ* A et priores edd. — *ζῶ ἐγὼ* I (cf. LXX), *ζω γαρ εγω* A et priores edd., etiam Bryen. 13. *προστηθεις* A. 14—p. 12, 3. *Μετανοήσατε — λαοῦ ἁγίου*. haec in scriptura sacra non reperiuntur. contulerunt quidem Ezech. XVIII, 30. LXX secundum cod. Alex.: *διὰ τοῦτο ἕκαστον κατὰ τὴν ὁδὸν ὑμῶν κρινῶ. Ὑμεῖς, οἶκος Ἰσραήλ, λέγει ἀδωναΐ κύριος, ἐπιστράφητε καὶ αποστρέψατε ἐκ πασῶν τῶν ἀσεβειῶν ὑμῶν.* Ps. CIII, 10. 11: *οὐ κατὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν ἐποίησεν ἡμῖν, οὐδὲ κατὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν ἀνταπέδωκεν ἡμῖν· ὅτι κατὰ τὸ ὕψος τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τῆς γῆς ἐκραταίωσεν κύριος τὸ ἔλεος αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς φοβουμένους αὐτόν.* Ies. I, 18: *καὶ ἐὰν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φονικοῦν, ὡς χιονα λευκανῶ, ἐὰν δὲ ὦσιν ὡς κόκκινον, ὡς ἔριον λευκανῶ* (v. infra p. 11, 15—12, 1). Ierem. III, 19: *καὶ εἶ πατέρα καλέσετέ με καὶ ἀπ' ἐμοῦ οὐκ ἀποστραφήσεσθε.* 22: *ἐπιστράφητε, υἱοὶ ἐπιστρέφοντες, καὶ ἰάσομαι τὰ συντρίμματα ὑμῶν*, sed haec omnia neque sufficiunt neque prorsus conveniunt. bene igitur Wottonus contulit Clementem Alex. Quis div. salv. §. 39 p. 957: *διὸ καὶ κέκραγεν Ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν· οὐ βούλομαι τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ἀλλὰ τὴν μετάνοιαν· κἂν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν ἔριον, ὡς χιόνα λευκανῶ, κἂν μελάντερον τοῦ σκότους, ὡς ἔριον λευκὸν ἐκνίψας ποιήσω.* Paedag. I, 10, 91 p. 151: *φησὶ γὰρ διὰ Ἰεζεκιὴλ Ἐὰν ἐπιστραφῆτε ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ εἴπητε Πάτερ, ἀκούσομαι ὑμῶν ὥσπερ λαοῦ ἁγίου.* inde coniicere licet, haec ex Ezechielis apocrypho aliquo libro hausta esse. hunc autem apocryphum librum invenit Colomesius apud Iosephum (Ant. X, 5, 1). Iosephus enim Ezechielem prophetam de Hierosolymorum excidio fu-

τῆς γῆς ἕως τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ἐὰν ὦσι πυρρότεραι κόκκου καὶ μελανώτεραι σάκκου, καὶ ἐπιστραφῆτε πρὸς μὲ ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ εἴπητε Πάτερ, ἐπακούσομαι ὑμῶν ὡς λαοῦ ἁγίου‘. καὶ ἐν
Ies. I, 16—20. ἑτέρῳ τόπῳ οὕτω λέγει· ‚Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου· παύσασθε ἀπὸ τῶν πονηριῶν ὑμῶν, μάθετε καλὸν ποιεῖν, ἐκζητήσατε κρίσιν, ῥύσασθε ἀδικούμενον, κρίνατε ὀρφανῷ καὶ δικαιώσατε χήραν καὶ δεῦτε καὶ διελεγχθῶμεν, λέγει κύριος· καὶ ἐὰν ὦσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡς χιόνα λευκανῶ, ἐὰν δὲ ὦσιν ὡς κόκκινον, ὡς ἔριον λευκανῶ· καὶ ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε, ἐὰν δὲ μὴ θέλητε μηδὲ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεται· τὸ γὰρ στόμα κυρίου ἐλάλησε ταῦτα‘. πάντας οὖν τοὺς ἀγαπητοὺς αὐτοῦ βουλόμενος μετανοίας μετασχεῖν ἐστήριξε τῷ παντοκρατορικῷ βουλήματι αὐτοῦ.

IX. Διὸ ὑπακούσωμεν τῇ μεγαλοπρεπεῖ καὶ ἐνδόξῳ βουλήσει αὐτοῦ καὶ ἱκέται γενόμενοι τοῦ ἐλέους καὶ τῆς χρηστότητος αὐτοῦ προσπέσωμεν καὶ ἐπιστρέψωμεν ἐπὶ τοὺς οἰκτιρμοὺς αὐτοῦ ἀπολιπόντες τὴν ματαιοπονίαν, τήν τε ἔριν καὶ τὸ εἰς θάνατον ἄγον

turo duos libros scripsisse retulit (ὃς *πρῶτος περὶ τούτων δύο βιβλία γράψας κατέλιπεν*), idem etiam revocavit ad Synopsin scr. s. Athanasianam, quae inter Veteris Testamenti apocrypha etiam *Ἐζεχιὴλ ψευδεπίγραφα* memoravit (apud Crednerum, Zur Geschichte des Kanons p. 145). equidem, quum Clemens Romanus illa ex Ezechiele laudaverit (*προστιθεὶς καὶ γνώμην ἀγαθήν*), Clemens autem Alexandrinus haec apud Ezechielem invenerit, nullus dubito, scriptorem nostrum haec aut ex Ezechielis libri additamentis (cf. quae hac de re iam disserui, theol. Jahrbb. 1850. p. 388 sq.), aut ex apocrypho Ezechielis libro reddidisse. iam Photius (Bibl. cod. 126) observavit, Clementem nonnulla laudasse, quae in sacra scriptura non reperiuntur. cf. etiam Adnotatt.

VIII. 1. 2. *μελανώτεραι* A. I et edd., e quibus Iac. LXX interpretes et Strabon. XVI, 12 contulit, *μελάντερον* Clem. Al. 2. *σάκκου* A. I. et edd. praeter Hg[1]., qui *λάκκου* edidit (cf. c. 45 *λάκκον λεόντων*). sed Laurent. bene contulit Apocal. Ioan. VI, 12 *καὶ ὁ ἥλιος μέλας ἐγένετο ὡς σάκκος τρίχινος*. equidem addo Ies. L, 3. — *καρδίας* A (cf. Clem. Al.) et priores edd., etiam Bryen., *ψυχῆς* I. 3. *λαοῦ ἁγίου* I et edd. (cf. Clem. Al.), *λαω αγιω* A. 4. *οὕτω λέγει* I et Bryen., *λεγει ουτως* A et priores edd. — *λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλετε* I (cf. LXX), *λουσασθαι. και καθαροι γενεσθαι αφελεσθαι* A., *λούσασθε καὶ καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλεσθε* edd. 6. *παυσασθαι* A. 7. *ρυσασθαι* A. 8. *χήραν* I (cf. LXX) et Bryen., *χηρα* (*χήρα*) A et edd. priores — *διελεγχθῶμεν* Wotton. et seqq. edd. (cf. LXX cod. Al.), [*δ*]*ιελεχθωμεν* A, *διαλεχθῶμεν* I. — *κύριος* I (cf. LXX) et Bryen., iam Colom. et Frey in contextu, Fell. et Gall. ad oram, om. A. 9. [*αι*] A. — [*ως*] A. — *δὲ* A I et edd., *καὶ* solus Wott. 11. *φαγεσθαι* A. — *θεληται* A. 13. *ελαλησεν* A. 14. *εστηριξεν* A.

IX. 15. *ὑπακούσωμεν* A., I et edd. post Wotton., *ἐπακούσωμεν* Iun. 16. *ελαιους* A. 17. *οικτειρμους* A. 18. *ματαιοπονίαν* A. I. et edd. plerique, *ματαιολογίαν* correxerunt Wotton. et Hg[1]. secundum Polycarp. epi. ad Philipp. 2: *ἀπολιπόντες τὴν κενὴν ματαιολογίαν*.

ζῆλος. ἀτενίσωμεν εἰς τοὺς τελείως λειτουργήσαντας τῇ μεγαλοπρεπεῖ δόξῃ αὐτοῦ. λάβωμεν Ἐνώχ, ὃς ἐν ὑπακοῇ δίκαιος εὑρε- Gen. V, 24. Hebr. XI, 5. θεὶς μετετέθη, καὶ οὐχ εὑρέθη αὐτοῦ ὁ θάνατος. Νῶε πιστὸς Gen. VI, 8 sq. εὑρεθεὶς ἐν τῇ λειτουργίᾳ αὐτοῦ παλιγγενεσίαν κόσμῳ ἐκήρυξε· Hebr. XI, 7. 2 Petr. II, 5. καὶ διέσωσε δι᾿ αὐτοῦ ὁ δεσπότης τὰ εἰσελθόντα ἐν ὁμονοίᾳ ζῶα εἰς τὴν κιβωτόν. X. Ἀβραάμ ὁ φίλος προσαγορευθεὶς πιστὸς εὑρέθη ἐν τῷ αὐτὸν ὑπήκοον γενέσθαι τοῖς ῥήμασι τοῦ θεοῦ. οὗτος δι᾿ ὑπακοῆς ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γῆς αὐτοῦ καὶ ἐκ τῆς συγγενείας αὐτοῦ καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὅπως γῆν ὀλίγην καὶ συγγένειαν ἀσθενῆ καὶ οἶκον μικρὸν καταλιπὼν κληρονομήσῃ τὰς ἐπαγγελίας τοῦ θεοῦ. λέγει γὰρ αὐτῷ· ,Ἄπελθε ἐκ τῆς γῆς Gen. XII, 1—3. σου καὶ ἐκ τῆς συγγενείας σου καὶ ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ πατρός σου εἰς τὴν γῆν ἣν ἄν σοι δείξω· καὶ ποιήσω σε εἰς ἔθνος μέγα καὶ εὐλογήσω σε καὶ μεγαλυνῶ τὸ ὄνομά σου, καὶ ἔσῃ εὐλογημένος· καὶ εὐλογήσω τοὺς εὐλογοῦντάς σε καὶ καταράσομαι τοὺς καταρωμένους σε, καὶ εὐλογηθήσονται ἐν σοὶ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς‘. καὶ πάλιν ἐν τῷ διαχωρισθῆναι αὐτὸν ἀπὸ Λὼτ εἶπεν αὐτῷ ὁ θεός· ,Ἀναβλέψας τοῖς ὀφθαλμοῖς σου ἴδε ἀπὸ τοῦ τόπου, οὗ Gen. XIII, 14—16.

IX—XII. 1—p. 16, 6. *ἀτενίσωμεν — τῇ γυναικὶ ἐγενήθη*. Clemens Alex. Strom. IV, 17, 107 p. 610 hanc epistulam laudans (cf. c. 1 p. 4, 5 sq.). ita pergit: *εἶτ᾿ ἐμφανέστερον Ἀτενίσωμεν οὖν εἰς τοὺς τελείως λειτουργήσαντας αὐτοῦ τῇ μεγαλοπρεπεῖ δόξῃ. λάβωμεν Ἐνώχ, ὃς ἐν ὑπακοῇ δίκαιος εὑρεθεὶς μετετέθη, καὶ Νῶε, ὃς πιστεύσας διεσώθη, καὶ Ἀβραάμ, ὃς διὰ πίστιν καὶ φιλοξενίαν φίλος θεοῦ, πατὴρ δὲ τοῦ Ἰσαὰκ προσηγορεύθη. διὰ φιλοξενίαν καὶ εὐσέβειαν Λὼτ ἐσώθη ἐκ Σοδόμων. διὰ πίστιν καὶ φιλοξενίαν ἐσώθη Ῥαὰβ ἡ πόρνη.* 1. *λιτουργησαντας* A. 3. *ὁ θάνατος* I et Bryen., *θανατος* A et priores edd. 4. *ἐν τῇ λειτουργίᾳ* I et Bryen., *δια της λιτουργιας* A et priores edd. 4. 5. *εκηρυξεν. και διεσωσεν* A.

X. 6. *ὁ φίλος προσαγορευθείς* (cf. c. 17). Iac. II, 23 de Abraamo: *καὶ φίλος θεοῦ ἐκλήθη*. itaque Davis. et Bleekius (apud Iacobs.) etiam apud Clementem *θεοῦ φίλος προσαγ.* legere suaserunt. possis e Clemente Alexandrino coniicere, *ὁ φίλος θεοῦ προσαγ.* legendum esse. sed *amici* cognomen Abraamo datum iam longe antiquius et pervulgatum erat. originem duxit ex Ies. XLI, 8. LI, 2. 2 Paralip. XX, 7. fortasse iam Sap. Sal. VII, 27 (*φίλους θεοῦ καὶ προφήτας κατασκευάζει*), procul dubio Molon vel Apollonius Rhodius laudatus ab Alexandro Polyhistore (apud Euseb. praepar. ev. IX, 19, 2: *Ἀβραὰμ γενέσθαι, ὃν δὴ μεθερμηνεύεσθαι πατρὸς φίλον*). hoc Abraami cognomen novit, cf. lib. Iubil. 19. Philo (de sobrietate §. 11 p. 401) Gen. XVIII, 17 (*οὐ μὴ κρύψω ἐγὼ ἀπὸ Ἀβραὰμ τοῦ παιδός μου ἃ ἐγὼ ποιῶ*) ita laudavit *Μὴ ἐπικαλύψω ἐγὼ ἀπὸ Ἀβραὰμ τοῦ φίλου μου;* Clem. Recogn. I, 32 de Abraamo: pro amicitiis, quibus erat ei familiaritas cum Deo, cui bene placuerat, universum mundum ne pariter periret eripuit. Hom. XVIII, 13 *Ἀβραὰμ ὁ φίλος*. cf. etiam H. Roensch, Abraham der Freund Gottes, Zeitschr. f. wiss. Theol. 1873, p. 583 sq. et meum librum: Einl. in d. N. T. p. 542, n. 1. — *πιστὸς* I et edd., *πιστις* A. 7. *ρημασι* I, Iun. et plerique edd., *ρημασιν* A, Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh. 8. 9. *συγγενιας* A. 11. *επαγγελειας* A. 15. *καταρασομαι* A et edd., *καταράσσομαι* I. 16. *καὶ* ante *ευλογηθήσονται* male om. Cotel., Clericus, Coustant. 17. *ἀπὸ* ante *Λὼτ* male om, Clericus.

νῦν σὺ εἶ, πρὸς βορρᾶν καὶ λίβα καὶ ἀνατολὰς καὶ θάλασσαν· ὅτι πᾶσαν τὴν γῆν, ἣν σὺ ὁρᾷς, σοὶ δώσω αὐτὴν καὶ τῷ σπέρματί σου ἕως τοῦ αἰῶνος· καὶ ποιήσω τὸ σπέρμα σου ὡς τὴν ἄμμον τῆς γῆς· εἰ δύναταί τις ἐξαριθμῆσαι τὴν ἄμμον τῆς γῆς, καὶ τὸ σπέρμα σου ἐξαριθμηθήσεται‘. καὶ πάλιν λέγει· ‚Ἐξήγαγε δὲ ὁ Gen. XV, 5. θεὸς τὸν Ἀβραὰμ καὶ εἶπεν αὐτῷ· Ἀνάβλεψον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἀρίθμησον τοὺς ἀστέρας, εἰ δυνήσῃ ἐξαριθμῆσαι αὐτούς, οὕτως Gen. XV, 6. Rom. IV, 3. ἔσται τὸ σπέρμα σου. ἐπίστευσε δὲ Ἀβραὰμ τῷ θεῷ, καὶ ἐλογίσθη Gen. XXI. XXII. αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην‘. διὰ πίστιν καὶ φιλοξενίαν ἐδόθη αὐτῷ υἱὸς Hebr. XI, 17. ἐν γήρει, καὶ δι᾽ ὑπακοῆς προσήνεγκεν αὐτὸν θυσίαν τῷ θεῷ εἰς Gen. XIX. ἓν τῶν ὀρέων ὧν ἔδειξεν αὐτῷ. XI. διὰ φιλοξενίαν καὶ εὐσέβειαν Λὼτ ἐσώθη ἐκ Σοδόμων, τῆς περιχώρου πάσης κριθείσης διὰ πυρὸς καὶ θείου· πρόδηλον ποιήσας ὁ δεσπότης, ὅτι τοὺς ἐλπίζοντας εἰς αὐτὸν οὐκ ἐγκαταλείπει, τοὺς δὲ ἑτεροκλινεῖς ὑπάρχοντας εἰς κόλασιν καὶ αἰκισμὸν τίθησι. συνεξελθούσης γὰρ αὐτῷ τῆς γυναικὸς ἑτερογνώμονος ὑπαρχούσης καὶ οὐκ ἐν ὁμονοίᾳ, εἰς σημεῖον ἐτέθη, ὥστε γενέσθαι αὐτὴν στήλην ἁλὸς ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης, εἰς τὸ γνωστὸν εἶναι πᾶσιν, ὅτι οἱ δίψυχοι καὶ οἱ διστάζοντες περὶ τῆς τοῦ θεοῦ δυνάμεως εἰς κρίμα καὶ εἰς σημείωσιν Ios. II. Hebr. XI, 31. πάσαις ταῖς γενεαῖς γίνονται. XII. διὰ πίστιν καὶ φιλοξενίαν Iac. II, 25. ἐσώθη Ῥαὰβ ἡ πόρνη. ἐκπεμφθέντων γὰρ ὑπὸ Ἰησοῦ τοῦ Ναυὴ κατασκόπων εἰς Ἱεριχώ, ἔγνω ὁ βασιλεὺς τῆς γῆς ὅτι ἥκασι κατασκοπεῦσαι τὴν χώραν αὐτῶν καὶ ἐξέπεμψεν ἄνδρας τοὺς

X. 2. *ην* (ἣν) A et edd., om. I. 3. *τοῦ* I, om. A. et edd., etiam Bryen. 5. *ἐξαριθμηθήσεται.* mendose *ἐξαριθμήσεται* Clerici ed. II. et Russel. — *ἐξήγαγε δὲ* (cf. LXX) I et Bryen., *εξηγαγεν* A et priores edd. 8. *επιστευσεν* A. 10. *γήρει* I (cf. c. 63 *γήρους*), *γηρα* (*γήρᾳ*) A et edd., etiam Bryen. — *τω θω̄* (*θεῷ*) A et edd., om. I. — *εἰς* I et Bryen., *προς* A et edd. priores. 11. *ορaιων* A.

XI. 12. *κριθείσης* A (secundum Lightf.) I et edd. meliores, *κριθησης* A (secundum Tischdf.), *καυθεισης* maluit Iun., *κατακαυθείσης* Fell., idem vel potius e Gen. XIX, 25 *καταστραφείσης* Boisius. 13. *θιου* A. – *πρόδηλον ποιήσας* A. I et edd. plerique, *καὶ* praemittere voluit Bois., *πρόδηλον ποιήσαντος τοῦ κυρίου* corrigere Wott. 14. *εἰς* I, *επ* A et edd., etiam Bryen. 15. *τιθησιν* A. — *γὰρ* A. I, Wott. et seqq. edd., *παρ᾽* (in margine *ἴσ. γὰρ*) Iun. et seqq. edd. 16. *ἑτερογνώμονος* I et edd., *ετερογνωμος* A (secundum Iac. et Tischdf.), *ετερογνωμου* A (secundum Vansittart.), *ετερογνωμος*, fort. corr. in *ετερογνωμου* A (secundum Lightf.). 16. 17. *εἰς σημεῖον* I, *εις τουτο σημειον* A et edd., etiam Bryen. 19. *κρῖμα* I. — *σημιωσιν* A.

XII. 21. *ρααβ η πορνη* A et edd. (cf. Clem. Al.), *Ῥαὰβ ἡ ἐπιλεγομένη πόρνη* I. 21. *εκπεμφθέντων* I et edd., *εκπεφθεντων* A. — *Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ* I, Iun. al., Bryen., *ιησου του του ναυη* A, Wott. et seqq. edd.; quia LXX Ios. VI, 6 secundum cod. Vat. *Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυή*, secundum cod. Al. *Ιησοῦς υἱὸς Ναυὴ* praebent, Iac. coniecit *Ἰησοῦ υἱοῦ τοῦ Ναυῆ.* 22. *εἰς* I et Bryen., *εις την* A et edd. priores. — *ἥκασι*, cf. Marc. VIII, 3. 23. *αὐτῶν* A. I. et

συλληψομένους αὐτούς, ὅπως συλληφθέντες θανατωθῶσιν. ἡ οὖν φιλόξενος Ῥαὰβ εἰσδεξαμένη αὐτοὺς ἔκρυψεν εἰς τὸ ὑπερῷον ὑπὸ τὴν λινοκαλάμην. ἐπισταθέντων δὲ τῶν παρὰ τοῦ βασιλέως καὶ λεγόντων· ‚Πρὸς σὲ εἰσῆλθον οἱ κατάσκοποι τῆς γῆς ἡμῶν, ἐξάγαγε αὐτούς· Ios. II, 3. ὁ γὰρ βασιλεὺς οὕτω κελεύει‘, ἥδε ἀπεκρίθη· ‚Εἰσῆλθον μὲν οἱ ἄνδρες οὓς ζητεῖτε πρὸς μέ, ἀλλ' εὐθέως ἐξῆλθον καὶ πορεύονται τῇ ὁδῷ‘, ὑποδεικνύουσα αὐτοῖς ἐναλλάξ. καὶ εἶπε πρὸς τοὺς ἄνδρας· ‚Γινώσκουσα γινώσκω ἐγὼ ὅτι κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν παραδίδωσιν ὑμῖν τὴν γῆν ταύτην· ὁ γὰρ φόβος καὶ ὁ τρόμος ὑμῶν ἐπέπεσε τοῖς κατοικοῦσιν αὐτήν· ὡσὰν οὖν γένηται λαβεῖν αὐτὴν ὑμᾶς, διασώσατέ με καὶ τὸν οἶκον τοῦ πατρός μου‘. καὶ εἶπαν αὐτῇ ‚Ἔσται οὕτως, ὡς λελάληκας ἡμῖν· ὡσὰν οὖν γνῷς παραγενομένους ἡμᾶς, συνάξεις πάντας τοὺς σοὺς ὑπὸ τὸ στέγος, καὶ διασωθήσον-

edd. post Wott., *αὐτοῦ* Iun. (per editionis vitium, quod Colom., Coust., Russel secuti sunt).

XII. 1. *συλληψομένους* I et edd. plerique, *συλλημψομένους* A, Laur., Lightf. — *συλληφθέντες* I et edd. plerique, *συλλημφθεντες* A, Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh. 4. *Πρὸς σὲ εἰσῆλθον* I, Hg. (Zeitschr. f. w. Th. 1870. p. 403), Gebh., Bryen., [*προσ σε εισηλ*]*θον* A., [*ἄνδρες πρὸς σὲ ἦλ*]*θον* Iun. et edd. plerique, [*ἰδοὺ εἰσῆλ*]*θον* Lightf. 4. *τῆς γῆς ἡμῶν* I, *της* [*γης ημων*] A, Iun. et plerique edd., *τῆς* [*γῆς· σὺ οὖν*] Lightf., *τῆς* [*γῆς νυκτός*] Hg. (Zeitschr. f. w. Th. 1870, p. 403). 5. *ο γαρ βα*[*σιλευς ουτως*] A. — *ἥδε* Davis., Gall. (in notis), Schoenem., Hef., Hg¹., Gebh., *ἡ δὲ* I et ceteri edd., etiam Bryen. — *εἰσῆλθον μὲν οἱ ἄν*]*δρες* I, Gebh., Bryen., *εισηλθον* [*μεν οι αν*]*δρες* A, *εἰσῆλθον* [*οἱ δύο ἄν*]*δρες* Iun. et plerique edd. 6. *ἀλλ' εὐθέως* I et Bryen., [*αλλ ευθε*]*ως* A., [*αλλα ταχε*]*ως* Iun. et priores edd. — *ἐξῆλθον* I et Bryen., *απηλθον* A et priores edd. 6. 7. *πορεύονται τῇ ὁδῷ, ὑποδεικνύουσα αὐτοῖς ἐναλλάξ* I et Bryen., (contra Ios. II, 5), *πορευό*[*νται τη οδω*] *υποδεικνυουσα αυτοις ε*[*ναλλαξ*] A, *πορεύο*[*νται· ὁδὸν*] *ὑποδεικνύουσα αὐτοῖς ἐ*[*ναντίαν*] Iun., Lightf., *πορεύο*[*νται, οὐχ*] *ὑποδεικνύουσα αὐτοῖς ἐ*[*κείνους*]. Cotel., Wott., Iac., Hg¹., Laur., Gebh. al. 7. *ειπεν* A. 8. [*γινώ*]*σκουσα* A. — *εγω* A et edd, priores, etiam Bryen., om. I. 8. *υμων* A et edd., etiam Bryen., om. I. 9. *την γην* I et Bryen., [*την πο*]*λιν* A et edd. priores. — *ὁ τρόμος* I et Bryen., *ο* [*τρο*]*μος* A (secundum Tischdf., ante quem [*τρο*]*μος* tradebatur), [*τρό*]*μος* Iun. et edd. sequentes. — *επεπεσεν* A. 9. 10. *τοις κατοικοῦσιν αὐτήν* I, *τοις κ*[*ατοι*]*κουσιν αυτην* A et edd. „lectum ergo Clementi comma versiculi 9 [Ios. II, 9] quod a multis editionibus abest, in Complutensi vero ita effertur: *καὶ κατέπτησσον πάντες οἱ κατοικοῦντες τὴν γῆν ἀφ' ὑμῶν*, at codice 720 Bibliothecae Regiae hoc modo: *καὶ τετήκασι πάντες οἱ κατοικοῦντες τὴν γῆν ἀπὸ προσώπου ὑμῶν*“ Coteler. „Habentur haec ipsa verba a Theodotione. Aquila vero et Symmachus paullo aliter verterunt, verbum verbo reddentes: *ὅτι ἐκτετήκασι πάντες οἱ κατοικοῦντες τὴν γῆν ἀπὸ προσώπου ὑμῶν*. quae in LXX desirantur agnoscit Vulg. et caeterae versiones omnes, si Clemens illa legerit, quod quidem verisimillimum est, procul dubio LXX (nondum enim alia fuit versio) haec ab initio agnovit, nescio quo modo lapsa ex codicibus, quibus Origenes est usus in contexendis Hexaplis suis.“ Wotton. 10. *ὡς ἂν* I., *ως εαν* A et edd., etiam Bryen. — *γε*[*νηται*] A. — *διασωσα*[*τε*] A. 12. *λελάληκας* I et Bryen., *ελαλησας* A et priores edd. *παραγενομένους* I et Bryen., *παραγινομενους* A et priores edd. 13. *ὑπὸ τὸ στέγος* I et Bryen., *υπο το τοεγος σου* (non *ου*) A, *ὑπὸ τὸ τέγος σου* plerique edd. (etiam Lightf., Laur.), *ὑπὸ τὸ στέγος σου* Iun. al. (etiam Gebh.), *ὑπὸ τὸ τέγος, οὗ* Hg¹. al., *ὑπὸ τοῦτο τὸ*

ται· ὅσοι γὰρ ἂν εὑρεθῶσιν ἔξω τῆς οἰκίας, ἀπολοῦνται‘. καὶ προσέθεντο αὐτῇ δοῦναι σημεῖον, ὅπως ἐκκρεμάσῃ ἐκ τοῦ οἴκου αὐτῆς κόκκινον, πρόδηλον ποιοῦντες, ὅτι διὰ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου λύτρωσις ἔσται πᾶσι τοῖς πιστεύουσι καὶ ἐλπίζουσιν ἐπὶ τὸν θεόν. ὁρᾶτε, ἀγαπητοί, ὅτι οὐ μόνον πίστις, ἀλλὰ καὶ προφητεία ἐν τῇ γυναικὶ ἐγενήθη.

XIII. *Ταπεινοφρονήσωμεν οὖν, ἀδελφοί, ἀποθέμενοι πᾶσαν ἀλαζονείαν καὶ τῦφον καὶ ἀφροσύνην καὶ ὀργὰς καὶ ποιήσωμεν*
Ier. IX, 23. 24. *τὸ γεγραμμένον — λέγει γὰρ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· ‚Μὴ καυχάσθω*
1 Sam 2. 10 *ὁ σοφὸς ἐν τῇ σοφίᾳ αὐτοῦ, μηδὲ ὁ ἰσχυρὸς ἐν τῇ ἰσχύϊ αὐτοῦ,*
1 Cor. I, 31. 2 Cor. X, 17. *μηδὲ ὁ πλούσιος ἐν τῷ πλούτῳ αὐτοῦ· ἀλλ' ὁ καυχώμενος ἐν κυρίῳ καυχάσθω, τοῦ ἐκζητεῖν αὐτὸν καὶ ποιεῖν κρίμα καὶ δικαιοσύνην‘ —, μάλιστα μεμνημένοι τῶν λόγων τοῦ κυρίου Ἰησοῦ, οὓς*

τέγος σου Laur. coniecerat in: Zeitschr. f. luth. Theol. u. K. l. l. p. 421.

XII. 1. *ἂν* I et Bryen., *εαν* A et priores edd. 2. *ἐκκρεμάσῃ* I et Bryen., *κρεμαση* A et priores edd. 3. *πρόδηλον ποιοῦντες — τὸν θεόν.* Iustin. Dial. c. Tryph. Iud. c. 111 p. 338: *καὶ γὰρ τὸ σύμβολον τοῦ κοκκίνου σπαρτίου οὗ ἔδωκαν οἱ ἀπὸ Ἰησοῦ τοῦ Ναυὴ πεμφθέντες κατάσκοποι Ῥαὰβ τῇ πόρνῃ εἰπόντες προσδῆσαι αὐτὸ τῇ θυρίδι, δι' ἧς αὐτοὺς ἐχάλασαν, ὅπως λάθωσι τοὺς πολεμίους, ὁμοίως τὸ σύμβολον τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐδήλου, δι' οὗ οἱ πάλαι πόρνοι καὶ ἄδικοι ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν σώζονται, ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβόντες καὶ μηκέτι ἁμαρτάνοντες.* Irenaeus adv. haer. IV, 20, 12: Raab fornicaria conservata est cum universa domo sua, fide signi coccini. Origenes Hom. III, 5. VI, 4 in l. Iesu Nave (Opp. II, 404. 411), in Matth. XXVII, 28 (Opp. II, 919). praeterea cf. Coteler. et Iacobs. ad h. l. 4. *πασιν τοις πιστευουσιν* A. 5. *ὅτι* I et Bryen,, om. A. et priores edd. *καὶ* I et Bryen., om. A et priores edd. 5. 6, *προφητεία ἐν τῇ γυναικὶ ἐγενήθη.* Origenes Hom. III, 4 in l. Iesu Nave (Opp. VI, 403): sed et ista meretrix, quae eos succepit, ex meretrice efficitur iam prophetа. dicit enim: Scio, quia dominus deus vester tradidit vobis terram hanc (cf. p. 15, 8. 9). 6. *ἐγενήθη* I et Bryen., *γεγονεν* A et priores edd.

XIII. 8. *αλαζονιαν* A. — *τῦφον* (vel *τύφον*?) I et edd. ante Iac., *τυφος* A, Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur. Lightf., Gebh. Iac. contulit Ephes. can VIII (ap. Routh scriptt. eccles. opusc. p. 395) *ἐξουσίας τῦφος κοσμικῆς.* 11. 12. *ἀλλ' ὁ καυχώμενος ἐν κυρίῳ καυχάσθω* secundum Paulum 1 Cor. I, 31. 2 Cor. X, 17. nam LXX: *ἀλλ' ἢ ἐν τούτῳ καυχάσθω ὁ καυχώμενος· συνιείν καὶ γινώσκειν, ὅτι ἐγώ εἰμι κύριος ὁ ποιῶν ἔλεος καὶ κρίμα καὶ δικαιοσύνην ἐπὶ τῆς γῆς.* 11. *ἀλλ'* I, Iun. et seqq. edd., Bryen., *αλλ η* A, Wott. et seqq. edd. 12. 13. *τοῦ ἐκζητεῖν αὐτὸν καὶ ποιεῖν κρίμα καὶ δικαιοσύνην.* etiam haec a LXX intt. recedunt. sed Cotelerius et Luciferum (l. II pro S. Athanasio paullo post initium) *ἐκζητεῖν* legisse, *inquirere* vertisse monuit et contulit Antiochi Palaestin. Hom, XLIII (Bibliothecae vett. Patrum etc. Tom. I. Paris. 1624 f. 1197): *μὴ καυχάσθω ὁ φρόνιμος ἐν τῇ φρονήσει αὐτοῦ, καὶ ὁ δυνατὸς ἐν τῇ δυνάμει αὐτοῦ, καὶ ὁ πλούσιος ἐν τῷ πλούτῳ αὐτοῦ, ἀλλ' ἐν τῷ συνιέναι καὶ ποιεῖν κρίμα καὶ δικαιοσύνην.* 13— p. 17, 4. *μάλιστα μεμνημένοι — μετρηθήσεται ὑμῖν.* Polycarp. epi. c. 2: *μνημονεύετε δὲ ὧν εἶπεν ὁ κύριος διδάσκων Μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε* (Matth. VII, 1)· *ἀφίετε καὶ ἀφεθήσεται ὑμῖν, ἐλεεῖτε ἵνα ἐλεηθῆτε· ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν κτλ.* Constitutt. app. II, 21 p. 40, 20 sq.: *Ἰησοῦς ὁ Χριστός, ὃς καὶ ἐδίδαξεν ἡμᾶς λέγων Ἄφετε, καὶ ἀφεθήσεται ὑμῖν· δίδοτε, καὶ δοθήσεται ὑμῖν.*

ἐλάλησε διδάσκων ἐπιείκειαν καὶ μακροθυμίαν· οὕτω γὰρ εἶπεν· ‚Ἐλεεῖτε ἵνα ἐλεηθῆτε· ἄφετε ἵνα ἀφεθῇ ὑμῖν· ὡς ποιεῖτε, οὕτω ποιηθήσεται ὑμῖν· ὡς δίδοτε, οὕτω δοθήσεται ὑμῖν· ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, οὕτω μετρηθήσεται ὑμῖν· ὡς κρίνετε, οὕτω κριθήσεσθε· ὡς χρηστεύεσθε, οὕτω χρηστευθήσεται ὑμῖν‘. ταύτῃ τῇ ἐντολῇ καὶ τοῖς παραγγέλμασι τούτοις στηρίζωμεν ἑαυτοὺς εἰς τὸ πορεύεσθαι ὑπηκόους ὄντας τοῖς ἁγιοπρεπέσι λόγοις αὐτοῦ, ταπεινοφρονοῦντες· φησὶ γὰρ ὁ ἅγιος λόγος· ‚Ἐπὶ τίνα ἐπιβλέψω, ἀλλ᾽ ἢ ἐπὶ τὸν πρᾶον καὶ ἡσύχιον καὶ τρέμοντά μου τοὺς λόγους‘; XIV. δίκαιον οὖν καὶ ὅσιον, ἄνδρες ἀδελφοί, ὑπηκόους ἡμᾶς μᾶλλον τῷ θεῷ γενέσθαι ἢ τοῖς ἐν ἀλαζονείᾳ καὶ ἀκαταστασίᾳ μυσεροῦ ζήλου ἀρχηγοῖς ἐξακολουθεῖν. βλάβην γὰρ οὐ τὴν τυχοῦσαν, μᾶλλον δὲ κίνδυνον ὑποίσομεν μέγαν, ἐὰν ῥιψοκινδύνως ἐπιδῶμεν ἑαυτοὺς τοῖς θελήμασι τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἐξακοντίζουσιν εἰς αἱρέσεις

Mt. VI, 14. VII, 1. 2. Luc. VI, 31. 37. 38. Ies. LXVI, 2.

XIII. 1. ελαλησεν A. — επιεικιαν A. — [ου]τως A. 2. ἐλεεῖτε I, edd. plerique, etiam Bryen., ελεατε A, Lightf., Gebh. 2. ἄφετε I, αφιετε A et edd., etiam Bryen. 3. ουτως δοθησεται [υμιν] A. 3—5. ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, οὕτω μετρηθήσεται ὑμῖν· ὡς κρίνετε, οὕτω κριθήσεσθε· ὡς χρηστεύεσθε, οὕτω χρηστευθήσεται ὑμῖν I, ως κρινεται ουτως κριθησε[σθαι· ως χρ]ηστευεσθαι ουτως χρη[στευθη]σεται υμιν· ω μετρω μετρειτε εν αυτη μετρηθησεται υμιν A, ὡς κρίνετε οὕτω κριθήσεται [ὑμῖν], ὡς χρηστεύεσθε οὕτως χρη[στευθη]σεται ὑμῖν, ᾧ μέτρῳ με[τρεῖτε] ἐν αὐτῷ μετρηθήσεται ὑμῖν Iun. et seqq. edd., etiam Bryen. (tamen οὕτω κριθήσεσθε). — [ταυτη τ]η εντολη A., iam ab Iunio recte suppletus. 6. παραγγελ[μασιν] τουτοις A, τούτοις om. edd. ante Wott. — στηρίζωμεν I et Bryen., στηρίξωμεν (cf. c. 18. 19), A, Iun., Iac., Hef., Dress., Hg¹., Lightf., Gebh., στηρίσωμεν Wott., Gall., Schoenem., Laur. 6. ἑαυτοὺς εἰς I, Tischdf., Laur., Lightf., Hg¹. (Zeitschr. f. w. Th. 1870 p. 403), Gebh., Bryen., εαυ[τους ει]ς A, ἑαυ[τοὺς] Iun. et seqq. edd., ἑαυ[τοὺς πρὸ]ς Iac., Hef., Dress., Hg¹. 6. πορεύεσθε I. — ὄντας τοῖς I, Dav., Laur., Hg. (Zeitschr. f. w. Th. 1870. p. 403), Bryen., [οντ]ας τοις A., [ἀεὶ] τοῖς Iun. et seqq. edd., [σεβ]αστοῖς Mill.!, [ἡμᾶ]ς τοῖς Wott., Iac., Hef., Dress., Hg¹., Lightf., Gebh. 7. αυ[του] A. — ταπεινοφρονοῦντες A. I et edd., ταπεινοφρονοῦντας coniecerunt Iun., Colom., Fell. 8. [φησ]ιν A. 9. πρᾶον I et Bryen., πραυν A et edd. priores. LXX ἐπὶ ταπεινόν. sed praeter illos scriptores, quos Clementinae lectioni faventes recensuerunt Cotel. et Iac. (Chrysost. Hom. IX in Gen. XV. LXVI in Matth., Opp. IV, 70. VII, 186. 652 et saepius), cf. Constitt. app. II, 1 p. 14, 22 ed. Lagard. (πρᾶον), aliter VIII, 2 p. 236, 3. 4. 9. τοὺς λόγους I et Bryen. (cf. LXX), τα λογια A et edd. priores.

XIV. 9—p. 18. 1. δίκαιον οὖν καὶ ὅσιον — τοῦ καλῶς ἔχοντες. Nicon Monachus a Cotelerio laudatus in Pandecte λόγῳ ιή (cod. reg. 2418. 2423. 2424) ex Epi. I haec retulit: Κλήμεντος Ῥώμης· Δίκαιον οὖν καὶ ὅσιον ..... εἰς αἱρέσεις καὶ στάσεις τοῦ ἀπαλλοτριῶσαι ἡμᾶς τοῦ καλῶς ἔχοντος. 10. 11. τῷ θεῷ γενέσθαι I et Bryen., γενεσθαι τω θω (θεῷ) A et priores edd. 11. αλαζονια A. — μυσεροῦ A. I., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., μυσαροῦ (cf. c. 29 μυσαραν) Iun. et ceteri edd. 11. 12. ζῆλον I et Bryen., ζηλους A et priores edd. (Wott. iam legere voluit ζηλου). 12. τὴν ex A restituit Wott., a prioribus edd. omissum. 14. θεληιμασιν A. — ἐξακοντίζουσιν non mutandum (cf. Barn. epi. II, p. 6, 10 ἐκσφενδονᾶν), ἐξακοντίζουσιν λόγους vel ῥήματα legere voluit Bois., ἐξακοντίζουσιν seu potius ἐξακονῶσιν τὰς γλώσσας vel ταῖς γλώσσαις Iun. — αἱρέσεις I (cf. Nicon.), εριν A et edd., etiam Bryen. — στασις A.

καὶ στάσεις, εἰς τὸ ἀπαλλοτριῶσαι ἡμᾶς τοῦ καλῶς ἔχοντος. χρη-
στευσώμεθα ἑαυτοῖς κατὰ τὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ γλυκύτητα τοῦ
Prov. II, 21. Ps. ποιήσαντος ἡμᾶς. γέγραπται γάρ ‚Χρηστοὶ ἔσονται οἰκήτορες γῆς,
XXXVII, 9. ἄκακοι δὲ ὑπολειφθήσονται ἐπ' αὐτῆς· οἱ δὲ παρανομοῦντες
Ps. XXXVII, 35—37. ἐξολοθρευθήσονται ἀπ' αὐτῆς'. καὶ πάλιν λέγει· ‚Εἶδον τὸν ἀσεβῆ
ὑπερυψούμενον καὶ ἐπαιρόμενον ὡς τὰς κέδρους τοῦ Λιβάνου· καὶ
παρῆλθον, καὶ ἰδοὺ οὐκ ἦν, καὶ ἐξεζήτησα τὸν τόπον αὐτοῦ, καὶ
οὐχ εὗρον. φύλασσε ἀκακίαν καὶ ἴδε εὐθύτητα, ὅτι ἐστὶν ἐγκατά-
λειμμα ἀνθρώπῳ εἰρηνικῷ'. XV. τοίνυν κολληθῶμεν τοῖς μετ'
εὐσεβείας εἰρηνεύουσι, καὶ μὴ τοῖς μεθ' ὑποκρίσεως βουλομένοις
Ies. XXIX, 13. εἰρήνην. λέγει γάρ που· ‚Ὁ λαὸς οὗτος τῷ στόματί με τιμᾷ, ἡ δὲ
Ps. LXII, 5. καρδία αὐτῶν πόρρω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ'. καὶ πάλιν· ‚Τῷ στόματι αὐτῶν

XIV. 2. ἑαυτοῖς I et Bryen., αυτοις A., αὐτοῖς (vel ἑαυτοῖς) Hg[1]., αὐτοῖς ceteri edd., ἀλλήλοις maluerunt Iun., Fell., Colom. — καὶ ante γλυκύτητα om. Wotton. 3. Χρηστοὶ — ἀπ' αὐτῆς. Prov. II, 21 sec. cod. Alex. (cf. ℵ): Χρηστοὶ ἔσονται οἱ οἰκήτορες γῆς, ἄκακοι δὲ ὑπολειφθήσονται ἐν αὐτῇ (haec om. cod. Vat.)· ὅτι εὐθεῖς κατασκηνώσουσι γῆν, καὶ ὅσιοι ὑπολειφθήσονται ἐν αὐτῇ, duplex eiusdem commatis versio. priorem Clemens secutus est. 5. ἐξολοθρευθήσονται I, Iun. et seqq. edd., εξολεθρευθησονται A, Wott., Gall., Iac., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh. 5—XVI, p. 18, 10. Εἶδον τον ἀσεβῆ — ποίμνιον αὐτοῦ. Clemens Alex., Clemente Romano non nominato, Strom. IV, 6, 32. 33. p. 577. 578: Εἶδον γάρ, φησί, τὸν ἀσεβῆ ὑπερυψούμενον καὶ ἐπαιρόμενον ὡς τὰς κέδρους τοῦ Λιβάνου καὶ παρῆλθον, λέγει ἡ γραφή, καὶ ἰδοὺ οὐκ ἦν, καὶ ἐζήτησα αὐτόν, καὶ οὐχ εὑρέθη ὁ τόπος αὐτοῦ, φύλασσε ἀκακίαν καὶ ἴδε εὐθύτητα, ὅτι ἔστιν ἐγκατάλειμμα ἀνθρώπῳ εἰρηνικῷ, οὗτος δ' ἂν εἴη ὁ ἀνυποκρίτως ἐξ ὅλης καρδίας πιστεύων καὶ πάσῃ τῇ ψυχῇ γαληνιῶν· Ὁ γὰρ λαὸς ὁ ἕτερος τοῖς χείλεσι τιμᾷ, ἡ δὲ καρδία αὐτοῦ πόρρω ἄπεστιν ἀπὸ κυρίου. Τῷ στόματι αὐτῶν εὐλογοῦσι, τῇ δὲ καρδίᾳ αὐτῶν καταρῶνται. ἠγάπησαν αὐτὸν ἐν τῷ στόματι αὐτῶν καὶ τῇ γλώσσῃ αὐτῶν ἐψεύσαντο αὐτόν· ἡ δὲ καρδία αὐτῶν οὐκ εὐθεῖα μετ' αὐτοῦ, οὐδὲ ἐπιστώθησαν ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ. διὰ τοῦτο Ἄλαλα γενηθήτω πάντα τὰ χείλη τὰ δόλια καί· Γλῶσσαν μεγαλορήμονα, τοὺς εἰπόντας· Τὴν γλῶσσαν ἡμῶν μεγαλυνοῦμεν, τὰ χείλη ἡμῶν παρ' ἡμῖν ἐστί, τίς ἡμῶν κύριός ἐστιν; ἀπὸ ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ τοῦ στεναγμοῦ τῶν πενήτων νῦν ἀναστήσομαι, λέγει κύριος, θήσομαι ἐν σωτηρίῳ, παρρησιάσομαι ἐν αὐτῷ. ταπεινοφρονούντων γάρ ἐστιν ὁ Χριστός, οὐκ ἐπαιρομένων ἐπὶ τὸ ποίμνιον αὐτοῦ. 5. εἶδον τὸν ἀσεβῆ I (cf. LXX et Clem. Al.), Laur., Bryen., ιδον ασεβην A, εἶδον ἀσεβῆ Iun. et seqq. edd. 6. ἐπαιρόμενον I, Wott. et seqq. edd., αιπερομενον A, αἰρόμενον Iun. et seqq. edd. 7. ἐξεζήτησα τὸν τόπον αὐτοῦ καὶ οὐχ εὗρον A. I et edd., ἐζήτησα αὐτόν, καὶ οὐχ εὑρέθη ὁ τόπος αὐτοῦ LXX et Clem. Al. 8. 9. ενκαταλιμμα A, ἐγκατάλλειμμα I.

XV. 9—12. τοίνυν κολληθῶμεν — ἄπεστιν ἀπ' ἐμοῦ. Nicon (cf. quae ad c. 14 p. 16, 8 sq. notata sunt) pergit: τοίνυν ἀκολουθήσωμεν τοῖς μετ' εὐσεβείας ..... πόρρω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ 10. ειρηνευουσιν A. — βουλομένοις A et edd., λαλουμένοις Davis., βουλευομένοις Clericus coniecerunt. 11. ὁ λαὸς οὗτος τῷ στόματί με τιμᾷ I (LXX cod. Vat. ἐγγίζει μοι ὁ λαὸς οὗτος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ καὶ ἐν τοῖς χείλεσιν αὐτῶν τιμῶσί με. Matth. XV, 8 ὁ λαὸς οὗτος τοῖς χείλεσίν με τιμᾷ), ουτος ο λαος τοις χειλεσιν με τιμα A (Marc. VII, 6 οὗτος ὁ λαὸς τοῖς χείλεσίν με τιμᾷ) et edd. non excepto Bryennio (χειλεσι) sed cf. l. 12. p. 19, 2 τῷ στόματι αὐτῶν. 12. ἀπέχει I (cf. Nicon., LXX, Matth. XV, 8. Marc. VII, 6), απεστιν A et edd., etiam Bryen.

εὐλόγουν, τῇ δὲ καρδίᾳ αὐτῶν κατηρῶντο‘. καὶ πάλιν λέγει
,Ἠγάπησαν αὐτὸν τῷ στόματι αὐτῶν καὶ τῇ γλώσσῃ αὐτῶν Ps. LXXVIII, 36. 37.
ἐψεύσαντο αὐτόν, ἡ δὲ καρδία αὐτῶν οὐκ εὐθεῖα μετ᾽ αὐτοῦ, XXXI, 19.
οὐδὲ ἐπιστώθησαν ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ. διὰ τοῦτο ἄλαλα γενη-
θήτω τὰ χείλη τὰ δόλια‘. ,ἐξολοθρεύσαι κύριος πάντα τὰ χείλη XII, 4—6.
τὰ δόλια, γλῶσσαν μεγαλορήμονα, τοὺς εἰπόντας Τὴν γλῶσσαν
ἡμῶν μεγαλυνοῦμεν, τὰ χείλη ἡμῶν παρ᾽ ἡμῖν ἐστί, τίς ἡμῶν κύ-
ριός ἐστιν; ἀπὸ τῆς ταλαιπωρίας τῶν πτωχῶν καὶ τοῦ στεναγμοῦ
τῶν πενήτων νῦν ἀναστήσομαι, λέγει κύριος, θήσομαι ἐν σωτηρίῳ,
παρρησιάσομαι ἐν αὐτῷ‘.

XVI. Ταπεινοφρονούντων γάρ ἐστιν ὁ Χριστός, οὐκ ἐπαιρο-
μένων ἐπὶ τὸ ποίμνιον αὐτοῦ. τὸ σκῆπτρον τῆς μεγαλωσύνης τοῦ
θεοῦ, ὁ κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς οὐκ ἦλθεν ἐν κόμπῳ ἀλαζονείας
οὐδὲ ὑπερηφανίας, καίπερ δυνάμενος, ἀλλὰ ταπεινοφρονῶν, κα- Jerome inserted πάντα
θὼς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον περὶ αὐτοῦ ἐλάλησε· φησὶ γάρ· ,Κύριε, Ies. LIII.
τίς ἐπίστευσε τῇ ἀκοῇ ἡμῶν; καὶ ὁ βραχίων κυρίου τίνι ἀπεκα-

XV. 1. *εὐλόγουν* (cf. LXX) I, Iun. et seqq. edd., Bryen., *ευλογουσαν* A, Wott. (qui coniecit *εὐλόγησαν*) et seqq. edd., *ευλογοῦσι* Clem. Al. — *αὐτῶν* A. I, Wott. et seqq. edd., om. Iun. — *κατηρῶντο* A (secundum Lightf.) I et edd., *κατηρουντο* A (secundum Tischdf.) 2. *Ἠγάπησαν* A. I, Clem. Al. et edd., *ἠπάτησαν* LXX. 3. *ἐψεύσαντο* (cf. LXX et Clem. Al.) A et edd., *ἔψεξαν* I. 4. *διὰ τοῦτο* I (cf. Clem. Al.) et Bryen., om. A. et edd. priores. — *ἄλαλα* A. I, Clem. Al., Wott. et seqq. edd., *ἀλλὰ* Iun. et seqq. edd. 4. 5. *γενηθήτω* A (cf. LXX), Clem. Al. et edd. priores, *γενηθείη* I et Bryen. 5. 6. *τὰ χείλη τὰ δόλια. καὶ ἐξολοθρεύσαι κύριος πάντα τὰ χείλη τὰ δόλια καὶ γλῶσσαν μεγαλορήμονα, τοὺς εἰπόντας* Wott. (sed edidit *μεγαλορρήμονα*), Fell., Colom., Coust., Gebh., Hef., Dress., Hg¹. (*ἐξολεθρεύσει*), Laur. (*ἐξολεθρεύσαι*), Lightf. (om. *καὶ* utrumque — *ἐξολεθρεύσαι*), Gebh. (ut Lightf.), Bryen. *τὰ χείλη τὰ δόλια, ἐξολοθρεύσαι κύριος* om. Clem. Al. (propter homoeoteleuton), *ἐξολοθρεύσαι κύριος πάντα τα χείλη τὰ δόλια* om. A. I (qui iam emendare studuit: *τὰ χείλη τὰ δόλια· γλῶσσα μεγαλορήμων. καὶ πάλιν· τοὺς εἰπόντας*). utrumque *καὶ* recte deleverunt Lghf., Gebh., alterum Clem. Al. ipse addidisse videtur. etiam apud Clem. Al. Potterus et alii omissa verba restituenda esse censuerunt. 6. *μεγαλορημονα* A (cf. I), Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., *μεγαλορρήμονα* ceteri edd., etiam Bryen. 7. *μεγαλυνοῦμεν* I (cf. LXX et Clem. Al.), Davis., Hg¹., Laur., Gebh., Bryen., *μεγαλυνωμεν* ceteri edd — *ημιν* A, Clem. Al. et edd., *ἡμῶν* I (cf. LXX). — *εστιν* A. 8. *τοῦ στεναγμοῦ* I (cf. Clem. Al.) et Bryen., *απο του στεναγμου* A (cf. LXX) et ceteri edd. 9. *ἀναστήσομαι* I, Clem. Al., Iun. et plerique edd., *αναστησομεν* A. (ut vidit Mill.), *αναστησομε* in textu Wott.). — *σωτηρίῳ* I (cf. LXX), Clem. Al., Hg¹., Bryen., *σωτηρια* (*σωτηρίᾳ*) A, Iun. et plerique edd.

XVI. 11—15. *τὸ σκῆπτρον — ἀλλὰ ταπεινοφρονῶν.* Hieronymus in Ies. LII, 13 (Opp. IV, 612 ed. Vallars.): ,Clemens vir apostolicus, qui post Petrum Romanam rexit ecclesiam, scribit ad Corinthios: Sceptrum Dei, dominus Iesus Christus, non venit in iactantia superbiae, quum possit omnia, sed in humilitate‘. Hieronymum l. 14. *καίπερ δυνάμενος πάντα* legisse Guil. Burton censuit, ego dubito. 12. 13. *τὸ σκῆπτρον τῆς μεγαλωσύνης τοῦ θεοῦ*, cf. Ps. XLV, 6. Hebr. I, 8. VIII, 1. 13. *ὁ κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς* I (cf. Hieron.) et Bryen., *ο κ̅ς̅ ημων χ̅ς̅ ι̅ς̅* (*ὁ κύριος ἡμῶν Χριστὸς Ἰησοῦς*) A. et edd. priores. 13. *αλαζονιας* A. 15. *ἐλάλησεν φησιν* A. 16. *επιστευσεν* A.

λύφθη; ἀνηγγείλαμεν ἐναντίον αὐτοῦ ὡς παιδίον, ὡς ῥίζα ἐν γῇ διψώσῃ· οὐκ ἔστιν αὐτῷ εἶδος οὐδὲ δόξα, καὶ εἴδομεν αὐτόν, καὶ οὐκ εἶχεν εἶδος οὐδὲ κάλλος, ἀλλὰ τὸ εἶδος αὐτοῦ ἄτιμον, ἐκλεῖπον παρὰ τὸ εἶδος τῶν ἀνθρώπων· ἄνθρωπος ἐν πληγῇ ὢν καὶ πόνῳ καὶ εἰδὼς φέρειν μαλακίαν, ὅτι ἀπέστραπται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, ἠτιμάσθη καὶ οὐκ ἐλογίσθη. οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται. καὶ ἡμεῖς ἐλογισάμεθα αὐτὸν εἶναι ἐν πόνῳ καὶ ἐν πληγῇ καὶ ἐν κακώσει· αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ μεμαλάκισται διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν· παιδεία εἰρήνης ἡμῶν ἐπ' αὐτόν, τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν, πάντες ὡς πρόβατα ἐπλανήθημεν. ἄνθρωπος τῇ ὁδῷ αὐτοῦ ἐπλανήθη, καὶ κύριος παρέδωκεν αὐτὸν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, καὶ αὐτὸς διὰ τὸ κεκακῶσθαι οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα· ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείραντος ἄφωνος, οὕτως οὐκ ἀνοίγει τὸ στόμα αὐτοῦ. ἐν τῇ ταπεινώσει ἡ κρίσις αὐτοῦ ἤρθη· τὴν γενεὰν αὐτοῦ τίς διηγήσεται; ὅτι αἴρεται ἀπὸ τῆς γῆς ἡ ζωὴ αὐτοῦ, ἀπὸ τῶν ἀνομιῶν τοῦ λαοῦ μου ἥκει εἰς θάνατον. καὶ δώσω τοὺς πονηροὺς ἀντὶ τῆς ταφῆς αὐτοῦ, καὶ τοὺς πλουσίους ἀντὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ· ὅτι ἀνομίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ εὑρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ· καὶ κύριος βούλεται καθαρίσαι αὐτὸν τῆς πληγῆς. ἐὰν δῶτε περὶ ἁμαρτίας, ἡ ψυχὴ ὑμῶν ὄψεται σπέρμα μακρόβιον. καὶ κύριος βούλεται ἀφελεῖν ἀπὸ τοῦ πόνου τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, δεῖξαι αὐτῷ φῶς καὶ πλάσαι τῇ συν-

XVI. 1. ἀνηγγιλαμεν A. — ἐναντίον αὐτοῦ ὡς παιδίον LXX. cod. Al., ὡς παιδίον ἐναντίον αὐτοῦ LXX. cod. Vat. — πεδιον A. 2. ουκ ἔστιν (cf. LXX) A. I, Iac., Hef. et seqq. edd., ὅτι οὐκ ἔστιν Iun. et seqq. edd. — αὐτῷ εἶδος I et Bryen., ειδος αυτω A et priores edd. 3. 4. εκλιπον A. 4. παρὰ τὸ εἶδος τῶν ἀνθρώπων. LXX cod. ℵ Al. παρὰ πάντας ἀνθρώπους, cod. Vat. παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων. 4. 5. καὶ πόνῳ non exstant apud LXX, sed cf. l. 8. 9. ἀνομίας (cf. LXX A) I et Bryen., αμαρτιας A (cf. LXX B) et priores edd. eodem ordine ἀνομίας et ἁμαρτίας etiam apud Barnab. epi. c. 5 p. 12, 14, Iustin. Apol. I, 50 p. 83. — ἁμαρτίας I et Bryen., ανομιας A et priores edd. 10. παιδια A. 12. 13. ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν. LXX ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν. 13. τὸ στόμα A. I et LXX. cod. Al., στόμα αὐτοῦ cod. Vat. 14. τοῦ κείραντος LXX cod. Vat., αὐτόν add. Al. 15. τὸ στόμα αὐτοῦ LXX. cod. Al., τὸ στόμα cod. Vat. 16. κρισεις A. 17. ἥκει. LXX ἤχθη. sed ἥκει etiam Iustinus Apol. I, 51 p. 86 et Chrysostomus adv. Iud. et gent. quod Chr. sit Deus 4 (Opp. I, 563 ed. Bened.). 20. οὐδὲ εὑρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ LXX. cod. Al., 1 Petr. II, 22. Iustin. Apol. I, 51 p. 86, οὐδὲ δόλον ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ codd. ℵB 21. τῆς πληγῆς A. I., LXX. ℵB, Iustin. Apol. I, 51 p. 86, Dial. c. 13 p. 230, Mill., Wott., Gall., Iacobs., Hef., Dress., ἀπὸ τῆς πληγῆς c. LXX. cod. Al. ceteri edd. δῶτε (cf. LXX) A. I et plerique edd., δῶται (tamquam e cod.) Wott., Gall. 22. ὄψεται I (cf. LXX) et edd., εψεται A. 23. πλάσαι (cf. LXX) A. I et edd. Grabius (de vitiis LXX interpp. p. 39) a Iacobs. et Hefelio laudatus hoc voc. ad πλῆσαι revocavit.

ἔσει, δικαιῶσαι δίκαιον εὖ δουλεύοντα πολλοῖς, καὶ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν αὐτὸς ἀνοίσει. διὰ τοῦτο αὐτὸς κληρονομήσει πολλοὺς καὶ τῶν ἰσχυρῶν μεριεῖ σκῦλα· ἀνθ' ὧν παρεδόθη εἰς θάνατον ἡ ψυχὴ αὐτοῦ, καὶ ἐν τοῖς ἀνόμοις ἐλογίσθη. καὶ αὐτὸς ἁμαρτίας πολλῶν ἀνήνεγκε καὶ διὰ τὰς ἁμαρτίας αὐτῶν παρεδόθη‘. καὶ
πάλιν αὐτός φησιν ,Ἐγὼ εἰμι σκώληξ καὶ οὐκ ἄνθρωπος, ὄνειδος Ps. XXII, 7—9.
ἀνθρώπων καὶ ἐξουθένημα λαοῦ. πάντες οἱ θεωροῦντές με ἐξεμυκτήρισάν με, ἐλάλησαν ἐν χείλεσιν, ἐκίνησαν κεφαλήν· ἤλπισεν ἐπὶ κύριον, ῥυσάσθω αὐτόν, σωσάτω αὐτόν, ὅτι θέλει αὐτόν‘. ὁρᾶτε, ἄνδρες ἀγαπητοί, τίς ὁ ὑπογραμμὸς ὁ δεδομένος ἡμῖν· εἰ
γὰρ ὁ κύριος οὕτως ἐταπεινοφρόνησε, τί ποιήσομεν ἡμεῖς οἱ ὑπὸ Matth. XI, 29. 30.
τὸν ζυγὸν τῆς χάριτος αὐτοῦ δι' αὐτοῦ ἀπελθόντες;

XVII. Μιμηταὶ γενώμεθα κἀκείνων, οἵτινες ἐν δέρμασιν Hebr. XI, 37.
αἰγείοις καὶ μηλωταῖς περιεπάτησαν, κηρύσσοντες τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ· λέγομεν δὲ Ἠλίαν καὶ Ἐλισσαιὲ καὶ Ἰεζεκιὴλ τοὺς προφήτας, πρὸς τούτοις καὶ τοὺς μεμαρτυρημένους. ἐμαρτυρήθη δὲ
μεγάλως Ἀβραὰμ καὶ φίλος προσηγορεύθη τοῦ θεοῦ καὶ λέγει Gen. XVIII, 17.

XVI. 4. ἐν (cf. LXX) I, Laurent. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863, p. 421) et in editione, Hg[1]., Gebh., Bryen., om. A et ceteri edd. 5. ανηνεγκεν A. — ἁμαρτίας cf. LXX cod. Al., ἀνομίας LXX cod. Vat. 6. ἐγώ εἰμι I et Bryen., εγω δε ειμι A et priores edd. 6. 7. καὶ οὐκ ἄνθρωπος, ὄνειδος ἀνθρώπων, cf. LXX cod. Vat., καὶ οὐχὶ ἄνθρ., ὄν. ἀνθρώπου cod. Al. 8. εκεινησαν A. 10. post ἡμῖν signum interrogationis in I. 11. εταπεινοφρονησεν A. 11. τί A. I et edd., τί οὖν coniecit Wott. — ποιήσομεν I, Cotel., Coust., Russ., Iac., Hef., Dress., Laur., ποιησωμεν A,, Iun. et ceteri edd. 12. δι αὐτοῦ A. I, Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd. — ἀπελθόντες (cf. c. 28 ποῦ οὖν τις ἀπέλθῃ, c. 20 p. 26, 10. 11 ἡμᾶς τοὺς προσφεύγοντας τοῖς οἰκτιρμοῖς αὐτοῦ) I, ελθοντος A, ὑπελθόντες Bryen., ἐλθόντες in marg. Iun., in textu fere omnes edd.

XVII. 13—16. μιμηταὶ — τοὺς προφήτας. Clemens Alex. Strom. IV, 17, 107 p. 610 (v. supra ad c. 9 p. 13, 1 sq.) ita pergit: δι' ὑπομονὴν καὶ πίστιν ἐν δέρμασιν αἰγείοις καὶ μηλωταῖς καὶ τριχῶν καμηλείων πλέγμασιν περιεπάτησαν κηρύσσοντες τὴν βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ, λέγομεν δὲ Ἠλίαν καὶ Ἐλισσαῖον, Ἰεζεκιήλ τε καὶ Ἰωάννην τοὺς προφήτας. Epiphanius Haer. XXX, 15: αὐτὸς Κλήμης αὐτοὺς (Ebionaeos) κατὰ πάντα ἐλέγχει ἀφ' ὧν ἔγραψεν ἐπιστολῶν ἐγκυκλίων τῶν ἐν ταῖς ἁγίαις ἐκκλησίαις ἀναγινωσκομένων, ὅτι ἄλλον ἔχει χαρακτῆρα ἡ αὐτοῦ πίστις καὶ ὁ λόγος παρὰ τὰ ὑπὸ τούτων εἰς ὄνομα αὐτοῦ ἐν ταῖς Περιόδοις νενοθευμένα. — — αὐτὸς γὰρ ἐγκωμιάζει Ἠλίαν καὶ Δαβὶδ (cf. c. 18 p. 22, 1) καὶ Σαμψὼν καὶ πάντας τοὺς προφήτας, οὓς οὗτοι βδελύττονται. 13. κακείνων I. 15. Ἐλισσαιὲ I, Bryen., ελισαιε A, Iac., Lightf., Gebh., Ἐλισσαῖον Clem. Al., Iun. et plerique edd. — καὶ Ἰεζεκιὴλ I, Bryen., ετι δε και (cf. p. 22, 2) ιεζεκιηλ A et edd. priores. Clem. Al., qui iam l. 14. addiderat καὶ τριχῶν καμηλείων πλέγμασιν (cf. Matth. III, 8. Marc. I, 6), hic addidit Ioannem baptistam. 16—19. ἐμαρτυρήθη — σποδός. Clemens Alex. Strom. IV, 17, 108 p. 611 (v. s. ad l. 13—16.) ita pergit: ὁ γάρ τοι φίλος θεοῦ διὰ πίστιν ἐλευθέραν κληθεὶς Ἀβραὰμ οὐκ ἐπήρθη τῇ δόξῃ, μετριοπαθῶν δὲ ἔλεγεν Ἐγὼ δέ εἰμι γῆ καὶ σποδός. 16. δὲ I, Bryen., om. A et priores edd. 17. Ἀβραὰμ I (semper) — φίλος προσηγορεύθη τοῦ θεοῦ cf. quae ad c. 10 p. 13. 6. notavimus.

Gen. XVIII, 27. ἀτενίσας εἰς τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ ταπεινοφρονῶν ‚Ἐγὼ δέ εἰμι γῆ
Iob. I, 1. καὶ σποδός‘. ἔτι δὲ καὶ περὶ Ἰὼβ οὕτω γέγραπται· ‚Ἰὼβ δὲ ἦν δίκαιος καὶ ἄμεμπτος, ἀληθινός, θεοσεβής, ἀπεχόμενος ἀπὸ παν-
Iob. XIV, 4. 5. τὸς κακοῦ‘. ἀλλ᾽ αὐτὸς ἑαυτοῦ κατηγορεῖ λέγων ‚Οὐδεὶς καθαρὸς
Num. XII, 7. ἀπὸ ῥύπου, οὐδ᾽ ἂν μιᾶς ἡμέρας ἡ ζωὴ αὐτοῦ‘. Μωϋσῆς πιστὸς
Hebr. III, 2. ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ ἐκλήθη, καὶ διὰ τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ ἔκρινεν ὁ θεὸς Αἴγυπτον διὰ τῶν μαστίγων καὶ τῶν αἰκισμάτων αὐτῶν· ἀλλὰ κἀκεῖνος δοξασθεὶς μεγάλως οὐκ ἐμεγαλορημόνησεν,
Exod. III, 11. IV, 10. ἀλλ᾽ εἶπεν, ἐπὶ τῆς βάτου χρηματισμοῦ αὐτῷ διδομένου, ‚Τίς εἰμι ἐγώ, ὅτι με πέμπεις; ἐγὼ δέ εἰμι ἰσχνόφωνος καὶ βραδύγλωσσος‘. καὶ πάλιν λέγει ‚Ἐγὼ δέ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ κύθρας‘.

XVII. 1. *ατενίσας* I Bryen., *ατενιζων* A et priores edd. — *ταπεινοφρονῶν* I, Iac., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., Bryen. *ταπεινοφρωνων* A. 2—5. *ἔτι δὲ καὶ περὶ Ἰὼβ — ἡ ζωὴ αὐτοῦ.* Clemens Alex. l. l. pergit: *περί τε τοῦ Ἰὼβ οὕτως γέγραπται Ἰὼβ δὲ ἦν δίκαιος καὶ ἄμεμπτος, ἀληθινὸς καὶ θεοσεβής, ἀπεχόμενος ἀπὸ παντὸς κακοῦ. οὗτος ὁ νικήσας δι᾽ ὑπομονῆς τὸν πειράσαντα καὶ μαρτυρήσας ἅμα καὶ μαρτυρηθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ὃς ταπεινοφροσύνης ἀντέχεται καὶ λέγει Οὐδεὶς καθαρὸς ἀπὸ ῥύπου, οὐδ᾽ εἰ μιᾶς ἡμέρας ἡ ζωὴ αὐτοῦ.* 1. *δὲ εἰμὶ* I. 2. *ουτως* A. — *δὲ ἦν* I, Bryen. (cf. Clem. Al.), *ἦν* A et priores edd. 3. *αληθεινος* A. 4. *κατηγορεῖ λέγων* I et Bryen., *κατηγ[ορει λεγων]* A, Lightf., Gebh., *κατη[γορῶν λέγει]* Iun. et seqq. edd., *κατηγ[ορῶν] εἶπεν* Wott., Russ., Gall., Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur. 5. *ῥύπου, οὐδ᾽ ἂν* I et Bryen., *ῥυπ[ου ουδ αν]* A, *ῥύ[πους οὐδὲ εἰ]* Iun. al., *ῥύ[που ἐὰν καὶ]* Wott., Iac., Hef., Dress., Laur., *ῥύ[που, οὐδὲ εἰ]* Hg¹., *ῥύ[που, οὐδ᾽ εἰ]* Lightf., Gebh., *ῥύ[πους εἰ καὶ]* Mill., *ουδὲ εἰ*, vel *οὐδ᾽ ἄν*, vel *ἐὰν καί*, vel denique *κἂν* legere permisit Cotel., *ρυπους ουδε* in apographo suo legit Bois., *οὐδεὶς καθαρὸς ἀπὸ ῥύπου, οὐδ᾽ ἂν μία ἡμέρα ἡ ζωὴ αὐτοῦ* Constt. app. II, 18 p. 33, 15. 16. LXX autem secundum cod. Al.: *τίς γὰρ ἔσται καθαρὸς* (Vat. *καθαρὸς ἔσται*) *ἀπὸ ῥύπου; οὐδὲ εἷς* (Vat. *ἀλλ οὐθείς*), *ἐὰν καὶ μιᾶς ἡμέρας γένηται* (Vat. *μία ἡμέρα*) *ἡ ζωὴ αὐτοῦ.* Origenem haud semel legisse *οὐδὲ εἰ* monuit Wott. 5—11. *Μωϋσῆς πιστὸς — ἀπὸ κύθρας.* Clemens Al. l. l. pergit: *Μωϋσῆς ὁ πιστὸς θεράπων ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ αὐτοῦ πρὸς τὸν χρηματίζοντα ἐκ τῆς βάτου εἶπεν Τίς εἰμι ἐγώ, ὅτι με πέμπεις; ἐγὼ δέ εἰμι ἰσχνόφωνος καὶ βραδύγλωσσος, φωνὴν κυρίου διὰ γλώσσης ἀνθρωπίνης διακονῆσαι. καὶ πάλιν Ἐγὼ δέ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ χύτρας· θεὸς γὰρ ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν* (cf. infra c. 30). 6 *[τῷ οἴκῳ]* A. *αυτου* A (cf. Clem. Al.) et edd., etiam Bryen., om. I. — *ὑπηρεσίας* I et Bryen., *[υπηρε]σιας* A, Colom., Frey, Coust. (qui ita ad oram dederunt), Wott., Hef., Dress., Laur. in edd., Lightf., Gebh., *[προστα]σίας* Iun. et ceteri edd., *[θεραπευ]σίας* (cf. c. 51. 53) suasit Laur. in: Zeitschr. f. luth. Theol. u. K. 1863. p. 421. 7. *Αἴγυπτον διὰ* I et Bryen., *α[ιγυπτον] διὰ* A, Wott., Hef., Dress., Hg¹., Laur. (in ed.) Lightf., Gebh., *[ῥῦσαι τὸν ἰσραὴλ] ἀπὸ* Iun., *[τον ισλ* (Ἰσραὴλ) *λυσαι* Davis., *λῦσαι τὸν ισλ διὰ* Gall., *[λαὸν αὐτοῦ ισλ] διὰ* Iac., *[τοὺς υἱοὺς ισλ] διὰ* Laur. in Zeitschr. f. luth. Th. 1863. l. l. — *[αικι]σματων* A. 8. *κακε[ινος]* A., *κακεῖνος* I. — *ἐμεγαλορρημόνησεν* I, edd. me priores et Bryen., *εμ[εγα]λορημονησεν* A., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh. 9. *διδομένου* I et edd. plerique, *διδο[μέ]νου* A, *δεδο[μέ]νου* perperam Wott., Gall. — *τίς εἰμὶ* I. 10. *πεμπ[εις]* A. 11. *Ἐγὼ δέ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ κυθρας*, haec Mosis verba in sacro codice frustra quaeruntur. quae enim Hos. XIII, 3 apud LXX cod. Al. et Theodotionem leguntur: *ὡς ἀτμὶς καπνοδόχης* (Vat. *καπνοδόχης ὡς ἀτμὶς ἀπὸ δακρύων*, var. lect. *ἀκρίδων*), neque Mosis sunt neque ea quae quaeruntur. etiam in libro Iubilaeorum, qui *λεπτὴ*

XVIII. τί δὲ εἴπωμεν ἐπὶ τῷ μεμαρτυρημένῳ Δαβίδ, πρὸς ὃν εἶπεν ὁ θεός· Εὗρον ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου, Δαβὶδ τὸν τοῦ Ἰεσσαί, ἐν ἐλαίῳ ἁγίῳ ἔχρισα αὐτόν; ἀλλὰ καὶ αὐτὸς λέγει πρὸς τὸν θεόν· Ἐλέησόν με, ὁ θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου, καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά μου. ἐπὶ πλεῖον πλῦνόν με ἀπὸ τῆς ἀνομίας μου, καὶ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας μου καθάρισόν με· ὅτι τὴν ἀνομίαν μου ἐγὼ γινώσκω, καὶ ἡ ἁμαρτία μου ἐνώπιόν μού ἐστι διαπαντός. σοὶ μόνῳ ἥμαρτον, καὶ τὸ πονηρὸν ἐνώπιόν σου ἐποίησα· ὅπως ἂν δικαιωθῇς ἐν τοῖς λόγοις σου καὶ νικήσῃς ἐν τῷ κρίνεσθαί σε. ἰδοὺ γὰρ ἐν ἀνομίαις συνελήφθην, καὶ ἐν ἁμαρτίαις ἐκίσσησέ με ἡ μήτηρ μου. ἰδοὺ γὰρ ἀλήθειαν ἠγάπησας, τὰ ἄδηλα καὶ τὰ κρύφια τῆς σοφίας σου ἐδήλωσάς μοι. ῥαντιεῖς με ὑσσώπῳ, καὶ καθαρισθήσομαι· πλυνεῖς με, καὶ ὑπὲρ χιόνα λευκανθήσομαι. ἀκουτιεῖς με ἀγαλλίασιν καὶ

Ps. LXXXIX, 21.

Ps. LI, 1—17.

γένεσις appellatur, neque aethiopico (vernacule edito a Dillmanno in Ewaldi Jahrbb. d. bibl. Wiss. II, 231 sq. III, 1 sq.) neque latino (in Monumentis sacris et profanis ex codicibus praesertim bibliothecae Ambrosianae. Tom. I, fasc. 1. ed. Anton. Maria Ceriani, Mediolani 1861 p. 8—54 et in Hermanni Roenschi libro: Das Buch der Jubiläen oder die kleine Genesis, Lips. 1874), neque in veterum scriptorum excerptis (cf. Fabricii cod. pseudepigr. V. T. I, 849 sq. II, 120 sq.) illa reperiuntur. itaque cum Cotelerio et Hefelio et ipse (apost. Väter p. 101) hic animadverti *ῥητόν τι ὡς ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς ξενίζον* (Phot. Bibl. cod. 126). quum autem Mosis effatum laudetur, e Mosis Assumptione haustum esse videtur, cuius fragmenta conservata huic Clementis Romani editioni adieci. — *δὲ εἰμὶ* I — *κύθρας* A. I., Wott., Iac., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., *χύτρας* Clem. Al. et ceteri edd.

XVIII. 1—9. *τί δὲ εἴπωμεν — ἐποίησα.* Clem. Al. l. l. §. 109 pergit: *Ναὶ μὴν καὶ Δαβίδ, ἐφ' οὗ μαρτυρῶν ὁ κύριος λέγει Εὗρον ἄνδρα κατὰ τὴν καρδίαν μου, Δαβὶδ τὸν τοῦ Ἰεσσαί, ἐν ἐλαίῳ ἁγίῳ ἔχρισα αὐτόν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς λέγει πρὸς τὸν θεόν Ἐλέησόν με, ὁ θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά μου· ἐπὶ πλεῖον πλῦνόν με ἀπὸ τῆς ἀνομίας μου καὶ ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας μου καθάρισόν με· ὅτι τὴν ἀνομίαν μου ἐγὼ γινώσκω, καὶ ἡ ἁμαρτία μου ἐνώπιόν μού ἐστι διαπαντός.* ἔπειτα *τὴν οὐχ ὑποπίπτουσαν νόμῳ αἰνιττόμενος ἁμαρτίαν γνωστικῶς μετριοπαθῶν ἐπιφέρει Σοὶ μόνῳ ἥμαρτον καὶ τὸν* (l. *τὸ*) *πονηρὸν ἐνώπιόν σου ἐποίησα.* Epiphan. Haer. XXX, 15 (v. supra ad c. 17 p. 21, 13—16.). 1. *ειπωμεν* A et omnes edd., *εἴποιμεν* I. — *ἐπὶ τῷ μεμαρτυρημένῳ Δαβίδ* A. I et edd. (cf. c. 36 *ἐπὶ δὲ τῷ υἱῷ αὐτοῦ*), *ἐπὶ τοῦ μεμαρτυρημένου Δαβίδ* coniecit Bois. 2. *ο θς* (*ὁ θεὸς*) A et omnes edd., *ὁ κύριος* Clem. Al., om. I. 3. *Ἱεσσαὶ* I. — *ἐν ἐλαίῳ ἁγίῳ* Clem. Al. (cf. LXX Ps. LXXXIX, 21 cod. Al. *ἐν ἐλαίῳ ἁγίῳ μου*, Sirac. XLV, 15 *καὶ ἔχρισεν αὐτὸν ἐν ἐλαίῳ ἁγίῳ*), *ἐν ἐλέει αἰωνίῳ* A (*ελαιει*) I, Wott., Iac., Laur., Lightf., Gebh. al., *ἐν ἐλαίῳ αἰωνίῳ* Iun. al., etiam Bryen., *ἐν ἐλέει ἁγίῳ* LXX cod. Vat. retinui Clementis Al. lectionem etiam propter sequentia (*ἀλλὰ κτλ.*). David quamvis a deo oleo sancto unctus, tamen misericordiam divinam imploravit. 4. *ελαιος* A. 5. *οικτειρμων* A. 5—p. 24, 14 *ἐπὶ πλεῖον — ἐξουθενώσει* A servavit, om. I. 5. *πλιον* A. 8. *εστιν* A. 10. *νικήσῃς* (cf. LXX) edd., *νικησεις* A. 10. 11. *συνελήφθην* (ut I. exhibere solet) edd. ante Laur. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863. p. 422), *συνελημφθην* A, Laur., Hg[1]., Lightf., Gebh. 11. *εκισσησεν* A. 13. *πλυνεῖς* (cf. LXX) edd., *πλυνιεις* A.

εὐφροσύνην, ἀγαλλιάσονται ὀστᾶ τεταπεινωμένα. ἀπόστρεψον το πρόσωπόν σου ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν μου, καὶ πάσας τὰς ἀνομίας μου ἐξάλειψ[ον]· καρδίαν καθαρὰν κτίσον ἐν ἐμο[ί], ὁ θεός, καὶ πνεῦμα εὐθὲς ἐγκαίνισον ἐν τοῖς ἐγκάτοις μου. μὴ ἀπο[ρί]ψῃς με ἀπὸ τοῦ προσώπου σου, [καὶ τὸ π]νεῦμα τὸ ἅγιόν σου μὴ ἀντα-νέ[λῃς ἀπ' ἐ]μοῦ. ἀπόδος μοι τὴν ἀγαλ[λίασιν τ]οῦ σωτηρίου σου, καὶ πνεύματι [ἡγεμο]νικῷ στήρισον με. διδά[ξω ἀνό]μους τὰς ὁδούς σου, καὶ ἀ[σεβεῖ]ς ἐπιστρέψουσιν ἐπὶ σέ. [ῥῦσαί] με ἐξ αἱμάτων, ὁ θεός, ὁ θεὸς τῆς [σωτ]ηρίας μου· [ἀγαλ]λιάσεται ἡ γλῶσσά μου τὴν [δικ]αιοσύνην σου. κύριε, τὸ στόμα μου [ἀν]οίξεις, καὶ τὰ χείλη μου ἀναγ[γ]ελεῖ τὴν αἴνεσίν σου. ὅτι εἰ ἠ[θ]έλησας θυσίαν, ἔδωκα ἄν· ὁλοκαυτώματα οὐκ εὐδοκήσεις. θυσία τῷ θεῷ πνεῦμα συντετριμμένον, καρδίαν συντετριμμένην καὶ τεταπεινωμένην ὁ θεὸς οὐκ ἐξουθενώσει'.

XIX. Τῶν τοιούτων οὖν καὶ τοσούτων μεμαρτυρημένων τὸ ταπεινόφρον καὶ τὸ ὑποδεὲς διὰ τῆς ὑπακοῆς οὐ μόνον ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ τοὺς πρὸ ἡμῶν βελτίους ἐποίησε, τούς γε καταδεξαμένους τὰ λόγια αὐτοῦ ἐν φόβῳ καὶ ἀληθείᾳ. πολλῶν οὖν καὶ μεγάλων καὶ ἐνδόξων μετειληφότες πράξεων ἐπαναδράμωμεν ἐπὶ τὸν ἐξ ἀρχῆς παραδεδομένον ἡμῖν τῆς εἰρήνης σκοπὸν καὶ ἀτενίσωμεν εἰς τὸν πατέρα καὶ κτίστην τοῦ σύμπαντος κόσμου καὶ ταῖς μεγαλοπρεπέσι καὶ ὑπερβαλλούσαις αὐτοῦ δωρεαῖς τῆς εἰρήνης εὐεργεσίαις τε κολληθῶμεν. ἴδωμεν αὐτὸν κατὰ διάνοιαν καὶ ἐμβλέψωμεν τοῖς ὄμμασι τῆς ψυχῆς εἰς τὸ μακρόθυμον αὐτοῦ βού-

XVIII. 4. ευθες (cf. 2 Regg. vel Sam. XIX, 18. Sap. Sal. IX, 9) A (cf. LXX), Wott., Gall., Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., εὐθὺ Iun. et ceteri edd. — ενκατοις A. — ἀπο[ρί]ψῃς A., Iac. et seqq. edd., ἀπο[ρρί]ψῃς edd. priores et Bryen. 5. του A., Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd. 7. στηρισον με A, Wott., Iac., Gall., Hef., Dress., Laur., Lightf., Gebh., στήριξόν με Iun. et ceteri edd., etiam Hg¹. et Bryen. 10. τὸ στόμα et τὰ χείλη mutato ordine, cf. LXX. tali lectioni Ambrosium (Epi. XLII, 4 ed. Ben.) favere opinatus est Gallandius. 14. ἐξουθενώσει. LXX ἐξουδενώσει.

XIX. 15. τῶν τοιούτων οὖν καὶ τοσούτων μεμαρτυρημένων I (cf. c. 63), των τοσουτων ουν και τοιουτων ουτως μεμαρτυρημενων A et priores edd. saepe tamen οὕτω), etiam Bryen. 16. ταπεινόφρον I, Iun. et plerique edd., ταπεινοφρονον A, Iac., ταπεινοφρονοῦν Laur., Lightf. 17. ἀλλὰ I et edd., αλλας A. — τοὺς πρὸ ἡμῶν I, τας προ ημων γενεας A et edd. omnes. — εποιησεν A. — τους γε emend. Hg¹., Bryen., τούς τε A. I et ceteri edd. nostrae emendationi favet textus codicis I. 17. 18. καταδεξαμένους A. I, καταδεξομένους coniecit Davis., quasi post superiores et praesentes etiam posteri memorarentur. sed optime additur, quales tunc et iam antea meliores redditi sint. 19. πραξαιων A, παραδειγμάτων maluerunt Iun., Fell., Colom., Wott. — ἐπαναδράμωμεν. cf. Herm. Past. Sim. IX, 20 p. 134, 14 νῦν ἀναδράμωσιν ἐν ταῖς ἡμέραις. Iustin. de monarch. 6 p. 109 (ἐπαναδραμεῖν ἐπὶ τὴν τῆς συζυγίας κοινωνίαν). 24. τοῖς ὄμμασι τῆς ψυχῆς cf. c. 36

λημα· νοήσωμεν πῶς ἀόργητος ὑπάρχει πρὸς πᾶσαν τὴν κτίσιν αὐτοῦ. XX. οἱ οὐρανοὶ τῇ διοικήσει αὐτοῦ σαλευόμενοι ἐν εἰρήνῃ ὑποτάσσονται αὐτῷ. ἡμέρα τε καὶ νὺξ τὸν τεταγμένον ὑπ' αὐτοῦ δρόμον διανύουσι, μηδὲν ἀλλήλοις ἐμποδίζοντα. ἥλιος καὶ σελήνη ἀστέρων τε χοροὶ κατὰ τὴν διαταγὴν αὐτοῦ ἐν ὁμονοίᾳ δίχα πάσης παρεκβάσεως ἐξελίσσουσι τοὺς ἐπιτεταγμένους αὐτοῖς ὁρισμούς. γῆ κυοφοροῦσα κατὰ τὸ θέλημα αὐτοῦ τοῖς ἰδίοις καιροῖς τὴν παμπληθῆ ἀνθρώποις τε καὶ θηρσὶν καὶ πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐπ' αὐτῆς ζώοις ἀνατέλλει τροφήν, μὴ διχοστατοῦσα μηδὲ ἀλλοιοῦσά τι τῶν δεδογματισμένων ὑπ' αὐτοῦ. ἀβύσσων τε ἀνεξιχνίαστα καὶ νερτέρων ἀνεκδιήγητα κλίματα τοῖς αὐτοῖς συνέχεται προστάγμασι. τὸ κύτος τῆς ἀπείρου θαλάσσης κατὰ τὴν δημιουργίαν αὐτοῦ συσταθὲν εἰς τὰς συναγωγὰς οὐ παρεκβαίνει τὰ περιτεθειμένα αὐτῇ κλεῖθρα, ἀλλὰ καθὼς διέταξεν αὐτῇ, οὕτω ποιεῖ· εἶπε γάρ
'Ἕως ὧδε ἥξεις, καὶ τὰ κύματά σου ἐν σοὶ συντριβήσονται'. ὠκεανὸς Iob. XXXVIII, 11.

οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς καρδίας. Iacobs. contulit c. 57 τὰ γόνατα τῆς καρδίας. Origen. c. Cels. II, 14 (Opp. I, 456) τοῖς ἔχουσιν ὀφθαλμοὺς ψυχῆς ὀξυδερκεστάτους. Euseb. HE. I, 2, 4 καθαροῖς διανοίας ὄμμασι. addo Clem. Hom. III, 13 ἀπείρῳ ψυχῆς ὀφθαλμῷ πάντα κατοπτεύων. — ομμασιν A.

XX. 2. σαλευόμενοι A. I et edd. plerique, μὴ σαλευόμενοι coniecit Iun., collato Chrysostomo (Comm. ad Ps. CXLVIII, §. 2. οὐχ οὐρανὸς παρεσαλεύθη). hanc emendationem a Colomesio probatam Iacobs. vidit confirmari etiam Matth. XXIV, 29 (αἱ δυνάμεις τοῦ οὐρανοῦ σαλευθήσονται, i. e. contra ordinem). Marc. XIII, 25 Luc. XXI, 26. Hebr. XII, 26. 27: οὗ ἡ φωνὴ τὴν γῆν ἐσάλευσεν τότε, νῦν δὲ ἐπήγγελται λέγων Ἔτι ἅπαξ ἐγὼ σείσω οὐ μόνον τὴν γῆν, ἀλλὰ καὶ τὸν οὐρανόν (Hagg. II, 6). τὸ δέ Ἔτι ἅπαξ δηλοῖ τῶν σαλευομένων τὴν μετάθεσιν ὡς πεποιημένων, ἵνα μείνῃ τὰ μὴ σαλευόμενα. — οὐ σαλευόμενοι Hg[1]. (cf. Zeitschr. f. w. Th. 1870 p. 405), sed codicis utriusque testimonium agnosco. 4. διαννουσιν A. — μὴ δὲν I. — ἀλλήλοις ἐμποδίζοντα A. I et edd., ἀλλήλαις ἐμποδίζουσαι mallent Iun., Fell., Colom. 4—7. ἥλιος—ὁρισμούς. Testam. XII. Patri. Naphth. 3: ἥλιος καὶ σελήνη καὶ ἀστέρες οὐκ ἀλλοιοῦσι τάξιν αὐτῶν. 4. καὶ I et Bryen., τε και A et edd. priores. 6. [π]αρεκβασεως A et edd., etiam Bryen., παραβάσεως I. — ἐξελισσουσεν A. 8. παμπληθῆ I, edd. me priores et Bryen., πανπληθη A, Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh. — πασιν A. 9 ἐπ' αὐτῆς I et Bryen., επ αυτην A, Wott., Gall., Iac., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., ἐν αὐτῇ Iun. et ceteri edd. — μὴ δὲ I. 10. τὲ I. 11. κλίματα emend. Wott., Hg. (apost. Väter p. 60, not. 11), Ecco Ekker l. l. p. 8, not. 2, Lipsius l. l. p. 155 not. (qui codicis lectionem e Rom. XI, 33 ortam esse censuit), Dress., Hg[1]., Laur., Gebh., κρίματα A. I, Hef., Bryen. al., κύματα Iun, Fell., Colom., κρύμματα Birr. — τοῖς αὐτοῦ suasit Noltius. 11. 12. προσταγμασιν A. 12. κῦτος I. — δημιουργειαν A. 13. συσταθὲν εἰς τὰς συναγωγάς, cf. Gen. I, 9 LXX: καὶ συνήχθη τὸ ὕδωρ τὸ ὑποκάτω οὐρανοῦ εἰς τὰς συναγωγὰς αὐτῶν. 14. ουτως A. — ειπεν A. 15. κύματα (cf. LXX) I, Iun. et seqq. edd., κρυματα A. — συντριβήσονται I et Bryen., συντριβησεται (LXX) A et priores edd. 15—p. 26, 2. ὠκεανὸς—διευθύνονται. Clemens Alex. Strom. V, 12, 81 p. 693 sq.: ἀλλὰ κἂν τῇ πρὸς Κορινθίους Ῥωμαίων ἐπιστολῇ ὠκεανὸς ἀπέραντος ἀνθρώποις γέγραπται καὶ οἱ μετ' αὐτὸν κόσμοι. Origenes de princ. II, 3, 6 (Opp. I, 82 sq.): Meminit sane Clemens apostolorum discipulus etiam eorum, quos ἀντίχθονας Graeci nominarunt, atque alias partes orbis terrae, ad quas neque nostrorum quisquam accedere

ἀπέραντος ἀνθρώποις καὶ οἱ μετ' αὐτὸν κόσμοι ταῖς αὐταῖς ταγαῖς τοῦ δεσπότου διευθύνονται. καιροὶ ἐαρινοὶ καὶ θερινοὶ καὶ μετοπωρινοὶ καὶ χειμερινοὶ ἐν εἰρήνῃ μεταπαραδιδόασιν ἀλλήλοις. ἀνέμων τε σταθμοὶ κατὰ τὸν ἴδιον καιρὸν τὴν λειτουργίαν αὐτῶν ἀπροσκόπως ἐπιτελοῦσιν. ἀέναοί τε πηγαί, πρὸς ἀπόλαυσιν καὶ ὑγίειαν δημιουργηθεῖσαι, δίχα ἐλλείψεως παρέχονται τοὺς πρὸς ζωὴν ἀνθρώποις μαζούς. τά τε ἐλάχιστα τῶν ζώων τὰς συνελεύσεις αὐτῶν ἐν ὁμονοίᾳ καὶ εἰρήνῃ ποιοῦνται. ταῦτα πάντα ὁ μέγας δημιουργὸς καὶ δεσπότης τῶν ἁπάντων ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ προσέταξεν εἶναι, εὐεργετῶν τὰ πάντα, ὑπερεκπερισσῶς δὲ ἡμᾶς τοὺς προσπεφευγότας τοῖς οἰκτιρμοῖς αὐτοῦ διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν

potest, neque ex illis qui ibi sunt quisquam transire ad nos, quos et ipsos mundos appellavit, quum ait: „Oceanus intransmeabilis est hominibus et hi qui trans ipsum sunt mundi, qui his eisdem dominatoris dei dispositionibus gubernantur". — — ex his tamen, quae Clemens visus est indicare quum dicit: „Oceanus intransmeabilis est hominibus et hi mundi, qui post ipsum sunt". Selecta in Ezech. VIII, 3 (Opp. III, 422): *φησὶ δὲ καὶ ὁ Κλήμης Ὠκεανὸς ἀπέραντος ἀνθρώποις καὶ οἱ μετ' αὐτὸν κόσμοι τοσαύταις διαταγαῖς τοῦ δεσπότου διοικοῦνται.* Hieronymus ad Eph. II, 2 (Opp. VII, 571): Mundos alios, de quibus et Clemens in epistola sua scribit: „Oceanus et mundi qui trans ipsum sunt". Photius Bibl. cod. 126: *αἰτιάσαιτο δ' ἄν τις αὐτὸν* (Clementem) *ἐν ταύταις· ὅτι τε τοῦ ὠκεανοῦ ἔξω κόσμους τινὰς ὑποτίθεται εἶναι.* conferre iuvat etiam alios scriptores ecclesiasticos. Irenaeus adv. haer. II, 28, 2: Quid autem possumus exponere de Oceani accessu et recessu, quum constet esse certam causam? quidve de his quae ultra eum sunt enuntiare qualia sint? Dionysius Alex. apud Eusebium HE. VII, 21, 7: *πῶς ἂν ὁ πολὺς καὶ ἀπέραντος ἀνθρώποις ὠκεανὸς ἐπιχυθεὶς τὴν πικρὰν ταύτην ἀποσμήξαι θάλασσαν;* Augustinus de civ. Dei XVI, 9: Nimis absurdum est, ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, oceani immensitate traiecta, navigare ac pervenire potuisse. — de re ipsa iam disserui (apost. Väter p. 60 not. 12). Lipsius p. 9. 151 sq. 188. ea addidit, quae Iosephus bell. iud. II, 8, 8 de Essenorum opinionibus tradidit, rumoresque per Phoenices, Carthaginienses, Gaditanos ad Graecos perlatos de terris trans oceanum sitis, cf. Diodor. V, 16. Pseudo-Aristotel. Mirab. auscult. p. 84. equidem nunc addo Plutarchum (de def. orac. 24 sq.) plures mundos statuentem, cf. Guil. Möller, Geschichte der Kosmologie in der griech. Kirche bis auf Origenes, Hal. 1860. p. 59 sq.

XX. 1. *ἀπέραντος ἀνθρώποις* I (cf. Clem. Al., Origen., Dionys. Alex.) et Bryen., *ανοις* (*ἀνθρώποις*) *απεραντος* A et priores, *ἀνθρώποις ἀπέρατος* coniecerunt Iun., Fell., edidit Lightf. 2. *ταγαῖς* A. I, Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *ἐπιταγαῖς* vel *διαταγαῖς* coniecit Iun., *ἐπιταγαῖς* Fell., *διαταγαῖς* Orig., Bois., Hg[1]. 3. *μετοπωρινοὶ* I, Iun. et plerique edd., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *μεθοπωρινοι* A, Hg[1]. — *μεταπαραδιδοασιν* A et omnes edd., *μεταδιδόασιν* I. 4. *τε* I et Bryen., om. A et priores edd. — *λειτουργειαν* A. 5. *ἀέναοι* I, Iun. et plerique edd., *αεναοι* A, Wott., Gall., Iac., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh. 6. *ὑγίειαν* I, Iun. et plerique edd., *υγειαν* A, Hg[1]., Lightf., Gebh. 7. *ζωὴν* I, Iun. et seqq. edd., Hg[1]., Bryen., *ζωης* A, Wott. et seqq. edd., qui contulerunt Act. XXVIII, 34. *τοῦτο γὰρ πρὸς τῆς ἡμετέρας ζωῆς ὑπάρχει.* cf. potius Orac. Sibyll. IV, 16 *κτίσματα πρὸς ζωήν.* 8. *ἐν ὁμονοίᾳ καὶ εἰρήνῃ* A. I, Iun., Wott., Gall., Tischdf., Laur., Lightf., Gebh., *ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ* tamquam codicis A lectionem exhibuit Iac., quem Hg[1]. secutus est. 11. *προσφεύγοντας* I et Bryen., *προσπεφευγοτας* A et priores edd. (*προσπεφυγότας* Russel). — *οικτειρμοις* A.

Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα καὶ ἡ μεγαλωσύνη εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

XXI. *Ὁρᾶτε, ἀγαπητοί, μὴ αἱ εὐεργεσίαι αὐτοῦ αἱ πολλαὶ γένωνται εἰς κρίμα πᾶσιν ἡμῖν, ἐὰν μὴ ἀξίως αὐτοῦ πολιτευόμενοι τὰ καλὰ καὶ εὐάρεστα ἐνώπιον αὐτοῦ ποιῶμεν μεθ' ὁμονοίας. λέγει γάρ που πνεῦμα κυρίου ‚Λύχνος ἐρευνῶν τὰ ταμιεῖα τῆς* Prov. XX, 27. *γαστρός'. ἴδωμεν πῶς ἐγγύς ἐστι, καὶ ὅτι οὐδὲν λέληθεν αὐτὸν τῶν ἐννοιῶν ἡμῶν οὐδὲ τῶν διαλογισμῶν ὧν ποιούμεθα. δίκαιον οὖν ἐστὶ μὴ λειποτακτεῖν ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ θελήματος αὐτοῦ. μᾶλλον ἀνθρώποις ἄφροσι καὶ ἀνοήτοις καὶ ἐπαιρομένοις καὶ ἐγκαυχωμένοις ἐν ἀλαζονείᾳ τοῦ λόγου αὐτῶν προσκόψωμεν ἢ τῷ θεῷ. τὸν κύριον Ἰησοῦν, οὗ τὸ αἷμα ὑπὲρ ἡμῶν ἐδόθη, ἐντραπῶμεν, τοὺς προηγουμένους ἡμῶν αἰδεσθῶμεν, τοὺς πρεσβυτέρους τιμή-*

XXI. 4. *εις κριμα πασιν ημιν* A et edd. omnes, *εἰς κρίματα σὺν ἡμῖν* I. 6—12. *λέγει γάρ που—ἐντραπῶμεν.* Clemens Alex. Strom. IV, 7, 109 p. 611 pergit: *λέγει γάρ που ἡ γραφή Πνεῦμα κυρίου λύχνος ἐρευνῶν τὰ ταμεῖα τῆς γαστρός καὶ ὅσῳ τις δικαιοπραγῶν γνωστικώτερος γίνεται, προσεχέστερον τούτῳ τὸ πνεῦμα τὸ φωτεινόν. οὕτως ἐγγίζει τοῖς δικαίοις ὁ κύριος, καὶ οὐδὲν λέληθεν αὐτὸν τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν διαλογισμῶν ὧν ποιούμεθα· τὸν κύριον Ἰησοῦν λέγω τὸν τῷ παντοκρατορικῷ θελήματι ἐπίσκοπον τῆς καρδίας ἡμῶν, οὗ τὸ αἷμα ὑπὲρ ἡμῶν ἡγιάσθη.* 6. *λέγει γάρ που πνεῦμα κυρίου Λύχνος ἐρευνῶν τὰ ταμιεῖα τῆς γαστρός* scribendum est. Clemens Alex., qui *πνεῦμα κυρίου* perperam ad s. scripturae locum retulit et *τὸ πνεῦμα τὸ φωτεινὸν* interpretatus est, erroris omnibus editoribus communis auctor fuit. tota re desperata Laurent. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863. p. 420 sq.) e Clemente Alexandrino infeliciter coniectavit, Clementem Romanum, postquam totum c. XXI conscripsit, in margine addidisse: *ἐρευνητὴς γάρ ἐστιν ἐννοιῶν καὶ ἐνθυμήσεων. λέγει γάρ που Πνεῦμα κυρίου λύχνος ἐρευνῶν τὰ ταμιεῖα τῆς γαστρός. οὗ ἡ πνοὴ αὐτοῦ ἐν ἡμῖν ἐστίν, καὶ ὅταν θέλῃ ἀνέλει* (!) *αὐτήν*, librarium autem s. scripturae locum falso inseruisse. haec Laur. ipse in editione sua omisit. omnia sana sunt, modo recte interpungas. *λέγει γάρ που πνεῦμα κυρίου* congrua sunt Clementis consuetudini (c. 13 p. 16, 9. c. 16 p. 19, 15. c. 22, p. 29, 1). Prov. XIX, 27 LXX cod. Al.: *φῶς κυρίου πνοὴ ἀνθρώπων ἢ λύχνος* (*ἢ λύχνος* om. cod. Vat.), *ὃς ἐρευνᾷ ταμιεῖα κοιλίας.* nostram quidem interpunctionem neque Laur. neque Lightf. neque Gebh. neque Bryen. secuti sunt. 6. *που* etiam A, non *πουν* (cf. Tischdf.). — *λύχνος* I et edd., *λυχνον* A. 7. 8. *ἴδωμεν—ποιούμεθα.* Laurent l. l. Clementem Alexandrinnm ita legisse opinatus est: *τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, οὗ τὸ αἷμα ὑπὲρ ἡμῶν ἐδόθη, ἐντραπῶμεν, ἴδωμεν, πῶς ἐγγύς ἐστιν, καὶ ὅτι οὐδὲν λέληθεν αὐτὸν τῶν ἐννοιῶν ἡμῶν οὐδὲ τῶν διαλογισμῶν ὧν ποιούμεθα.* sed Polycarpi epi. c. IV: *καὶ λέληθεν αὐτὸν οὐδέν, οὔτε λογισμῶν, οὔτε ἐννοιῶν, οὔτε τι τῶν κρυπτῶν τῆς καρδίας.* ipse Laur. in editione illa non repetiit. 7. *εστιν* A. 9. *ἐστιν* A. — *λειποτακτεῖν* I et edd. me priores, etiam Bryen., *λιποτακτειν* A, Hg[1]., Lightf., Gebh. 10. 11. *ἐγκαυχωμένοις* I et edd., *εγκαυχωμενοι* A. 11. *ἐν ἀλαζονείᾳ* A (*αλαζονια*) I et edd., plerique, *ἀλαζονίᾳ* Wott., Gall., Schoenem. — *προσκόψωμεν* A I et edd., fort. *προσκρούσωμεν* legendum censuit Iun. 12. *Ἰησοῦν* I, *ιν̅ χ̅ν̅* (*Ἰησοῦν Χριστόν*) A et edd., etiam Bryen. — *ἐδόθη* A. I et edd., *ἐξεχύθη* mallet Iun. 13—p. 28, 12. *τοὺς προηγουμένους—ἀνελεῖ αὐτήν.* Clemens Al. l. l. §. 110 p. 612 pergit: *ἐντραπῶμεν οὖν τοὺς προηγουμένους ἡμῶν καὶ αἰδεσθῶμεν, τοὺς πρεσβυτέρους τιμήσωμεν, τοὺς νέους παιδεύσωμεν τὴν παιδείαν τοῦ*

σωμεν, τοὺς νέους παιδεύσωμεν τὴν παιδείαν τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ. τὰς γυναῖκας ἡμῶν ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν διορθωσώμεθα· τὸ ἀξιαγάπητον τῆς ἁγνείας ἦθος ἐνδειξάσθωσαν, τὸ ἀκέραιον τῆς πραΰτητος αὐτῶν βούλημα ἀποδειξάτωσαν, τὸ ἐπιεικὲς τῆς γλώσσης αὐτῶν διὰ τῆς σιγῆς φανερὸν ποιησάτωσαν, τὴν ἀγάπην αὐτῶν μὴ κατὰ προσκλίσεις, ἀλλὰ πᾶσι τοῖς φοβουμένοις τὸν θεὸν ὁσίως ἴσην παρεχέτωσαν, τὰ τέκνα ἡμῶν τῆς ἐν Χριστῷ παιδείας μεταλαμβανέτωσαν, μαθέτωσαν τί ταπεινοφροσύνη παρὰ θεῷ ἰσχύει, τί ἀγάπη ἁγνὴ παρὰ θεῷ δύναται, πῶς ὁ φόβος αὐτοῦ καλὸς καὶ μέγας καὶ σώζων πάντας τοὺς ἐν αὐτῷ ὁσίως ἀναστρεφομένους ἐν καθαρᾷ διανοίᾳ. ἐρευνητὴς γάρ ἐστιν ἐννοιῶν καὶ ἐνθυμήσεων, οὗ ἡ πνοὴ αὐτοῦ ἐν ἡμῖν ἐστί, καὶ ὅταν θέλῃ ἀνελεῖ αὐτήν.

XXII. *ταῦτα δὲ πάντα βεβαιοῖ ἡ ἐν Χριστῷ πίστις· καὶ γὰρ*

θεοῦ, μακάριος γάρ, ὃς ἂν διδάσκῃ καὶ ποιῇ τὰ τοῦ κυρίου κατ᾽ ἀξίαν· μεγαλόφρονος δὲ ἐννοίας ἐστὶν καὶ θεωρητικῆς τῆς ἀληθείας. τὰς γυναῖκας ἡμῶν ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν διορθωσώμεθα, τὸ ἀξιαγάπητον ἦθος τῆς ἁγνείας, φησίν, ἐνδειξάσθωσαν, τὸ ἀκέραιον τῆς πραΰτητος αὐτῶν βούλημα ἀποδειξάτωσαν, τὸ ἐπιεικὲς τῆς γλώσσης αὐτῶν διὰ τῆς σιγῆς φανερὸν ποιησάτωσαν, τὴν ἀγαπην αὐτῶν μὴ κατὰ προσκλίσεις, ἀλλὰ πᾶσι τοῖς φοβουμένοις τὸν θεὸν ὁσίως ἴσην παρεχέτωσαν. τὰ τέκνα ἡμῶν τῆς ἐν Χριστῷ παιδείας μεταλαβέτωσαν, μαθέτωσαν τί ταπεινοφροσύνη παρὰ θεῷ ἰσχύει, τί ἀγάπη ἁγνὴ παρὰ θεῷ δύναται, πῶς ὁ φόβος τοῦ κυρίου καλὸς καὶ μέγας, σώζων πάντας τοὺς ἐν αὐτῷ ὁσίως ἀναστρεφομένους ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ· ἐρευνητὴς γὰρ ἐννοιῶν καὶ ἐνθυμημάτων, οὗ ἡ πνοὴ ἐν ἡμῖν ἐστί, καὶ ὅταν θέλῃ, ἀνελεῖ αὐτήν. 13. *τοὺς πρεσβυτέρους* I (cf. Clem. Al.) et Bryen., *τους πρεσβυτερους ημων* A et edd. priores.

XXI. 1. 2. *τοὺς νέους—τοῦ κυρίου.* Polycarp. epi. ad Philipp. c. IV: *τὰ τέκνα παιδεύειν τὴν παιδείαν τοῦ φόβου τοῦ θεοῦ.* 1. *ναιους* A. — *παιδιαν* A. 3. *αγνιας* A. — *ἐνδειξάσθωσαν* A. I et edd. praeter Hg[1]., ubi per errorem *ἐνδειξάτωσαν* editum est. 4. *ἀποδειξάτωσαν* A. I et edd. praeter Laur., qui dedit *ἀποδειξάσθωσαν.* 5. *σιγῆς* I, Clem. Al., Hg. (apost. Väter p. 62, not. 13) et in editione, Lightf., Bryen., *φωνης* A et ceteri edd., *δίχα τῆς φωνῆς* coniecit M. Schmidt. ad rem ipsam cf. 1 Cor. XIV, 34 sq. 1 Tim. II, 11 sq. 5—7. *τὴν ἀγάπην—παρεχέτωσαν.* Polycarp. ad Philipp. c. IV: *ἀγαπώσας πάντας ἐξ ἴσου ἐν πάσῃ ἐγκρατείᾳ.* 5. 6. *μὴ κατὰ προσκλίσεις.* Cotelerius contulit 1 Tim. V, 21 *μηδὲν ποιῶν κατὰ πρόσκλισιν.* 6. *προσκλήσεις* A. I. — *πασιν* A. 7. *ἡμῶν* Clem. Al., Davis., Lightf., *ὑμῶν* A. I et edd. fere omnes. 8. *ισχυι* A. — 9. *θεῷ* I et Bryen., *τω θω̄ (θεῷ)* A et edd. priores. 11. *ενθυμησαιων* A. 12. *ανελει* A, Clem. Al., Wott. et seqq. edd., *ἀναιρεῖ* I et Bryen., *ἀνέλοι* Iun. et seqq. edd. ceterum Wott. *ἀνέλει.*

XXII. 13—p. 29, 11. *ταῦτα δὲ πάντα—κυκλώσει.* Clem. Al. l. l. §. 111. 112: *ταῦτα δὲ πάντα βεβαιοῖ ἡ ἐν Χριστῷ πίστις· Δεῦτε, τέκνα, ὁ κύριος λέγει, ἀκούσατέ μου· φόβον κυρίου διδάξω ὑμᾶς· τίς ἐστιν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζωήν, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθάς; εἶτα ἑβδομάδος καὶ ὀγδοάδος μυστήριον γνωστικὸν ἐπιφέρει· Παῦσον τὴν γλῶσσάν σου ἀπὸ κακοῦ καὶ χείλη σου τοῦ μὴ λαλῆσαι δόλον, ἔκκλινον ἀπὸ κακοῦ καὶ ποίησον ἀγαθόν, ζήτησον εἰρήνην καὶ δίωξον αὐτήν. γνῶσιν γὰρ αἰνίττεται διὰ τούτων μετά τε ἀποχῆς κακῶν, μετά τε ἐνεργείας ἀγαθῶν, ἔργῳ τε καὶ λόγῳ τελειοῦσθαι διδάσκων· Ὀφθαλμοὶ κυρίου ἐπὶ δικαίους, καὶ ὦτα αὐτοῦ εἰς δέησιν αὐτῶν, πρόσωπον δὲ κυρίου ἐπὶ ποιοῦντας κακὰ τοῦ ἐξολοθρεῦσαι ἐκ γῆς τὸ μνημόσυνον αὐτῶν· ἐκέκραξεν δὲ ὁ κύριος* (!) *καὶ εἰσήκουσε καὶ ἐκ πασῶν τῶν θλίψεων ἐρρύσατο αὐτόν· πολλαὶ μὲν γὰρ μά-*

αὐτὸς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου οὕτω προσκαλεῖται ἡμᾶς· ‚Δεῦτε τέκνα, ἀκούσατέ μου, φόβον κυρίου διδάξω ὑμᾶς. τίς ἐστιν ἄνθρωπος ὁ θέλων ζωήν, ἀγαπῶν ἡμέρας ἰδεῖν ἀγαθάς; παῦσον τὴν γλῶσσάν σου ἀπὸ κακοῦ, καὶ χείλη σου τοῦ μὴ λαλῆσαι δόλον· ἔκκλινον ἀπὸ κακοῦ καὶ ποίησον ἀγαθόν· ζήτησον εἰρήνην καὶ δίωξον αὐτήν. ὀφθαλμοὶ κυρίου ἐπὶ δικαίους, καὶ ὦτα αὐτοῦ πρὸς δέησιν αὐτῶν· πρ[όσωπον δὲ] κυρίου ἐπὶ ποιοῦντας κακά, [τοῦ ἐξολο]θρεῦσαι ἐκ γῆς τὸ μνημ[όσυνον] αὐτῶν, ἐκέκραξεν ὁ δ[ίκαιος], καὶ ὁ κύριος εἰσήκουσεν αὐτ[οῦ καὶ ἐκ] πασῶν τῶν θλίψεων α[ὐτοῦ ἐρρύ]σατο αὐτόν. πολλαὶ αἱ μάστιγες τοῦ ἁμαρτωλοῦ, τοὺς δὲ ἐλπίζοντας ἐπὶ κύριον ἔλεος κυκλώσει‘.

Ps. XXXIV, 12—19.

XXIII. *Ὁ οἰκτίρμων κατὰ πάντα καὶ εὐεργετικὸς πατὴρ ἔχει σπλάγχνα ἐπὶ φοβουμένους αὐτόν, ἠπίως τε καὶ προσηνῶς τὰς χάριτας αὐτοῦ ἀποδιδοῖ τοῖς προσερχομένοις αὐτῷ ἁπλῇ διανοίᾳ. διὸ μὴ διψυχῶμεν, μηδὲ ἰνδαλλέσθω ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἐπὶ ταῖς ὑπερβαλλούσαις καὶ ἐνδόξοις δωρεαῖς αὐτοῦ. πόρρω γενέσθω ἀφ᾽ ἡμῶν ἡ γραφὴ αὐτοῦ, ὅπου λέγει ‚Ταλαίπωροί εἰσιν οἱ δίψυχοι, οἱ διστάζοντες τῇ ψυχῇ, οἱ λέγοντες Ταῦτα ἠκούσαμεν καὶ ἐπὶ τῶν*

στιγες τῶν ἁμαρτωλῶν, τοὺς δὲ ἐλπίζοντας ἐπὶ κύριον ἔλεος κυκλώσει:

XXII. 1. *ουτως* A. 2—10. *τίς ἐστιν ἄνθρωπος—[ἐρρύ]σατο αὐτόν* A, *εἶτα* I. 4. *χείλη σου* LXX, Clem. Al., Gall. (in margine Cotel. et Colom.), Laur., Gebh., *χειλη* A et Lightf. 8. 9. *ἐκέκραξεν—αὐτ[οῦ]*. LXX *ἐκέκραξαν οἱ δίκαιοι, καὶ ὁ κύριος εἰσήκουσεν αὐτῶν*. Clemens Al. non accurate reddidit. 9. 10. *θλιψαιων α[υτου]* A, Wott. et seqq. edd., *θλίψεων* (sine *αὐτοῦ*) Iun. et seqq. edd. 10. *αἱ μάστιγες* A (*μα[στιγες]*), I, Iun et seqq. edd., *μάστιγες* Wott., Russ., Gall., Schoenem., *μὲν γὰρ μάστιγες* Clem. Al. 11. *τους δε ελ[πιζον]τας* A, Clem. Al., et edd. priores, *τὸν δὲ ἐλπίζοντα* I et Bryen. — *ελαιος* A. — *κυκλώσει* A. I et edd. praeter Laur., qui addidit *ἀμήν*.

XXIII. 12. *οικτειρμων* A. — *κ[αι ευερ]γετικος* A. 13. *ἐπὶ* I et plerique edd., *ε[πι]* A, *ε[ἰς]* Laur., Gebh. — *ηπιως [τε]* A. 14. *αυ[του]* A. 15. *ἰνδαλλέσθω* A. I et edd., *ἐνδοιάσθω* vel potius *ἰλιγγιάσθω* coniecit Iun., *ἐνδοιάσθω* Fell. et Colom., ad oram. sed nihil mutandum. de verbi significatione cf. Hefelium et Iacobs. ad h. l., meum librum: apost. Väter p. 63, not. 17, Lipsium l. l. p. 123, Laur. ad h. l., Lightf. ad h. l., Gebh. ad h. l., Bryen. ad h. l. 17—p. 30, 5. *ἡ γραφὴ αὐτοῦ —τοῦ ξύλου*. haec verba, quae etiam altera epistula c. 11 praebet, Wott. et Ekkerus l. l. p. 63 sq. male e Iacob. I, 8 et 2 Petr. III, 3. 4 petita esse censuerunt. iterum *ῥητόν τι ὡς ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς ξενίζον* (Phot. Bibl. cod. 126). ita Coteler., Grabius (Spicileg. I, 268), equidem (apostol. Väter p. 102 sq.) iudicavimus. etiam hic illius Assumptionis Mosis (cf. quae ad c. 17 p. 22, 11 notata sunt) vestigium invenisse mihi videor. Lightf. suspicatus est librum Eldad et Modad ab Herm. Past. Vis. II, 3 p. 11, 23 laudatum. ad rem ipsam Coteler. et Wotton. iam contulerunt Barn. epi. XIX p. 56, 26. Herm. Past. Vis. III, 4 p. 18, 13 sq. 16. *πόρρω γενέσθω*, A et edd., *πορρω γεγενεσθω* I, cf. c. 33 *ἐφ᾽ ἡμῖν* (*γε* add. A.) *γενηθῆναι*. 17. *αὐτοῦ* I, *αυτη* A, *αὕτη* Davis., Frey., Schoenem., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Gebh., Bryen., *αὐτή* Iun. et reliqui edd. — *λέγει* ἴσ. *λέγεται* Iun. 18. *τῇ ψυχῇ* I et Bryen., *την ψυχην* A et edd. priores, *τῇ καρδίᾳ* Clem. Rom. epi. II, 11. — *Ταῦτα* A. I et edd., *Ταῦτα πάλαι* Epi. II, 11. — *ἐπὶ* A. I, Wott. et seqq. edd., *ἀπὸ* Iun. et seqq. edd.

πατέρων ἡμῶν, καὶ ἰδοὺ γεγηράκαμεν, καὶ οὐδὲν ἡμῖν τούτων
συμβέβηκεν. ὦ ἀνόητοι, συμβάλετε ἑαυτοὺς ξύλῳ, λάβετε ἄμπελον·
πρῶτον μὲν φυλλοροεῖ, εἶτα βλαστὸς γίνεται, εἶτα φύλλον, εἶτα
ἄνθος, καὶ μετὰ ταῦτα ὄμφαξ, εἶτα σταφυλὴ παρεστηκυῖα· ὁρᾶτε
ὅτι ἐν καιρῷ ὀλίγῳ εἰς πέπειρον καταντᾷ ὁ καρπὸς τοῦ ξύλου'.
ἐπ' ἀληθείας ταχὺ καὶ ἐξαίφνης τελειωθήσεται τὸ βούλημα αὐτοῦ,
Habac. II, 3. Mal. III, 1. συνεπιμαρτυρούσης καὶ τῆς γραφῆς, ὅτι ,ταχὺ ἥξει καὶ οὐ χρονιεῖ,
καὶ ἐξαίφνης ἥξει ὁ κύριος εἰς τὸν ναὸν αὐτοῦ καὶ ὁ ἅγιος ὃν
ὑμεῖς προσδοκᾶτε'. XXIV. κατανοήσωμεν, ἀγαπητοί, πῶς ὁ
δεσπότης διηνεκῶς ἡμῖν ἐπιδείκνυσι τὴν μέλλουσαν ἀνάστασιν ἔσε-
1 Cor. XV, 20. σθαι, ἧς τὴν ἀπαρχὴν ἐποιήσατο τὸν κύριον Ἰησοῦν ἐκ νεκρῶν
ἀναστήσας. ἴδωμεν, ἀγαπητοί, τὴν κατὰ καιρὸν γινομένην ἀνά-
στασιν. ἡμέρα καὶ νὺξ ἀνάστασιν ἡμῖν δηλοῦσι· κοιμᾶται ἡ νύξ,
ανίσταται ἡμέρα, ἡ ἡμέρα ἄπεισι, νὺξ ἐπέρχεται. λάβωμεν τοὺς

XXIII. 2. συν?εβηκεν A. — συμβάλετε A. I, Wott., Iac. et seqq., συμβάλλετε Iun. et seqq. edd. 3. πρωτον μεν φυλλοροει A (cf. Epi. II, 11) et edd., om. I. — φυλλοροει A, Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh. φυλλορροεῖ reliqui edd., etiam Bryen. 3. 4. εἶτα φύλλον, εἶτα ἄνθος καὶ A, I et edd., om. Epi. II, 11 A. I. 5. πεπιρον A. 6. ἐξέφνης A. 7—9. ὅτι ταχὺ ἥξει— προσδοκᾶτε. Habac. II, 3. ὅτι ἐρχόμενος ἥξει καὶ οὐ μὴ χρονίσῃ. Maleach. III, 1. καὶ ἐξαίφνης ἥξει εἰς τὸν ναὸν αὐτοῦ (Vat. ἑαυτοῦ) κύριος ὃν ὑμεῖς ζητεῖτε, καὶ ὁ ἄγγελος τῆς διαθήκης ὃν ὑμεῖς θέλετε, ἰδοὺ ἔρχεται. Hebr. X, 37. ἔτι γὰρ μικρὸν ὅσον ὅσον ὁ ἐρχόμενος ἥξει καὶ οὐ χρονιεῖ. 7. 8. καὶ οὐ χρονιεῖ, καὶ ἐξαίφνης ἥξει A (ἐξαιχνης) I, Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd. 8. ὁ ἅγιος A, I et edd. fere omnes, ὁ ἄγγελος (LXX) coniecit Coteler., sed Lipsius l. l. p. 101 bene monuit, Clementem noluisse Christum angelum appellare.

XXIV. 10. διηνεκῶς ἡμῖν ἐπιδείκνυσι I et Bryen., επιδικνυται διηνεκως ημιν A et priores edd. 11. Ἰησοῦν I, ιν χν (Ἰησοῦν Χριστὸν) A et edd. omnes, etiam Bryen. 12. καιρὸν I et edd. fere omnes, και[ρον] A, και[ροὺς] Lightf. 13. 14. ἡμέρα—ἐπέρχεται. Theophilus ad Autol. I, 13 (18) p. 77: εἰ γὰρ βούλει, κατανόησον τὴν τῶν καιρῶν καὶ ἡμερῶν καὶ νυκτῶν τελευτήν, πῶς καὶ αὐτὰ τελευτᾷ καὶ ἀνίσταται (cf. Otto ad h. l.). Tertullian. de resurr. c. 12: Aspice nunc ad ipsa quoque exempla divinae potestatis. dies moritur in noctem et tenebris usquequaque sepelitur. funestatur mundi honor, omnis substantia denigratur. sordent, silent, stupent cuncta, ubique institium est, quies rerum, ita lux amissa lugetur. et tamen rursus cum suo cultu, cum dote, cum sole eadem et integra et tota universo orbi reviviscit, interficiens mortem suam, noctem, rescindens sepulturam suam, tenebras, haeres sibimet existens, donec et nox reviviscat cum suo et illa suggestu. Minuc. Felix Octavian. c. 34. Epiphanius Ancorat. c. 83: καὶ ἡ κτίσις πᾶσα διαρρήδην αὐτοὺς ἐλέγχει, ὑποφαίνουσα καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀναστάσεως τὸ εἶδος. δύνει γὰρ ἡ ἡμέρα, καὶ νεκρῶν αἰνιττόμεθα τὸν τρόπον, κοιμισμὸν αἰνιττομένης· ἀνατέλλει ἡ ἡμέρα ἡμᾶς διυπνίζουσα καὶ ἀναστάσεως ὑποδεικνύουσα τὸ σημεῖον. 13. δηλουσ[ιν] A. 14. ἡ ἡμέρα I, Laur., Bryen., η [ημερα] A (secundum Tischdf.), ἡ[μέρα] reliqui edd. — απεισιν A. — νὺξ A. I et fere omnes, ἡ νὺξ solus Laur. — ἐπέρχεται. λάβωμεν I et Bryen., επερ[χεται λαβω]μεν A, ἐπέρ[χεται. ἴδω]μεν Iun., Wott. al., ἐπέρ[χεται. βλέπω]μεν Mill., Gall., Iac. et seqq. edd. pro ἐπέρχεται Colom. coniecit ἔσεισιν.

καρπούς· ὁ σπόρος πῶς καὶ τίνα τρόπον γίνεται; ἐξῆλθεν ὁ σπεί- Matth. XIII, 3. Luc. VIII, 5.
ρων καὶ ἔβαλεν εἰς τὴν γῆν ἕκαστον τῶν σπερμάτων, ἅτινα πεσόντα εἰς τὴν γῆν ξηρὰ καὶ γυμνὰ διαλύεται· εἶτ' ἐκ τῆς διαλύσεως ἡ μεγαλειότης τῆς προνοίας τοῦ δεσπότου ἀνίστησιν αὐτά, καὶ ἐκ τοῦ ἑνὸς πλείονα αὔξει καὶ ἐκφέρει καρπόν.

XXV. Ἴδωμεν τὸ παράδοξον σημεῖον, τὸ γινόμενον ἐν τοῖς

XXIV. 1. πῶς καὶ I et Bryen., [πως και] A., [πᾶσι δῆλον] Iun., [γυμνός] vel [νεκρὸς] Mill., [κόκκον] Wott., Iac., Hg¹. al., [σίτου] Laur. (cf. 1 Cor. XV, 37), [τοῦ σίτου] Hg. (Zeitschr. f. w. Th. 1870. p. 405), [τῆς γῆς] Lightf., Gebh. 1. 2. εξηλ[θεν ο σ]πειρων A. 2. ἕκαστον τῶν I et Bryen., [εκαστο]ν τῶν A, [καὶ βληθέν]των Iun. et fere omnes edd., [καὶ πάν]των Gebh. 2. 3. πεσόντα I et Bryen,, πε[σοντα] A, πέ[πτωκεν] Iun. et seqq. edd. 3. διαλύεται I, Mill., Wott., Gall., Schoenem., Iac., Hef., Reithm., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., δι[αλυεται] A, δι[αλύει χρόνος] Iun. et seqq. edd. cf. Theophil. Ant. ad Autol. I, 13 (18) p. 77: εἰ γὰρ τύχοι εἰπεῖν κόκκους σίτου ἢ τῶν λοιπῶν σπερμάτων, ἐπὰν βληθῇ εἰς τὴν γῆν, πρῶτον ἀποθνήσκει καὶ λύεται. 4. μεγα[λειοτ]ης A. — [ανισ]τησιν A.

XXV. 6—p. 33, 2. ἴδωμεν τὸ παράδοξον—ἐληλυθέναι. Tertullianus de resurr. carn. c. 13: illum dico alitem orientis peculiarem, de singularitate famosum, de posteritate monstruosum, qui semet ipsum libenter funerans renovat natali fine decedens atque succedens, iterum phoenix ubi iam nemo, iterum ipse qui non iam, alius idem. Origenes c. Cels. IV, 98 (Opp. I, 576): ἔτι δὲ ὡς ὑπὲρ εὐσεβείας τῶν ἀλόγων ζώων μαχόμενος ὁ Κέλσος παραλαμβάνει τὸ Ἀράβιον ζῶον, τὸν φοίνικα, διὰ πολλῶν ἐτῶν ἐπιδημοῦν Αἰγύπτῳ καὶ φέρον ἀποθανόντα τὸν πατέρα καὶ ταφέντα ἐν σφαίρᾳ σμύρνης καὶ ἐπιτιθέν, ὅπου τὸ τοῦ ἡλίου τέμενος, καὶ τοῦτο ἱστόρηται μέν, δύναται δέ, ἐάν περ ᾖ ἀληθές, καὶ αὐτὸ φυσικὸν τυγχάνειν, ἐπιδαψιλευσαμένης τῆς θείας προνοίας καὶ ἐν ταῖς διαφοραῖς τῶν ζώων παραστῆσαι τοῖς ἀνθρώποις τὸ ποικίλον τῆς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κατασκευῆς, φθάνον καὶ ἐπὶ τὰ ὄρνεα· καὶ ζῶόν τι μονογενὲς ὑπέστησεν, ἵνα κἂν τούτῳ ποιήσῃ θαυμασθῆναι οὐ τὸ ζῶον, ἀλλὰ τὸν πεποιηκότα αὐτό. Commodiani Carmen apologet. v. 139: sicut avis Phoenix meditatur a morte renasci Cyrillus Hierosolym. Catech. XVIII, 4 p. 262 sq. ed. Milles. Oxon. 1703: τοῦτο (τὸ ὄρνεον), ὡς γράφει Κλήμης, καὶ ἱστοροῦσι πλείονες, μονογενὲς ὑπάρχον κατὰ τὴν Αἰγυπτίων χώραν ἐν περιόδοις πεντακοσίων ἐτῶν ἐρχόμενον δείκνυσι τὴν ἀνάστασιν· οὐκ ἐν ἐρήμοις τόποις, ἵνα μὴ ἀγνοηθῇ τὸ μυστήριον γινόμενον, ἀλλ' ἐν φανερᾷ πόλει παραγενόμενον, ἵνα ψηλαφηθῇ τὸ ἀπιστούμενον. σηκὸν γὰρ ἑαυτῷ ποιήσαν ἐκ λιβάνου καὶ σμύρνης καὶ λοιπῶν ἀρωμάτων καὶ ἐν τῇ συμπληρώσει τῶν ἐτῶν εἰς τοῦτον εἰσελθὸν τελευτᾷ φανερῶς καὶ σήπεται. εἶτα ἐκ τῆς γενομένης σαρκὸς τοῦ τελευτήσαντος σκώληξ τις γεννᾶται, καὶ οὗτος αὐξηθεὶς εἰς ὄρνεον μορφοῦται. — — εἶτα πτεροφυήσας καὶ ὁ προειρημένος φοῖνιξ καὶ τέλειος οἷος ἦν ὁ πρότερος φοῖνιξ γενόμενος ἀνίπταται τοιοῦτος εἰς ἀέρα, οἷος καὶ τετελευτήκει, σαφεστάτην νεκρῶν ἀνάστασιν ἀνθρώποις ἐπιδείξας. Constitutt. app. V, 7 p. 134, 6 sq.: φασὶ γὰρ ὄρνεόν τι μονογενὲς ὑπάρχειν, πλουσίαν τῆς ἀναστάσεως παρέχον τὴν ἀπόδειξιν, ὃ λέγουσιν ἄζυγον ὑπάρχειν καὶ μόνον ἐν δημιουργίᾳ (φοίνικα δὲ αὐτὸ προσαγορευουσιν), ὃ καὶ ἱστοροῦσι κατὰ πεντακόσια ἔτη ἔρχεσθαι εἰς Αἴγυπτον ἐπὶ τὸν λεγόμενον ἡλίου βωμόν, φέροντα πλῆθος κινναμώμου, κασσίας τε καὶ ξυλοβαλσάμου καὶ στὰν κατὰ ἀνατολάς, ὡς αὐτοί φασι, τῷ ἡλίῳ προσευξάμενον αὐτομάτως φλεχθῆναι καὶ γενέσθαι κόνιν, ἐκ δὲ τῆς σποδοῦ σκώληκα ἀναφυῆναι, καὶ τοῦτον θερμανθέντα μορφωθῆναι εἰς ἀρτιγενῆ φοίνικα καὶ πτηνὸν γενόμενον ἐπ' Ἀραβίαν στέλλεσθαι, ἤπερ ἐστὶ περαιτέρω τοῦ Αἰγυπτιακοῦ νομοῦ. Epiphanius Ancorat. c. 84: περὶ δὲ τοῦ φοίνικος τοῦ Ἀραβικοῦ ὀρνέου περισσόν μοι τὸ λέγειν. ἤδη γὰρ εἰς ἀκοὴν ἀφῖκται πολλῶν πιστῶν τε καὶ ἀπίστων. ἡ δὲ κατ' αὐτὸν ὑπόστασις

ἀνατολικοῖς τόποις, τουτέστι τοῖς περὶ τὴν Ἀραβίαν. ὄρνεον γάρ ἐστιν, ὃ προσονομάζεται φοῖνιξ· τοῦτο μονογενὲς ὑπάρχον ζῇ ἔτη πεντακόσια, γενόμενον δὲ ἤδη πρὸς ἀπόλυσιν τοῦ ἀποθανεῖν αὐτὸ σηκὸν ἑαυτῷ ποιεῖ ἐκ λιβάνου καὶ σμύρνης καὶ τῶν λοιπῶν ἀρωμάτων, εἰς ὃν πληρωθέντος τοῦ χρόνου εἰσέρχεται καὶ τελευτᾷ. σηπομένης τε τῆς σαρκός, σκώληξ τις ἐγγεννᾶται, ὃς ἐκ τῆς ἰκμάδος τοῦ τελευτήσαντος ζώου ἀνατρεφόμενος πτεροφυεῖ· εἶτα γενναῖος γενόμενος αἴρει τὸν σηκὸν ἐκεῖνον, ὅπου τὰ ὀστᾶ τοῦ προγεγονότος ἐστί, καὶ ταῦτα βαστάζων διανύει ἀπὸ τῆς Ἀραβικῆς χώρας ἕως τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν λεγομένην Ἡλιούπολιν καὶ ἡμέρας, βλεπόντων ἁπάντων, ἐπιπτὰς ἐπὶ τὸν τοῦ ἡλίου βωμὸν τίθησιν αὐτὰ καὶ οὕτως εἰς τοὐπίσω ἀφορμᾷ. οἱ οὖν ἱερεῖς ἐπισκέ-

τοιάδε φαίνεται· πεντακοσιοστὸν ἔτος διατελῶν, ἐπὰν γνοίη τὸν καιρὸν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς ἐνστάντα, σηκὸν μὲν ἐργάζεται ἀρωμάτων καὶ φέρων ἔρχεται εἰς πόλιν τῶν Αἰγυπτίων Ἡλιούπολιν οὕτω καλουμένην, Ὢν δὲ ἑρμηνευομένην ἀπὸ τῆς Αἰγυπτιακῆς διαλέκτου καὶ ἑβραΐδος. καὶ ταρσοῖς ἰδίοις τὰ στήθη τὰ ἑαυτοῦ μαστίξας πολλά, πῦρ ἀπὸ τοῦ σώματος αὐτοῦ προφερόμενος ἐμπίπρησι τὴν ὑποκειμένην ὕλην τῷ τόπῳ, καὶ οὕτως ἑαυτὸν ὁλοκαυτοῖ καὶ πάσας τὰς σάρκας αὐτοῦ σὺν ὀστέοις. ἐκ θεοῦ δὲ οἰκονομίας νέφος ἀποστέλλεται καὶ ὑετίζει καὶ κατασβεννύει τὴν τὸ σῶμα τοῦ ὀρνέου καταδαπανήσασαν φλόγα, νεκροῦ μὲν ἤδη ὄντος τοῦ ὀρνέου καὶ ὀπτηθέντος ἀκρότατα, σβεσθείσης δὲ τῆς φλογός, λείψανα τῆς σαρκὸς αὐτοῦ ἔτι ὠμὰ περιλείπεται καὶ πρὸς μίαν ἡμέραν ἀφανισθέντα σκώληκα γεννᾷ· ὁ σκώληξ πτεροφυεῖ νεοττὸς γενόμενος, τῇ δὲ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἁδρύνεται καὶ ἁδρυνθεὶς τοῖς τῷ τόπῳ ἐξυπηρετουμένοις ἑαυτὸν ἐμφανίζει καὶ αὖθις ἀνατρέχει εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα καὶ ἀναπαύεται. Ambrosius Hexaëm. V, 23 Opp. ed. Colon. Agripp. 1617, p. 40): Phoenix quoque avis in locis Arabiae perhibetur degere atque ea usque ad annos quingentos longaevitate praecedere. quae cum sibi finem vitae adesse adverterit, facit sibi thecam de thure et myrrha et caeteris odoribus, in quam impleto vitae suae tempore intrat et moritur. de cuius humore carnis vermis exsurgit paulatimque adolescit ac processu statuti temporis induit alarum remigia atque in superioris avis speciem formamque reparatur. doceat igitur nos haec avis vel exemplo sui resurrectionem credere, quae et sine exemplo et sine rationis perceptione ipsa sibi insignia resurrectionis instaurat. Enarratio in Ps. CXVIII David. Octon. XIX p. 494: Phoenix coitus corporeos ignorat, libidinis nescit illecebras, sed de suo surgit rogo sibi avis superstes, ipsa et sui haeres corporis et cineris sui foetus. de fide resurr. c. 59 (Opp. IV, 156). Photium Bibl. cod. 126 in Clementis epistula offendit, ὅτι ὡς παναληθεστάτῳ τῷ κατὰ τὸν φοίνικα τὸ ὄρνεον παραδείγματι κέχρηται. cf. etiam Physiologi c. IX (in Pitrae Spirilegii Solesmensis Tom. III, p. 345 sq.) et Physiologi Syri, ed. O. G. Tychsen, Rostoch. 1795, cap. 16.

XXV. p. 31, 6. [ιδω]μεν A. p. 32, 1. τουτεστιν A. — ορναιον A. 2. φοῖνιξ I. — μονογενὲς I et edd., μονογενης A. 3. δὲ I et Bryen., τε A et edd. priores. — πρὸς ἀπόλυσιν τοῦ ἀποθανεῖν αὐτό. Bois. legere suasit: πρὸς ἀπόλυσιν καὶ καιρὸν τοῦ ἀποθανεῖν αὐτό, Davis. τοῦ ἀποθανεῖν αὐτὸ glossema censuit. 6. τε I et Bryen., δε A et priores edd. — ἐγγεννᾶται I et Bryen., γενναται A et priores edd. 7. τελευτήσαντος I, τελευτηκοτος A, τετελευτηκότος omnes edd. 9. εστιν A. — βαστάζων I et edd., βασταζον A. — διανύει I, Cler., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., διανευει A, Iun. et seqq. edd. 10. 11. καὶ ἡμέρας A, I et edd., δι' ἡμέρας coniecit Clericus. 11. ἁπάντων I, παντων A et edd., etiam Bryen. — ἐπιπτὰς A et edd. omnes, om. I.

πτονται τας ἀναγραφὰς τῶν χρόνων καὶ εὑρίσκουσιν αὐτὸν πεντα-
κοσιοστοῦ ἔτους πληρουμένου ἐληλυθέναι. XXVI. μέγα καὶ
θαυμαστὸν οὖν νομίζομεν εἶναι, εἰ ὁ δημιουργὸς τῶν ἁπάντων
ἀνάστασιν ποιήσεται τῶν ὁσίως αὐτῷ δουλευσάντων ἐν πεποι-
θήσει πίστεως ἀγαθῆς, ὅπου καὶ δι' ὀρνέου δείκνυσιν ἡμῖν τὸ
μεγαλεῖον τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ; λέγει γάρ που ‚Καὶ ἐξαναστή-
σεις με, καὶ ἐξομολογήσομαί σοι', καί ‚Ἐκοιμήθην καὶ ὕπνωσα, Ps. III, 6. XXIII, 4.
καὶ ἐξηγέρθην, ὅτι σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ'. καὶ πάλιν Ἰὼβ λέγει ‚Καὶ Iob. XIX, 26.
ἀναστήσεις τὴν σάρκα μου ταύτην τὴν ἀναντλήσασαν ταῦτα πάντα'.

XXVII. Ταύτῃ οὖν τῇ ἐλπίδι προσδεδέσθωσαν αἱ ψυχαὶ
ἡμῶν τῷ πιστῷ ἐν ταῖς ἐπαγγελίαις καὶ δικαίῳ ἐν τοῖς κρίμασιν.
ὁ παραγγείλας μὴ ψεύδεσθαι πολλῷ μᾶλλον αὐτὸς οὐ ψεύσεται.
οὐδὲν γὰρ ἀδύνατον παρὰ θεῷ, εἰ μὴ ψεύσασθαι. ἀναζωπυρη- Hebr. VI, 18.
σάτω οὖν ἡ πίστις αὐτοῦ ἐν ἡμῖν, καὶ νοήσωμεν ὅτι πάντα ἐγγὺς
αὐτῷ ἐστίν. ἐν λόγῳ τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ συνεστήσατο πάντα,
καὶ ἐν λόγῳ δύναται αὐτὰ καταστρέψαι. τίς ἐρεῖ αὐτῷ Τί ἐποίη- Sap. XII, 12. XI, 22.
σας; ἢ τίς ἀντιστήσεται τῷ κράτει τῆς ἰσχύος αὐτοῦ; ὅτε θέλει
καὶ ὡς θέλει, ποιήσει πάντα, καὶ οὐδὲν μὴ παρέλθῃ τῶν δεδογ-

XXV. 2. *πληρουμένου* I et Bryen., *πεπληρωμενον* A.

XXVI. 3. *ἁπάντων* A. I, Wott. et seqq. edd., *πάντων* Iun. et seqq. edd. 5. *ορναιου δικνυσιν* A. 5. 6. *το μεγαλιον της επαγγελειας* A. 6. 7. *καὶ ἐξαναστήσεις με καὶ ἐξομολογήσομαι σοι.* haec Cotelerius frustra repetiit e Ps. XXVIII, 7 LXX (*καὶ ἀνέθαλεν ἡ σάρξ μου, καὶ ἐκ θελήματός μου ἐξομολογήσομαι αὐτῷ*), Wotton. rectius e libro apocrypho, cf. c. 17 p. 22, 11. c. 23 p. 29, 7 sq. Psalm. Salom. VI, 6 *ἐξανέστη ἐξ ὕπνου καὶ εὐλόγησε τὸ ὄνομα κυρίου.* 7. 8. *ἐκοιμήθην—μετ' ἐμοῦ εἶ.* Ps. III, 6 LXX: *ἐγὼ (δὲ) ἐκοιμήθην καὶ ὕπνωσα· ἐξηγέρθην, ὅτι κύριος ἀντιλήψεταί μου.* XXIII, 4 *ὅτι σὺ μετ' ἐμοῦ εἶ* 8. *καὶ ἐξηγέρθην* I et Bryen., *εξη[γ]ερθην* A et edd. priores. — *[και] παλιν* A. 8. 9. *καὶ ἀναστήσεις—ταῦτα πάντα.* Iob. XIX, 26 LXX cod. Al. *ἀναστήσει δέ μου τὸ σῶμα τὸ ἀναντλοῦν μοι ταῦτα,* cod. Vat. *ἀναστῆσαι τὸ δέρμα μου τὸ ἀναντλοῦν ταῦτα.* 9. *σαρκα* I et edd., *σαρκαν* A. — *αναντλησασαν* A (cf. LXX) et edd., *ἀντλήσασαν* I.

XXVII. 10. *προσδεδεσθωσαν* A et edd., *προσδεχέσθωσαν* I. 11. *τῷ πιστῷ ἐν ταῖς ἐπαγγελίαις καὶ δικαίῳ ἐν τοῖς κρίμασιν.* cf. c. 60: *ὁ πιστὸς ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς καὶ ὁ δίκαιος ἐν τοῖς κρίμασι.* 1 Ioan. I, 9 *πιστός ἐστιν καὶ δίκαιος.* — *ἐν* A et edd., om. I. — *καὶ* I et Bryen., *και τω* A et edd. priores. 13. *θεῷ* I, *τω θω* (*θεῷ*) A et edd., etiam Bryen. — *ψεύσασθαι* I, *το ψευσασθαι* A et edd., etiam Bryen. cf. Hebr. VI, 18 *ἐν οἷς ἀδύνατον ψεύσασθαι τὸν θεόν.* 15. *πάντα* I, *τα παντα* A et edd., etiam Bryen. 16. 17. *τίς ἐρεῖ αὐτῷ—ἰσχύος αὐτοῦ*; Lipsio l. l. p. 103 Clemens confudisse videtur Sap. Sal. XII, 12 *τίς γὰρ ἐρεῖ Τί ἐποίησας; ἢ τίς ἀντιστήσεται τῷ κρίματί σου;* XI, 22 *τὸ γὰρ μεγάλως ἰσχύειν πάρεστί σοι πάντοτε, καὶ κράτει βραχιονός σου τίς ἀντιστήσεται;* 18. *ποιησει* A (Wott.), Gall., Iac., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *ποιῆσαι* I, *ἐποίησεν* Iun. et seqq. edd. etiam Wott. putavit legendum esse *ἐποίησεν* et *παρῆλθε* pro *παρέλθῃ*, nisi forte *ὥστε* ante *καὶ οὐδὲν* inserendum, et *παρελθεῖν* mutandum sit.

ματισμένων ὑπ' αὐτοῦ. πάντα ἐνώπιον αὐτοῦ εἰσί, καὶ οὐδὲν λέ-

Ps. XIX, 1—3. ληθε τὴν βουλὴν αὐτοῦ, εἰ ,Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα· ἡ ἡμέρα τῇ ἡμέρᾳ ἐρεύγεται ῥῆμα, καὶ νὺξ νυκτὶ ἀναγγέλλει γνῶσιν· καὶ οὐκ εἰσὶ λόγοι οὐδὲ λαλιαί, ὧν οὐχὶ ἀκούονται αἱ φωναὶ αὐτῶν'.

XXVIII. Πάντων οὖν βλεπομένων καὶ ἀκουομένων, φοβηθῶμεν αὐτὸν καὶ ἀπολίπωμεν φαύλων ἔργων βλαβερὰς ἐπιθυμίας, ἵνα τῷ ἐλέει αὐτοῦ σκεπασθῶμεν ἀπὸ τῶν μελλόντων κριμάτων. ποῦ γάρ τις ἡμῶν δύναται φυγεῖν ἀπὸ τῆς κραταιᾶς χειρὸς αὐτοῦ; ποῖος δὲ κόσμος δέξεταί τινα τῶν αὐτομολούντων ἀπ' αὐτοῦ;

Ps. CXXXIX, 7—20. λέγει γάρ που τὸ γραφεῖον ,Ποῦ ἀφήξω, καὶ ποῦ κρυβήσομαι ἀπὸ

XXVII. 1. *εισιν* A. 1. 2. *ληλεθεν* A. 2. *ει οι* A, *εἰ* I et Bryen., *Εἰ οἱ* Iun. et seqq. edd., *εἰ Οἱ* Lightf., Gebh., *καὶ οἱ* maluit Davis., *οἱ* (cf. II, 7 A. *οι μη* pro *εἰ μὴ*), et supposita *διττογραφίᾳ*) Hg[1]., Laur., *οἱ* etiam Colom. et Cotel., voc. *εἰ* transposito in l. 3 ante *ἡ ἡμέρα*. 3. *ποιησειν* A. — *χειρων* A et edd., om. I. 3—5. *η ημερα τη ημερα ερευγεται ρημα και νυξ νυκτι αναγγελλει γνωσιν· και ουκ εισιν λογοι· ουδε λαλιαι ων ουχι* A et edd., etiam Bryen. (*εισι*), *καὶ* solum I. 3. *η ημερα* A et edd., *εἰ ἡ ἡμέρα* suaserunt Colom. et Cotel. (cf. quae ad l. 2 notata sunt), *εἰ ἡμέρα* Bryen. 4. *ἀναγγέλλεται* mendose Hg[1]., Bryen. 4. 5. *και ουκ εισιν λογοι ουδε λαλιαι* A et edd., *οὐκ εἰσὶν λαλιαὶ οὐδὲ λόγοι* LXX. 5. *αυτων* A et edd., om. I.

XXVIII. 6. *ουν* A et edd., om. I. 7. *ἀπολίπωμεν* I et Bryen., *απολειπωμεν* A et priores edd. — *βλαβερὰς* I et Bryen. (*βλαβερᾶς*), *μιαρας* A et priores edd. 8. *σκεπασθῶμεν* A. I. Wott. et seqq. edd., *σκεπάσωμεν* (*ἴσ. σκεπασθῶμεν*) Iun. et seqq. edd., *σκεπάωμεν* mendose Clerici ed. II. Amst. 1724. 9. *ποῦ* A I et edd. plerique, *ποῖ* (cf. p. 35, 3) maluerunt Iun., Fell., Colom., edidit Hg[1]. — *φυγεῖν* A I, Wott. et seqq. edd., *φεύγειν* Iun. et seqq. edd. 11. *τὸ γραφεῖον*, sine causa nonnullis suspectum, aut Psalmos solos (Coteler.), aut libros hagiographos, Veteris Testamenti tertiam partem, significat. Epiphanius Haer. XXIX, 7 de Nazaraeis: *παρ' αὐτοῖς γὰρ πᾶς ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται καὶ τὰ γραφεῖα λεγόμενα, φημὶ δὲ τὰ στιχηρά, καὶ αἱ Βασιλεῖαι καὶ Παραλειπόμενα καὶ Ἐσθὴρ καὶ τἄλλα πάντα ἑβραϊκῶς ἀναγινώσκεται, ὥσπερ ἀμέλει καὶ παρὰ Ἰουδαίοις.* ipse Epiphanius de mensuris et ponderibus c. 4: *οὕτως οὖν σύγκεινται αἱ βίβλοι ἐν πεντατεύχοις τέτταρσι, καὶ μένουσιν ἄλλαι δύο ὑστεροῦσαι, ὡς εἶναι τὰς ἐνδιαθέτους βίβλους οὕτως· πέντε μὲν νομικάς· Γένεσιν, Ἔξοδον, Λευιτικόν, Ἀριθμούς, Δευτερονόμιον· αὕτη ἡ πεντάτευχος κὰὶ ἡ νομοθεσία· πέντε γὰρ στιχήρεις· ἡ τοῦ Ἰὼβ βίβλος, εἶτα τὸ Ψαλτήριον, Παροιμία Σολομῶντος, Ἐκκλησιαστής, Ἆισμα ᾀσμάτων· εἶτα ἄλλη πεντάτευχος· τὰ καλούμενα γραφεῖα, παρά τισι δὲ ἁγιόγραφα λεγόμενα, ἅτινά ἐστιν οὕτως· Ἰησοῦ τοῦ Ναυὴ βίβλος, Κριτῶν μετὰ τῆς Ῥούθ, Παραλειπομένων πρώτη μετὰ τῆς δευτέρας, Βασιλειῶν τρίτη μετὰ τῆς τετάρτης. αὕτη τρίτη πεντάτευχος. ἄλλη πεντάτευχος· τὸ δωδεκαπρόφητον· Ἡσαΐας, Ἱερεμίας, Ἰεζεκιήλ, Δανιήλ. καὶ αὕτη ἡ προφητικὴ πεντάτευχος. ἔμειναν δὲ ἄλλαι δύο, αἵτινές εἰσι τοῦ Ἐσδρᾶ, μία καὶ αὕτη λογιζομένη, καὶ ἄλλη βίβλος, ἣ τῆς Ἐσθὴρ καλεῖται.* 11—p. 35, 3. *ποῦ ἀφήξω—ἐκεῖ τὸ πνεῦμά σου.* LXX. cod. Al. *ποῦ πορευθῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός σου; καὶ ἀπὸ τοῦ προσώπου σου ποῦ φύγω; ἐὰν ἀναβῶ εἰς τὸν ⸱ὐρανόν, σὺ εἶ ἐκεῖ* (Vat. *ἐκεῖ εἶ*)· *ἐὰν καταβῶ εἰς τὸν ᾅδην, πάρει. ἐὰν ἀναλάβω τὰς πτέρυγάς μου κατ' ὄρθρον* (Vat. *ὀρθὸν*) *καὶ κατασκηνώσω εἰς τὰ ἔσχατα τῆς θαλάσσης, καὶ γὰρ ἐκεῖ ἡ χείρ σου ὁδηγήσει με, καὶ καθέξει με ἡ δεξιά σου κτλ.* cum Clemente Romano potius quam cum LXX intt. convenit Clemens Al. Strom. IV, 22, 137 p. 625: *γέγραπται γάρ Ποῦ φύγω καὶ ποῦ κρυβήσομαι ἀπὸ προσώπου σου; ἐὰν ἀναβῶ εἰς τὸν οὐρανόν, σὺ ἐκεῖ εἶ, ἐὰν ἀπέλθω εἰς τὰ ἔσχατα*

τοῦ προσώπου σου; ἐὰν ἀναβῶ εἰς τὸν οὐρανόν, σὺ ἐκεῖ εἶ· ἐὰν ἀπέλθω εἰς τὰ ἔσχατα τῆς γῆς, ἐκεῖ ἡ δεξιά σου· ἐὰν καταστρώσω εἰς τὰς ἀβύσσους, ἐκεῖ τὸ πνεῦμά σου. ποῦ οὖν τις ἀπέλθῃ, ἢ ποῦ τις ἀποδράσῃ ἀπὸ τοῦ πάντα ἐμπεριέχοντος';

XXIX. Προσέλθωμεν οὖν αὐτῷ ἐν ὁσιότητι ψυχῆς, ἁγνὰς καὶ ἀμιάντους χεῖρας αἴροντες πρὸς αὐτόν, ἀγαπῶντες τὸν ἐπιεικῆ καὶ εὔσπλαγχνον πατέρα ἡμῶν, ὃς ἐκλογῆς μέρος ἡμᾶς ἐποίησεν ἑαυτῷ. οὕτω γὰρ γέγραπται ,Ὅτε διεμέριζεν ὁ ὕψιστος ἔθνη, ὡς (Deut. XXXII, 8. 9.) διέσπειρεν υἱοὺς Ἀδάμ, ἔστησεν ὅρια ἐθνῶν κατὰ ἀριθμὸν ἀγγέλων θεοῦ, ἐγενήθη μερὶς κυρίου λαὸς αὐτοῦ Ἰακώβ, σχοίνισμα κληρονομίας αὐτοῦ Ἰσραήλ'. καὶ ἐν ἑτέρῳ τόπῳ λέγει ,Ἰδοὺ κύριος (Deut. IV, 34. Num. XVIII, 27. 2 Chron. XXXI, 14.) λαμβάνει ἑαυτῷ ἔθνος ἐκ μέσου ἐθνῶν, ὥσπερ λαμβάνει ἄνθρωπος τὴν ἀπαρχὴν αὐτοῦ τῆς ἅλω· καὶ ἐξελεύσεται ἐκ τοῦ ἔθνους ἐκείνου ἅγια ἁγίων'. XXX. ἅγια οὖν μέρη ὑπάρχοντες ποιήσωμεν τὰ τοῦ ἁγιασμοῦ πάντα, φεύγοντες καταλαλιὰς μιαρὰς καὶ ἀνάγνους συμπλοκάς, μέθας τε καὶ νεωτερισμοὺς καὶ βδελυκτὰς ἐπιθυμίας, μυσαράν τε μοιχείαν, καὶ βδελυκτὴν ὑπερηφανίαν,

τῆς θαλάσσης, ἐκεῖ ἡ δεξιά σου, ἐὰν καταβῶ εἰς ἀβύσσους, ἐκεῖ τὸ πνεῦμά σου.

XXVIII. 1. ἐκεῖ εἶ I et Bryen., ει εκει A et edd. priores. 2. εκει η δεξια σου A et edd., etiam Bryen. (cf. LXX), σὺ ἐκεῖ εἶ I. 3. ποῦ I et Bryen. (etiam Clericus in ed. II), ποι A et edd. priores (excepto Clerico in ed. II.). 4. ποῦ A. I et edd. fere omnes, ποῖ Hg[1]., Laur. — τις I, Bryen., om. A et edd. priores. — παντα I, τα παντα A et edd., etiam Bryen.

XXIX. 6. ἐπιεικῆ I et edd., επιεικην A. 7. 8. ος ἐκλογῆς μέρος ἡμᾶς ἐποίησεν ἑαυτῷ I et Bryen., ος εκλογης μερος εποιησεν εαυτω A et edd. plerique, ὅς ἡμᾶς ἐκλογῆς κτλ. coniecerunt Iun., Fell., Colomes., Cotel., ὃς ἡμᾶς (vel τὰ ἔθνη) κτλ. Bois., Wott., οὓς ἐκλογῆς Davis., Schoenem., Laur. 8. διεμέριζεν (cf. LXX) A. I, Wott. et seqq. edd., διεμέρισεν Iun. et seqq. edd. 9. διέσπειρεν A. I, Wott. et seqq. edd., δὲ ἔσπειρεν Iun. et seqq. edd. 9. 10. κατὰ ἀριθμὸν ἀγγέλων θεοῦ. ita LXX. cod. Al. (secunda manu) et Vat. verterunt לְמִסְפַּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל. hanc versionem testantur Philo de poster. Caini §. 25 p. 241, de plantat. Noë §. 14 p. 338, Clem. Recogn. II, 39. 42, Irenaeus adv. haer. III, 12, 8, Hieronymus in Mich. II, 6 (Opp. VI, 500). eandem interpretationem (κατὰ ἀριθμοὺς υἱῶν Ἰσραήλ, cf. Clem. Hom. XVIII, 4) defendit Iustinus Martyr Dial. c. Tr. Iud. c. 131. p. 360. cf. quae hac de re iam disserui (apostol. Väter p. 64. not. 9). αριθον A. 11—14. Ἰδοὺ—ἅγια ἁγίων. cf. Deut. IV, 34 LXX: εἰ ἐπείρασεν ὁ θεὸς εἰσελθὼν λαβεῖν ἑαυτῷ ἔθνος ἐκ μέσου ἔθνους ἐν πειρασμῷ καὶ ἐν σημείοις καὶ ἐν τέρασι καὶ ἐν πολέμῳ κτλ. Num. XVIII, 27 LXX. cod. Al.: καὶ λογισθήσεται ὑμῖν τὰ ἀφαιρέματα ὑμῶν ὡς σῖτος ἀφ' ἅλωνος καὶ ὡς (ὡς om. Vat.) ἀφαίρεμα ἀπὸ ληνοῦ. II Paralip. XXXI, 14: δοῦναι τὰς ἀπαρχὰς κυρίου καὶ τὰ ἅγια τῶν ἁγίων. etiam Dan. IX, 24. LXX: εὐφρᾶναι ἅγιον ἁγίων.

XXX. 14. ἅγια οὖν μέρη I et Bryen., αγιουν (ἁγίου οὖν) μερις A, Iun., Wott. (in notis), Iac., Laur., Lightf., Gebh. al., ἁγίων μερὶς Hg[1]., ἅγιον μέρος coniecit M. Schmidt. 15. μιαρὰς καὶ I, μιαρας τε και A et edd., etiam Bryen. 16. ἀνάγνους I, Iun. (ad oram) et seqq. edd., Bryen., αγνους A., λαγνους (cf. Clem. Al. Paedag. II, 10, 85 p. 222) Colomes., Laur., Hg[1]., Lightf., Gebh. 17. μυσαράν τε I et Bryen., μυσεραν A et priores edd. (etiam μυσαρὰν). — μοιχιαν A. — καὶ I et Bryen.. om. A et priores edd.

(Prov. III, 34. Iac. IV, 6. 1 Petr. V, 6.) Ὁ θεὸς γάρ, φησίν, ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν. κολληθῶμεν οὖν ἐκείνοις, οἷς ἡ χάρις τοῦ θεοῦ δέδοται· ἐνδυσώμεθα τὴν ὁμόνοιαν ταπεινοφρονοῦντες, ἐγκρατευόμενοι, ἀπὸ παντὸς ψιθυρισμοῦ καὶ καταλαλιᾶς πόρρω ἑαυτοὺς ποιοῦντες, ἔργοις δικαιούμενοι, μὴ λόγοις. (Iob. XI, 2. 3.) λέγει γάρ, Ὁ τὰ πολλὰ λέγων καὶ ἀντακούσεται· ἢ ὁ εὔλαλος οἴεται εἶναι δίκαιος; εὐλογημένος γεννητὸς γυναικὸς ὀλιγόβιος. μὴ πολὺς ἐν ῥήμασι γίνου. ὁ ἔπαινος ὑμῶν ἔστω ἐν τῷ θεῷ, καὶ μὴ ἐξ αὐτῶν· αὐτεπαινέτους γὰρ μισεῖ ὁ θεός. ἡ μαρτυρία τῆς πράξεως ὑμῶν διδόσθω ὑπ᾽ ἄλλων, καθὼς ἐδόθη τοῖς πατράσιν ἡμῶν τοῖς δικαίοις. θράσος καὶ αὐθάδεια καὶ τόλμα τοῖς κατηραμένοις, ἐπιείκεια καὶ ταπεινοφροσύνη καὶ πραότης παρὰ τοῖς ηὐλογημένοις ὑπὸ τοῦ θεοῦ.

XXXI. Κολληθῶμεν οὖν τῇ εὐλογίᾳ αὐτοῦ καὶ ἴδωμεν, τίνες αἱ ὁδοὶ τῆς εὐλογίας. ἀνατυλίξωμεν τὰ ἀπ᾽ ἀρχῆς γενόμενα. τίνος (Gen. XXII.) χάριν ηὐλογήθη ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἀβραάμ; οὐχὶ δικαιοσύνην καὶ ἀλήθειαν διὰ πίστεως ποιήσας; Ἰσαὰκ μετὰ πεποιθήσεως γινώσκων τὸ μέλλον ἡδέως προσήγετο θυσία. (Gen. XXVIII. XXXI.) Ἰακὼβ μετὰ ταπεινοφροσύνης ἐξεχώρησε τῆς γῆς αὐτοῦ δι᾽ ἀδελφὸν καὶ ἐπορεύθη πρὸς Λαβὰν καὶ ἐδούλευσε, καὶ ἐδόθη αὐτῷ τὸ δωδεκάσκηπτρον

XXX. 1. 2. Ὁ θεὸς—χάριν. Prov. III, 34. κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν (cf. XXIX, 23). Iac. IV, 6. διὸ λέγει Ὁ θεος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσιν χάριν. 1 Petr. V, 5. ὅτι ὁ θεὸς ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσιν χάριν. Clemens Alex. Strom. IV, 17, 108. p. 611 (v. supra ad c. 17 p. 22, 5—11) θεὸς γὰρ ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν. 1. Ὁ θεὸς I et Bryen., θς̄ (θεὸς) A et priores edd. 1. 2. διδωσιν A. 2. τοῦ θεοῦ I et Bryen., απο του θῡ (θεοῦ) A et edd. plerique, ὑπὸ τοῦ θεοῦ suadente M. Schmidt Hg¹. 3. 4. ἐγκρατευόμενοι A. I et edd., καὶ ἐγκρ. mallent Iun. et Fell. 5. μὴ I, και μη A et edd., etiam Bryen. 6. η (ἢ) A et edd., etiam Bryen., εἰ I. 6. 7. ευλογημενος (cf. LXX) A et edd. omnes, etiam Bryen., om. I. 7. γεννητὸς A. I et plerique edd., γενητὸς Colom., Cotel., Russ. — ρημασιν A. 8. ὑμῶν I, ημων A et edd. omnes, etiam Bryen. — ἐν τῷ θεῷ I et Bryen., εν θω̄ (θεῷ) A et edd., ἐκ θεοῦ maluerunt Iun., Wott., Gall. — αὐτῶν I, Gebh., αὑτῶν plerique edd., etiam Bryen., 9. τῆς πράξεως I, της αγαθης πραξεως A et edd. omnes, etiam Bryen. — ὑμῶν I, ημων A et omnes edd., etiam Bryen. 10. ἐδόθη I et edd., εδεηθη A. 11. τοῖς κατηραμένοις I et Bryen., τοις κατηραμενοις υπο του θῡ (θεοῦ) A et edd. priores, παρὰ praemittere voluerunt Iun. et Bois. 12. πραότης I, πραυτης A et edd. omnes, etiam Bryen. — ηὐλογημένοις A I, Hg¹. et seqq. edd., εὐλογημένοις edd. priores.

XXXI. 15. ηὐλογήθη A I, Wott., Iac., Hg¹. et seqq. edd., εὐλογήθη cett. edd. 16. δια πιστεως A et omnes edd., etiam Bryen., om. I, sed cf. p. 37, 13. 16. 17. πεποιθήσ[εως γινώ]σκων A. 17. ἡδέως προσήγετο I et Bryen., ηδε[ως προσηγε]το A, ἡδέ[ως ἐγένε]το edd. priores. 17. 18. ταπεινοφρ[οσυνης] εξεχωρησεν A. 18. τῆς γῆς αὐτοῦ δι᾽ ἀδελφόν I et Bryen., της γης αυ[του δι αδελ]φον A, Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., τῆς γῆς αὐ[τοῦ φεύγων ἀδελ]φόν Iun. et seqq. edd., etiam Wott. 18. 19. προς [λαβαν] A., iam ab Iunio recte suppletus. 19. εδουλευσεν A. — εδο[θη αυτω] A.

τοῦ Ἰσραήλ. XXXII. ὃ ἄν τις καθ' ἓν ἕκαστον εἰλικρινῶς κατανοήσῃ, ἐπιγνώσεται μεγαλεῖα τῶν ὑπ' αὐτοῦ δεδομένων δωρεῶν. ἐξ αὐτοῦ γὰρ οἱ ἱερεῖς καὶ Λευῖται πάντες οἱ λειτουργοῦντες τῷ θυσιαστηρίῳ τοῦ θεοῦ· ἐξ αὐτοῦ ὁ κύριος Ἰησοῦς τὸ κατὰ σάρκα· Rom. IX, 5. ἐξ αὐτοῦ βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες καὶ ἡγούμενοι κατὰ τὸν Ἰούδαν. τά τε λοιπὰ σκῆπτρα οὐκ ἐν μικρᾷ τάξει ὑπάρχουσιν, ὡς ἐπαγγειλαμένου θεοῦ ὅτι „ἔσται τὸ σπέρμα σου ὡς οἱ ἀστέρες τοῦ Gen. XXII, 17. οὐρανοῦ". πάντες οὖν ἐδοξάσθησαν καὶ ἐμεγαλύνθησαν, οὐ δι' αὐτῶν ἢ τῶν ἔργων αὐτῶν ἢ τῆς δικαιοπραγίας ἧς κατειργάσαντο, ἀλλὰ διὰ τοῦ θελήματος αὐτοῦ. καὶ ἡμεῖς οὖν διὰ θελήματος αὐτοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ κληθέντες οὐ δι' ἑαυτῶν δικαιούμεθα, οὐδὲ διὰ τῆς ἡμετέρας σοφίας ἢ συνέσεως ἢ εὐσεβείας ἢ ἔργων ὧν κατειργασάμεθα ἐν ὁσιότητι καρδίας, ἀλλὰ διὰ τῆς πίστεως, δι' ἧς ἅπαντας τοὺς ἀπ' αἰῶνος ὁ παντοκράτωρ θεὸς ἐδικαίωσεν· ᾧ ἔστω ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

XXXIII. Τί οὖν ἐροῦμεν, ἀγαπητοί; ἀργήσωμεν ἀπὸ τῆς ἀγαθοποιΐας, καταλίπωμεν τὴν ἀγάπην; μηθαμῶς τοῦτο ἐάσαι ὁ δεσπότης ἐφ' ἡμῖν γενηθῆναι· ἀλλὰ σπεύσωμεν μετὰ

XXXI. 1. του [ισλ] A.

XXXII. 1. ὃ ἄν τις I et Bryen., [ο αν]τις A, [εἴ]τις Iun. et seqq. edd., etiam Wott., Iac., Hg¹., Laur., [ἐάν] τις Lightf., Tischdf., Gebh. — ιλικρινως A. 2. μεγαλεῖα I, [με]γαλια A, [τὰ με]γαλεῖα Iun. et omnes edd., τὰ μεγαλεῖα etiam Bryen. — δεδομε[νων] δωραιων A. 3. αὐτοῦ (cf. l. 4. 5) emend. Iun., Wott., Hef., Dress., Hg¹., Laur.. Lightf. Gebh., Bryen., αὐτῶν A. I, Iac. al. — οἱ ἱερεῖς I et Bryen., ιερει[ς] A et edd. priores, ἱερεῖ[ς τε] Tischdf., Lightf., Gebh. — λιτουργ[ουν]τες A. 6. τά τε I et Bryen., τα δε A et priores edd. — σκῆπτρα I, σκηπτρα αυτου A et edd. omnes, etiam Bryen. — τάξει I et Bryen., δοξη A et priores edd. 7. θεοῦ I, του θυ (θεοῦ) A et edd. omnes, etiam Bryen. 8. 9. δι' αὐτῶν Hg¹ 10. 11. και υμεις ουν δια του θεληματος αυτου A, om. I (propter homoeoteleuton). 12. ἡμετέρας I et edd., ημερας A. 14. ἅπαντας τοὺς I, παντας του A et nonnulli edd., πάντας τοὺς Iun., Colom., Lightf., Bryen., πάντας τοὺς πιστοὺς Laur. (in: Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863 p. 423) voc. του glossema esse suspicatus ad ἀπ' αἰῶνος, i. e. ἀπὸ τοῦ αἰῶνος, πάντας που M. Schmidt, Hg¹., Gebh. 15. ἡ δόξα A. I, Wott. et seqq. edd. — των αιωνων A et edd. omnes, om. I,

XXXIII. 16. Iacobs.: „In codice quodam bibliothecae Vaticanae, e quo Leontii et Ioannis sacrarum rerum librum edidit, Maius huius capitis partem exstare testatur, Scriptt. vett. nov. collect. Tom. VII. p. 84. equidem satis mirari non possum, quid causae fuerit, quare vir ille doctissimus totum non exscripserit nobis locum, praesertim quum lectione a textu Cotelerii nec non a Damasceni parall. variare fassus sit. hunc codicem Dresselius non poterat reperire". Ado. Harnack: „Virum summe severendum Vercellone (†), qui rogatu Dresselii schedulas Angeli Maii summa cum diligentia perquisivit, nihil de hoc capite invenisse, Dresselius mecum Romae mens. April. ann. 1874 communicavit". — ἐροῦμεν, ἀγαπητοί I, ποιησωμεν αδελφοι A et edd. omnes, etiam Bryen. (ἴσ. ποιήσομεν ad oram Iun.). — ἀργήσωμεν A, coniecit Cotel., ed. Wotton. et seqq. edd., ἀργήσομεν I, ἀργάσωμεν(ἴσ.ἀργήσομεν) Iun. et seqq. edd. 17. καταλιπομεν I, και εγκαταλειπωμεν A et omnes edd., etiam Bryen. μηθαμῶς A I, Iac. et seqq. edd., μηδαμῶς edd. priores. 18. γενηθῆ-

*ἐκτενείας καὶ προθυμίας πᾶν ἔργον ἀγαθὸν ἐπιτελεῖν. αὐτὸς γὰρ ὁ
δημιουργὸς καὶ δεσπότης τῶν ἁπάντων ἐπὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ ἀγάλ-
λεται. τῷ γὰρ παμμεγεθεστάτῳ αὐτοῦ κράτει οὐρανοὺς ἐστήρισε
καὶ τῇ ἀκαταλήπτῳ αὐτοῦ συνέσει διεκόσμησεν αὐτούς· γῆν τε
διεχώρισεν ἀπὸ τοῦ περιέχοντος αὐτὴν ὕδατος καὶ ἵδρασεν ἐπὶ
τὸν ἀσφαλῆ τοῦ ἰδίου βουλήματος θεμέλιον· τά τε ἐν αὐτῇ ζῶα
φοιτῶντα τῇ ἑαυτοῦ διατάξει ἐκέλευσεν εἶναι· θάλασσαν καὶ τὰ ἐν
αὐτῇ ζῶα προετοιμάσας ἐνέκλεισε τῇ ἑαυτοῦ δυνάμει. ἐπὶ πᾶσι
τὸ ἐξοχώτατον καὶ παμμεγεθέστατον κατὰ διάνοιαν, ἄνθρωπον
ταῖς ἱεραῖς καὶ ἀμώμοις χερσὶν ἔπλασε, τῆς ἑαυτοῦ εἰκόνος χαρα-*
Gen. I. 26. *κτῆρα. οὕτω γάρ φησιν ὁ θεός ,Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα
καὶ καθ' ὁμοίωσιν ἡμετέραν· καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον,
ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς'. ταῦτα οὖν πάντα τελειώσας*
Gen. I, 28. *ἐπῄνεσεν αὐτὰ καὶ ηὐλόγησε καὶ εἶπεν ,Αὐξάνεσθε καὶ πληθύ-*

ναι I, Schoenem., Laur., *γε γενηθηναι* A (cf. I c. 23 p. 29, 16) et edd. reliqui, etiam Bryen. XXXIII. 1. *εκτενια*[*ς*] A. — *αγαθ*[*ον*] A. 1—15. *αὐτὸς—πληθύνεσθε.* Ioannes Damasc. sacr. parall. l. I. *α.* §, 8 (Opp. ed. Le Quien, Paris. 1712. II, 310): *Κλήμεντος Ῥώμης· αὐτὸς ὁ δημιουργὸς καὶ δεσπότης τῶν ἁπάντων ἐπὶ τοῖς ἔργοις αὐτοῦ ἀγάλλεται· τῷ γὰρ παμμεγεστάτῳ αὐτοῦ κράτει οὐρανοὺς ἐστήριξεν καὶ τῇ ἀκαταλήπτῳ αὐτοῦ συνέσει διεκόσμησεν αὐτούς* (*καὶ τ. ἀκ. α. σ. διεκ. αὐτούς* om. Wotton. et Iacobs.), *γῆν δὲ ἐχώρισεν ἀπὸ τοῦ περιέχοντος αὐτὴν ὕδατος καὶ ἥδρασεν ἐπὶ τὸν ασφαλῆ τοῦ ἰδίου θελήματος θεμέλιον. ἐπὶ τουτοις τὸν ἐξοχώτατον καὶ παμμεγέθη ἄνθρωπον ταῖς ἰδίαις αὐτοῦ καὶ ἀμώμοις χερσὶν ἔπλασεν, τῆς ἑαυτοῦ εἰκόνος χαρακτῆρα. οὕτως γάρ φησιν ὁ θεός Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν· καὶ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς. ταῦτα οὖν πάντα τελειώσας ἐποίησεν αὐτὰ καὶ ηὐλόγησε καὶ εἶπεν Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε.* 2. *δ*[*εσπο*]*της* A. — *ερ*[*γοις*] A. 2. 3. *ἀγάλλεται* I (cf. Ioan. Dam.) et Bryen., *αγαλλιαται* A et edd. priores. 3. *ἐστήρισεν* A I (cf. c. 13 p. 17, 6. c. 18 p. 24, 7), Wott., Gall., Iac., Hef., Dress., Laur., Lightf., Gebh., *ἐστήριξεν* Ioan. Dam., Hg[1]., Bryen. 4. *καὶ τῇ* A, Ioan. Dam. et edd. priores, *καὶ ἐν τῇ* I et Bryen. — *συνέσει διεκόσμησεν* I (cf. Ioan. Dam.), Mill., Wott., Coust., Gall., Iac., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *συ*[*νεσει διεκοσ*]*μησεν* A, *σ*[*οφίᾳ ἐκό*]*σμησεν* Iun. et seqq. edd. 5. *διεχώρισεν* (cf. Gen. I, 4. 6. 7. 14. 18) Wott. et seqq. edd., [*διεχω*]*ρισεν* A, [*διεμέ*]*ρισεν* Iun. et seqq. edd., [*ἐχώ*]*ρισεν* c. Ioan. Dam. Coust. — *περιεχον*[*τος αυ*]*την* A. 5. 6. *ἐπὶ τὸν* I (cf. Ioan. Dam.), [*επι το*]*ν* A, Wott. et seqq. edd., [*ὡς πύργ*]*ον* Iun. et seqq. edd. 6. *βου*[*λημα*]*τος* A. — *εν α*[*υτη ζ*]*ωα* A. 7. *εαυτου* A et edd. omnes, *ἑαυτῶν* I. — *διατάξει* I, Lightf., Gebh., Bryen., [*δια*]*ταξει* A, [*συν*]*τάξει* Iun. [*προστα*]*ξει* Wott. et seqq. edd., [*συντά*]*ξει* Tischdf., Laur. — *εἶναι* A. I et edd., *ἐνεῖναι* vel *ἰέναι* coniecerat M. Schmidt. — *θάλασσαν καὶ* I, Tischdf., Laur., Gebh., *θαλασ*[*σαν κ*]*αι* A, *θαλασ*[*σάν τε κ*]*αὶ* Iun. et plerique edd., etiam Bryen. 8. *προετοιμάσας* I, *προδημι*[*ουργη*]*σας* A, Iun. et omnes edd., etiam Bryen. — *ενεκλισεν* A. — [*δυ*]*ναμει* A. — *πασιν* A. 9. *παμμεγεθέστατον* I, *παμμεγεθες* A et edd., etiam Bryen. 10. *ἱεραῖς* A I et edd., *ἰδίαις αὐτοῦ* Ioan. Dam. — *επλασεν* A. 11. *ουτως* A, Wott. et seqq. edd., *οὕτω* (I?) Iun. et seqq. edd. 14. *ἐπῄνεσεν* A. I et edd., *ἐποίησεν* Ioan. Dam. — *ηυλογησεν* A. I (*ηὐλογησε*) et plerique edd., *εὐλόγησεν* Fell. et Colom. 14—p. 39, 1. *αυξανεσθαι και πληθυνεσθαι* A.

νεσθε‘. ἴδωμεν ὅτι ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς πάντες ἐκοσμήθησαν οἱ δί-
καιοι. καὶ αὐτὸς δὲ ὁ κύριος ἔργοις ἀγαθοῖς ἑαυτὸν κοσμήσας
ἐχάρη. ἔχοντες οὖν τοῦτον τὸν ὑπογραμμὸν ἀόκνως προσέλθωμεν
τῷ θελήματι αὐτοῦ καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος ἡμῶν ἐργασώμεθα
ἔργον δικαιοσύνης.

XXXIV. Ὁ ἀγαθὸς ἐργάτης μετὰ παρρησίας λαμβάνει τὸν
ἄρτον τοῦ ἔργου αὐτοῦ· ὁ νωθρὸς καὶ παρειμένος οὐκ ἀντοφθαλ-
μεῖ τῷ ἐργοπαρέκτῃ αὐτοῦ. δέον οὖν ἐστὶ προθύμους ἡμᾶς εἶναι
εἰς ἀγαθοποιίαν, ἐξ αὐτοῦ γάρ ἐστι τὰ πάντα. προλέγει γὰρ ἡμῖν
‚Ἰδοὺ κύριος καὶ ὁ μισθὸς αὐτοῦ πρὸ προσώπου αὐτοῦ, ἀπο- Ies. XL, 10.
δοῦναι ἑκάστῳ κατὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ‘. προτρέπεται οὖν ἡμᾶς πι-
στεύοντας ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ἐπ᾽ αὐτῷ μὴ ἀργοὺς μηδὲ πα-
ρειμένους εἶναι ἐπὶ πᾶν ἔργον ἀγαθόν. τὸ καύχημα ἡμῶν καὶ ἡ
παρρησία ἔστω ἐν αὐτῷ· ὑποτασσώμεθα τῷ θελήματι αὐτοῦ·
κατανοήσωμεν τὸ πᾶν πλῆθος τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ, πῶς τῷ θε-
λήματι αὐτοῦ λειτουργοῦσι παρεστῶτες. λέγει γὰρ ἡ γραφή ‚Μυ- Dan. VII, 10.
ρίαι μυριάδες παρειστήκεισαν αὐτῷ, καὶ χίλιαι χιλιάδες ἐλειτούρ-
γουν αὐτῷ καὶ ἐκέκραγον Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος κύριος Σαβαώθ, Ies. VI, 3.
πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ‘. καὶ ἡμεῖς οὖν ἐν ὁμονοίᾳ
ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναχθέντες τῇ συνειδήσει ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος βοή-
σωμεν πρὸς αὐτὸν ἐκτενῶς εἰς τὸ μετόχους ἡμᾶς γενέσθαι τῶν
μεγάλων καὶ ἐνδόξων ἐπαγγελιῶν αὐτοῦ. λέγει γάρ ‚Ὀφθαλμὸς 1 Cor. II, 9.

XXXIII. 1. *ἴδωμεν* A, I et edd. priores, *εἴδομεν* coniecerunt Iun., Fell., Colom., ed. Lightf., Gebh., Bryen. — *ὅτι ἐν* I, Lightf., Gebh., Bryen., *οτι το εν* A, *ὅτι τοῖς* coniecerunt Iun., Fell., Colom., *ὅτι τε ἐν* Birr., Hef., Dress., Lipsius l. l. p. 60, *τί τὸ δέον* Davis., *ὅτι τὸ λεγόμενον ἐν* M. Schmidt, Hg[1]. — *ἔργοις* I et edd. omnes, *εγγοις* A. 2. *δὲ* I et Bryen., *ουν* A et priores edd. — *ἀγαθοῖς* I et Bryen., om. A et priores edd. 4. *καὶ* I et Bryen., iam coniecit Bois., non improbante Wottono, om. A et priores edd. — *τῆς* I et Bryen., om. A et priores edd.

XXXIV. 8. *εστιν* A. 9. *εστιν* A. 10. 11. *Ἰδοὺ—κατὰ τὸ ἔργον αὐτοῦ.* Ies. XL, 10. LXX. cod. Al.: *ἰδοὺ κύριος* (Vat. add. *κύριος*) *μετὰ ἰσχύος ἔρχεται, καὶ ὁ βραχίων αὐτοῦ* (*αὐτοῦ* om. Vat.) *μετὰ κυρίας· ἰδοὺ ὁ μισθὸς αυτοῦ μετ᾽ αὐτοῦ, καὶ τὸ ἔργον ἐναντίον αὐτοῦ.* LXII, 11: *ἰδού σοι* (*σοι* om. Vat.) *ὁ σωτὴρ παραγίνεται.* (*παραγέγονεν* Vat.), *ἔχων τὸν ἑαυτοῦ μισθὸν μετ᾽ αὐτοῦ, καὶ τὸ ἔργον* (*αὐτοῦ* add. Vat.) *πρὸ προσώπου αυτοῦ.* Apocal. Ioan. XXII, 12: *ἰδοὺ ἔρχομαι ταχύ, καὶ ὁ μισθός μου μετ᾽ ἐμοῦ, ἀποδοῦναι ἑκάστῳ, ὡς τὸ ἔργον ἐστὶν αὐτοῦ.* cf. etiam Barnab. epi. c. XXI. p. 61, 9. 10. et Clementem Alex. Strom. IV, 22, 137 p. 625, qui Clementem Rom. sequitur. 10. *κύριος* I et Bryen., *ο κ̅ς̅* (*κύριος*) A et edd. priores. 11. *προτρεπετε* A. 11. 12. *πιστεύοντας* I et Bryen., om. A et priores edd. 12. *ἐπ᾽ αὐτῷ* A. I. et plerique edd., deficiente voc. *πιστεύοντας* coniecerunt *ἐπ᾽ αὐτὸ* Iun., Fell., Colom., *ἐπὶ τὸ* Davis., *ἐπ᾽ αὐτὸ τὸ* M. Schmidt, Hg[1]. — *μηδὲ* I et Bryen. (iam coniecerat Lightf.), *μητε* A et priores edd. 16. *λιτουργουσιν* A. 17. *παρειστήκεισαν* I et Bryen., *παρεστηκεισαν* A et priores edd. 19. *γῆ* (cf. LXX) I, *κτισις* A et edd. omnes, etiam Bryen. 22. *οφθαλμος* A et edd., etiam Bryen., *ἃ ὀφθαλμὸς* (cf. 1 Cor. II, 9) I.

οὐκ εἶδε, καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ὅσα ἡτοίμασε κύριος τοῖς ὑπομένουσιν αὐτόν'.

XXXV. Ὡς μακάρια καὶ θαυμαστὰ τὰ δῶρα τοῦ θεοῦ, ἀγαπητοί. ζωὴ ἐν ἀθανασίᾳ, λαμπρότης ἐν δικαιοσύνῃ, ἀλήθεια ἐν παρρησίᾳ, πίστις ἐν πεποιθήσει, ἐγκράτεια ἐν ἁγιασμῷ· καὶ ταῦτα ὑποπίπτει πάντα ὑπὸ τὴν διάνοιαν ἡμῶν. τίνα οὖν ἄρα ἐστὶ τὰ ἑτοιμαζόμενα τοῖς ὑπομένουσιν; ὁ δημιουργὸς τῶν αἰώνων καὶ πατὴρ πανάγιος, αὐτὸς γινώσκει τὴν ποσότητα καὶ τὴν καλλονὴν αὐτῶν. ἡμεῖς οὖν ἀγωνισώμεθα εὑρεθῆναι ἐν τῷ ἀριθμῷ τῶν ὑπομενόντων αὐτόν, ὅπως μεταλάβωμεν τῶν δωρεῶν τῶν ἐπηγγελμένων. πῶς δὲ ἔσται τοῦτο, ἀγαπητοί; ἐὰν ἐστηριγμένη ᾖ ἡ διάνοια ἡμῶν πιστῶς πρὸς τὸν θεόν, ἐὰν ἐκζητήσωμεν τὰ ἀγαθὰ καὶ εὐάρεστα αὐτῷ καὶ εὐπρόσδεκτα, ἐὰν ἐπιτελέσωμεν τὰ ἀνήκοντα τῇ ἀμώμῳ βουλήσει αὐτοῦ καὶ ἀκολουθήσωμεν τῇ ὁδῷ τῆς ἀληθείας, ἀπορρίψαντες ἀφ' ἑαυτῶν πᾶσαν ἀδικίαν καὶ πονηρίαν, πλεονεξίαν, ἔρεις, κακοηθείας τε καὶ δόλους, ψιθυρισμούς τε καὶ καταλαλιάς, θεοστυγίαν, ὑπερηφανίαν τε καὶ ἀλαζονείαν, κενοδο-
Rom. I, 32. ξίαν τε καὶ ἀφιλοξενίαν. ταῦτα γὰρ οἱ πράσσοντες στυγητοὶ τῷ

XXXIV. 1. *ειδεν* A. — *ηκουσεν* A. 2. *ἡτοίμασε* I, Bryen., *ητοιμασεν* A, Wott. et seqq. edd., *ἑτοίμασεν* Iun. et seqq. edd. — *κύριος* I et Bryen., om. A et priores edd. — *υπομενουσιν* A et edd. omnes, etiam Bryen. propter c. 35 l. 7. 9. 10., cf. Martyr. Polyc. c. 2, *ἀγαπῶσιν* (cf. 1 Cor. II, 9) I. Paulum haec ex Eliae Apocalypsi desumpsisse retulit Origenes ad Matth. XXVII, 9 (Opp. III, 916), Hieronymus (Epi. 57 ad Pammachium, Opp. I, 314, ad Ies. LXIV, 4. 5, Opp. IV, 750 sq.) e Ies. LXIV, 4. ipsum fortem invenisse mihi videor in 4 Ezr. X, 35. 38, quae graece restitui: *ὅτι εἶδον ἃ οὐκ ᾔδειν, καὶ ἀκούω ἃ οὐκ οἶδα. ἦ ἄρα ὁ νοῦς μου ἀπατᾶται, καὶ ἡ ψυχή μου ἐνυπνιάζεται.* 55. 56 (*ἴδε*) *ὅσον ἐγχωρεῖ σοι τῇ ὁράσει τῶν ὀφθαλμῶν ἰδεῖν, καὶ μετὰ ταῦτα ἀκούσῃ, ὅσον χωρεῖ ἡ ἀκοὴ τῶν ὤτων σου ἀκούειν.* cf. librum meum. Messias Iudaeorum, Lips. 1869, p. LXV sq.

XXXV. 5. *εγκρατια* A. 6. *ὑποπίπτει* I et Bryen., *υπεπιπτεν* A et priores edd. — *εστιν* A. 7. 8. *ὁ δημιουργος τῶν αἰώνων καὶ πατὴρ πανάγιος* I et Bryen., *ο δημιουργος και πατηρ των αιωνων ο παναγιος* A et edd. priores. 10. *αυτον* (cf. c. 34 p. 40, 2) A et edd. omnes, etiam Bryen., om. I. 10. 11. *τῶν δωρεῶν τῶν ἐπηγγελμένων* I, *των επηγγελμενων δωραιων* A et edd. omnes (*δωρεῶν*), etiam Bryen. 11. *η* (*ᾖ*) A et edd., om I. — *ἡ διάνοια* A I, Wott. et seqq. edd., *διάνοια* Iun. et seqq. edd. 12. *πιστῶς* I, Hg^1., Bryen., *πιστεως* A, Dress., Lipsius l. l. p. 65, *διὰ πίστεως* coniecerunt Iun., Fell., Cotel., Colom., Wott. (vel *πίστει*), Coust., Schoenem., Hornem., Laur., Lightf., Gebh. — *ἐκζητήσωμεν* I et Bryen., *εκζητωμεν* A et priores edd. 12. 13. *τὰ ἀγαθὰ καὶ εὐάρεστα αὐτῷ καὶ εὐπρόσδεκτα* I et Bryen., *τα ευαρεστα και ευπροσδεκτα αυτω* A et priores edd. 13. *ἐπιτελέσωμεν* A. I et meliores edd., *ἀποτελέσωμεν* nonnulli edd. 15. *πονηρίαν* I, *ανομιαν* A et edd. omnes, etiam Bryen. 16. *πλεονεξιαν* A et omnes edd. (etiam Bryen.), om. I. 17. *καταλιλιας* A. — *αλαζονιᾱ* A. 17. 18. *κενοδοξίαν* (cf. Philipp. II, 3, Ignat. ad Magnes. 1, ad Philad. 1) A. I et edd. plerique, *καινοδοξίαν* coniecerunt Birr., Gall. 18. *ἀφιλοξενίαν* A, Mill. (ad Rom. I, 31), Colom. (vel *φιλοξενίαν*), Cotel. (ut Colom.), Wott., Iac., Lightf., Gebh., Lipsius l. l. p. 87, Bryen., *φιλοξενιαν* A, *φιλοτιμίαν* coniecerunt Iun., Fell., *φιλοδοξίαν* Birr., *φιλοξενίαν* Hornem.

θεῷ ὑπάρχουσιν· οὐ μόνον δὲ οἱ πράσσοντες αὐτά, ἀλλὰ καὶ οἱ συνευδοκοῦντες αὐτοῖς. λέγει γὰρ ἡ γραφή ‚Τῷ δὲ ἁμαρτωλῷ εἶπεν ὁ θεός Ἱνατί σὺ ἐκδιηγῇ τὰ δικαιώματά μου καὶ ἀναλαμβάνεις Ps. L, 16—23. *τὴν διαθήκην μου διὰ στόματός σου; σὺ δὲ ἐμίσησας παιδείαν καὶ ἐξέβαλες τοὺς λόγους μου εἰς τὰ ὀπίσω· εἰ ἐθεώρεις κλέπτην, συνέτρεχες αὐτῷ καὶ μετὰ μοιχῶν τὴν μερίδα σου ἐτίθεις· τὸ στόμα σου ἐπλεόνασε κακίαν, καὶ ἡ γλῶσσά σου περιέπλεκε δολιότητα· καθήμενος κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ σου κατελάλεις καὶ κατὰ τοῦ υἱοῦ τῆς μητρός σου ἐτίθεις σκάνδαλον. ταῦτα ἐποίησας, καὶ ἐσίγησα· ὑπέλαβες, ἄνομε, ὅτι ἔσομαί σοι ὅμοιος. ἐλέγξω σε καὶ παραστήσω κατὰ πρόσωπόν σου. σύνετε δὴ ταῦτα οἱ ἐπιλανθανόμενοι τοῦ θεοῦ, μήποτε ἁρπάσῃ ὡς λέων, καὶ μὴ ᾖ ὁ ῥυόμενος. θυσία αἰνέσεως δοξάσει με, καὶ ἐκεῖ ὁδὸς ἣν δείξω αὐτῷ τὸ σωτήριόν μου‘.* XXXVI. *αὕτη ἡ ὁδός, ἀγαπητοί, ἐν ᾗ εὕρομεν τὸ σωτήριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν ἀρχιερέα τῶν προσφορῶν* Hebr. VIII, 1—3. IV, 15. *ἡμῶν, τὸν προστάτην καὶ βοηθὸν τῆς ἀσθενείας ἡμῶν. διὰ τούτου ἀτενίζομεν εἰς τὰ ὕψη τῶν οὐρανῶν· διὰ τούτου ἐνοπτριζόμεθα τὴν ἄμωμον καὶ ὑπερτάτην ὄψιν αὐτοῦ· διὰ τούτου ἠνεῴχθησαν ἡμῶν οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς καρδίας· διὰ τούτου ἡ ἀσύνετος*

(in textu), *φιλονεικίαν* (cf. c. 45) Hg[1]., *φιλοφθονίαν* Laur.

XXXV. 1. *μόνον* I et edd., *μου* A. 3. *ἐκδιηγῇ* (cf. LXX. cod. Al.) I et Bryen., *διηγη* (cf. LXX. cod. Vat.) A et edd. priores. 4. *διὰ* (cf. LXX) I et Bryen., *επι* A et edd. priores. — *σου* I et edd., *μου* A (*σου* perperam Tischdf.). 4—13. *σὺ δὲ ἐμίσησας—καὶ μὴ ᾖ ῥυόμενος* A et edd., *καὶ ἐν τῷ τέλει* I. 5. *ἐξέβαλες* (cf. LXX) I, Iun. et plerique edd., *εξαβαλλες* A, *ἐξέβαλλες* Wott., Gall., Reithm., Laur., Lightf. 6. *αὐτῷ* (cf. LXX) A, Gall., Hornem., Iac. et seqq. edd., om. Iun., Wott. al. 7. *επλεονασεν* A. — *περιεπλεκεν* A. 7. 8. *δολιότητα* (cf. LXX) A, Wotton et seqq. edd., *δολιοτητας* Iun. et seqq. edd. 8. *ἀδελφοῦ* (cf. LXX) edd., *αδελφους* A. 10. *ἄνομε* (cf. Clem. Al. Strom. IV, 24, 155 p. 634) A (*ανομαι*), Wott., Iac. et seqq. edd., *ἀνομίαν* (cf. LXX et Clem. Al. Strom. VI, 14, 144 p. 798) Iun. et seqq. edd., *ανομε* etiam LXX. cod. ℵ*. 11. *παραστήσω* (cf. LXX) emendavi, *παραστησω σε* A et edd. 12. *ὡς λέων* (cf. Ps. VII, 3) A, desunt apud LXX. 13. *ἣν* (etiam in 45 codd. LXX) A. I et pleriqne edd., *ᾗ* (cf. LXX et Iustin. Dial. c. Tr. 22 p. 240) Lightf., fortasse recte. 14. *μου* (cf. Iustin. l. l.) I et Bryen., *του θυ* (*τοῦ θεοῦ*) A et edd. priores.

XXXVI. 15. 16. *Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν ἀρχιερέα τῶν προσφορῶν ἡμῶν, τὸν προστάτην καὶ βοηθὸν τῆς ἀσθενείας ἡμῶν.* cf. c. 61 *διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.* c. 64 (58) *διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.* Photius Bibl. cod. 126: *αἰτιάσαιτο δ' ἄν τις αὐτὸν* (Clementem) *ἐν ταύταις — — καὶ τρίτον· ὅτι ἀρχιερέα καὶ προστάτην τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξονομάζων οὐδὲ τὰς θεοπρεπεῖς καὶ ὑψηλοτέρας ἀφῆκε περὶ αὐτοῦ φωνάς.* 16. *ασθενιας* A. 17. *ἀτενίζομεν* I, Iun., Wott., Iac., Laur., Gebh., Bryen. al, *ατενισωμεν* A, Bois., Cotel., Coust., Russ., Hornem., Lightf., *ἠτενίσαμεν* (suadente M. Schmidt), Hg[1]. 17. 18. *ἐνοπτριζόμεθα* A. I, Wott. et seqq. edd., *ἐνοπτρισώμεθα* (*ἴσ. ἐνοπτριζόμεθα*) Iun. et seqq. edd. 18—p. 42, 4. *διὰ τούτου ἡ ἀσύνετος—γεύσασθαι.* Clemens Alex. Strom. IV, 17, 112 p. 613: *ὃ ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ*

καὶ ἐσκοτωμένη διάνοια ἡμῶν ἀναθάλλει εἰς τὸ θαυμαστὸν φῶς·
διὰ τούτου ἠθέλησεν ὁ δεσπότης τῆς ἀθανάτου γνώσεως ἡμᾶς
Hebr. I, 3. 4. γεύσασθαι· ὃς ὢν ἀπαύγασμα τῆς μεγαλωσύνης αὐτοῦ, τοσούτῳ
μείζων ἐστὶν ἀγγέλων, ὅσῳ διαφορώτερον κεκληρονόμηκεν ὄνομα.
Ps. CIV, 4. Hebr. I, 7. γέγραπται γὰρ οὕτως ,Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα,
καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ φλόγα πυρός‘. ἐπὶ δὲ τῷ υἱῷ αὐτοῦ
οὕτως εἶπεν ὁ δεσπότης, ,Υἱός μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά
Ps. II, 7. Hebr. I, 5. σε· αἴτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου
καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς‘. καὶ πάλιν λέγει
πρὸς αὐτόν ,Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου
Ps. CX, 1. Hebr. I, 13. ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου‘. τίνες οὖν οἱ ἐχθροί; οἱ φαῦλοι καὶ
ἀντιτασσόμενοι τῷ θελήματι αὐτοῦ.

XXXVII. Στρατευσώμεθα οὖν, ἄνδρες ἀδελφοί, μετὰ πάσης ἐκτενείας ἐν τοῖς ἀμώμοις προστάγμασιν αὐτοῦ· κατανοήσωμεν τοὺς στρατευομένους τοῖς ἡγουμένοις ἡμῶν, πῶς εὐτάκτως, πῶς ἑκτικῶς, πῶς ὑποτεταγμένως τελοῦσι τὰ διατασσόμενα. οὐ πάντες εἰσὶν ἔπαρχοι, οὐδὲ χιλίαρχοι, οὐδὲ ἑκατόνταρχοι, οὐδὲ πεντηκόνταρχοι, οὐδὲ τὸ καθεξῆς· ἀλλ' ἕκαστος ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι τὰ ἐπιτασσόμενα ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἡγουμένων ἐπιτελεῖ.

γέγραπται Διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ ἀσύνετος καὶ ἐσκοτισμένη διάνοια ἡμῶν ἀναθάλλει εἰς τὸ φῶς. διὰ τούτου ἠθέλησεν ὁ δεσπότης τῆς ἀθανάτου γνώσεως ἡμᾶς γεύσασθαι. — ηνεωχθησαν A et edd., ἀνεώχθησαν I.

XXXVI. 1. ἐσκοτωμένη A. I, Wott., Iac., Laur., Lightf., Gebh., Bryen. al., ἐσκοτισμένη Clem. Al., Iun., Hg¹. al. — θαυμαστὸν φῶς I (cf. Clem. Al.), θαυμαστον αυτου φως A et edd. omnes, etiam Bryen. 4. ὅσῳ I et edd., οσῶ (ὅσων) A. — κεκληρονόμηκεν ὄνομα I et Bryen., ονομα κεκληρονομηκεν A et priores edd. 6. φλόγα πυρός I, πυρος φλογα A et edd. omnes, etiam Bryen. — τῷ υἱῷ (cf. c. 18 p. 23, 1) A. I et edd., τοῦ υἱοῦ Bois. 9. κ[αι την κατα]σχεσιν A. — σου A I, Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd., ad oram Cotel. et Coust. — τ[ης γης] A. 10. προς αυ[τον καθου] A. — εως αν [θω τους] A. 11. υποποδιο[ν των πο]δων σου A. — οὖν A. I et plerique edd., om. Cotel. et Clericus. — ἐχθροὶ I, Iac. et seqq. edd., ε[χθροι] A., [ἐχθροὶ αὐτοῦ] Iun. et seqq. edd., [εχθροι χυ], ἐχθροὶ κυρίου Wott. 12. ἀντιτασσόμενοι τῷ θελήματι αὐτοῦ I, Lightf., Gebh., Bryen., αντιτασσ[ομενοι]τω θεληματι τω θελημα[τι αυτου] A., αντιτασσ[όμενοι τοῦ θεοῦ] τῷ θελήματι τὸ θέλημα [ἴδιον] Iun. et seqq. edd., ἀντιτάσσοντες αὐτῶν τὰ θελήματα τῷ θελήματι τοῦ θεοῦ coniecit Davis., ἀντιτασσόμενοι αὐτῶν τῷ θελήματι τῷ θελήματι τοῦ θεοῦ Birr., ἀντιτασσ[ομενοι] τῷ θελήματι [τοῦ] θεοῦ Wott., Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur.

XXXVII. 13. ανδ[ρες αδελ]φοι A. 14 ἐν τοῖς I, Iun. et omnes edd., [εν τοις] A., [ὑπὸ τοῖς] coniecerat Laur. in Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863. p. 423. — [αυτου] A. 15. ἡμῶν I et edd., η[μων] A, αὐτῶν mallent Fell. et Colom., sed Lipsius l. l. p. 155 monuit, epistulae auctorem tamquam civem Romanum locutum esse. 16. ἑκτικῶς I et Bryen., ενεκτ... (εὐεκτικῶς corr. in εὐείκτως?) A., εὐεκτ[ικῶς] Iun. et seqq. edd., εὐείκτω[ς] Iun., Fell., Colom. in margine, Mill., Iac., Hef., Reithm., Dress., Hg¹., Laur. Gebh., εὐεικτικ[ῶς] Lightf. — τελοῦσι I, επιτελ[ου]σιν A et edd., ἐπιτελοῦσι etiam Bryen. 19. επιτασσομενα A et edd., etiam Bryen., ὑποτασσόμενα I.

οἱ μεγάλοι δίχα τῶν μικρῶν οὐ δύνανται εἶναι, οὐδὲ οἱ μικροὶ δίχα τῶν μεγάλων· σύγκρασίς τίς ἐστιν ἐν πᾶσι, καὶ ἐν τούτοις χρῆσις. λάβωμεν τὸ σῶμα ἡμῶν· ἡ κεφαλὴ δίχα τῶν ποδῶν ἔστιν 1 Cor. XII, 12—26. οὐδέν, οὕτως οὐδὲ οἱ πόδες δίχα τῆς κεφαλῆς· τά τε ἐλάχιστα μέλη τοῦ σώματος ἡμῶν ἀναγκαῖα καὶ εὔχρηστά εἰσιν ὅλῳ τῷ σώματι. ἀλλὰ πάντα συμπνεῖ καὶ ὑποταγῇ μιᾷ χρῆται εἰς τὸ σώζεσθαι ὅλον τὸ σῶμα. XXXVIII. σωζέσθω οὖν ἡμῶν ὅλον τὸ σῶμα ἐν Χριστῷ, καὶ ὑποτασσέσθω ἕκαστος τῷ πλησίον αὐτοῦ, καθὼς ἐτέθη ἐν τῷ χαρίσματι αὐτοῦ. ὁ ἰσχυρὸς τημελείτω τὸν ἀσθενῆ, ὁ δὲ ἀσθενὴς ἐντρεπέσθω τὸν ἰσχυρόν· ὁ πλούσιος ἐπιχορηγείτω τῷ πτωχῷ· ὁ δὲ πτωχὸς εὐχαριστείτω τῷ θεῷ, ὅτι ἔδωκεν αὐτῷ, δι' οὗ ἀναπληρωθῇ αὐτοῦ τὸ ὑστέρημα· ὁ σοφὸς ἐνδεικνύσθω τὴν σοφίαν αὐτοῦ μὴ ἐν λόγοις, ἀλλ' ἔργοις ἀγαθοῖς· ὁ ταπεινόφρων μὴ ἑαυτῷ μαρτυρείτω, ἀλλ' ἐάτω ὑφ' ἑτέρου Prov. XXVII, 2. ἑαυτὸν μαρτυρεῖσθαι· ὁ ἁγνὸς ἐν τῇ σαρκὶ μὴ ἀλαζονευέσθω,

XXXVII. 1. *οὐδὲ* (cf. c. 34 p. 39, 12 *μηδὲ*) Iun. et seqq. edd., *οὔτε* A. I, Wott. et edd. plerique, etiam Bryen. 2. *πασιν* A. 3. 4. *ἔστιν οὐδὲν* I, *ουδεν εστιν* A et edd. omnes, etiam Bryen. — *τά τε* Hg¹., Laur., Bryen. (cf. c. 20 p. 26, 7. c. 33 p. 38, 6. c. 40 p. 45, 6. c. 51), *τὰ δὲ* A. I et ceteri edd. 6. *ἀλλα*, iam emendato praecedenti *δε* l. 4, non mutandum est, *ἅμα* legendum esse censuit Davis., *καὶ οὐκ ἔστι σχίσμα· ἀλλὰ* Birrius. — *συμπνεῖ* I et plerique edd., *συνπνει* (cf. c. 20 p. 27, 8) A, Wott., Iac., Hg¹. et seqq. edd. — *χρηται* A et edd., *χρᾶται* I. 7. *τὸ σῶμα* A. I., Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd.

XXXVIII. 8. *Χριστῷ* I, *χ̅ω̅ ι̅υ̅* (*Χριστῷ Ἰησοῦ*) A et omnes edd., non excepto Bryennio. 9. *καθὼς ἐτέθη* I, *καθω[ς] και ετεθη* A et edd. omnes (etiam Bryen.), *καθὼς καθήκει* coniecit Boisius, qui in pravo apographo legebat *καθὼς κατετέθη*. — *τημελείτω* I et Bryen., *μη τμμελειτω* A, *μὴ ἀτημελείτω* (Iun., Wott.), Russ., Hornem., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., *μὴ πλημμελείτω* vel *μὴ ἀτημελείτω* Cotel., Colom., Schoenem., *μὴ πλημμελείτω* Laur. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863 p. 423), *μὴ ἀμελείτω* Mill., Gall., Lipsius l. l. p. 110. 10. *ἐντρεπέσθω* I et Bryen., *εντρεπετω* A. et priores edd. 12—16. *ὁ σοφὸς —ἐγκράτειαν*. Clemens Alex. Strom. IV, 17, 112 p. 613 e Clemente Romano haec reddidit: *ὁ σοφὸς τοίνυν ἐνδεικνυσθω τὴν σοφίαν αὐτοῦ μὴ λογοις μόνον, ἀλλ ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς· ὁ ταπεινόφρων μαρτυρείτω μὴ ἑαυτῷ, ἀλλ' ἐν τῷ* (l. *ἐάτω*) *ὑφ' ἑτέρου αὐτὸν μαρτυρεῖσθαι· ὁ ἁγνὸς τῇ σαρκὶ μὴ ἀλαζονευέσθω, γινώσκων ὅτι ἕτερός ἐστιν ὁ ἐπιχορηγῶν αὐτῷ τὴν ἐγκράτειαν*. 12. 13. *ενδικνυσθω* A. 13. *ἀλλ'* I, *αλλ εν* A et omnes edd., etiam Bryen. 14. *ταπεινοφρων* I (cf. Clem. Al.) et Bryen.. *ταπεινοφρονων* A et priores edd. — *ἐάτω* A. I et edd., *ἐν τῷ* cum Clem. Al. (corrigendo) Russel. 14. 15. *υφ ετερου εαυτον μ[αρ]τυρεισθαι* A (cf. Clem. Al.) et edd. omnes etiam Bryen., *ἑαυτὸν ὑφ' ἑτέρου μαρτυρεῖσθαι* I. 15. sq. *ὁ ἁγνὸς —ἐγκράτειαν*. Ignatius ad Polycarp. c. 5: *εἴ τις δύναται ἐν ἁγνείᾳ μένειν εἰς τιμὴν τοῦ κυρίου τῆς σαρκός, ἐν ἀκαυχησίᾳ μενέτω· ἐὰν καυχήσηται, ἀπώλετο.* 15. *μὴ ἀλαζονευέσθω* I (cf. Clem. Al.), Iun., Mill., Colom., Wott., Bryen., [. . . .] *και μη αλαζονευεσθω* A., [*σιγάτω*] *καὶ μὴ ἀλαζ.* Noltius, [*ἔστω*] *καὶ μὴ ἀλαζ.* Laur. (Zeitschr. f luth. Th. u. K. 1863. p. 423 sq. et in ed.), Lightf., Gebh., *καὶ* [*αὐτὸς*] *μὴ ἀλαζ.* Hg¹.

γινώσκων ὅτι ἕτερός ἐστιν ὁ ἐπιχορηγῶν αὐτῷ τὴν ἐγκράτειαν. ἀναλογισώμεθα οὖν, ἀδελφοί, ἐκ ποίας ὕλης ἐγενήθημεν, ποῖοι καὶ τίνες εἰσήλθομεν εἰς τὸν κόσμον, ἐκ ποίου τάφου καὶ σκότους ὁ πλάσας ἡμᾶς καὶ δημιουργήσας εἰσήγαγεν εἰς τὸν κόσμον αὐτοῦ, προετοιμάσας τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ, πρὶν ἡμᾶς γεννηθῆναι. ταῦτα οὖν πάντα ἐξ αὐτοῦ ἔχοντες ὀφείλομεν κατὰ πάντα εὐχαριστεῖν αὐτῷ· ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

XXXIX. Ἄφρονες καὶ ἀσύνετοι καὶ μωροὶ καὶ ἀπαίδευτοι χλευάζουσιν ἡμᾶς καὶ μυκτηρίζουσιν, ἑαυτοὺς βουλόμενοι ἐπαίρεσθαι ταῖς διανοίαις αὐτῶν· τί γὰρ δύναται θνητός; ἢ τίς ἰσχὺς γηγενοῦς; γέγραπται γάρ ,Οὐκ ἦν μορφὴ πρὸ ὀφθαλμῶν μου, ἀλλ' ἢ αὔραν καὶ φωνὴν ἤκουον. τί γάρ; μὴ καθαρὸς ἔσται βροτὸς ἐναντίον κυρίου; ἢ ἀπὸ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἄμεμπτος ἀνήρ; εἰ κατὰ παίδων αὐτοῦ οὐ πιστεύει, κατὰ δὲ ἀγγέλων αὐτοῦ σκολιόν τι ἐπενόησεν, οὐρανὸς δὲ οὐ καθαρὸς ἐνώπιον αὐτοῦ· ἔα δέ, οἱ κατοικοῦντες οἰκίας πηλίνας, ἐξ ὧν καὶ αὐτοὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ ἐσμέν. ἔπαισεν αὐτοὺς σητὸς τρόπον, καὶ ἀπὸ πρωῒθεν ἕως ἑσπέρας οὐκ ἔτι εἰσί· παρὰ τὸ μὴ δύνασθαι αὐτοὺς ἑαυτοῖς βοηθῆσαι ἀπώλοντο· ἐνεφύσησεν αὐτοῖς καὶ ἐτελεύτησαν παρὰ τὸ μὴ ἔχειν αὐτοὺς σοφίαν· ἐπικάλεσαι δέ, εἴ τίς σου υπακούσεται, ἢ εἴ τινα ἁγίων ἀγγέλων ὄψει· καὶ γὰρ ἄφρονα ἀναιρεῖ ὀργή, πεπλανημένον δὲ θανατοῖ ζῆλος. ἐγὼ δὲ ἑώρακα ἄφρονας ῥίζας βάλλοντας, ἀλλ' εὐθὺς ἐβρώθη αὐτῶν ἡ δίαιτα. πόρρω γένοιντο οἱ

Iob. IV, 16—18.

Iob. XV, 15. IV, 19—V, 5.

XXXVIII. 1. *γινω[σκων οτι ετ]ερος* A. — *[αυτω] την εγκρατιαν* A. 1. 2. *αναλογι[σωμ]εθα* A. 2. *[υλης]* A. — *εγενηθημεν* A. I, Wott. et seqq. edd., *ἐγεννήθημεν* Iun. et seqq. edd. fort. recte (cf. l. 5). 3. *εἰσήλθομεν* I, Iun., Wott., Iac. al., Bryen., *[ει]σηλθαμεν* A., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh. — *ἐκ ποίου* I et Bryen., *[εκ ποι]ου* A, *[ὡς ἐκ τ]οῦ* Iun. et priores edd. 3. 4. *ὁ πλάσας* I et Bryen., *[ο πλα]σας* A., *[ὁ ποιή]σας* Iun. et priores edd. 4. *[εισῃ]γαγεν* A. 4. 5. *[προ]ετοιμασας* I. 5. *[αυτ]ου* A. — *[ταυ]τα* A. 6. *[ο]φιλομεν* A. 6. 7. *ευχαριστῖ [αυ]τω* A.

XXXIX. 8. *αφρονες και ασυνετοι και μωροι και απαιδευτοι* A et edd. omnes, etiam Bryen., *ἄφρονες καὶ ἀπαίδευτοι καὶ μωροὶ* I. 9. *μυκτηρίζουσιν* I (ubi colon post *ἑαυτοὺς*) et edd., *μυκτηριζουσιν* A. 13. *ἐναντίον* (cf. LXX cod. Vat.) I et Bryen., *εναντι* A et edd. priores. 14. *παιδων αυτου* (cf. LXX) A et edd. omnes, etiam Bryen., *παίδων ἑαυτοῦ* I. 15. *ἔα δὲ* (cf. LXX cod. Al.) A, I et edd., om. codd. ℵ et Vat. 16. *ἐξ ὧν* cod. Vat., *ἐξ οὗ* cod. Al. 17. *επεσεν αυτους* A. — *σητὸς τρόπον* I et edd., *σητον τροπος* A (cf. Lightf.). — *ἕως* A. I c. LXX. cod. Al., *μέχρι* cod. Vat. 18. *εισιν* A. 20. *σου* (LXX. cod. Al.) I et Bryen., *σοι* (cod. Vat.) A et edd. priores. 21. *ὄψει* I, Iun. et seqq. edd., Bryen., *οψη* (LXX) A, Wott. et seqq. edd. 22. 23. *βάλλοντος* (cf. LXX) I, Iun. et seqq. edd., Bryen., *βαλοντας* A, Wott. et seqq. edd. 23. *ἀλλ' εὐθὺς* I et Bryen., *αλλ ευθεως* (LXX) A, Wott. et plerique edd., *ἀλλὰ εὐθέως* Iun., Fell., Colomes. 23—p. 45, 1. *ἐβρώθη αὐτῶν ἡ δίαιτα· πόρρω γένοιντο οἱ υἱοὶ αὐ-*

υἱοὶ αὐτῶν ἀπὸ σωτηρίας· κολαβρισθείησαν ἐπὶ θύραις ἡσσόνων, καὶ οὐκ ἔσται ὁ ἐξαιρούμενος· ἃ γὰρ ἐκείνοις ἡτοίμασται, δίκαιοι ἔδονται, αὐτοὶ δὲ ἐκ κακῶν οὐκ ἐξαίρετοι ἔσονται‘.

XL. Προδήλων οὖν ἡμῖν ὄντων τούτων, καὶ ἐγκεκυφότες εἰς τὰ βάθη τῆς θείας γνώσεως πάντα τάξει ποιεῖν ὀφείλομεν, ὅσα ὁ δεσπότης ἐπιτελεῖν ἐκέλευσε κατὰ καιροὺς τεταγμένους. τάς τε προσφορὰς καὶ λειτουργίας ἐπιτελεῖσθαι καὶ οὐκ εἰκῆ ἢ ἀτάκτως ἐκέλευσε γίνεσθαι, ἀλλὰ ὡρισμένοις καιροῖς καὶ ὥραις· πού τε καὶ διὰ τίνων ἐπιτελεῖσθαι θέλει, αὐτὸς ὥρισε τῇ ὑπερτάτῃ αὐτοῦ βουλήσει, ἵν' ὁσίως τὰ πάντα γινόμενα ἐν εὐδοκήσει εὐπρόσδεκτα εἴη πάντα τῷ θελήματι αὐτοῦ. οἱ οὖν τοῖς προσταγεῖσι καιροῖς ποιοῦντες τὰς προσφορὰς αὐτῶν εὐπρόσδεκτοί τε καὶ μακάριοι· τοῖς γὰρ νομίμοις τοῦ δεσπότου ἀκολουθοῦντες οὐ διαμαρτάνουσι. τῷ γὰρ ἀρχιερεῖ ἴδιαι λειτουργίαι δεδομέναι εἰσί, καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἴδιος τόπος προστέτακται, καὶ Λευίταις ἴδιαι διακονίαι ἐπίκεινται· ὁ λαϊκὸς ἄνθρωπος τοῖς λαϊκοῖς προστάγμασι δέδεται.

XLI. ἕκαστος ἡμῶν, ἀδελφοί, ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι εὐαρεστείτω θεῷ, ἐν ἀγαθῇ συνειδήσει ὑπάρχων, μὴ παρεκβαίνων τὸν ὡρισμένον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ κανόνα, ἐν σεμνότητι. οὐ πανταχοῦ, ἀδελφοί, προσφέρονται θυσίαι ἐνδελεχισμοῦ ἢ εὐχῶν ἢ περὶ ἁμαρ-

τῶν LXX cod. Vat., ἡ δίαιτα αὐτῶν ἐβρώθη· πόρρω ἐγένοντο cod. Al.

XXXIX. 3. ἐξερετοι A.

XL. 3—6. προδήλων—τεταγμένους. Clemens Alex. Strom. IV, 17, 112 p. 613: ῥητότερον καὶ τὸ τῆς γνώσεως ἰδίωμα ἐμφαίνων (Clemens) ἐπήγαγεν· Προδήλων οὖν ὄντων ἡμῖν τούτων, καὶ ἐκκεκυφότες εἰς τὰ βάθη τῆς θείας γνώσεως πάντα τάξει ποιεῖν ὀφείλομεν, ὅσα ὁ δεσπότης ἐπιτελεῖν ἐκέλευσεν κατὰ καιροὺς τεταγμένους. 4. ἐγκεκυφότες (cf. c. 45 1 Petr. I, 12 παρακύψαι) A. I et edd., ἐκκεκυφότες Clem. Al. 5. οφιλομεν A. 6. ε[κελ]ευ[σε]ν A. — τεταγμένους. post hoc voc. Laur., Lightf., Gebh. et Bryen. recte colon vel punctum posuerunt. 6—8. τάς τε προσφορὰς—γίνεσθαι. haec Davis. ita emendare voluit: τάς τε προσφορὰς καὶ λειτουργίας οὐκ εἰκῆ καὶ ἀτάκτως ἐκέλευσεν ἐπιτελεῖσθαι καὶ γίνεσθαι. 7. λειτουργειας A. 8. ἀλλὰ I, αλλ A et edd., etiam Bryen. 9. ἐπιτελεῖσθαι A. I et edd. plerique, ἐπιμελῶς ἐπιτελεῖσθαι Lightf., sed ἐπιτελεῖσθαι sufficit, cf. c. 1 p, 4, 13. c. 20 p. 26, 5. c. 33 p. 38, 1. (c. 37 p. 42, 16 A. l. 19). — ωρισεν A. — ὑπερτάτῃ I et fere omnes edd., υπερτατω A (cf. c. 43 p. 47, 4. 5), Gebh. 10. τὰ πάντα emendavi, πάντα τὰ A. I, Wott. et seqq. edd., etiam Bryen., πάντα Iun. et seqq. edd., Lightf., Gebh. — γινόμενα I et Bryen,, γενομενα A et priores edd. 11. πάντα I, om. A et omnes edd., etiam Bryen. — προσταγεῖσι I, προστεταγμενοις A et omnes edd., etiam Bryen. 13. διαμαρτανουσιν A. 14. ἴδιαι I. — εισιν A. 15. τόπος I et Bryen., ο τοπος A et priores edd. — ἴδιαι I. 15. 16. επικινται I. 16. προσταγμασιν I. — δεδεται A et omnes edd., etiam Bryen., δέδοται I.

XLI. 17. ἡμῶν I et Bryen., υμων A et priores edd. — εὐαρεστείτω I et Bryen., ευχαριστειτω A et priores edd. 18. συνειδήσει I, Iun. et omnes edd., συνειδησιν A. — παραικβαινων A. 19. λιτουργιας A. 20. ευχων A et omnes edd., etiam Bryen., προσευχῶν I, ἴσ. ευχαριστηριῶν Iun.

τίας καὶ πλημμελείας, ἀλλ' ἢ ἐν Ἱερουσαλήμ· κἀκεῖ δὲ οὐκ ἐν παντὶ τόπῳ προσφέρεται, ἀλλ' ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ θυσιαστήριον, μωμοσκοπηθὲν τὸ προσφερόμενον διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν προειρημένων λειτουργῶν. οἱ οὖν παρὰ τὸ καθῆκον τῆς βουλῆς αὐτοῦ ποιοῦντές τι θάνατον τὸ πρόστιμον ἔχουσιν. ὁρᾶτε, ἀδελφοί, ὅσῳ πλείονος κατηξιώθημεν γνώσεως, τοσούτῳ μᾶλλον ὑποκείμεθα κινδύνῳ.

XLII. Οἱ ἀπόστολοι ἡμῖν εὐηγγελίσθησαν ἀπὸ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἐξεπέμφθη· ὁ Χριστὸς οὖν ἀπὸ τοῦ θεοῦ, καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ. ἐγένοντο οὖν ἀμφότερα εὐτάκτως ἐκ θελήματος θεοῦ. παραγγελίας οὖν λαβόντες καὶ πληροφορηθέντες διὰ τῆς ἀναστάσεως τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ πιστωθέντες ἐν τῷ λόγῳ τοῦ θεοῦ μετὰ πληροφορίας πνεύματος ἁγίου ἐξῆλθον εὐαγγελιζόμενοι τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ μέλλειν ἔρχεσθαι. κατὰ χώρας οὖν καὶ πόλεις κηρύσσοντες καθίστανον τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν δοκιμάσαντες τῷ πνεύματι εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεύειν. καὶ τοῦτο οὐ καινῶς· ἐκ γὰρ δὴ πολλῶν χρόνων ἐγέγραπτο περὶ ἐπισκόπων καὶ διακόνων· οὕτω γάρ που λέγει ἡ γραφή
Ies. LX, 17. ‚Καταστήσω τοὺς ἐπισκόπους αὐτῶν ἐν δικαιοσύνῃ, καὶ τοὺς διακόνους αὐτῶν ἐν πίστει'.

XLIII. καὶ τί θαυμαστόν, εἰ οἱ ἐν Χριστῷ πιστευθέντες παρὰ θεοῦ ἔργον τοιοῦτο κατέστησαν τοὺς προειρημένους, ὅπου καὶ ὁ μακάριος πιστὸς θεράπων ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ Μωϋσῆς τὰ διατεταγμένα αὐτῷ πάντα ἐσημειώσατο

XLI. 1. πλημμελιας A, πλημμελημάτων I, πλημμελείας edd. omnes, etiam Bryen. — ἀλλ' ἢ A I, Wott. et seqq. edd., ἀλλ' Iun. et seqq. edd. — ἐν Ἱερουσαλήμ I, εν ιλη̅μ̅ (ἱερουσαλὴμ) μονη A et omnes edd., etiam Bryen. 4. λιτουργων A. 5. βουλῆς I, βουλησεως A et omnes edd., etiam Bryen. 5—7. ὁρᾶτε—κινδύνῳ. Clemens Alex. Strom. IV, 17, 112 p. 613 e nostra epistula haec reddidit: ὁρᾶτε, ἀδελφοί, ὅσῳ πλείονες (l. πλείονος) κατηξιώθημεν γνώσεως, τοσούτῳ ὑποκείμεθα μᾶλλον κινδύνῳ. 6. κατηξιώθημεν I et omnes edd., καταξιωθημεν A (cf. Tischdf.).

XLII. 8. εὐηγγελίσθησαν A. I, εναγγελίσθησαν perperam Coteler., Coustant., Hornem. 9. Ἰησοῦς Χριστὸς I et Bryen., ι̅ς̅ ο χ̅ς̅ (Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς) A et edd. priores. post ἀπὸ τοῦ θεοῦ punctum posuerunt edd. quod recte post ἐξεπέμφθη l. 3 posuerunt Lightf., Gebh. — ἐξεπέμφθη ο χ̅ς̅ ουν απο του θεου A et edd. omnes, om. I (propter homoeoteleuton). 12. 13. του κυριου I, του κ̅υ̅ (κυρίου) ημων A et omnes edd., etiam Bryen. 16. καθίστανον Iun. et plerique edd., καθεστανον A, Wott., Gall., Schoenem., Iac., καθιστᾶν I. 19. ουτως A. 20. 21. Καταστήσω—ἐν πίστει. Ies. LX, 17. LXX: καὶ δώσω τοὺς ἄρχοντάς σου ἐν εἰρήνῃ, καὶ τοὺς ἐπισκόπους σου ἐν δικαιοσύνῃ. ita fere etiam Irenaeus adv. haer. IV, 26, 5.

XLIII. 22. πιστευθέντες A. I, Wott. et seqq. edd., πιστεύοντες (ἴσ. πιστευθέντες) Iun. et seqq. edd. 24. τὰ διατεταγμένα. ante has voces Coteler., Colomes., Coustant. voc. ὃς inserere voluerunt. — εσημιωσατο A.

ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις, ᾧ καὶ ἠκολούθησαν οἱ λοιποὶ προφῆται, συνεπιμαρτυροῦντες τοῖς ὑπ' αὐτοῦ νενομοθετημένοις. ἐκεῖνος γάρ, ζήλου ἐμπεσόντος περὶ τῆς ἱερωσύνης, καὶ στασιαζουσῶν τῶν φυλῶν, ὁποία αὐτῶν εἴη τῷ ἐνδόξῳ ὀνόματι κεκοσμημένη, ἐκέλευσε τοὺς δώδεκα φυλάρχους προσενεγκεῖν αὐτῷ ῥάβδους Num. XVII. ἐπιγεγραμμένας ἑκάστης φυλῆς κατ' ὄνομα· καὶ λαβὼν αὐτὸς ἔδησε καὶ ἐσφράγισεν ἐν τοῖς δακτυλίοις τῶν φυλάρχων καὶ ἀπέθετο αὐτὰς εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου ἐπὶ τὴν τράπεζαν τοῦ θεοῦ· καὶ κλείσας τὴν σκηνὴν ἐσφράγισε τὰς κλεῖδας ὡσαύτως, ὡς καὶ τὰς ῥάβδους, καὶ εἶπεν αὐτοῖς· „Ἄνδρες ἀδελφοί, ἧς ἂν φυλῆς ἡ ῥάβδος βλαστήσῃ, ταύτην ἐκλέλεκται ὁ θεὸς εἰς τὸ ἱερατεύειν καὶ λειτουργεῖν αὐτῷ‘. πρωΐας δὲ γενομένης συνεκάλεσε πάντα Ἰσραήλ, τὰς ἑξακοσίας χιλιάδας τῶν ἀνδρῶν, καὶ ἐπέδειξε τοῖς φυλάρχοις τὰς σφραγῖδας καὶ ἤνοιξε τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου καὶ προεῖλε τὰς ῥάβδους· καὶ εὑρέθη ἡ ῥάβδος Ἀαρὼν οὐ μόνον βεβλαστηκυῖα, ἀλλὰ καὶ καρπὸν ἔχουσα. τί δοκεῖτε, ἀγαπητοί; οὐ προῄδει Μωϋσῆς τοῦτο μέλλειν ἔσεσθαι; μάλιστα ᾔδει· ἀλλ' ἵνα μὴ ἀκαταστασία γένηται ἐν τῷ Ἰσραήλ, οὕτως ἐποίησεν, ὥστε δοξασθῆναι τὸ ὄνομα τοῦ ἀληθινοῦ καὶ μόνου κυρίου, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

XLIII. 1. *ἠκολούθησαν* I, *επηκολουθησαν* A et edd. omnes, etiam Bryen. 4. 5. *κεκοσμημένη* I et edd., *κεκοσμημενω* (cf. c. 40 p. 45, 9) A. — *εκελευσεν* A. 6. *ἐπιγεγραμμένας*. Davis. mallet *ἐπιγεγραμμένης*. — *κατ' ὄνομα* A. I et edd., *τὸ ὄνομα* coniecit Bois. — *αὐτὸς* I et Bryen., *αυτας* A et priores edd. 7. *εδησεν* A. — *εσφράγισεν ἐν* I, *εσφραγισεν* A et edd. omnes, etiam Bryen. 9. *κλισας* A. — *εσφραγισεν* A. 10. *ὡς* add. M. Schmidt, Hg[1]., Laur., Gebh., om. A. I et ceteri edd. 12—20. *πρωΐας—ἀμήν.* veteris latinae interpretationis fragmentum I. B. Pitra (Spicileg. Solesm. Tom. I. p. 203) edidit, huius versionis auctorem Paulinum Nolanum opinatus (Prolegom. p. LVII): „In epistola sancti Clementis ad Corinthios: Sciebat Moyses, quod virga Aaron floritura esset, sed ideo convocavit populum, ut honorabilis Aaron inveniretur, et deus glorificetur a populis, ipse autem careret invidia“. 12. *συνεκαλεσεν* A. 13. *πάντα* I, *παντα τον* A et edd. omnes, etiam Bryen. — *ἀνδρῶν καὶ ἐπέδειξε* I et Bryen., *ανδρω[ν και επε]δειξατο* A et priores edd. 14. [*τας σφρα*]*γιδας* A. — *ηνοιξεν τη[ν σκηνην]* A. 15. *προεῖλε τὰς* I et Bryen., *προε[ιλεν τας]* A, *προσ[ήνεγκεν]* Iun. et plerique edd., *προέ[φερεν τὰς]* Lightf., Gebh. — *ῥάβδος* I et plerique edd., *ρ[αβδος]* A., *ῥ[άβδος τοῦ]* Lightf., Gebh. 16. *βεβλα[στηκυια]* A. — *δοκειται* A. 17. *προῄδει* I et Bryen., *προ[ηδει]* A, *π[ροεγνω]* Iun. et priores edd. — [*εσεσθαι*] A. 18. *ακ[αταστα]σια* A. — *οὕτως ἐποίησεν* I, Iun. et seqq. edd., Bryen., *ουτω[ς εποι]ησεν* A, *οὕτω[ς ἐνό]ησεν* Cotel., Colomes., Coust. ad marginem, quam coniecturam Pitra fragmento latino confirmari asseruit. 19. *ὥστε* I et Bryen., *εις το* A et priores edd. — *τ[ο ονο]μα* A. — *κυρίου* I et Bryen., [*κ̅υ̅*] i. e. *κυρίου* A, [*θ̅υ̅*] i. e. *θεοῦ* Iun. et priores edd.

XLIV. *Καὶ οἱ ἀπόστολοι ἡμῶν ἔγνωσαν διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτι ἔρις ἔσται περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς. διὰ ταύτην οὖν τὴν αἰτίαν πρόγνωσιν εἰληφότες τελείαν κατέστησαν τοὺς προειρημένους καὶ μεταξὺ ἐπὶ δοκιμῇ ἔδωκαν, ὅπως, ἐάν τινες κοιμηθῶσι, διαδέξωνται ἕτεροι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν. τοὺς οὖν κατασταθέντας ὑπ' ἐκείνων ἢ μεταξὺ ὑφ' ἑτέρων ἐλλογίμων ἀνδρῶν, συνευδοκησάσης τῆς ἐκκλησίας πάσης, καὶ λειτουργήσαντας ἀμέμπτως τῷ ποιμνίῳ τοῦ Χριστοῦ μετὰ ταπεινοφροσύνης, ἡσύχως καὶ ἀβαναύσως, μεμαρτυρημένους τε πολλοῖς χρόνοις ὑπὸ πάντων, τούτους οὐ δικαίως*

XLIV.1—p.49,7. *καὶ οἱ ἀπόστολοι —λειτουργίαν αὐτῶν.* fragmenti latini illius (cf. quae ad c. 43 p. 47, 12—20 notata sunt) altera pars: „Hanc formam tenentes apostoli (vel successores eius) quos eligebant cum consensu totius ecclesiae ordinabant propositos". 1. *καὶ οἱ ἀπόστολοι ἡμῶν ἔγνωσαν.* cf. 2 Petr. III, 2 *τῆς τῶν ἀποστόλων ὑμῶν* (text. rec. *ἡμῶν*) *ἐντολῆς.* voc. *ἡμῶν* vel in *εὖ μέν* mutandum vel prorsus delendum Davis. putavit. *καὶ ὁ ἀπόστολος καὶ ἡμεῖς* (i. e. Petrus eiusque primi successores, Linus, Cletus, Clemens) interpretem latinum legisse Pitra suspicatur. nihil mutandum est. 2. *κυρίου* I, Iun. et omnes edd., etiam Bryen., *χ̅υ̅* (i. e. *Χριστοῦ*) A. — *ερεις* A. — *περὶ* I et Bryen., *επι* A et priores edd. 4. *μεταξὺ* I et omnes edd., etiam Bryen., *μετοξυ* A. — *ἐπὶ δοκιμῇ* edidi, quum voc. *ἐπιδοκιμὴν* nusquam repererim, *επινομην* A, *ἐπιδομὴν* I, *ἐπινομὴν* (*ἴσ. ἀπονομὴν*) Iun., *ἐπιλογὴν* vel *ἐπιλογὴν ἑτέροις* coniecit Boisius, *ἐπιμονὴν* Turnerius (apud Usserium de epistolis s. Ignatii §. 18), Bunsen (Ignatius u. seine Zeit p. 98 sq.), Lightf., *ἐπιστολὴν* A. Ritschl (altkathol. Kirche ed. I. p. 371, revocatum in ed. II. p. 359 sq.), *ἔτι νόμον* Noltius, *ἐπιτροπὴν* Hg[1]. et Lipsius (Academy no. 10), *ἐπιδοχὴν* Bryen., *ἐπινομὴν* defenderunt Laur. et Gebh. notionem alicuius *δοκιμῆς* hic requiri docent praecedentia (c. 42 p. 46, 16. 17 *δοκιμάσαντες τῷ πνεύματι*) et sequentia (l. 5 *ἕτεροι δεδοκιμασμένοι*). in hac epistula, quae nonnulla vocabula inusitata praebet (c. 1 p. 4, 15 *οἰκουργεῖν*, c. 20 p. 26, 2 *ταγαῖς*, c. 42 p. 46, 8 *εὐηγγελίσθησαν* passive), possis etiam *ἐπιδοκιμὴν* agnoscere (cf. *ἐπιδοκιμάζω*, insuper exploro). sed haec coniectura audacior esse videtur. omnes vero concedent, lectionem *ΕΠΙΔΟΚΙΜΗΝ* oriri potuisse ex *ΕΠΙΔΟΚΙΜΗΙ*, ut c. 23 p. 29, 18 in codice A *ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ* ex *ΤΗΙΨΥΧΗΙ* (cf. cod. I), ad c. 35 p. 41, 13 Lightf., qui *HN* (*ἣν*) in *HI* (*ᾗ*) mutavit, haec notavit: „For similar corruptions in the MS. see §. 15 [p. 19, 9] *αναστησομεν* (not.) §. 36 [p. 42, 4] *οσω*, §. 41 [p. 45, 18] *συνειδησιν*, II, §. 6 *αιχμαλωσιαν* [pro *ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑΙ*]". si igitur praeferas *ἐπὶ δοκιμῇ* corruptum in *επιδοκιμην*, scribas primum *επιδομην*, tum *επινομην* dedisse, non miraberis. nam saepius syllabae omissae sunt in codice A: c. 30 p. 35, 4 *αγιουν* primo pro *αγιου ουν* 35, 16 *αγνους* pro *αναγνους*, c. 32 p. 37, 12 *ημερας* pro *ημετερας* c. 35 p. 40, 18 *φιλοξενιαν* pro *αφιλοξενιαν*, p. 47, 1 *μον* pro *μονον*, c. 45 *εξηρισαν* pro *εξηρεθισαν*. Epi. II, 1 *ποιουν* pro *ποιου ουν*, c. 9 *πουντες* pro *ποιουντες*. vocabulo autem *επιδοκιμην* offendebantur librarii. sententia sana est, apostolos non tantum praedictos illos (*τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν* c. 42) constituisse episcopos, sed etiam deinceps sub conditione examinis vel non sine probatione contulisse *τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς*, ut episcopis mortuis alii probati viri succedere possent. Apollos, quamvis non episcopus, tamen erat vir probatus apud apostolos (c. 47). — *ἔδωκαν* I, Iacobs. (coniecit), Bryen., *εδωκασιν* A, *δεδώκασιν* edd. priores. 5. *τινες* I et Bryen., om. A et priores edd. — *κοιμηθωσιν* A. — *ανδρες* A et edd. omnes, etiam Bryen., om. I. 7. *μεταξὺ* I et omnes edd., *μετοξυ* A. 8. *λιτουργησαντας* A. 9. *αβανανσως* A et edd., *ἀβανάσως* I. 9. 10. *μεμαρτυρημένους* I et edd., *μεμαρτυρημενοις* A.

νομίζομεν ἀποβάλλεσθαι τῆς λειτουργίας. ἁμαρτία γὰρ οὐ μικρὰ ἡμῖν ἐστίν, ἐὰν τοὺς ἀμέμπτως καὶ ὁσίως προσενεγκόντας τὰ δῶρα τῆς ἐπισκοπῆς ἀποβάλωμεν. μακάριοι οἱ προοδοιπορήσαντες πρεσβύτεροι, οἵτινες ἔγκαρπον καὶ τελείαν ἔσχον τὴν ἀνάλυσιν· οὐ γὰρ εὐλαβοῦνται, μή τις αὐτοὺς μεταστήσῃ ἀπὸ τοῦ ἱδρυμένου αὐτοῖς τόπου. ὁρῶμεν γάρ, ὅτι ἐνίους ὑμεῖς μετηγάγετε καλῶς πολιτευσαμένους ἐκ τῆς ἀμέμπτως αὐτοῖς τετιμημένης λειτουργίας.

XLV. φιλόνεικοί ἐστε, ἀδελφοί, καὶ ζηλωταὶ περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς σωτηρίαν. ἐγκεκύφατε εἰς τὰς ἱερὰς γραφάς, τὰς ἀληθεῖς, τὰς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου. ἐπίστασθε ὅτι οὐδὲν ἄδικον οὐδὲ παραπεποιημένον γέγραπται ἐν αὐταῖς. οὐχ εὑρήσετε δικαίους ἀποβεβλημένους ἀπὸ ὁσίων ἀνδρῶν. ἐδιώχθησαν δίκαιοι, ἀλλ' ὑπὸ ἀνόμων· ἐφυλακίσθησαν, ἀλλ' ὑπὸ ἀνοσίων· ἐλιθάσθησαν ὑπὸ παρανόμων· ἀπεκτάνθησαν ὑπὸ τῶν μιαρὸν καὶ ἄδικον ζῆλον ἀνειληφότων. ταῦτα πάσχοντες εὐκλεῶς ἤνεγκαν. τί γὰρ εἴπωμεν, ἀδελφοί; Δανιὴλ ὑπὸ τῶν φοβουμένων τὸν θεὸν ἐβλήθη εἰς Dan. VI, 16.
λάκκον λεόντων; ἢ Ἀνανίας καὶ Ἀζαρίας καὶ Μισαὴλ ὑπὸ τῶν Dan. III, 19. 20.
θρησκευόντων τὴν μεγαλοπρεπῆ καὶ ἔνδοξον θρησκείαν τοῦ ὑψίστου κατείρχθησαν εἰς κάμινον πυρός; μηθαμῶς τοῦτο γένοιτο.

XLIV. 1. *ἀποβάλλεσθαι* I, Hg¹., Gebh., Bryen., *αποβαλεσθαι* A et ceteri edd. — *λιτουργιας* A. 2. *ἐστὶν* I, *εσται* A et edd. omnes, etiam Bryen. 6. *μετηγάγετε* I et edd. plerique, *μεταγαγετε* A, Iac. 6. 7. *πολιτευσαμένους* I, *πολιτευομεν[ους]* A et omnes edd., etiam Bryen. 7. *τετιμημένης* A. I et edd., *τετηρημένης* coniecerunt Lightf., Gebh., cf. 1 Thess. V, 23 *ἀμέμπτως—τηρηθείη*. fort. recte.

XLV. 9. *φιλονικ[οι] εσται* A. — *ἔστε*, i. e. estote, Lightf., Gebh. — *περὶ τῶν ἀνηκόντων* I, Lightf., Gebh., Bryen., *περι [των] ανηκοντων* A, *περὶ [μὴ] ἀνηκόντων* Iun. et ceteri edd. 9. *ἐγκεκύφατε* I et Bryen., *εν[κεκυφα]τε* A, *ἐ[γκύπτετ]ε* Iun. et plerique edd., *ἐν[κυπτε]τε* Lightf., Gebh. — *ἱερὰς* I et Bryen., om. A et priores edd. 9. 10. *τὰς διὰ τοῦ* I et Bryen., *[τας δια του]* A, *[ῥήσεις]* Iun. et plerique edd., *[τὰς τοῦ]* Lightf., Gebh. 10. *επιστασθαι [οτι ουδ]εν* A. 11. *παραπε[ποιη]μενον* A. — *γεγραπται* A et edd. omnes, etiam Bryen., *γέγραπτο* I. — *οὐχ εὑρήσετε* I, Laur., Hg¹. (Zeitschr. f. w. Th. 1870. p. 412), Bryen., *[ουχ ε]υρησεται* A, *[οὐ γὰρ ε]ὑρήσετε* Iun. et plerique edd., *[πότε ε]ὑρήσετε* vel *[ποῦ ε]ὑρήσετε* Lightf., Gebh. 12. *αποβε[βλημ]ενους* A. — *ἀπὸ* A. I et edd. plerique, *ὑπὸ* Hg¹. — *[εδιω]χθησαν* A. 13. *ανο[μων]* A. — *ἐφυλακίσθησαν* A I, Iac. et seqq. edd., *ἐφυλάχθησαν* Iun. et seqq. edd., *ἐνεφυλακίσθησαν* Wott. et seqq. edd. — *[ανο]σιων* A. 13. 14. *ἐλιθάσθησαν ὑπὸ* A. I et edd., *ἐλιθάσθησαν, ἀλλ' ὑπὸ* coniecerunt Iun. et alii. 14. *πα[ραν]ομων* A. — *ἀπὸ τῶν μιαρὸν* I et Bryen., *[απ]ο των μιαρων* A, *[ὑπ]ὸ τῶν μιαρῶν* Iun. et plerique edd., *[ὑ]πὸ τῶν μιαρὸν* Lightf., Gebh. 15. *ἀνειληφότων* I, Mill., Wott., Iac. et seqq. edd., *[παρ]ειληφότων* Iun. et seqq. edd. — *ευκλαιως* A. — *[τι] γαρ* A. 15. 16. *εἴπωμεν* Iun. et plerique edd., *ειπομεν* A, *εἴποιμεν* I et Bryen. 17. *ἢ* I, Davis., Gall., Schoenem., Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., *[η]* A, *[καὶ]* Mill., *[ὃ]* Wott., om. Iun. et seqq. edd. 19. *κατειρχθησαν* A et edd, omnes, *καθείρχθησαν* I. — *μηθαμως* (cf. 33 p. 37, 17) A. I, Iac., Dress., Hg¹. et seqq. edd., *μηδαμῶς* Iun. et plerique edd.

τίνες οὖν οἱ ταῦτα δράσαντες; οἱ στυγητοὶ καὶ πάσης κακίας πλήρεις εἰς τοσοῦτο ἐξηρέθισαν θυμοῦ, ὥστε τοὺς ἐν ὁσίᾳ καὶ ἀμώμῳ προθέσει δουλεύοντας τῷ θεῷ εἰς αἰκίαν παραβαλεῖν, μὴ εἰδότες ὅτι ὁ ὕψιστος ὑπέρμαχος καὶ ὑπερασπιστής ἐστι τῶν ἐν καθαρᾷ συνειδήσει λατρευόντων τῷ παναρέτῳ ὀνόματι αὐτοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν. οἱ δὲ ὑπομένοντες ἐν πεποιθήσει δόξαν καὶ τιμὴν ἐκληρονόμησαν, ἐπήρθησάν τε καὶ ἔγγραφοι ἐγένοντο ἀπὸ τοῦ θεοῦ ἐν τῷ μνημοσύνῳ αὐτῶν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

XLVI. Τοιούτοις οὖν ὑποδείγμασι κολληθῆναι καὶ ἡμᾶς δεῖ,

XLV. 1. *στυγητοὶ* I et edd., *στυγητοι* A. 2. *εἰς* A et edd. omnes, etiam Bryen., om. I (post praecedens voc. *πλήρεις*). — *ἐξηρέθισαν* emend. Hg. (Zeitschr. f. w. Th. 1870. p. 412), cf. 2 Cor. IX, 2 *ὁ ἐξ ὑμῶν ζῆλος ἠρέθισεν τοὺς πλείονας*, *ἐξήρισαν* A. I et plerique edd. sed iam editori principi illud vocabulum suspectum erat. *ἐξέκαυσαν* (cf. c. 1 p. 4, 3) vel *ἐξέρριψαν*, sc. *ἑαυτούς*, coniecit Iun., *ἐξήρθησαν* (idque mallet Birrius), vel *ἐξηγριώθησαν*, vel *ἐξηρίσθησαν*, vel *ἐπλήσθησαν* coniecit Boisius, *ἐξήλασαν* vel *ἐξέεσαν* Davis., *ἐξήρησαν* Cotel., *ἐξήρθησαν* cum Birrio Lightf. codicum lectionem defenderunt Wott., Iac., Lightf., Gebh. sed bene Laur.: „*ἐξερίζειν* — Passowio auctore nihil est nisi *ἔριν* continuare s. in pugna ad finem usque perseverare, neque erat quod Wottonus verteret: „in tantum furorem contentionis studio incitati sunt", et Iacobsonus: „eo furoris contentionis studio proruperunt". nec prodest Hefelii interpretatio: „eo furore rixati sunt", cum non *ἔρις* improborum, sed *θυμός* furor *θεοστυγίας* h. l. tractetur". *ἐξερεθίσαντες* concitarunt, non *ἐξερίσαντες*. cf. etiam c. 14 p. 17, 14 *οἵτινες ἐξακοντίζουσιν εἰς αἱρέσεις καὶ στάσεις*. 3. *εἰς αἰκίαν παραβαλεῖν* emend. Lightf., Hg. (Zeitschr. f. w. Th. 1870. p. 412), Gebh., *εἰς καμινον ἐμβαλεῖν* maluerunt Iun., Fell., Colomes. et ita interpretati sunt Guil. Burton et Herzog., *εἰς αἰκίαν προβαλεῖν* Davis., *εἰς αἰκίαν πυρὶ περιβαλεῖν* Birr. et Gall. sed cf. c. 55 p. 61, 1 *κινδύνῳ ἑαυτὴν παρέβαλεν*. 4. *εστιν* A. 5. *παναρέτῳ* A. I, Wott., Russ., Gall., Hornem., Iac., Hef., Reithm., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh.. Bryen., [*πα*]*ναρετω* A, *ἐναρέτῳ* Iun. et seqq. edd. 5. 6. *ω η δοξ*[*α εις*] *τους αιωνας των αι*[*ωνων α*]*μην* A et priores edd., *ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. ἀμὴν* I et Bryen. 7. 8. *ἔγγραφοι* I, Laur. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. p. 424 et in editione), Hg[1]., Lightf., Gebh., Bryen. (cf. Herm. Past. Vis. I, 3 p. 7, 4 sq. Mand. VIII. p. 58, 1. Sim. II, p. 82, 13. Sim. V, 3 p. 86, 26. 88, 6. IX, 24 p. 137, 10), *επαφροι* A, *ἐλαφριζόμενοι* coniecit Iun., *ἐλαφροὶ* vel *ἀνέπαφοι* Bois., *ἐλαφροὶ* vel *ἔπαυροι* Cotel., *ἔπαρχοι* (cf. c. 37), vel certe *ἔφοροι* (cf. Dan. III, 30) Birr., *ἐπαιθέριοι* Davis. (qui ita restituere voluit: *ἐπήρθησαν δὲ καὶ ἐπαιθέριοι ἐγένοντο ἀπὸ τοῦ θεοῦ. ἔστω μνημόσυνον αὐτῶν κτλ.*), *ἐπαφρόδιτοι* Hef. et Dress. 8. *ἀπὸ* A I et edd. fere omnes, *ὑπὸ* Hg[1]. — *αὐτῶν* A et priores edd., *αὐτοῦ* I et Bryen.

XLVI. 10. *υποδειγμασιν* A. p. 51, 1. 2. *γέγραπται γὰρ—ἁγιασθήσονται.* haec verba in sacra scriptura frustra quaesiverunt viri docti. quae enim contulerunt (Sirac. VII, 35. 36: *πᾶσαν διήγησιν θείαν θέλει ἀκούειν, καὶ παροιμίαι συνέσεως μὴ ἐκφευγέτωσάν σε. ἐὰν ἴδῃς συνετόν, ὄρθριζε πρὸς αὐτόν, καὶ βαθμοὺς θυμῶν αὐτοῦ ἐκτριβέτω ὁ πούς σου.* 1 Cor. VII, 14 *ἡγίασται γὰρ ὁ ἀνὴρ ὁ ἄπιστος ἐν τῇ γυναικί, καὶ ἡγίασται ἡ γυνὴ ἡ ἄπιστος ἐν τῷ ἀδελφῷ· ἐπεὶ ἄρα τὰ τέκνα ὑμῶν ἀκάθαρτά ἐστιν, νῦν δὲ ἅγιά ἐστιν*), ab hoc loco procul absunt. conferre iuvat Herm. Past. Vis. III, 6 p. 20, 13 *μηδὲ κολλώμενοι τοῖς ἁγίοις*. Sim. VIII, 8 p. 109, 24. 25. *καὶ μὴ κολλώμενοι τοῖς ἁγίοις*. sed huius effati fons primarius extra canonem sanctae scripturae quaerendus est, cf. quae ad c. 17 p. 22, 11 c. 23 p. 29, 12 sq. c. 26 p. 33, 6. 7 notata sunt.

ἀδελφοί. γέγραπται γάρ ‚Κολλᾶσθε τοῖς ἁγίοις, ὅτι οἱ κολλώμενοι αὐτοῖς ἁγιασθήσονται‘. καὶ πάλιν ἐν ἑτέρῳ τόπῳ λέγει ‚Μετὰ ἀνδρὸς ἀθῴου ἀθῷος ἔσῃ καὶ μετὰ ἐκλεκτοῦ ἐκλεκτὸς ἔσῃ καὶ μετὰ στρεβλοῦ διαστρέψεις‘. κολληθῶμεν οὖν τοῖς ἀθῴοις καὶ δικαίοις· εἰσὶ δὲ οὗτοι ἐκλεκτοὶ τοῦ θεοῦ. ἱνατί ἔρεις καὶ θυμοὶ καὶ διχοστασίαι καὶ σχίσματα, πόλεμός τε ἐν ὑμῖν; ἢ οὐχὶ ἕνα θεὸν ἔχομεν καὶ ἕνα Χριστὸν καὶ ἓν πνεῦμα τῆς χάριτος τὸ ἐκχυθὲν ἐφ᾽ ὑμᾶς; καὶ μία κλῆσις ἐν Χριστῷ. ἱνατί διέλκομεν καὶ διασπῶμεν τὰ μέλη τοῦ Χριστοῦ καὶ στασιάζομεν πρὸς τὸ σῶμα τὸ ἴδιον καὶ εἰς τοσαύτην ἀπόνοιαν ἐρχόμεθα, ὥστε ἐπιλαθέσθαι ἡμᾶς ὅτι μέλη ἐσμὲν ἀλλήλων; μνήσθητε τῶν λόγων τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ. εἶπε γάρ ‚Οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ· καλὸν ἦν αὐτῷ εἰ μὴ ἐγεννήθη ἢ ἕνα τῶν ἐκλεκτῶν μου σκανδαλίσαι· κρεῖττον

Ps. XVIII, 26. 27.

Mt. XXVI, 24. XVIII, 6. Mc. IX, 42. Luc. XVII, 2.

XLVI. 1. κολλασθαι A. 1—6. γέγραπται γάρ—τοῦ θεοῦ. haec Clemens Alex. Strom. V, 8, 53 p. 677 illis, quae e Barnabae epi. c. X p. 30, 8 sq. laudavit, tacite addidit: γέγραπται δέ Μετὰ ἀνδρὸς ἀθῴου ἀθῷος ἔσῃ καὶ μετὰ ἐκλεκτοῦ ἐκλεκτὸς ἔσῃ καὶ μετὰ στρεβλοῦ διαστρέψεις. κολλᾶσθαι οὖν τοῖς ἁγίοις προσήκει, ὅτι οἱ κολλώμενοι αὐτοῖς ἁγιασθήσονται. Nicon (cf. quae ad c. 14. p. 17, 9 sq. notavimus) ita pergit: κολληθῶμεν οὖν τοῖς ἀθῴοις καὶ δικαίοις· εἰσὶ δὲ οὗτοι ἐκλεκτοὶ τοῦ θεοῦ· γέγραπται γάρ· κολλᾶσθαι (l. κολλᾶσθε) τοῖς ἁγίοις, ὅτι οἱ κολλώμενοι αὐτοῖς ἁγιασθήσονται. 3. καὶ μετὰ ἐκλεκτοῦ ἐκλεκτὸς ἔσῃ A. (μετ) I, Wott. (μετ᾽) et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd. 4. 5. κολληθῶμεν—τοῦ θεοῦ. Nicon (cf. quae ad l. 1—6 notavimus) in excerptis suis ita pergit: κολληθῶμεν οὖν τοῖς ἀθῴοις καὶ δικαίοις. 5. εισιν A. 7. 8. καὶ ἓν—μία κλῆσις A. I et edd., μίαν κλῆσιν vel οὐχὶ καὶ ἕν ἐστι πνεῦμα—καὶ μία κλῆσις temere suasit Boisius. 8. διελκομεν A et edd. omnes, διέλκωμεν I. 11. 12. τοῦ κύριου ἡμῶν Ἰησοῦ I et Bryen., ιυ του κυ ημων (Ἰησοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν) A et priores edd. 12. ειπεν A. 12—p. 52, 3. Οὐαὶ — — σκανδαλίσαι. Matth. XXVI, 24: οὐαὶ δὲ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ, δι᾽ οὗ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται· καλὸν ἦν αὐτῷ, εἰ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος. XVIII, 6: ὃς δ᾽ ἂν σκανδαλίσῃ ἕνα τῶν μικρῶν τούτων τῶν πιστευόντων εἰς ἐμέ, συμφέρει αὐτῷ ἵνα κρεμασθῇ μύλος ὀνικὸς εἰς τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ καταποντισθῇ ἐν τῷ πελάγει τῆς θαλάσσης. Marc. IX, 42: καὶ ὃς ἂν σκανδαλίσῃ ἕνα τῶν μικρῶν τῶν πιστιν ἐχόντων, καλόν ἐστιν αὐτῷ μᾶλλον εἰ περίκειται μύλος ὀνικὸς περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ βέβληται εἰς τὴν θάλασσαν. Luc. XVII, 2: λυσιτελεῖ αὐτῷ, εἰ λίθος μυλικὸς περίκειται περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ ἔρριπται εἰς τὴν θάλασσαν ἢ ἵνα σκανδαλίσῃ τῶν μικρῶν τούτων ἕνα. etiam Clemens Alex. Strom. III, 18, 107. p. 561: οὐαὶ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ, φησὶν ὁ κύριος, καλὸν ἦν αὐτῷ εἰ μὴ ἐγεννήθη, ἢ ἕνα τῶν ἐκλεκτῶν μου σκανδαλίσαι (Mt. XXVI, 24). κρεῖττον ἦν αὐτῷ περιτεθῆναι μύλον καὶ καταποντισθῆναι εἰς θάλασσαν ἢ ἕνα τῶν ἐκλεκτῶν μου διαστρέψαι (Mt. XVIII, 6 sq., voc. διαστρέψαι e sqq., p. 52, 3, petito). Clementem Romanum in his laudandis etiam non multum absimilem esse a Tertulliano (adv. Marcion. IV, 35), Origene (Hom. in Num. XXV, 1, Opp. II, 365) et aliis monuit Cotelerius. equidem (apost. Väter p. 106) monui, etiam Marcionem Luc. XVII, 2 ita legisse: λυσιτελεῖ αὐτῷ, εἰ οὐκ ἐγεννήθη ἢ λίθος μυλικὸς περίκειται κτλ. 12. ἐκείνῳ A. I, Clem. Al. et edd., δι᾽ οὗ τὰ σκάνδαλα ἔρχεται ex ev. Matthaei addere voluerunt Iunius, Bois., Fellus. — αὐτῷ A. I, Clem. Al, et edd., μᾶλλον temere addere voluerunt Iun., Fell., Colomes. 13. μὴ I, Clem. Al., Bryen., ουκ A et priores edd.

ἦν αὐτῷ περιτεθῆναι μύλον καὶ καταποντισθῆναι εἰς τὴν θάλασσαν ἢ ἕνα τῶν μικρῶν μου σκανδαλίσαι. τὸ σχίσμα ὑμῶν πολλοὺς διέστρεψε, πολλοὺς εἰς ἀθυμίαν ἔβαλε, πολλοὺς εἰς δισταγμόν, τοὺς πάντας ὑμᾶς εἰς λύπην· καὶ ἐπίμονος ὑμῶν ἐστιν ἡ στάσις.

XLVII. Ἀναλάβετε τὴν ἐπιστολὴν τοῦ μακαρίου Παύλου τοῦ ἀποστόλου. τί πρῶτον ὑμῖν ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου ἔγραψεν; ἐπ' ἀληθείας πνευματικῶς ἐπέστειλεν ὑμῖν περὶ ἑαυτοῦ καὶ Ἀπολ-
1 Cor. I, 12. λῶ καὶ Κηφᾶ, διὰ τὸ καὶ τότε προσκλίσεις ὑμᾶς πεποιῆσθαι. ἀλλ' ἡ πρόσκλισις ἐκείνη ἥττονα ἁμαρτίαν ὑμῖν ἐπήνεγκε· προσεκλίθητε γὰρ ἀποστόλοις μεμαρτυρημένοις καὶ ἀνδρὶ δεδοκιμασμένῳ παρ' αὐτοῖς. νυνὶ δὲ κατανοήσατε τίνες ὑμᾶς διέστρεψαν καὶ τὸ σεμνὸν τῆς περιβοήτου φιλαδελφίας ὑμῶν ἐμείωσαν. αἰσχρά, ἀγαπητοί, καὶ λίαν αἰσχρὰ καὶ ἀνάξια τῆς ἐν Χριστῷ ἀγάπης ἀκούεσθαι, τὴν βεβαιοτάτην καὶ ἀρχαίαν Κορινθίων ἐκκλησίαν δι' ἓν ἢ δύο πρόσωπα στασιάζειν πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους. καὶ αὕτη ἡ ἀκοὴ οὐ μόνον εἰς ἡμᾶς ἐχώρησεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἑτεροκλινεῖς ὑπάρχοντας ἀφ' ἡμῶν, ὥστε καὶ βλασφημίας ἐπιφέρεσθαι τῷ ὀνόματι κυρίου διὰ τὴν ὑμετέραν ἀφροσύνην, ἑαυτοῖς τε κίνδυνον ἐπεξεργάζεσθαι.

XLVIII. ἐξάρωμεν οὖν τοῦτο ἐν τάχει καὶ προσπέσωμεν τῷ δεσπότῃ καὶ κλαύσωμεν ἱκετεύοντες αὐτόν, ὅπως γενόμενος ἵλεως ἐπικαταλλαγῇ ὑμῖν καὶ

XLVI. 3. *διεστρεψεν* A. — *εβαλεν* A. 4. *ὑμᾶς* I, *ημας* A et edd. omnes, etiam Bryen.

XLVII. 7. 8. *ἑαυτοῦ καὶ Ἀπολλῶ καὶ Κηφᾶ* I et Bryen., *αυτου τε και Κηφα τε* (voc. *τε* om. Iun., restituit Wott.) *και απολλω* A et priores edd. 8. *προσκλήσεις* A I. 9. *προσκλισις* A, *πρόσκλησις* I, *πρόσκλισις ἡ* invito codice Wott., Russ., Gall., Schoenem. — *ἥττονα* I, Davis., Hef., Dress., probante Iacobsono, Hg¹., Laur., Gebh., Bryen., *ηττον* A secundum Lightf. qui *ἧττον* edidit. — *ἐπήνεγκε* I et Bryen., *προσηνεγκεν* A et edd. priores. 9. 10. *προσεκλιθητε* A, *προσεκλήθητε* I. 10. 11. *αποστολοις μεμαρτυρημενοις καιανδριδεδοκιμασμενω παρ αυτοις* A et omnes edd., etiam Bryen., *ἀποστόλοις δεδοκομασμένοις καὶ ἀνδρὶ μεμαρτυρημένῳ παρ' αὐτῶν* I, apostoli *μεμαρτυρημένοι* dicuntur, ut c. 17—19 Abraham, Iob, Moses, David, apud Ignat. ad Ephes. 12 Paulus, ad Magnes. 5 prophetae *ὑπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ μεμαρτυρημένοι*. vir autem probatus apud apostolos non Timotheus, ut Laur. opinatus est, sed Apollos dicitur. 12. *εμιωσαν* A. 13. *ἀγάπης* (cf. c. 49 p. 53, 12) I, *αγωγης* A et omnes edd., etiam Bryen. 14. *ἀκούεσθαι* A. I et edd. plerique, *ἀκούεται* coniecerunt Iun., Bois., Fell., Colom., Dress., Hg¹. sed *αἰσχρὰ — καὶ λίαν αἰσχρὰ καὶ ἀνάξια* eodem sensu quo *αἰσχρὸν κτλ.* dici docet etiam c. 58: *καὶ ἔσται ἀμεταμέλητα ὑμῖν*. Bryennius contulit Herodot. I, 91 *τὴν πεπρωμένην μοῖραν ἀδύνατά εστιν ἀποφυγέειν καὶ θεῷ*. IX, 2 *χαλεπὰ εἶναι περιγίνεσθαι καὶ ἅπασιν ἀνθρώποισι*. Thucyd. I, 125 *ἀδύνατα ἐφαίνετο εἶναι πολεμεῖν*. Eurip. Hec. 1241. Med. 384. 385. 17. *ημων* A et omnes edd., etiam Bryen., *ὑμῶν* I. 18. *τε* I et Bryen., *δε* A et priores edd.

XLVIII. 21. *γενόμενος ἵλεως* I, *ιλεως γενομενος* A et omnes edd. etiam Bryen. — *ὑμῖν* I et Bryen., *ημιν* A et priores edd.

ἐπὶ τὴν σεμνὴν τῆς φιλαδελφίας ὑμῶν ἁγνὴν ἀγωγὴν ἀποκαταστήσῃ ὑμᾶς. πύλη γὰρ δικαιοσύνης εἰς ζωὴν ἀνεῳγυῖα ἐστιν αὕτη, καθὼς γέγραπται· Ἀνοίξατέ μοι πύλας δικαιοσύνης, εἰσελθὼν ἐν αὐταῖς ἐξομολογήσομαι τῷ κυρίῳ. αὕτη ἡ πύλη τοῦ κυρίου· δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ. Ps. CXVIII, 19. 20. πολλῶν οὖν πυλῶν ἀνεῳγυιῶν, ἡ ἐν δικαιοσύνῃ αὕτη ἐστὶν ἡ ἐν Χριστῷ, ἐν ᾗ μακάριοι πάντες οἱ εἰσελθόντες καὶ κατευθύνοντες τὴν πορείαν αὐτῶν ἐν ὁσιότητι καὶ δικαιοσύνῃ, ἀταράχως πάντα ἐπιτελοῦντες. ἤτω τις πιστός, ἤτω δυνατὸς γνῶσιν ἐξειπεῖν, ἤτω σοφὸς ἐν διακρίσει λόγων, ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός. τοσούτῳ γὰρ μᾶλλον ταπεινοφρονεῖν ὀφείλει, ὅσῳ δοκεῖ μᾶλλον μείζων εἶναι, καὶ ζητεῖν τὸ κοινωφελὲς πᾶσι, καὶ μὴ τὸ ἑαυτοῦ. XLIX. ὁ ἔχων ἀγάπην ἐν Χριστῷ ποιησάτω τὰ τοῦ Χριστοῦ παραγγέλματα,

XLVIII. 1—11. ἐπὶ τὴν σεμνὴν—καὶ μὴ τὸ ἑαυτοῦ. Clemens Alex. Strom. IV, 18, 113 p. 613. ἡ σεμνὴ οὖν τῆς φιλανθρωπίας ἡμῶν καὶ ἁγνὴ ἀγωγὴ κατὰ τὸν Κλήμεντα τὸ κοινωφελὲς ζητεῖ. I, 7,38 p. 338. 339. Ἀνοίξατε οὖν, φησὶν ἡ γραφή, πύλας δικαιοσύνης, ἵνα ἐν αὐταῖς εἰσελθὼν ἐξομολογήσωμαι τῷ κυρίῳ. ἀλλ' αἱ μὲν εἰς δικαιοσύνην ὁδοί, πολυτρόπως σῴζοντος τοῦ θεοῦ—ἀγαθὸς γάρ —, πολλαί τε καὶ ποικίλαι καὶ φέρουσαι εἰς τὴν κυρίαν ὁδόν τε καὶ πύλην. ἐὰν δὲ τὴν βασιλικήν τε καὶ αὐθεντικὴν εἴσοδον ζητῇς, ἀκούσῃ· Αὕτη ἡ πύλη τοῦ κυρίου, δίκαιοι εἰσελεύσονται ἐν αὐτῇ. πολλῶν τοίνυν ἀνεῳγμένων πυλῶν ἐν δικαιοσύνῃ, αὕτη ἦν ἐν Χριστῷ, ἐν ᾗ μακάριοι πάντες οἱ εἰσελθόντες καὶ κατευθύνοντες τὴν πορείαν αὐτῶν ἐν ὁσιότητι γνωστικῇ. αὐτίκα ὁ Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ κατὰ λέξιν φησὶ τὰς διαφορὰς ἐκτιθέμενος τῶν κατὰ τὴν ἐκκλησίαν δοκίμων Ἤτω τις πιστός, ἤτω δυνατός τις γνῶσιν ἐξειπεῖν, ἤτω σοφὸς ἐν διακρίσει λόγων, ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις. VI, 8, 64 p. 772. ἐξηγούμενος δὲ τὸ ῥητὸν τοῦ προφήτου (Ps. CXVIII, 19. 20) Βαρνάβας (error memoriae) ἐπιφέρει Πολλῶν πυλῶν ἀνεῳγυιῶν, ἡ ἐν δικαιοσυνῃ αὕτη ἐστὶν ἡ ἐν Χριστῷ, ἐν ᾗ μακάριοι πάντες οἱ εἰσελθόντες. §. 65. p. 772 sq.: ἔστω τοίνυν πιστὸς ὁ τοιοῦτος, ἔστω δυνατὸς γνῶσιν ἐξειπεῖν, ἤτω σοφὸς ἐν διακρίσει λόγων, ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός. τοσούτῳ γὰρ μᾶλλον ταπεινοφρονεῖν ὀφείλει, ὅσῳ δοκεῖ μᾶλλον μείζων εἶναι, ὁ Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους φησί. Maximus locorum communium serm. 49: Κλήμεντος· Τοσοῦτόν τις μᾶλλον ὀφείλει ταπεινοφρονεῖν, ὅσον δοκεῖ μᾶλλον εἶναι. Antonii Melissae Part. II. Serm. 73: Κλήμεντος· ... τοσοῦτόν τις μᾶλλον ὀφείλει ταπεινοφρονεῖν, ὅσον δοκεῖ μᾶλλον εἶναι. 1. ὑμῶν I et Bryen., ημων A, Wott. et seqq. edd., om. Iun. — ἁγνην A. I, Iun. et seqq. edd., Iac., Lightf., καὶ ἁγνὴν ex Clem. Al. Cotel., Colom., Wott., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Gebh. sed ἁγνὴν ἀγωγὴν una notione coniungere licet, Clem. Al. vero non verbo tenus reddidit quae legit. 2. ὑμᾶς I et Bryen., ημας A et priores edd. — εἰς ζωὴν ἀνεῳγυῖά ἐστιν αὕτη I et Bryen., ανεωγυια εις ζωην αυτη A et priores edd. 3. εἰσελθὼν A. I (cf. LXX) Iun. et fere omnes edd., etiam Bryen., ἵνα εἰσελθὼν Clem. Al., Hg[1]. 4. ἐξομολογήσομαι I, Iun. et plerique edd., etiam Bryen., εξομολογησωμαι A, Clem. Al., Wott., Russ., Hg[1]. (praemisso voc. ἵνα) Lightf., Gebh. 7. 8. ἀταράχως A. I et edd., καὶ ἀταράχως Bois. 9. διακρίσει I, Clem. Al., Wott. et seqq. edd., διακριακρισει A (secundum Tischdf., διακρισιν secundum Wott.), δικαίᾳ κρίσει Iun. et seqq. edd. cf. 1 Cor. XII, 10. XIV, 29 Rom. XIV, 1. — ἤτω γοργὸς ἐν ἔργοις, ἤτω ἁγνός Clem. Al. (bis), Iun. (coniecit), Cotel. (coniecit), Potter (ad Clem. Al. p. 772), Grabius (Spicileg. I, 263), Hg[1]., Lightf., ἤτω ἁγνὸς ἐν ἔργοις A. I et ceteri edd., etiam Bryen. 10. γὰρ A, Clem. Al., Wott. et seqq. edd., om. I, Iun. et seqq. edd., etiam Bryen. 10. 11. μείζων A. I, Clem. Al. et edd., om. Maximus et Anton. 11. πασιν A.

XLIX. 12. ποιησάτω A (secundum

τὸν δεσμὸν τῆς ἀγάπης τοῦ θεοῦ τίς δύναται ἐξηγήσασθαι; τὸ μεγαλεῖον τῆς καλλονῆς αὐτοῦ τίς ἀρκετὸς ἐξειπεῖν; τὸ ὕψος, εἰς ὃ ἀνάγει ἡ ἀγάπη, ἀνεκδιήγητόν ἐστιν. ἀγάπη κολλᾷ ἡμᾶς τῷ θεῷ, Iac. V, 20. 1 Petr. IV, 8. 1 Cor. XIII, 7. ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν, ἀγάπη πάντα ἀνέχεται, πάντα μακροθυμεῖ· οὐδὲν βάναυσον ἐν ἀγάπῃ, οὐδὲν ὑπερήφανον· ἀγάπη σχίσμα οὐκ ἔχει, ἀγάπη οὐ στασιάζει, ἀγάπη πάντα ποιεῖ ἐν ὁμονοίᾳ· ἐν τῇ ἀγάπῃ ἐτελειώθησαν πάντες οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ θεοῦ· δίχα ἀγάπης οὐδὲν εὐάρεστόν ἐστι τῷ θεῷ. ἐν ἀγάπῃ προσελάβετο ἡμᾶς ὁ δεσπότης. διὰ τὴν ἀγάπην, ἣν ἔσχε πρὸς ἡμᾶς, τὸ αἷμα αὐτοῦ δέδωκεν Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ὁ κύριος ἡμῶν ἐν θελήματι θεοῦ καὶ τὴν σάρκα ὑπὲρ τῆς σαρκὸς ἡμῶν καὶ τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς ἡμῶν. L. ὁρᾶτε, ἀγαπητοί, πῶς μέγα καὶ θαυμαστόν ἐστιν ἀγάπη, καὶ τῆς τελειότητος αὐτῆς οὐκ ἔστιν ἐξήγησις. τίς ἱκανὸς ἐν αὐτῇ εὑρεθῆναι, εἰ μὴ οὓς ἂν καταξιώσῃ ὁ θεός; δεόμεθα οὖν καὶ αἰτούμεθα ἀπὸ τοῦ ἐλέους αὐτοῦ, ἵνα ἐν ἀγάπῃ εὑρεθῶμεν δίχα προσκλίσεως ἀνθρωπίνης ἄμωμοι.

Tischdf.), I, Laur., Ligthf., Gebh., τηρησάτω Iun. et ceteri edd., etiam Bryen.

XLIX. 1. *τὸν δεσμὸν—ἐξηγήσασθαι.* Hieronymus ad Eph. IV, 1 (Opp. VII, 606): cuius rei et Clemens ad Corinthios testis est scribens: Vinculum charitatis dei quis poterit enarrare? 2—15. *τὸ ὕψος—καταξιώσῃ ὁ θεός.* Clemens Alex. Strom. IV, 18, 113. p. 613: *αὕτη ἐστὶν ἡ ἀγάπη· τὸ ἀγαπᾶν τὸν θεὸν καὶ τὸν πλησίον, αὕτη εἰς τὸ ἀνεκδιήγητον ὕψος ἀνάγει, ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν, ἀγάπη κολλᾷ ἡμᾶς τῷ θεῷ, πάντα ποιεῖ ἐν ὁμονοίᾳ· ἐν τῇ ἀγάπῃ ἐτελειώθησαν πάντες οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ θεοῦ· δίχα ἀγάπης ουδὲν εὐάρεστον τῷ θεῷ· τῆς τελειότητος αὐτῆς οὐκ ἔστιν ἐξήγησις, φησί. τίς ἱκανὸς ἐν αὐτῇ εὑρεθῆναι, εἰ μὴ οὓς ἂν αὐτὸς καταξιώσῃ ὁ θεός;* 2. *τίς ἀρκετὸς ἐξειπεῖν* A (secundum Tischdf.) I (om. *ἀρκετὸς*), Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *τίς ἀρκεῖ ὡς ἔδει εἰπεῖν;* Iun. et seqq. edd. omnes, *ἔδει* in *δεῖ* mutare voluit M. Schmidt. 4. *ἀγάπη καλύπτει* A I, Iun. et seqq. edd., Iac. et seqq. edd., *ἡ ἀγάπη καλύπτει* (tamquam ex A), fortasse Millii nomine capti Coust., Wott., Gall. 8. *εστιν.* 9. *εσχεν* A. — *ημας* A et omnes edd., *ὑμᾶς* I. 9—12. *διὰ τὴν ἀγάπην—ὑπὲρ τῆς ψυχῆς ἡμῶν.* Irenaeus adv. haer. V, 1, 1 (graece apud Theodoretum Dial. III. p. 155. II. p. 87): *τῷ ἰδίῳ οὖν αἵματι λυτρωσαμένου ἡμᾶς τοῦ κυρίου καὶ δόντος τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ψυχῶν καὶ τὴν σάρκα τὴν ἑαυτοῦ ἀντὶ τῶν ἡμετέρων σαρκῶν.* 10. *δέδωκεν Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν* I, *εδωκεν υπερ ημων ις χς (Ἰησοῦς Χριστὸς)* A, Wott. et seqq. edd., etiam Bryen., *ἔδωκεν ὑπὲρ ἡμῶν ὁ Χριστὸς* Iun. et seqq. edd. 12. *τῆς ψυχῆς* I, *των ψυχων* A et omnes edd., etiam Bryen.

L. 13. *ἀγάπη* I, *η αγαπη* A et omnes edd., etiam Bryen. — *αυτης* A et omnes edd., *αὐτοῦ* I. 13. 14. *εξηγησεις* A. 14. *ευρ[εθηναι]* A. — *αν καταξιωση* A (secundum Tischdf.), Clem. Al., Iun. et omnes edd., *ἂν καταδιωξη* I, *αν απαξιωση* codicis A. lectio secundum Wott., unde Laur. (Zeitschr. f. luth. Theol. u. K. 1863 p. 424) suasit: *οὐκ ἀπαξιώσῃ.* 14. 15. *ὁ θεός; δεόμεθα οὖν καὶ αἰτούμεθα* I, *[ο θς δεωμε]θα ουν και αιτωμεθα* A, Lightf., Gebh. et Bryen., *[ὁ θεός· εὐχώμε]θα οὖν καὶ αἰτώμεθα* Iun. et ceteri edd. 15. *ἀπὸ τοῦ ἐλέους αὐτοῦ* I, Mill., Wott. (sine *τοῦ*), Gall., Iac., Hef., Reithm., Hg^{1}., Tischdf., Laur., Lightf., Gebh., *απ[ο του ελε]ους αυτου* A, *[εἶναι ἀξί]ους* Iun. et seqq. edd., *αἰτώμεθα ἁγιασμούς* Davis. 16. *εὑρεθῶμεν* I et Bryen., *[ευρεθωμεν]* A, *[ζῶμεν]* Iun. et priores edd. omnes. — *προσκλισεως* A et edd., *προσκλήσεως* I. — *ανθρω[πινης]* A.

αἱ γενεαὶ πᾶσαι ἀπὸ Ἀδὰμ ἕως τῆς ἡμέρας τῆσδε παρῆλθον· ἀλλ' οἱ ἐν ἀγάπῃ τελειωθέντες κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ χάριν ἔχουσι χῶρον εὐσεβῶν· οἳ φανερωθήσονται ἐν τῇ ἐπισκοπῇ τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ. γέγραπται γάρ ,Εἰσέλθετε εἰς τὰ ταμιεῖα μικρὸν ὅσον Ies. XXVI, 20.
ὅσον, ἕως οὗ παρέλθῃ ἡ ὀργὴ καὶ ὁ θυμός μου· καὶ μνησθήσομαι ἡμέρας ἀγαθῆς, καὶ ἀναστήσω ὑμᾶς ἐκ τῶν θηκῶν ὑμῶν'. Ezech. XXXVII, 12. 13.
μακάριοι ἦμεν, ἀγαπητοί, εἰ τὰ προστάγματα τοῦ θεοῦ ἐποιοῦμεν ἐν ὁμονοίᾳ ἀγάπης, εἰς τὸ ἀφεθῆναι ἡμῖν δι' ἀγάπης τὰς ἁμαρτίας.

L. 1—4. *αἱ γενεαὶ πᾶσαι—τοῦ θεοῦ*. Clemens Alex. Strom. IV, 18, 114 p. 614: *αἱ γενεαὶ δὲ πᾶσαι ἀπὸ Ἀδὰμ ἕως τῆσδε τῆς ἡμέρας παρῆλθον· ἀλλ' οἱ ἐν ἀγάπῃ τελειωθέντες κατὰ τὴν του θεοῦ χάριν ἔχουσι χώραν εὐσεβῶν, οἳ φανερωθήσονται ἐν τῇ ἐπισκοπῇ τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ*. 1. *ἀπὸ Ἀδὰμ* I, Clem. Al., Cotel., Frey, Iac., Hef., Reithm., Dress., Hg¹., Laur., Gebh., Bryen., [*απο αδαμ*] A, om. Iun., Wott. et seqq. edd., Lightf. — *τῆς ημέρας τῆσδε* I, *τησδε ημερας* A, Iun. et edd. plerique, etiam Lightf., *τῆσδε τῆς ἡμέρας* Clem. Al., Hg¹., Laur., Gebh., Bryen. 2. *θεοῦ* A I, Iun. (in margine), Wott. et seqq. edd., *Χριστοῦ* Iun. (in textu) et seqq. edd. — *χῶρον* A. I, Wott. et seqq. edd., *χώραν* Clem. Al., Iun. et seqq. edd., cf. Enoch. XX, 1 sq. versionis Dillmann.: „Und er zeigte mir im Westen ein grosses hohes Gebirge, harte Felsen und vier schöne *Plätze*. — — Diese schönen *Plätze* sind dazu bestimmt, dass auf ihnen die Geister, die Seelen der Todten, sich sammeln; für sie sind dieselben geschaffen, um hier alle Seelen der Menschenkinder zu versammeln". Irenae. adv. haer. V, 31, 2 (graece in Ioannis Damasc. parallelis): *αἱ ψυχαὶ ἀπέρχονται εἰς . . . τὸν τόπον τὸν ὡρισμένον αὐτοῖς ἀπὸ τοῦ θεοῦ, κἀκεῖ μέχρι τῆς ἀναστάσεως φοιτῶσι περιμένουσαι τὴν ἀνάστασιν· ἔπειτα ἀναλαβοῦσαι τὰ σώματα καὶ ὁλοκλήρως ἀναστᾶσαι, τουτέστι σωματικῶς, καθὼς καὶ ὁ κύριος ἀνέστη, οὕτως ἐλεύσονται εἰς τὴν ὄψιν τοῦ θεοῦ*. 3. *οι* (*οἳ*) A (cf. Clem. Al.) et omnes edd., etiam Bryen., *οἱ δὲ* I. — *φανερωθήσονται* I, Clem. Al., Iun. et alii, Hg¹., Laur., Gebh., *φανερ[ωθησον]ται* A, *φανερ[οῦν]ται* Wott., Russ., Schoenem., Iac., Hef., Reithm., Dress., *φανερ[οὶ ἔσον]ται* Lightf. — *βασιλ[ειας]* A. 4. *τοῦ χ̅ῡ* (*Χριστοῦ*) A (secundum Tischdf.) et priores edd. (cf. Clem. Al.) *τοῦ θεοῦ* I et Bryen. 4—6. *Εἰσέλθετε—θηκῶν ὑμῶν*. Ies. XXVI, 19. 20. LXX. cod. Al.: *ἀναστήσονται γὰρ* (*γαρ* om. Vat.) *οἱ νεκροί, καὶ ἐγερθήσονται οἱ ἐν τοῖς μνημείοις, καὶ εὐφρανθήσονται οἱ ἐν τῇ γῇ — —. βάδιζε ὁ* (*ὁ* om. Vat.) *λαός μου, εἴσελθε εἰς τὰ ταμιεῖά* (*ταμεῖά* Vat.) *σου, ἀπόκλεισον τὴν θύραν σου, ἀποκρύβηθι μικρὸν ὅσον ὅσον, ἕως ἂν παρέλθῃ ἡ ὀργὴ κυρίου*. Ezech. XXXVII, 12. 13. LXX. cod. Al.: *ἰδοὺ ἐγὼ ἀνοίγω ὑμῶν τὰ μνήματα* (*τὰ μνήματα ὑμῶν* Vat.) *καὶ ἀνάξω ὑμᾶς ἐκ τῶν μνημάτων ὑμῶν καὶ εἰσάξω ὑμᾶς εἰς τὴν γῆν τοῦ Ἰσραήλ, καὶ γνώσεσθε ὅτι ἐγώ εἰμι κύριος, ἐν τῷ ἀνοῖξαί με τοὺς τάφους ὑμῶν τοῦ ἀναγαγεῖν με ὑμᾶς* (*ὑμᾶς* om. Vat.) *ἐκ τῶν τάφων ὑμῶν* (*ὑμῶν* om. Vat.), *τὸν λαόν μου*. conferre iuvat, quamvis Clementi nostro nondum notum, 4. librum Esr. II, 16: et resuscitabo mortuos de locis suis et de monumentis educam illos, quoniam cognovi nomen meum in illis (in Israel vulg.). 4. *εἰσέλθετε* I et Bryen., *εισελ[θετε]* A, *εἴσελ[θε]* Iun. et priores edd. — *ταμιεῖα* I, Clem. Al., Wott., Russ., Gall., Bryen., *ταμια* A, *ταμεῖα* Iun. et ceteri edd. 4. 5. *ὅσον ὅσον* (cf. Hebr. X, 37. Aristoph. Vesp. 213) A I, Iun., Cotel., Iac., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Gebh., Lightf., Bryen., *ὅσο[ν]* Wott., Russ., Gall. 5. *ὁ θυμός* I et Bryen., *θ[υμος[* A et priores edd. 6. [*εκ*] A. — *θηκῶν* A. I, Wott., Iac. et seqq. edd., *σηκῶν* Iun. et seqq. edd. 7. *ἦμεν* I et Bryen., *εσμεν* A et priores edd. — *τὰ* A. I, Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd. — [*προσ*]*ταγματα* A. 8. [*εν ο*]*μονοια* A. — *αφεθη[ναι]* A. 8. *τὰς ἁμαρτίας* A (secundum Wott., Tischdf., Lightf.) I,

Ps. XXXII, 1.2. γέγραπται γάρ, ‚Μακάριοι ὧν ἀφέθησαν αἱ ἀνομίαι, καὶ ὧν ἐπεκαλύφθησαν αἱ ἁμαρτίαι· μακάριος ἀνήρ, ᾧ οὐ μὴ λογίσηται κύριος ἁμαρτίαν, οὐδέ ἐστιν ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ δόλος'. οὗτος ὁ μακαρισμὸς ἐγένετο ἐπὶ τοὺς ἐκλελεγμένους ὑπὸ θεοῦ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

LI. Ὅσα οὖν παρεπέσαμεν καὶ ἐποιήσαμεν διά τινος τῶν τοῦ ἀντικειμένου ἀξιώσωμεν ἀφεθῆναι ἡμῖν· καὶ ἐκεῖνοι δὲ οἵτινες ἀρχηγοὶ στάσεως καὶ διχοστασίας ἐγενήθησαν, ὀφείλουσι τὸ κοινὸν τῆς ἐλπίδος σκοπεῖν. οἱ γὰρ μετὰ φόβου καὶ ἀγάπης πολιτευόμενοι ἑαυτοὺς θέλουσι μᾶλλον αἰκίαις περιπίπτειν ἢ τοὺς πλησίον· μᾶλλον δὲ ἑαυτῶν κατάγνωσιν φέρουσιν ἢ τῆς παραδεδομένης ἡμῖν καλῶς καὶ δικαίως ὁμοφωνίας. καλὸν γὰρ ἀνθρώπῳ ἐξομολογεῖσθαι περὶ τῶν παραπτωμάτων ἢ σκληρῦναι τὴν καρδίαν αὐτοῦ, καθὼς ἐσκληρύνθη ἡ καρδία τῶν στασιασάντων πρὸς τὸν

Wott. et seqq. edd., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., τὰς ἁμαρτίας [ἡμῶν] Iun., Iac., Hg[1]., Hef., Dress.
L. 1. μακάριοι I et edd., μαμακαριοι A. — ὧν A (secundum Iac., Tischdf. etc.) I, Iac. et seqq. edd., [ὧν] Iun., Wott. et seqq. edd. — α[φε]θησαν A. — ὧν A (cf. Iac., Tischdf.) I et edd., ω A (secundum Mill.). 2. [ανηρ] A. — ᾧ (cf. LXX cod. Vat. et Rom. IV, 8) I, Iun. et seqq. edd., etiam Bryen., ου, i. e. οὗ (cf. LXX. cod. Al.) A, Wott. et seqq. edd. 3. αυτ[ου] A. 4. ε[γε]νετο A. — θεοῦ I, του θυ (θεοῦ) A et edd., etiam Bryen. 5. ημ[ων] A.
LI. 7. 8. ὅσα οὖν παρεπέσαμεν καὶ ἐποιήσαμεν διά τινος τῶν τοῦ ἀντικειμένου ἀξιώσωμεν ἀφεθῆναι ἡμῖν I et Bryen., οσα [ου]ν παρε[βη]μεν δια τινος των [το]υ αν[τικειμε]νου αξιωσωμεν [αφεθηναι ημιν[A (ubi Tischdf. in fine . . . γνωμ . . vidère sibi visus est, non Lightf.), [ὅσοι] οὖν παρ[έβη]μεν διά τινος τῶν [τοῦ] ἀντικ[ειμέν]ου, ἀξιώσωμεν [συγγνώμην] Iun., quocum Colom., Coust. emendare voluerunt: ὅσοι οὖν ἄκοντες παρέβημεν διά τινας τῶν τοῦ ἀντικειμένου παραπτώσεων ἀξιώσωμεν σύγγνωμην (voc. παρεμπτώσεων in margine dederunt Cotel. et Schoenem., in contextu Hornem.), ὅσα [οὖν] παρέ[βη]μεν διά τινος τῶν [τοῦ] ἀντικ[ειμέ]νου, ἀξιώσωμεν [συγγνώμην] Wott. (qui post ἀντικειμένου addere voluit τεχνῶν, δόλων, ἐπιβουλῶν, ἐνεδρῶν, πειρασμῶν aut tale aliquid), ὅσα οὖν παρέβημεν διὰ πειρασμῶν vel τεχνασμάτων κτλ. Davis., ὅσα [οὖ]ν παρέ[βη]μεν διά τινος τῶν [τοῦ] αντικε[ιμέ]νου, ἀξιώσωμεν [συγγνώμεν] Iac., ultimam codicis A. lacunam Laur. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863 p. 424) voc. γενέσθαι vel alio, quod „veranlassen, herbeiführen" significet, supplere voluit, sed in editione posuit: συγγνώμην. equidem dedi: ὅσα [οὖν] παρέβ[η][μεν διὰ τιναγνῶν [τοῦ] ἀντικε[ιμέ]νου, ἀξιώσωμεν [συγγνώμην], Gebh.: ὅσα [οὖ]ν παρέβ[η]μεν διὰ πειρασμῶν [το]ῦ ἀντικ[ειμέ]νου, ἀξιώσωμεν [συγγνώμην]. Clemens Alex. Strom. IV, 18, 115 p. 614: ἡ ἀγάπη ἁμαρτάνειν οὐκ ἐᾷ, ἣν δὲ καὶ περιπέσῃ ἄκων τοιαύτῃ τινὶ περιστάσει διὰ τὰς παρεμπτώσεις τοῦ ἀντικειμένου, μιμησάμενος τὸν Δαβὶδ ψαλεῖ (Ps. L, 14 sq.). 9. ἀρχηγοὶ στάσεως I et Bryen., αρχη[γοι] στασεως A, ἀρχηγοὶ τῆς στάσεως Iun. et priores edd. — οφειλουσιν A. 11. θελουσιν A. — αἰκίαις I et edd., αικιαις corr. ex οιχιαις A. — περιπίπτειν cf. Iac. I, 2 ὅταν πειρασμοῖς περιπέσητε. 13. καλῶς καὶ δικαίως A. I, Wott. et seqq. edd., καλῆς καὶ δικαίας Iun. et seqq. edd. 15. στασιασάντων I et Bryen., στασιαζοντων A et edd. priores.

θεράποντα τοῦ θεοῦ Μωϋσῆν· ὧν τὸ κρίμα πρόδηλον ἐγενήθη. Num. XVI. *κατέβησαν γὰρ εἰς ᾅδου ζῶντες, καὶ θάνατος ποιμανεῖ αὐτούς.* Ps. XLIX, 15. *Φαραὼ καὶ ἡ στρατιὰ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἡγούμενοι Αἰγύπτου,* Ex. XIV. *τά τε ἅρματα καὶ οἱ ἀναβάται αὐτῶν οὐ δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν ἐβυθίσθησαν εἰς θάλασσαν ἐρυθρὰν καὶ ἀπώλοντο, ἀλλὰ διὰ τὸ σκληρυνθῆναι τὰς ἀσυνέτους καρδίας αὐτῶν μετὰ τὸ γενέσθαι τὰ σημεῖα καὶ τὰ τέρατα ἐν γῇ Αἰγύπτου διὰ τοῦ θεράποντος τοῦ* Num. XII, 7. Hebr. III, 5. *θεοῦ Μωϋσέως.* LII. *ἀπροσδεής, ἀδελφοί, ὁ δεσπότης ὑπάρχει τῶν ἁπάντων, οὐδενὸς χρήζει, εἰ μὴ τοῦ ἐξομολογεῖσθαι αὐτῷ. φησὶ γὰρ ὁ ἐκλεκτὸς Δαβίδ· ,Ἐξομολογήσομαι τῷ κυρίῳ, καὶ* Ps. LXIX, 31—33. *ἀρέσει αὐτῷ ὑπὲρ μόσχον νέον κέρατα ἐκφέροντα καὶ ὁπλάς· ἰδέτωσαν πτωχοὶ καὶ εὐφρανθήτωσαν‘. καὶ πάλιν λέγει ,Θῦσον τῷ* Ps. L, 14. 15. *θεῷ θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἀπόδος τῷ ὑψίστῳ τὰς εὐχάς σου· καὶ ἐπικάλεσαί με ἐν ἡμέρᾳ θλίψεώς σου, καὶ ἐξελοῦμαί σε, καὶ δοξάσεις με. θυσία γὰρ τῷ θεῷ πνεῦμα συντετριμμένον‘.* Ps. LI, 19.

LIII. *Ἐπίστασθε γάρ, καλῶς ἐπίστασθε τὰς ἱερὰς γραφάς, ἀγαπητοί, καὶ ἐγκεκύφατε εἰς τὰ λόγια τοῦ θεοῦ. πρὸς ἀνάμνησιν*

LI. 1. *θεραποντα* A et edd. priores, *ἄνθρωπον* I et Bryen. (cf. Ios. XIV, 6. 1 Chron. XXIII, 14 al.). — [*κριμα*] A. 2. *θάνατος ποιμανεῖ αὐτούς* I (cf. Ps. XLIX, 15) et Bryen., *θα*[*νατος ποιμανει α*]*υτους* A, *θά*[*νατος κατέπιεν αὐ*]*τούς* Iun. et omnes priores edd. 3. *στρα*[*τια αυτ*]*ου* A. — *ηγουμε*[*νοι αιγ*]*υπτου* A et priores edd., *ἡγούμενοι αὐτοῦ* I et Bryen. 4. [*αναβα*]*ται* A. — *οὐ* I, coniecerunt Iun. et seqq. edd., ed. Bryen., *οι* A. — [*αιτιαν*] A. 5. [*ερυθρ*]*αν* A. 5. 6. *δια* [*το σκλ*]*ηρυνθηναι* A. 6. *τὰς ἀσυνέτους καρδίας αὐτῶν* I, *αυτων τας ασυ*[*νετου*]*ς καρδιας* A et omnes edd., etiam Bryen. 6. 7. *τὰ σημεῖα καὶ τὰ τέρατα* (cf. Act. VII, 36) I, Wott. et seqq. edd., Bryen., [*τα σημ*]*εια* [*και*] *τα τερατα* A, [*τηλικαῦ*]*τα τέρατα* Iun. et seqq. edd. 7. *εν γη αιγυ*[*πτου*] (cf. Act. VII, 36) A et omnes edd., etiam Bryen., *ἐν Αἰγύπτῳ* I. — *δια* [*του θ*]*εραποντος* A. 8. [*μ*]*ωυσεως* A et omnes edd., etiam Bryen., *Μωσέως* I.

LII. 8. *ὁ δεσπότης*, I, Iun. et seqq. edd., Iac. et seqq. edd., Bryen., [*ο*] *δεσποτης* A, *δεσπότης* Wott. 9. *οὐδενὸς* I et Bryen., [*ου*]*δεν ουδενος* A, Wott. et seqq. edd., [*οὐ*]*δὲ οὐδενὸς* Iun. et seqq. edd. — *τοῦ* I, coniecerunt Iun., Fell., Colomes., Schoenem., *το* A, Wott. et seqq. edd. 10. *φησιν* A. 10—17. *ἐξομολογήσομαι—πνεῦμα συντετριμμένον.* Clemens Al. Strom. IV, 18, 115 p. 614 (cf. p. 56, 7. 8) pergit: *ἐξομολογήσομαι τῷ κυρίῳ, καὶ ἀρέσει αὐτῷ ὑπὲρ μόσχον νέον φέροντα κέρατα καὶ ὁπλάς· ἰδέτωσαν πτωχοὶ καὶ εὐφρανθήτωσαν. λέγει γάρ Θῦσον τῷ θεῷ θυσίαν αἰνέσεως καὶ ἀπόδος τῷ κυρίῳ τὰς εὐχάς σου καὶ ἐπικάλεσαί με ἐν ἡμέρᾳ θλίψεώς σου· καὶ ἐξελοῦμαί σε καὶ δοξάσεις με. θυσία γὰρ τῷ θεῷ πνεῦμα συντετριμμένον.* 11. *ναιον* A. 11. 12. *κερατα εκφεροντα· και οπλας ιδετωσαν πτωχοι και ευφρανθητωσαν* A, om. I. 13—15. *και επικαλεσε με εν ημερα θλιψεως σου και εξελουμαι σε και δοξασεις με* A et edd., om. I.

LIII. 16. *επιστασθαι* A. — *καλῶς* I, *και καλως* A et edd. omnes, etiam Bryen. — *επιστασ*[*θαι τα*]*ς* A. 17. [*και εγκ*]*εκυφατε* A. — *τοῦ θεοῦ. πρὸς ἀνάμνησιν* I et Bryen., *του* [*θῦ. προς α*]*ναμνησιν* A, *τοῦ* [*θεοῦ· εἰς ἀ*]*νάμνησιν* Iun. et omnes priores edd.

Ex. XXXI, 18. XXXIV, 28. οὖν ταῦτα γράφομεν. Μωϋσέως γὰρ ἀναβάντος εἰς τὸ ὄρος καὶ ποιή-
σαντος τεσσαράκοντα ἡμέρας καὶ τεσσαράκοντα νύκτας ἐν νηστείᾳ
Deut. IX, 12 sq. Ex. XXXII, 7 sq. καὶ ταπεινώσει, εἶπε πρὸς αὐτὸν ὁ θεός· ,Μωϋσῆ, Μωϋσῆ, κατά-
βηθι τὸ τάχος ἐντεῦθεν, ὅτι ἠνόμησεν ὁ λαός σου, οὓς ἐξήγαγες
ἐκ γῆς Αἰγύπτου· παρέβησαν ταχὺ ἐκ τῆς ὁδοῦ ἧς ἐνετείλω
αὐτοῖς, ἐποίησαν ἑαυτοῖς χωνεύματα‘. καὶ εἶπε κύριος πρὸς αὐτόν·
Λελάληκα πρὸς σὲ ἅπαξ καὶ δὶς λέγων ,Εώρακα τὸν λαὸν τοῦ-

LIII. 1. *γράφομεν* I et Bryen., [*γραφομεν*] A, [*λάβετε*] Iun., Iac., [*ελαβεται*] i. e. *ἐλάβετε* Mill., [*λαβεται*] Wott., [*εἴρηται*]ι Hg[1]., [*γέγραπται*]ι Hg. (Zeitschr. f. w. Th. 1870. p. 413), *εἴ*[*ληπται*] Laur. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863 p. 425), [*ἀγάγετε*] Laur. in ed., [*δέχεσθε*] Lightf. (vel *λέλεκται*), Gebh. 1—p. 59, 2. *Μωϋσέως—ἐκ βίβλου ζώντων.* Ex. XXXI, 18. LXX. cod. Al.: *καὶ ἔδωκε Μωϋσῇ, ἡνίκα κατέπαυσε λαλῶν πρὸς αὐτὸν* (*αὐτῷ* Vat.) *ἐν τῷ ὄρει τῷ Σινᾶ, τὰς δύο πλάκας τοῦ μαρτυρίου, πλάκας λιθίνας γεγραμμένας τῷ δακτύλῳ τοῦ θεοῦ.* XXXIV, 28: *καὶ ἦν ἐκεῖ Μωϋσῆς ἔναντι* (*ἐναντίον* Vat.) *κυρίου τεσσεράκοντα* (*τεσσαράκοντα* Vat.) *νύκτας, ἄρτον οὐκ ἔφαγε καὶ ὕδωρ οὐκ ἔπιε καὶ ἔγραψεν ἐπὶ τῶν δύο* (*δύο* om. Vat.) *πλακῶν τὰ ῥήματα ταῦτα .τῆς διαθήκης, τοὺς δέκα λόγους.* XXXII, 7. 8: *καὶ ἐλάλησε κύριος πρὸς Μωϋσῆν λέγων Βάδιζε, κατάβηθι τὸ τάχος* (*τὸ τάχος κατάβηθι* Vat.) *ἐντεῦθεν· ἠνόμησε γὰρ ὁ λαός σου, οὓς* (*ὃν* Vat.) *ἐξήγαγες ἐκ γῆς Αἰγύπτου. παρέβησαν ταχὺ ἐκ τῆς ὁδοῦ ἧς ἐνετείλω αὐτοῖς· ἐποίησαν ἑαυτοῖς μόσχον καὶ προσκεκυνήκασιν αὐτῷ καὶ εἶπαν.* Deut. IX, 12—14: *καὶ εἶπε κύριος πρός με Ἀνάστηθι καὶ* (*καὶ* om. Vat.) *κατάβηθι ταχὺ ἐκ τῆς ὁδοῦ ἧς ἐνετείλω αὐτοῖς,* (*καὶ* add. Vat.) *ἐποίησαν ἑαυτοῖς χωνευτά* (*χώνευμα* Vat.), *καὶ εἶπε κύριος πρός μέ* (*λέγων* add. Vat.) *Λελάληκα πρὸς σὲ ἅπαξ καὶ δὶς λέγων Ἑώρακα τὸν λαὸν τοῦτον, καὶ ἰδοὺ λαὸς σκληροτράχηλός ἐστιν.* (*καὶ νῦν* add. Vat.) *ἔασόν με ἐξολεθρεῦσαι αὐτούς, καὶ ἐξαλείψω τὸ ὄνομα αὐτῶν ὑποκάτωθεν τοῦ οὐρανοῦ καὶ ποιησω σε εἰς ἔθνος μέγα καὶ πολὺ καὶ ἰσχυρὸν καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ τοῦτο.* Ex. XXXI, 31. 32: *ἐπέστρεψεν* (*ὑπέστρεψε* Vat.) *δὲ Μωϋσῆς πρὸς κύριον καὶ εἶπε Δέομαι, κύριε· ἡμάρτηκεν ὁ λαὸς οὗτος ἁμαρτίαν μεγάλην καὶ ἐποίησαν ἑαυτοῖς θεοὺς χρυσοῦς· καὶ νῦν, εἰ μὲν ἀφεῖς αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν* (*αὐτῶν* add. Vat.), *ἄφες· εἰ δὲ μή, ἐξάλειψον κἀμὲ* (*με* Vat.) *ἐκ τῆς βίβλου σου ἧς ἔγραψας.* etiam Barnabae epi. IV, p. 10, 6—8: *λέγει γὰρ οὕτως κύριος Μωϋσῆ, Μωϋσῆ, κατάβηθι τὸ τάχος, ὅτι ἠνόμησεν ὁ λαός σου, οὓς ἐξήγαγες ἐκ γῆς Αἰγύπτου.* XIV, p. 46, 17—19: *καὶ εἶπεν κύριος πρὸς Μωϋσῆν· Μωϋσῆ, Μωϋσῆ, κατάβηθι τὸ τάχος, ὅτι ὁ λαός σου ὃν ἐξήγαγες ἐκ γῆς Αἰγύπτου ἠνόμησεν.* Barnabam autem Clementem Romanum, qui totum illum ambitum composuit, secutum esse non dubito, etiam Clemens Alex. Strom. IV, 19, 120 p. 617 Clementem Rom. secutus: *αὐτίκα οὐχ ὁ Μωϋσῆς μόνος ἀκούσας παρὰ τοῦ θεοῦ Λελάληκα πρὸς σὲ ἅπαξ καὶ δὶς λέγων Ἑώρακα τὸν λαὸν τοῦτον, καὶ ἰδού ἐστι σκληροτράχηλος, ἔασόν με εξολοθρεῦσαι αὐτοὺς καὶ ἐξαλείψω τὸ ὄνομα αὐτῶν ὑποκάτωθεν τοῦ οὐρανοῦ καὶ ποιήσω σε εἰς ἔθνος μέγα καὶ θαυμαστὸν καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ τοῦτο· ἀποκρίνεται δεόμενος μὴ τὸ ἑαυτοῦ σκοπῶν, ἀλλὰ τὴν κοινὴν σωτηρίαν· Μηδαμῶς, κύριε, ἄφες τὴν ἁμαρτίαν τῷ λαῷ τούτῳ, ἢ κἀμὲ ἐξάλειψον ἐκ βίβλου ζώντων.* 1. *ἀναβάντος εἰς τὸ ὄρος* I, Iac., Hg[1]., *αναβαι*[*νοντος ει*]*ς το ορος* A (secundum Tischdf. et Lightf.), Iun., Wott., Laur., Lightf., Gebh. al. 1. 2. *ποιησαν*[*τος τεσσαρ*]*ακοντα* A. 2. *τεσ*[*σαρακοντ*]*α* A. 3. [*και ταπειν*]*ωσει* A. — *ειπεν* A. — *ὁ θεὸς Μωσῆ· Μωσῆ* I, Wott., Russ., Lightf., Bryen. (*Μωϋσῆ, Μωϋσῆ*), [*ο θς μωυ*]*ση μωυση* A, [*θεὸς, Ἀνάστηθ*]*ι Μωϋσῆ* Iun. et seqq. edd., [*κύριος· Ἀναστή*]*σῃ* Mill., [*ὁ κύριος Μωϋ*]*σῆ, Μωϋσῆ* Iac., Hef., Dress., Hg[1]., Laur., Gebh. 4. [*το ταχος*] A. — [*ο λαος σ*]*ου* A. 5. [*αιγυπτο*]*υ* A. — [*της οδο*]*υ* A. 6. [*εποιησα*]*ν* A. — [*και ειπε*]*ν* A. 7. *λελαλη*[*κα προς*] *σε* A. — [*εωρακα*] A.

τον, καὶ ἰδού ἐστι σκληροτράχηλος· ἔασόν με ἐξολοθρεῦσαι αὐτούς, καὶ ἐξαλείψω τὸ ὄνομα αὐτῶν ὑποκάτωθεν τοῦ οὐρανοῦ καὶ ποιήσω σε εἰς ἔθνος μέγα καὶ θαυμαστόν, καὶ πολὺ μᾶλλον ἢ τοῦτο. καὶ εἶπε Μωϋσῆς ,Μηθαμῶς, κύριε· ἄφες τὴν ἁμαρτίαν τῷ λαῷ Ex. XXXII, 32. τούτῳ, ἢ κἀμὲ ἐξάλειψον ἐκ βίβλου ζώντων‘. ὢ μεγάλης ἀγάπης, ὢ τελειότητος ἀνυπερβλήτου. παρρησιάζεται θεράπων πρὸς κύριον, αἰτεῖται ἄφεσιν τῷ πλήθει ἢ καὶ ἑαυτὸν ἐξαλειφθῆναι μετ' αὐτῶν ἀξιοῖ. LIV. τίς οὖν ἐν ὑμῖν γενναῖος; τίς εὔσπλαγχνος; τίς πεπληροφορημένος ἀγάπης; εἰπάτω Εἰ δι' ἐμὲ στάσις καὶ ἔρις καὶ σχίσματα, ἐκχωρῶ, ἄπειμι, οὗ ἐὰν βούλησθε, καὶ ποιῶ τὰ προστασσόμενα ὑπὸ τοῦ πλήθους· μόνον τὸ ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ εἰρηνευέτω μετὰ τῶν καθεσταμένων πρεσβυτέρων. τοῦτο ὁ ποιήσας ἑαυτῷ μέγα κλέος ἐν Χριστῷ περιποιήσεται, καὶ πᾶς τόπος δέξεται αὐτόν· τοῦ γὰρ κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς. ταῦτα Ps. XXIV, 1. οἱ πολιτευόμενοι τὴν ἀμεταμέλητον τοῦ θεοῦ πολιτείαν ἐποίησαν

LIII. 1. *ἐστι* I, Clem. Al., Fell., Bryen., [εστι] A, [λαὸς] Iun., Wott. (tamquam in codice servatum), Iac. (eodem modo), Hg^1. (eodem modo), Laur., Lightf., Gebh. — *με ἐξολοθρεῦσαι* I, Iun., Bryen., [*με εξολ*]*εθρευσαι* A, Wott. et seqq. edd. 2. *εξα*[*λειψω τ*]*ο ονομα* A. — *υποκα*[*τωθεν*] A. 3. [*σε εις ε*]*θνος* A. — [*και πολ*]*υ* A. 4. *καὶ εἶπε Μοϋσῆς* I et Bryen., [*και ειπεν μ*]*ωυσης* A, [*εἶπε δὲ Μ*]*ωϋσῆς* Iun. et omnes priores edd. — *Μηθαμῶς* A I, Wott., Iac., Hef., Dress., Hg^1., Laur., Lightf., Gebh., *Μηδαμῶς* (cf. Clem. Al.) Iun. — [*αφες την α*]*μαρτιαν* A. 5. *κἀμὲ* (LXX. cod. Al.), A I. Clem. Al., Wott., Iac., Hg^1., Laur., Lightf., Gebh. al., *καί με* Iun. et seqq. edd. 5—8. *ὢ μεγάλης—ἀξιοῖ.* Clemens Al. l. l. pergit: *ὅση τελειότης τοῦ συναποθανεῖν ἐθελήσαντος τῷ λαῷ ἢ σώζεσθαι μόνος.* 5. *ὢ* A et omnes edd., etiam Bryen., om. I. 6. *θεράπων* A et edd. priores, *δεσπότης* I et Bryen.

LIV. 8—12. *τίς οὖν ἐν ὑμῖν γενναῖος—καθεσταμένων πρεσβυτέρων.* haec laudantur in Msto Syriaco seculi VIII. vel IX., quod W. Wright cum Lightf. communicavit, Add. 14, 533, fol. 172, in sectione, quae inscripta est, Charges brought by the followers of Paul [of Beth-Ukkāmē, patriarch of Antioch.], with replies to them, and chapters against them" fol. 176^b. (translated in Cowper's Syriac. Miscell. p. 56): „Docet enim sanctus Clemens episcopus Romae et discipulus apostolorum in epistola ad Corinthios sic: Quis igitur inter vos potens (nobilis)? quis misericors et plenus caritate? dicat: Si propter me est lis et controversia et schisma, abibo ego, proficiscar, quo vos vultis, et faciam ego quaecunque praecipiuntur a multitudine, tantummodo grex Christi pacem habeat cum presbyteris qui ei praestant". 8. *υμιν* A et omnes edd., etiam Bryen., *ἡμῖν* I. 8. 9. *πεπληροφορημένος* A I, Wott. et seqq. edd., *πεπληρωμένος* mallent Iun., Bois., Fell., Colom. 10—12. *ἐκχωρῶ—πρεσβυτέρων.* Epiphanius Haer. XXVII, 6: *λέγει γὰρ* (Clemens Rom.) *ἐν μιᾷ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ Ἀναχωρῶ, ἄπειμι, εὐσταθείτω ὁ λαὸς τοῦ θεοῦ, τισὶ τοῦτο συμβουλεύων· εὕρομεν γὰρ ἔν τισιν ὑπομνηματισμοῖς τοῦτο ἐγκείμενον.* Chrysostomus Hom. XI ad Ephes. (Opp. XI, 89 ed. Bened.): *εἰ μὲν οὖν περὶ ἡμῶν ταῦτα ὑποπτεύετε, ἕτοιμοι παραχωρῆσαι ἀπ' ἀρχῆς, ὅτῳ περ ἂν βούλοισθε· μόνον ἐκκλησία ἔστω μία.* 10. *βουλησθαι* A. 13. *κλαιος* A. — *Χριστῷ* A (*χω̄* secundum Tischdf. et Lightf.) I, Lightf., Gebh., Bryen., *κυρίῳ* (tamquam *κω̄* in A) Iun. et seqq. edd., etiam Laur. — *τόπος* I et edd., *τοπως* A. 15. *τοῦ θεοῦ πολιτείαν* I et Bryen., *πολιτειαν του θ̄υ* A et priores edd.

καὶ ποιήσουσιν. LV. ἵνα δὲ καὶ ὑποδείγματα ἐθνῶν ἐνέγκωμεν, πολλοὶ βασιλεῖς καὶ ἡγούμενοι, λοιμικοῦ τινὸς ἐνστάντος καιροῦ, χρησμοδοτηθέντες παρέδωκαν ἑαυτοὺς εἰς θάνατον, ἵνα ῥύσωνται διὰ τοῦ ἑαυτῶν αἵματος τοὺς πολίτας· πολλοὶ ἐξεχώρησαν ἰδίων πόλεων, ἵνα μὴ στασιάζωσιν ἐπὶ πλεῖον. ἐπιστάμεθα πολλοὺς ἐν ἡμῖν παραδεδωκότας ἑαυτοὺς εἰς δεσμά, ὅπως ἑτέρους λυτρώσονται· πολλοὶ ἑαυτοὺς ἐξέδωκαν εἰς δουλείαν καὶ λαβόντες τὰς τιμὰς αὐτῶν ἑτέρους ἐψώμισαν. πολλαὶ γυναῖκες ἐνδυναμωθεῖσαι διὰ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ ἐπετελέσαντο πολλὰ ἀνδρεῖα. Ἰουδὶθ ἡ μακαρία, ἐν συγκλεισμῷ οὔσης τῆς πόλεως, ᾐτήσατο παρὰ τῶν πρεσβυτέρων ἐαθῆναι αὐτὴν ἐξελθεῖν εἰς τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀλλοφύλων. παραδοῦσα οὖν ἑαυτὴν τῷ κινδύνῳ ἐξῆλθε δι' ἀγάπην τῆς πατρίδος καὶ τοῦ λαοῦ τοῦ ὄντος ἐν συγκλεισμῷ, καὶ παρέδωκε κύριος Ὀλοφέρνην ἐν χειρὶ θηλείας, οὐχ ἧττονι καὶ ἡ τελεία κατὰ

Iudith VIII sq.

LV. 1—8. *ἵνα δὲ καὶ—ἑτέρους ἐψώμισαν.* Origenes in Ioan. Tom. VI, 36 (Opp. IV, 153): *μεμαρτύρηται δὲ καὶ παρὰ τοῖς ἔθνεσιν, ὅτι πολλοί τινες, λοιμικῶν ἐνσκηψάντων ἐν ταῖς ἑαυτῶν πατρίσιν νοσημάτων, ἑαυτοὺς σφάγια ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ παραδεδώκασι. καὶ παραδέχεται ταῦθ' οὕτως γεγονέναι οὐκ ἀλόγως πιστεύσας ταῖς ἱστορίαις ὁ πιστὸς Κλήμης, ὑπὸ Παύλου μαρτυρούμενος.* Tom. XXVIII, 14 (Opp. IV, 393): *περὶ δὲ τοῦ πολλάκις ἐπικρατούντων τινῶν χαλεπῶν ἐν τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει, οἷον λοιμῶν ἢ ἐπιβλαβῶν νηνεμιῶν ἢ λιμῶν λύεσθαι τὰ τοιαῦτα, οἱονεὶ καταργουμένου τοῦ ἐνεργοῦντος αὐτὸ πονηροῦ πνεύματος διὰ τὸ ἑαυτόν τινα ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ διδόναι πολλαὶ φέρονται Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἱστορίαι.* in epi. ad Rom. lib. IV, 11 (Opp. IV, 541): adhibuimus et ea quae in saecularibus historiis feruntur, quod etiam apud ipsos nonnulli pestilentias vel turbines aliaque his similia perhibentur morti se obiiciendo repulisse et patriam vel gentem suam imminentis cladis excidio liberasse c. Cels. I, 31 (Opp. I, 349): *ἀνάλογον τοῖς ἀποθανοῦσιν ὑπὲρ πατρίδων ἐπὶ τῷ σβέσαι λοιμικὰ κρατήσαντα καταστήματα ἢ ἀφορίας ἢ δυσπλοίας. — — λεγέτωσαν οὖν οἱ βουλόμενοι ἀπιστεῖν τῷ Ἰησοῦν ὑπὲρ ἀνθρώπων ἀποτεθνηκέναι τρόπῳ σταυροῦ, πότερον οὐδὲ τὰς ἑλληνικὰς παραδέξονται καὶ βαρβαρικὰς πολλὰς ἱστορίας περὶ τοῦ τινὰς ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τεθνηκέναι καθαιρετικῶς τῶν προκαταλαβόντων τὰς πόλεις καὶ τὰ ἔθνη κακῶν.* 1. *υποδειγματα* A et edd. omnes, etiam Bryen., *ὑπομνήματα* I. 6. 7. *λυτρώσονται* A. I et edd. fere omnes, *λυτρώσωνται* Schoenem., Bryen. 7. *ἐξέδωκαν* I et Bryen., *παρεδωκαν* A et priores edd. — *εἰς δουλείαν καὶ* A I et edd., *εἰς δουλείαν, [ἵνα ἑτέρους ἐλευθερώσωσι πολλοὶ ἐπώλησαν τὰ ὑπάρχοντα] καὶ* couiecit Boisius. 8. *αὐτῶν* Hg[1]. 8. *ἐπετελέσαντο* A I et edd. fere omnes, *ἐπιτελέσαντο* Iac. 9—14. *Ἰουδὶθ—θηλείας.* Clemens Alex. Strom. IV, 19, 120. p. 617: *ἀλλὰ καὶ Ἰουδὶθ ἡ ἐν γυναιξὶ τελειωθεῖσα, ἐν συγκλεισμῷ τῆς πόλεως γενομένης, δεηθεῖσα τῶν πρεσβυτέρων εἰς μὲν τὴν παρεμβολὴν τῶν ἀλλοφύλων ἐξέρχεται τοῦ παντὸς καταφρονήσασα κινδύνου ὑπὲρ τῆς πατρίδος, ἑαυτὴν ἐπιδοῦσα τοῖς πολεμίοις ἐν πίστει θεοῦ· λαμβάνει δ' εὐθὺς τἀπίχειρα τῆς πίστεως ἀριστεύσασα γυνὴ κατὰ τοῦ πολεμίου τῆς πίστεως, κυρία τῆς Ὀλοφέρνου γενομένη κεφαλῆς.* 9. *ιουδειθ* A. 10. *συγκλισμω* A. 12. *εξηλθεν* A. 13. *παρεδωκεν.* 14. *θηλείας. οὐχ ἧττονι* I, Iac. ed. II et sqq., Hef. ed. III et sqq., Reithm., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *θηλείας. οὐχ ἧττον αὖ* Iun. et seqq. edd., *θηλίας οὐχ ἧττον εἰ* Wott. et seqq. edd.

πίστιν Ἐσθὴρ κινδύνῳ ἑαυτὴν παρέβαλεν, ἵνα τὸ δωδεκάφυλον Esth. VII. VIII.
τοῦ Ἰσραήλ, μέλλον ἀπολέσθαι, ῥύσηται· διὰ γὰρ τῆς νηστείας
καὶ ταπεινώσεως αὐτῆς ἠξίωσε τὸν παντεπόπτην Θεὸν τῶν αἰώ- Esth. IV, 16.
νων, ὃς ἰδὼν τὸ ταπεινὸν τῆς ψυχῆς αὐτῆς ἐρρύσατο τὸν λαὸν ὧν χάριν ἐκινδύνευσε.

LVI. Καὶ ἡμεῖς οὖν ἐντύχωμεν περὶ τῶν ἔν τινι παραπτώματι ὑπαρχόντων, ὅπως δοθῇ αὐτοῖς ἐπιείκεια καὶ ταπεινοφροσύνη, εἰς τὸ εἶξαι αὐτοὺς μὴ ἡμῖν, ἀλλὰ τῷ θελήματι τοῦ θεοῦ· οὕτω γὰρ ἔσται αὐτοῖς ἔγκαρπος καὶ τελεία ἡ πρὸς θεὸν καὶ τοὺς ἁγίους μετ᾽ οἰκτιρμῶν μνεία. ἀναλάβωμεν παιδείαν, ἐφ᾽ ᾗ οὐδεὶς ὀφείλει ἀγανακτεῖν, ἀγαπητοί. ἡ νουθέτησις ἣν ποιούμεθα εἰς ἀλλήλους καλή ἐστι καὶ ὑπεράγαν ὠφέλιμος· κολλᾷ γὰρ ἡμᾶς
τῷ θελήματι τοῦ θεοῦ. οὕτω γάρ φησιν ὁ ἅγιος λόγος ,Παιδεύων Ps. CXVIII, 18. Prov. III, 12.
ἐπαίδευσέ με ὁ κύριος καὶ τῷ θανάτῳ οὐ παρέδωκέ με. ὃν γὰρ Hebr. XII, 6.
ἀγαπᾷ κύριος παιδεύει, μαστιγοῖ δὲ πάντα υἱὸν ὃν παραδέχεται'.
,Παιδεύσει με γάρ', φησί, ,δίκαιος ἐν ἐλέει καὶ ἐλέγξει με, ἔλαιον Ps. CXLI, 5.
δὲ ἁμαρτωλοῦ μὴ λιπανάτω τὴν κεφαλήν μου'. καὶ πάλιν λέγει·
,Μακάριος ἄνθρωπος ὃν ἤλεγξεν ὁ κύριος, νουθέτημα δὲ παντο- Iob. V, 17—26.
κράτορος μὴ ἀπαναίνου· αὐτὸς γὰρ ἀλγεῖν ποιεῖ καὶ πάλιν ἀποκαθίστησιν· ἔπαισε, καὶ αἱ χεῖρες αὐτοῦ ἰάσαντο· ἑξάκις ἐξ ἀναγκῶν ἐξελεῖταί σε, ἐν δὲ τῷ ἑβδόμῳ οὐ μὴ ἅψηταί σου κακόν. ἐν λιμῷ ῥύσεταί σε ἐκ θανάτου, ἐν πολέμῳ δὲ ἐκ χειρὸς σιδήρου

LV. 3. ταπεινώσεως I, της ταπεινωσεως A et edd. omnes, etiam Bryen. — ηξιωσεν A. — παντεπόπτην (cf. c. 64) A I, Wott. et seqq. edd., παντοποιητὴν (tamquam παντεπτοητην in cod. A. exstaret) Iun., Mill. — θεὸν I, δεσποτην θν (θεὸν) A et omnes edd., etiam Bryen. 4. ἐρρυσατο I, Iun. et plerique edd., Bryen., ερυσατο A, Hg[1]. et seqq. edd. 5. εκινδυνευσεν A.
LVI. 6. 7. παραπτώματι (cf. Gal. VI, 1) A I, Wott. et seqq. edd., ἴσ. περιπτώματι in margine Iun., Fell., Colomes. 7. επεικια A. 9. ουτως A. — θεὸν I, τον θν (θεὸν) A et edd. omnes, etiam Bryen. 10 sqq. οικτειρμων μνια A. — παιδιαν A. 11. ὀφείλει A (οφιλει) I, Wott. et seqq. edd., ἐφίλει (ad marginem ὀφείλει) Iun. et seqq. edd. — νουθετησεις A. 12. εστιν A. 13. ουτως A. 14. επαιδευσεν A. — παρεδωκεν A. 15. παιδευει A. I et edd. (cf. LXX cod. Al., Clem. Al. Paedag. I, 9, 78 p. 145 al.), ἐλέγχει LXX cod. Vat. 16. φησιν A. — δικαιος (cf. LXX) A et edd. priores, κύριος I et Bryen. — ἔλαιον (cf. LXX) I, Iun., Wott. (in notis), Iac., Hg[1]., Laur., Gebh., Bryen. al., ελαιος A, Hg[1]., ἔλεος Lightf. 17. ἁμαρτωλοῦ (cf. LXX) I et Bryen., αμαρτωλων A et priores edd. 18. ον (ὃν) A et omnes edd., etiam Bryen., ὃν ἂν I. 20. ἔπαισε (cf. LXX cod. Vat. πατάξει cod. Al.) I et Bryen., επαισεν A et fere omnes edd., ἔπαιξεν Clerici utraque editio. — ἰάσαντο (cf. LXX cod. Vat., ἰάσονται cod. Al.) A I et edd. 21. οὐ μὴ ἅψηται (cf. LXX cod. Vat., οὐχ ἅψηται cod. Al.) I et Bryen., ουχοψεται A, οὐχ ἅψεται Iun. et priores edd., οὐκ ὄψεται Mill.

λύσει σε· καὶ ἀπὸ μάστιγος γλώσσης σε κρύψει, καὶ οὐ μὴ φοβηθήσῃ κακῶν ἐπερχομένων· ἀδίκων καὶ ἀνόμων καταγελάσῃ, ἀπὸ δὲ θηρίων ἀγρίων σὺ φοβηθήσῃ· θῆρες γὰρ ἄγριοι εἰρηνεύσουσί σοι. εἶτα γνώσῃ ὅτι εἰρηνεύσει σου ὁ οἶκος, ἡ δὲ δίαιτα τῆς σκηνῆς σου οὐ μὴ ἁμάρτῃ· γνώσῃ δὲ ὅτι πολὺ τὸ σπέρμα σου, τὰ δὲ τέκνα σου ὥσπερ τὸ παμβόταvον τοῦ ἀγροῦ. ἐλεύσῃ δὲ ἐν τάφῳ ὥσπερ σῖτος ὥριμος κατὰ καιρὸν θεριζόμενος, ἢ ὥσπερ θημωνιὰ ἅλωνος καθ' ὥραν συγκομισθεῖσα'. βλέπετε, ἀγαπητοί, πόσος ὑπερασπισμός ἐστι τοῖς παιδευομένοις ὑπὸ τοῦ δεσπότου· πατὴρ γὰρ ἀγαθὸς ὢν παιδεύει εἰς τὸ ἐλεηθῆναι ἡμᾶς διὰ τῆς ὁσίας παιδείας αὐτοῦ.

LVII. Ὑμεῖς οὖν οἱ τὴν καταβολὴν τῆς στάσεως ποιήσαντες ὑποτάγητε τοῖς πρεσβυτέροις καὶ παιδεύθητε εἰς μετάνοιαν κάμψαντες τὰ γόνατα τῆς καρδίας ὑμῶν. μάθετε ὑποτάσσεσθαι, ἀποθέμενοι τὴν ἀλαζόνα καὶ ὑπερήφανον τῆς γλώσσης ὑμῶν αὐθάδειαν· ἄμεινον γάρ ἐστιν ὑμῖν ἐν τῷ ποιμνίῳ τοῦ Χριστοῦ μικροὺς καὶ ἐλλογίμους ὑμᾶς εὑρεθῆναι, ἢ καθ' ὑπεροχὴν δοκοῦντας ἐκριφῆναι ἐκ τῆς ἐλπίδος αὐτοῦ. οὕτω γὰρ λέγει ἡ πανάρετος Prov. I, 23—33. Σοφία· 'Ἰδοὺ προήσομαι ὑμῖν ἐμῆς πνοῆς ῥῆσιν, διδάξω δὲ ὑμᾶς τὸν ἐμὸν λόγον. ἐπειδὴ ἐκάλουν καὶ οὐχ ὑπηκούσατε, καὶ ἐξέτεινον λόγους καὶ οὐ προσείχετε, ἀλλὰ ἀκύρους ἐποιεῖτε τὰς ἐμὰς

LVI. 3. οὐ φοβηθήσῃ (cf. LXX cod. Al.) I et Bryen., ου μη φοβηθης (cf. LXX cod. Vat.) A et priores edd. — ειρηνευσουσιν A. 4. 5. της σκηνης σου (cf. LXX) A et edd. omnes, non excepto Bryen., τῆς σκηνῆς I. 5. [το σπερμα σου] A. 6. το παμβήτανον I, [το παμβο]τανον A et edd.. — ἐλεύσει δὲ ἐν τάφῳ I et Bryen., ελευση [δε εν τα]φω A et edd. priores. 7. ωριμο[ς κατα και]ρον A. — ωσ[περ θημω]νια A. 8. συ[νκομι]σθεισα A. — ἀγαπητοί, πόσος I et Bryen., αγαπη[τοι ποσος] A, ἀγαπη[τοί, ὅτι] edd. priores. 9. εστιν τ[οις παιδευ]ομενοις A. 9. 10. ὑπὸ τοῦ δεσπότου· πατὴρ γὰρ ἀγαθὸς ὢν παιδεύει εἰς τὸ ἐλεηθῆναι ἡμᾶς I et Bryen., υπο που δεσπο[του· πατηρ γαρ] αγαθος ων παιδε[υει] εις τ[ο ελε]ηθηναι ημας A, ὑπὸ τοῦ δεσπό[του· καὶ γὰρ] ἀγαθὸς ὢν παιδ[ευτὴς θέλει νουθετ[ηθῆναι ἡμᾶς Iun. et seqq. edd., ὑπὸ τοῦ δεσπότου· θεὸς γὰρ ἀγαθὸς ὢν παιδεύει, ἀλλ' εἰς τὸ νουθετηθῆναι ἡμᾶς coniecit Davis., probavit Clericus, ὑπὸ τοῦ [δεσπότου· καὶ γὰρ] ἀγαθὸς ὢν παιδε[ύει ὁ θεὸς] εἰς τ[ὸ νουθετ]ηθῆναι ἡμᾶς Wott., Gall., Schoenem., Iac., Hef., Reithm., Dress., Hg[1]., eadem, sine vocc. ὁ θεὸς, dederunt Tischdf., Laur., Gebh., sine articulo ο Lightf. 11. π[αι]διας A.

LVII. 12. [της] A. 15. γλωσσης A et omnes edd., etiam Bryen., γλώττης I. 16. [εν] A. 17. ὑμᾶς I et Bryen., om. A et priores edd. — καθ' ὑπεροχὴν A I et edd., καθυπερέχειν mallent Iun., Fell., Colomes. 18. ἐκ τῆς ἐλπίδος A. I, Iun. (in textu), Cotel., Wott., Iac., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., ἐλπίδος Hef. ed. III. IV., ἔξω τῆς κιγκλίδος vel potius ἐπαυλίδος (ita Colomes.) Iun. legendum esse censuit. — ουτως A. 19. ποιησομα[ι υμι]ν A. — διδάξω A et omnes edd., etiam Bryen., διδάξει I. — [δε υμα]ς A. 20. επ[ειδη εκαλουν] A. 20. 21. υπηκουσα[τε και εξετει]νον A. 21. [προσειχετε] A. — ἀλλα I, αλλ A et omnes edd., etiam Bryen. 21—p. 63, 1. ἐποιεῖτε τὰς ἐμὰς βουλάς I, Tischdf.,

βουλάς, τοῖς δὲ ἐμοῖς ἐλέγχοις ἠπειθήσατε· τοιγαροῦν κἀγὼ τῇ ὑμετέρᾳ ἀπωλείᾳ ἐπιγελάσομαι· καταχαροῦμαι δὲ ἡνίκα ἂν ἔρχηται ὑμῖν ὄλεθρος, καὶ ὡσὰν ἀφίκηται ὑμῖν ἄφνω θόρυβος, ἡ δὲ καταστροφὴ ὁμοία καταιγίδι παρῇ, ἢ ὅταν ἔρχηται ὑμῖν θλῖψις καὶ πολιορκία. ἔσται γάρ ὅταν ἐπικαλέσησθέ με, ἐγὼ δὲ οὐκ εἰσακούσομαι ὑμῶν, ζητήσουσί με κακοὶ καὶ οὐχ εὑρήσουσιν. ἐμίσησαν γὰρ σοφίαν, τὸν δὲ φόβον κυρίου οὐ προείλαντο, οὐδὲ ἤθελον ἐμαῖς προσέχειν βουλαῖς· ἐμυκτήριζον δὲ ἐμοὺς ἐλέγχους. τοιγαροῦν ἔδονται τῆς ἑαυτῶν ὁδοῦ τοὺς καρποὺς καὶ τῆς ἑαυτῶν ἀσεβείας πλησθήσονται. ἀνθ᾽ ὧν γὰρ ἠδίκουν νηπίους φονευθήσονται, καὶ ἐξετασμὸς ἀσεβεῖς ὀλεῖ· ὁ δὲ ἐμοῦ ἀκούων κατασκηνώσει ἐπ᾽ ἐλπίδι καὶ ἡσυχάσει ἀφόβως ἀπὸ παντὸς κακοῦ‘. LVIII. ὑπακούσωμεν οὖν τῷ παναγίῳ καὶ ἐνδόξῳ ὀνόματι αὐτοῦ φυγόντες τὰς προειρημένας διὰ τῆς σοφίας τοῖς ἀπειθοῦσιν ἀπειλάς, ἵνα κατασκηνώσωμεν πεποιθότες ἐπὶ τὸ ὁσιώτατον τῆς μεγαλωσύνης

Bryen., εποι[ειτε τας εμας] βουλας A, ἐποι[εῖτε ἐμὰς βουλάς] Iun. et ceteri edd. (εποιειται in cod. A. Lightf.).

LVII. 1. εμ[οις ελεγχοις] A. — ἠπειθήσατε A I et edd., ita LXX cod. Vat., οὐ προσείχετε cod. Al. — τοιγαρ[ουν καγω] A. 2. απωλείᾳ ἐπιγελασομαι I, Wott. et seqq. edd., απωλει[α επιγελασο]μαι A, ἀπολεί[ᾳ ἐπιγελάσο]μαι Iun. et seqq. edd. 4. κ[αταιγιδι πα]ρη A. — ὅταν edd., ὅτ᾽ ἂν I, οταρ A. — υμ[ιν θλιψις] A. 4. 5. και πολιορκια (cf. LXX) A et edd. priores, καὶ στενοχωρία καὶ πολιορκία I et Bryen., καὶ ὅταν ἔρχηται ὑμῖν ὄλεθρος LXX codd. Al. et Vat. addunt, quae in hebraeo textu desunt. 5. ἔσται γὰρ ὅτ᾽ ἂν ἐπικαλέσησθε με I et edd., εσται γ[αρ οταν επι]καλεσησθαι με A. 5. 6. [ουκ εισα]κουσομαι A. 6. ζητ[ησουσιν] A. — ευρη[σουσιν] A. 7. σοφίαν A I et edd., ita LXX cod. Vat., παιδείαν cod. Al. — τὸν δὲ φόβον A ([τον δε φο]βον) I et edd. ita textus hebr. et LXX. cod. C (hebr. rescr.), τὸν δὲ λόγον LXX. — κυρίου (cf. LXX cod. C) I et Bryen., του κῡ (κυρίου) A et priores edd. — προειλα[ντο οὐδὲ] Iun., Wott., Iac., Hg[1]., Lightf., Gebh., προείλοντο οὐδὲ I et Bryen., προειλα[ντο ουδε] A (cf. Lightf.), non προσιλα[ντο ουδε], ut Tischdf. retulit. 8. προσεχ[ειν βουλας] A. — εμου[ς ελεγχους] A. 9. [εαυτων] A. — [και της εαυτων] A. 10. πληθήσονται I, πληθησον[ται] A, ubi nunc desunt sequentia p. 63, 10—c. 63 p. 67, 21. Iacobsonius haec fere notavit: „Iunius, cui forte codicem conferre contigit prius quam a bibliopego Anglico praescissus fuerat et in corio compactus, diserte statuit folium integrum hoc loco excidisse. hodie cod. ms. post πληθησον teste Iacobsonio ad calcem paginae exhibet undecim aut duodecim, ut Bunsenio (Ignatius und seine Zeit p. 101) visum est, quindecim literarum spatium". Lipsius l. l. p. 14 statuit, paginas circiter tres (librorum impressorum?) desiderari. contra Boisius ex asteriscis in apographo quo utebatur lacunam haud maiorem statuit quam ita suppletam: φοβερὰ τὰ ῥήματα ταῦτα, ἀλλ᾽ ὁ πονηρῶν ἀνθρώπων ἐπόπτης θεὸς κτλ. Wottonus rectissime Clementem sequentia e Proverbiis dedisse censuit ἀνθ᾽ ὧν γὰρ ἠδίκουν νηπίους φονευθήσονται, καὶ ἐξετασμὸς ἀσεβεῖς ὀλεῖ. equidem iam in priore editione ad p. 62, 3 notavi, unum codicis folium deperditum esse. hanc opinionem confirmavit Const. Tischendorf in Prolegom. p. XIV sq., qui codicis A bibliopegum Londinensem omni culpa absolvit et lacunae spatium accurate definivit: „Fuit enim, media ut puto aetate, qui singula folia numero notaret signis arabicis adhibitis. horum signorum exteriore margine etiamnum plura cernuntur. — quum igitur hi fo-

αὐτοῦ ὄνομα. δέξασθε τὴν συμβουλὴν ἡμῶν, καὶ ἔσται ἀμεταμέλητα ὑμῖν. ζῇ γὰρ ὁ θεός, καὶ ζῇ ὁ κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἥ τε πίστις καὶ ἡ ἐλπὶς τῶν ἐκλεκτῶν· ὅτι ὁ ποιήσας ἐν ταπεινοφροσύνῃ μετ᾽ ἐκτενοῦς ἐπιεικείας ἀμεταμελήτως τὰ ὑπὸ τοῦ θεοῦ δεδομένα δικαιώματα καὶ προστάγματα, οὗτος ἐντεταγμένος καὶ ἐλλόγιμος ἔσται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν σωζομένων διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι᾽ οὗ ἐστὶν αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

Num. V, 31. LIX. *Ἐὰν δέ τινες ἀπειθήσωσι τοῖς ὑπ᾽ αὐτοῦ δι᾽ ἡμῶν εἰρημένοις, γινωσκέτωσαν ὅτι παραπτώσει καὶ κινδύνῳ οὐ μικρῷ ἑαυτοὺς ἐνδήσουσιν. ἡμεῖς δὲ ἀθῷοι ἐσόμεθα ἀπὸ ταύτης τῆς ἁμαρτίας καὶ αἰτησόμεθα, ἐκτενῆ τὴν δέησιν καὶ ἱκεσίαν ποιούμενοι, ὅπως τὸν ἀριθμὸν τὸν κατηριθμημένον τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ διαφυλάξῃ ἄθραυστον ὁ δημιουργὸς τῶν ἁπάντων διὰ τοῦ ἠγαπημένου παιδὸς αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι᾽ οὗ ἐκάλεσεν ἡμᾶς ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, ἀπὸ ἀγνωσίας εἰς ἐπίγνωσιν δόξης ὀνόματος αὐτοῦ, ἐλπίζειν ἐπὶ τὸ ἀρχέγονον πάσης κτίσεως ὄνομά σου. ἄνοιξον τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γινώσκειν σε τὸν μόνον ὕψιστον ἐν ὑψίστοις, ἅγιον ἐν ἁγίοις ἀνα-*

liorum numeri ponebantur, pluribus certe abhinc saeculis, inter fol. 9 (pagg. 47 et 48) [in nostra editione c. 51 p. 57, 2 usque ad c. 57 p. 63, 10 *πληθησον* . . .] 134, fol. vero 10 (pag. 49. 50) vel fol. 130, [in nostra editione c. 64 p. 67, 22 . . . *πον κτλ.*] folium numero 136 notatum erat; hoc unum periit; nec enim caussa est cur codicem tunc quum numeris arabicis signabatur ipso eo loco non integrum putemus fuisse". codicis A unum folium periit, vel duae paginae, vel quatuor columnae, idem fere verborum ambitus, qui in nostra editione c. 1 p. 3, 1 usque ad c. 7 p. 10, 7 *τῆς* expletur. haec codice I integro prorsus confirmantur.

LVIII. 1. *ἀμεταμέλητα* cf. quae ad c. 47 p. 52, 14 sq. notata sunt. 2. 3. *ζῇ γὰρ ὁ θεὸς—τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον* Basilius M. de spir. sancto c. 29 (Opp. III, p. 61 A ed. Bened.): *ἀλλὰ καὶ Κλήμης ἀρχαϊκώτερον* (c. mstis, ed. prima Basil. et Gallandio, *ἀρχαϊκώτερος* ceteri edd.) *Ζῇ, φησίν, ὁ θεὸς καὶ ὁ κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον.* haec Wottonus hic excidisse putavit. Freyius etiam monuit, locutionem ipsam peropportune huic loco convenire et accommodari posse in epistula ad finem vergente, cf. c. 46 p. 51, 6 sq. post me etiam Lightf. hoc fragmentum inseruit, A. Harnack. vero non ausus est inserere, quum multa spuria sub Clementis nomine a patribus allegata esse constet.

LIX. 15. *διὰ τοῦ ἠγαπημένου παιδὸς αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*, Bryen. contulit Eph. I, 6 *ἐν τῷ ἠγαπημένῳ*, Act. III, 13. 26. IV, 27. 30. equidem confero Martyr. Polyc. 14 *Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀγαπητοῦ σου παιδός.* 16. *ἐκάλεσεν ἡμᾶς ἀπὸ σκότους εἰς φῶς* (cf. c. 36 p. 42, 1 sq.). Bryen. contulit 1 Petr. II, 9 *τοῦ ἐκ σκότους ὑμᾶς καλέσαντος εἰς τὸ θαυμαστὸν αὐτοῦ φῶς.* 17. *ἐλπίζειν.* Bryen. praemittere voluit: *δός, δέσποτα,* vel similia sed punctum ante *ἐλπίζειν* delendum est. etiam A. Harnack (Theol. Literaturzeitung 1876, no. 4 p. 101) sine causa hic nonnulla desideravit. 18. *ἄνοιξον* emendavi, *ἀνοίξας* I et Bryen. — *τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας*, cf. c. 36 p. 41, 19, etiam c. 19 p. 24, 24 *τοῖς ὄμμασι τῆς ψυχῆς.*

παυόμενον, τὸν ταπεινοῦντα ὕβριν ὑπερηφάνων, τὸν διαλύοντα λογισμοὺς ἐθνῶν, τὸν ποιοῦντα ταπεινοὺς εἰς ὕψος καὶ τοὺς ὑψηλοὺς ταπεινοῦντα, τὸν πλουτίζοντα καὶ πτωχίζοντα, τὸν ἀποκτείνοντα καὶ ζῆν ποιοῦντα, μόνον εὐεργέτην πνευμάτων καὶ θεὸν πάσης σαρκός, τὸν ἐπιβλέποντα ἐν ταῖς ἀβύσσοις, τὸν ἐπόπτην ἀνθρωπίνων ἔργων, τὸν τῶν κινδυνευόντων βοηθόν, τὸν τῶν ἀπηλπισμένων σωτῆρα, τὸν παντὸς πνεύματος κτίστην καὶ ἐπίσκοπον, τὸν πληθύνοντα ἔθνη ἐπὶ γῆς καὶ ἐκ πάντων ἐκλεξάμενον τοὺς ἀγαπῶντάς σε διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἠγαπημένου παιδός σου, δι' οὗ ἡμᾶς ἐπαίδευσας, ἡγίασας, ἐτίμησας. ἀξιοῦμέν σε, δέσποτα, βοηθὸν γενέσθαι καὶ ἀντιλήπτορα ἡμῶν. τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν σῶσον, τοὺς ταπεινοὺς ἐλέησον, τοὺς πεπτωκότας ἔγειρον, τοῖς δεομένοις ἐπιφάνηθι, τοὺς ἀσεβεῖς ἴασαι, τοὺς πλανωμένους τοῦ λαοῦ σου ἐπίστρεψον, χόρτασον τοὺς πεινῶντας, λύτρωσαι τοὺς δεσμίους ἡμῶν, ἐξανάστησον τοὺς ἀσθενοῦντας, παρακάλεσον τοὺς ὀλιγοψυχοῦντας. γνώτωσαν ἅπαντα τὰ ἔθνη, ὅτι σὺ εἶ ὁ θεὸς μόνος, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ παῖς σου, καὶ ἡμεῖς λαός σου καὶ πρόβατα τῆς νομῆς σου. LX. σὺ τὴν ἀέννaον τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργουμένων ἐφανεροποίησας. σύ, κύριε, τὴν οἰκουμένην ἔκτισας, ὁ πιστὸς ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς, δίκαιος ἐν τοῖς κρίμασι, θαυμαστὸς ἐν ἰσχύϊ καὶ μεγαλοπρεπείᾳ, ὁ σοφὸς ἐν τῷ κτίζειν καὶ συνετὸς ἐν τῷ τὰ γενόμενα ἑδράσαι, ὁ ἀγαθὸς ἐν τοῖς ἐρωμένοις καὶ πιστὸς ἐν τοῖς πεποιθόσιν ἐπὶ σέ, ἐλεῆμον καὶ οἰκτίρμον, ἄφες ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τ' παραπτώματα καὶ πλημμελείας. μὴ λογίσῃ πᾶσαν ἁμαρτίαν δούλων σου καὶ παιδισκῶν, ἀλλὰ καθαρεῖς ἡμᾶς τὸν καθαρισμὸν τῆς σῆς ἀληθείας καὶ κατεύθυνον τὰ διαβήματα ἡμῶν ἐν ὁσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καὶ ποιεῖν τὰ καλὰ καὶ εὐάρεστα ἐνώπιόν σου καὶ ἐνωπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν. ναί, δέσποτα, ἐπιφάνον τὸ πρόσωπόν σου ἐφ' ἡμᾶς εἰς ἀγαθὰ ἐν εἰρήνῃ, εἰς τὸ σκεπασθῆναι ἡμᾶς τῇ χειρί σου τῇ κραταιᾷ καὶ ῥυσθῆναι ἀπὸ πάσης ἁμαρτίας τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ; καὶ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν

Ies. LVII, 15. Ies. XIII, 11. Ps. XXXIII, 10. Iob. V, 11. 1 Regn. (Sam.) II, 7. Deut. XXXII, 39. Num. XXVII, 16. Ps. LXXIX, 13.

LIX. 8. *τὸν ἐπιβλέποντα ἐν ταῖς ἀβύσσοις*, cf. Matth. VI, 6 *ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυπτῷ*. 18 *ὁ βλέπων ἐν τῷ κρυφαίῳ*. 9. *σε* addidi, om. I et Bryen.

LX. 18. *ἀένναον* I, *ἀέναον* Bryen. 18. 19. *τοῦ κόσμου σύστασιν* Bryen. contulit Salom. Sap. VII, 17 *σύστασιν κόσμου*. 23. *ἐρωμένοις* emendavi (cf. c. 8 p. 12, 13 *τοὺς ἀγαπητοὺς αὐτοῦ*), *ὁρωμένοις* I et Bryen. 27. *καὶ κατεύθυνον τὰ διαβήματα ἡμῶν* Bryen. contulit Ps. CXIX (CXVIII), 133 *τὰ διαβήματά μου κατεύθυνον*.

μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως. δὸς ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην ἡμῖν τε καὶ πᾶσι τοῖς κατοικοῦσι τὴν γῆν, καθὼς ἔδωκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν, (ἡμῶν) ἐπικαλουμένων σε ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, αὐτῶν ὑπηκόων γινομένων τῷ παντοκρατορικῷ καὶ παναρέτῳ ὀνόματι σου.

LXI. *Τοῖς δὲ ἄρχουσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς σύ, δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀνεκδιηγήτου κράτους σου, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καὶ τιμὴν ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς, μηδὲν ἐναντιουμένους τῷ θελήματί σου· οἷς δός, κύριε, ὑγίειαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν, εἰς τὸ διέπειν αὐτοὺς τὴν ὑπὸ σοῦ δεδομένην αὐτοῖς ἡγεμονίαν ἀπροσκόπως. σὺ γάρ, δέσποτα, ἐπουράνιε βασιλεῦ τῶν αἰώνων, δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρχόντων· σύ, κύριε, διεύθυνον τὴν βουλὴν αὐτῶν κατὰ τὸ καλὸν καὶ εὐάρεστον ἐνώπιόν σου, ὅπως διέποντες ἐν εἰρήνῃ καὶ πραΰτητι εὐσεβῶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην ἐξουσίαν ἵλεω σου τυγχάνωσιν. ὁ μόνος δυνατὸς ποιῆσαι ταῦτα καὶ περισσότερα ἀγαθὰ μεθ' ἡμῶν, σοὶ ἐξομολογούμεθα διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ σοὶ ἡ δόξα καὶ ἡ μεγαλωσύνη καὶ νῦν καὶ εἰς γενεὰς γενεῶν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.*

LXII. *Περὶ μὲν τῶν ἀνηκόντων τῇ θρησκείᾳ ἡμῶν τῶν ὠφελιμωτάτων εἰς ἐνάρετον βίον τοῖς θέλουσιν εὐσεβῶς καὶ δικαίως διευθύνειν* (. . . .) *ἱκανῶς ἐπεστείλαμεν ὑμῖν, ἄνδρες ἀδελφοί. περὶ γὰρ πίστεως καὶ μετανοίας καὶ γνησίας ἀγάπης καὶ ἐγκρατείας καὶ*

LX. 2. (*ἡμῶν*) *ἐπικαλουμένων σε ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, αὐτῶν ὑπηκόων γινομένων τῷ — — ὀνόματί σου* emendavi, *ἐπικαλουμένων σε αὐτῶν ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ, ὑπηκόους γινομένους τῷ — — ὀνόματί σου* I et Bryen. (qui ante *ὑπηκόους* omissa esse putavit: *καὶ σῶσον ἡμᾶς* vel similia). propter repetitionem primo voc. *ἡμῶν* omissum, tum sequentia sensim corrupta esse suspicor. voc. *αὐτῶν* rectum locum non obtinere apertum est. 4. *παντοκρατορικῷ* emendavi (cf. c. 8 p. 13, 14), *παντοκράτορι* I et Bryen. — *παναρέτῳ ὀνόματι*, cf. c. 45, p. 50, 5.

LXI. 5. *δὲ* emendavi (cf. c. 25 p. 32, 3. 6), *τε* I et Bryen. 6. post *δέσποτα* comma posui. 18. 19. *δια τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.* cf. quae ad c. 36 p. 41, 15 sq. notata sunt. 20. 21. *εἰς γενεὰς γενεῶν* (cf. Ies. LI, 8. LVIII, 12. LX, 15. Ioel II, 2. III, 20. Sirac. XXXIX, 12) emendavi, *εἰς γενεὰν γενεῶν* I et Bryen.

LXII. 24. post *διευθύνειν* Bryen. recte desideravit *τὴν βουλὴν αὐτῶν* (cf. l. 14) vel similia, fortasse *τὴν πορείαν αὐτῶν* (cf. c. 48 p. 53, 7). in codice nulla lacuna. — *ἱκανῶς* Bryen. contulit Irenaei adv. haer. III, 3, 3: *ἐπὶ τούτου τοῦ Κλήμεντος στάσεως οὐκ ὀλίγης τοῖς ἐν Κορίνθῳ γενομένης ἀδελφοῖς, ἐπέστειλεν ἡ ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησία ἱκανωτάτην γραφὴν τοῖς Κορινθίοις κτλ.*

σωφροσύνης καὶ ὑπομονῆς πάντα τόπον ἐψηλαφήσαμεν, ὑπομιμνήσκοντες δεῖν ὑμᾶς ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ἀληθείᾳ καὶ μακροθυμίᾳ τῷ παντοκράτορι θεῷ ὁσίως εὐαρεστεῖν ὁμονοοῦντας ἀμνησικάκως ἐν ἀγάπῃ καὶ εἰρήνῃ μετὰ ἐκτενοῦς ἐπιεικείας, καθὼς καὶ οἱ προδεδηλωμένοι πατέρες ἡμῶν εὐηρέστησαν ταπεινοφρονοῦντες τὰ πρὸς τὸν πατέρα καὶ θεὸν καὶ κτίστην καὶ πάντας ἀνθρώπους· καὶ ταῦτα τοσούτῳ ἥδιον ὑπεμνήσαμεν, ἐπειδὴ σαφῶς ᾔδειμεν γράφειν ἡμᾶς ἀνδράσι πιστοῖς καὶ ἐλλογιμωτάτοις καὶ ἐγκεκυφόσιν εἰς τὰ λόγια τῆς παιδείας τοῦ θεοῦ. LXIII. Θεμιτὸν οὖν ἐστὶ τοῖς τοιούτοις καὶ τοσούτοις ὑποδείγμασι προσελθόντας ὑποθεῖναι τὸν τράχηλον καὶ τὸν τῆς ὑπακοῆς τόπον ἀναπληρῶσαι, ὅπως ἡσυχάσαντες τῆς ματαίας στάσεως ἐπὶ τὸν προκείμενον ἡμῖν ἐν ἀληθείᾳ σκοπὸν δίχα παντὸς μώμου καταντήσωμεν. χαρὰν γὰρ καὶ ἀγαλλίασιν ἡμῖν παρέξετε, ἐὰν ὑπήκοοι γενόμενοι τοῖς ὑφ᾽ ἡμῶν γεγραμμένοις διὰ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐκκόψητε τὴν ἀθέμιτον τοῦ ζήλους ὑμῶν ὀργὴν κατὰ τὴν ἔντευξιν, ἣν ἐποιησάμεθα περὶ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας ἐν τῇδε τῇ ἐπιστολῇ. ἐπέμψαμεν δὲ ἄνδρας πιστοὺς καὶ σώφρονας, ἀπὸ νεότητος ἀναστραφέντας ἕως γήρους ἀμέμπτως ἐν ἡμῖν, οἵτινες μάρτυρες ἔσονται μεταξὺ ὑμῶν καὶ ἡμῶν· τοῦτο δὲ ἐποιήσαμεν, ἵνα εἰδῆτε ὅτι πᾶσα ἡμῖν φροντὶς καὶ γέγονε καὶ ἔστιν εἰς τὸ ἐν τάχει ὑμᾶς εἰρηνεῦσαι.

LXIV. Λοιπὸν ὁ παντεπόπτης θεὸς καὶ δεσπότης τῶν πνευμάτων καὶ κύριος πάσης σαρκός, ὁ ἐκλεξάμενος τὸν κύριον Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ ἡμᾶς δι᾽ αὐτοῦ εἰς λαὸν περιούσιον, δῴη πάσῃ ψυχῇ ἐπικεκλημένῃ τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ ἅγιον ὄνομα αὐτοῦ πίστιν, φόβον, εἰρήνην, ὑπομονὴν καὶ μακροθυμίαν, ἐγκράτειαν, ἁγνείαν, σωφροσύνην εἰς εὐαρέστησιν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι᾽ οὗ αὐτῷ δόξα, Hebr. VII, 1—3. IV, 15.
μεγαλωσύνη, κράτος καὶ τιμὴ καὶ νῦν καὶ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

LXII. 3. εὐαρεστεῖν (cf. l. 5 et c. 41 p. 45, 17) emendavi, εὐχαριστεῖν I et Bryen.
LXIV. 22. λοιπὸν I, c. Vansittart Lightf., Gebh., [λοι]πον A, . . . ητον Iun. et seqq. edd., [εἶ]πον vel [ἔλι]πον Wott. — [και] A. 23. [πα]σης A. — [το]ν A. 24. ημας A et omnes edd., etiam Bryen., ἡμεῖς I. — [ει]ς A. 26. καὶ I et Bryen., om. A et priores edd. 27. αγνιαν A. — σωφροσύνην I, καὶ σωφροσύνην A et edd. priores, etiam Bryen. 27. 28. διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, cf. quae ad c. 36 p. 41, 15 sq. et ad c. 61 p. 66, 18. 19 notata sunt. 29. μεγαλωσύνη I et Bryen., και μεγαλωσυνη A et priores edd. 29. καὶ τιμὴ I et Bryen., τιμη A et priores edd.

LXV. *Τοὺς δὲ ἀπεσταλμένους ἀφ' ἡμῶν Κλαύδιον Ἔφηβον καὶ Οὐαλέριον Βίτωνα σὺν καὶ Φορτουνάτῳ ἐν εἰρήνῃ μετὰ χαρᾶς ἐν τάχει ἀναπέμψατε πρὸς ἡμᾶς, ὅπως θᾶττον τὴν εὐκταίαν καὶ ἐπιπόθητον ἡμῖν εἰρήνην καὶ ὁμόνοιαν ἀπαγγείλωσιν, εἰς τὸ τάχιον καὶ ἡμᾶς χαρῆναι περὶ τῆς εὐσταθείας ὑμῶν.*

Ἡ χάρις τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν καὶ μετὰ πάντων πανταχῇ τῶν κεκλημένων ὑπὸ τοῦ θεοῦ δι' αὐτοῦ, δι' οὗ αὐτῷ δόξα, τιμή, κράτος καὶ μεγαλωσύνη, θρόνος αἰώνιος ἀπὸ τῶν αἰώνων καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

LXV. 1. 2. *Κλαύδιον Ἔφηβον καὶ Οὐαλέριον Βίτωνα συν καὶ τῷ Φορτουνάτῳ* Wakius, Wott., Frey., Schoenem., Iac., Hef., Reithm., Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *Κλαύδιον· Ἔφηβον· καὶ Ουαλέριον· Βίτωνα σὺν καὶ τῷ Φορτουνάτῳ* I, *Κλαύδιον, Ἔφηβον καὶ Οὐαλέριον, Βίτωνα σὺν Φορτουνάτῳ* Iun. al. tres tantum legatos fuisse, non quinque, interiectum *καὶ* docet. 2. *σὺν καὶ Φορτυνάτῳ* A. I, Wott. et seqq. edd., *σὺν Γαΐῳ Φορτυνάτῳ* Davis. emendare voluit. sed Laurent. (Zeitschr. f. luth. Th. u. K. 1863. p. 425) bene contulit Philipp. IV, 3 *μετὰ καὶ Κλήμεντος*, Euseb. HE. I, 1 *σὺν καὶ τοῖς — — χρόνοις*. equidem addo assumptionem Mosis apud Clem. Al. Strom. VI, 15, 132 p. 806 *σὺν καὶ τῷ Χαλέβ*, Hegesippum apud Euseb. HE. II, 23, 12 *μετὰ καὶ τῶν ἐθνῶν*, Iustin. Dial. c. 14 p. 213 E. Clem. Al. Protrept. I. 2 p. 3 *σὺν καὶ τῷ ἄλλῳ δαιμόνων χορῷ*. IV, 53 p. 47 *συν καὶ τῇ ἱερείᾳ*. Strom. VI, 11, 88 p. 784 *σὺν καὶ τῷ εὐαγγελίῳ*, Euseb. HE. II, 15, 1. 25, 2, Epiphan. Haer. VIII, 8 *μετὰ καὶ τοῦ νόμου*. 2. *ἀναπέμψατε* I et edd., *ανεπεμψατε* A (cf. Wott. et seqq. edd.). 3. *ἐπιπόθητον* I, Bois., Hg[1]., Bryen. al., *επιποθητην* (cf. Barnab. epi. I, p. 1, 10) Wott., Iac., Laur., Lightf., Gebh. — *ἀπαγγείλωσιν* I et Bryen., *απαγγελλωσιν* (corr. ex *απαγγελωσιν*) A, Wott. et seqq. edd., *ἀπαγέλωσιν* Iun. al. 3. 4. *ταχειō* A. 4. *ευσταθιας* A. 6. *δι' αὐτοῦ* I et Bryen., *και δι αυτον* A et priores edd. 7. *καὶ* I et Bryen., om. A et priores edd. 8. *ἀμήν*. in codice A subscripta sunt *Κλημεντος προς Κορινθιους ᾱ*. haec Wott. et seqq. edd. reddiderunt.

ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ

ΠΡΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ Β'.

I. Ἀδελφοί, οὕτω δεῖ ἡμᾶς φρονεῖν περὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς περὶ θεοῦ, ὡς περὶ κριτοῦ ζώντων καὶ νεκρῶν· καὶ οὐ δεῖ ἡμᾶς μικρὰ φρονεῖν περὶ τῆς σωτηρίας ἡμῶν. ἐν τῷ γὰρ φρονεῖν ἡμᾶς μικρὰ περὶ αὐτοῦ μικρὰ καὶ ἐλπίζομεν ἀπολαβεῖν· καὶ οἱ ἀκούοντες ὡς περὶ μικρῶν ἁμαρτάνομεν, οὐκ εἰδότες πόθεν ἐκλήθημεν, καὶ ὑπὸ τίνος, καὶ εἰς ὃν τόπον, καὶ ὅσα ὑπέμεινεν Ἰη-

1. 2. *ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΠΡΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ Β'* I et Bryen., nihil superest in A, [*ΠΡΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΟΥΣ* B] Hg[1]. (cf. epi. I. titulum), Lightf., Gebh., *ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗ* B̄ Wott., Iac., Laur. al.

I. 3. *Ἀδελφοί,—φρονεῖν.* prima codicis A linea literis miniatis exhibetur. — *ουτως* A. 3—9. *Ἀδελφοί,—παθεῖν ἕνεκα ἡμῶν.* Severus Antiochenus against the wicked Grammaticus (apud Cureton. Corpus Ignatian. Berlin 1840. p. 246): Of Clement the third Bishop of Rome after the Apostles, from the second Epistle to the Corinthians: My brethren, thus is it right for us to think concerning Iesus Christ as concerning God, as concerning the Iudge of the living and the dead, and it is not right for us to think small thinks concerning our salvation: for if we think, small things concerning it, we hope also to receive small things. And when we hear as concerning small things, we sin, because we do not know from whence we are called, and by whom, and to what place, and how much Iesus Christ endured to suffer for us. — Timotheus Alexandrinus contra concilium Chalcedonense (ibid. p. 244): of the same (Clement) from the beginning of the third Epistle: My brethren, thus it behovet us to think concerning Iesu Christ as concerning God, as concerning the Iudge of the living and the dead. And it is not right for us to think small things concerning our salvation; for by our thinking small things concerning it, we also exspect to receive small things. And when we hear as concerning small things, we sin, in that we do not know from whence we are called, and by whom, and to what place, and all those things which Iesus Christ endured to suffer for our sakes. Monophysitarum excerpta e Patribus syriace in „libris demonstrationum“ e codicibus inde a VII. vel VIII. seculo usque ad X. seculum conscriptis huius epistulae initium dederunt. v. cl. Wright apud Lightf. edidit e libro msto seculi VII, ut videtur, Add. 17, 214, fol. 77a: „Ex epistula II. ad Corinthios (Severus) — cuius initium: Fratres mei, sic oportet nos sentire de Iesu Christo ut de Deo et ut de iudice vivorum et mortuorum“. 3. *ημας* (cf. Sever., Timoth.) A et omnes edd., etiam Bryen., ὑμᾶς I. 4. *ὡς περὶ θεοῦ.* Photius Bibl. cod. 126: *ἡ δὲ δευτέρα* (Clementis epistula) *καὶ αὐτὴ νουθεσίαν καὶ παραίνεσιν κρείττονος εἰσάγει βίου καὶ ἐν ἀρχῇ θεὸν τὸν Χριστὸν κηρύσσει.* 5. *ημας* A et edd., ὑμᾶς I. 6. *ἀπολαβεῖν* I, *λαβειν* A et omnes edd., etiam Bryen. 6. 7. *οἱ ἀκούοντες* (cf. c. 10 p. 78, 6. c. 15 p. 82, 6) *ὡς περὶ μικρῶν* I, Sever. et Timoth. (quos Lightf. quidem articulum *οἱ* non testari opinatur), Hg[1]., Lightf., Gebh., Bryen., *και οι ακου-*

σοῦς Χριστὸς παθεῖν ἕνεκα ἡμῶν. τίνα οὖν ἡμεῖς αὐτῷ δώσομεν ἀντιμισθίαν; ἢ τίνα καρπὸν ἄξιον οὗ ἡμῖν αὐτὸς ἔδωκε; πόσα αὐτῷ ὀφείλομεν ὅσια. τὸ φῶς γὰρ ἡμῖν ἐχαρίσατο, ὡς πατὴρ υἱοὺς ἡμᾶς προσηγόρευσεν. ἀπολλυμένους ἡμᾶς ἔσωσε. ποῖον οὖν αἶνον δώσομεν αὐτῷ ἢ μισθὸν ἀντιμισθίας ὧν ἐλάβομεν; πηροὶ ὄντες τῇ διανοίᾳ, προσκυνοῦντες λίθους καὶ ξύλα, χρυσὸν καὶ ἄργυρον καὶ χαλκόν, ἔργα ἀνθρώπων — καὶ ὁ βίος ἡμῶν ὅλος οὐδὲν ἄλλο ἦν εἰ μὴ θάνατος, — ἀμαύρωσιν οὖν περικείμενοι καὶ τοιαύτης ἀχλύος γέμοντες ἐν τῇ ὁράσει ἀνεβλέψαμεν, ἀποθέμενοι ἐκεῖνο ὃ περιεκείμεθα νέφος, τῇ θελήσει αὐτοῦ. ἠλέησε γὰρ ἡμᾶς καὶ σπλαγχνισθεὶς ἔσωσε, θεασάμενος ἐν ἡμῖν πολλὴν πλάνην καὶ ἀπώλειαν, καὶ μηδεμίαν ἐλπίδα ἔχοντας σωτηρίας, εἰ μὴ τὴν παρ᾽ αὐτοῦ. ἐκάλεσε γὰρ ἡμᾶς οὐκ ὄντας καὶ ἠθέλησεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἶναι ἡμᾶς.

Ies. LIV, 1. Gal. IV, 27. II. ‚Εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα, ῥῆξον καὶ βόησον ἡ οὐκ ὠδίνουσα, ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου, μᾶλλον ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα‘· ὃ εἶπεν ‚Εὐφράνθητι στεῖρα ἡ οὐ τίκτουσα‘, ἡμᾶς εἶπε· στεῖρα γὰρ ἦν ἡ ἐκκλησία ἡμῶν πρὸ τοῦ δοθῆναι αὐτῇ τέκνα. ὃ δὲ εἶπε ‚Βόησον ἡ οὐκ ὠδίνουσα‘, τοῦτο λέγει· τὰς προσευχὰς ἡμῶν ἁπλῶς ἀναφέρειν πρὸς τὸν θεόν, μὴ ὡς αἱ ὠδίνουσαι ἐκκακῶμεν. ὃ δὲ εἶπεν ‚Ὅτι πολλὰ τὰ τέκνα τῆς ἐρήμου, μᾶλλον

οντες ωσπερ μικρων A, Iun., Wott., Iac.. Laur. al., *καίτοι ἀκούοντες ὡς περὶ μικρῶν* coniecerunt Iun., Colom., Schoenem., *καὶ εἰ ἀκούομεν τῶν περὶ Χριστοῦ ὥσπερ μικρῶν* Bois., *καὶ ἡμεῖς οἱ ἀκούοντες τούτων ὥσπερ μικρῶν* Wott., Frey., *καὶ οἱ παρακούοντες ὥσπερ μικρῶν* Birr., Hef. in versione, *καὶ ὧν ἀκούοντες ὥσπερ μικρῶν* Noltius, *καὶ †οἱ† ἀκούοντες ὡς περὶ μικρῶν* Lightf.

I. 1. *παθεῖν* A, I et edd., *παθὼν* mallet Birrius. 2. *εδωκεν* A. — *πόσα* I, *ποσα δε* A et omnes edd., etiam Bryen. 3. *οφιλομεν* A. — *ὅσια.* cf. Ies. LV, 3 *καὶ διαθήσομαι ὑμῖν διαθήκην αἰώνιον, τὰ ὅσια Δαυὶδ τὰ πιστά* (2 Paralip. VI, 42). Act. XIII, 34. Deut. XXIX, 19 (*λέγων Ὅσιά μοι γένοιτο*), etiam Constitt. app. II, 24. p. 47, 20. 4. *εσωσεν* A. — *ποῖον οὖν* I, Iun. (coniectura), Wott. (coniectura), Iac., Laur., Lightf., Bryen. al., *ποιουν* A (cf. epi. I, 30 p. 35, 14), *ποῖον* Hg¹. 5. *δώσομεν αὐτῷ* I, *αυτω δωσωμεν* A, Wott., Lightf., Gebh., *αὐτῷ δώσομεν* Iun., Iac., Hg¹., Laur., Bryen. al. — *μισθὸν αντιμισθίας* A I et edd., *μισθῶν ἀντιμισθίαν* coniecit Iunius. — *πηροι* A et edd. omnes, etiam Bryen., *πονηροὶ* I, *πηροὶ ἐτυγχάνομεν* mallet Birr. 6. *χρυσὸν* I et Bryen., *και χρυσον* A et priores edd. 7. 8. *οὐδὲν ἄλλο* I et Bryen., *αλλο ουδεν* A et priores edd. 10. *περιεκείμεθα* emendavi, *περικείμεθα* A, I et edd. — *τῇ θελήσει αὐτοῦ* I et Bryen., *τη αυτου θελησει* A et priores edd. — *ηλεησεν* A. 11. *εσωσεν* A. 12. *μὴ δὲ μίαν* I. — *ἐλπίδα ἔχοντας σωτηρίας* I, Iun. (coniectura), Wott. (eodem modo) Iac., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *ελπιδαν εχοντες σωτηριας* A, *ἐλπίδα σωτηρίας ἔχωμεν* coniecit Bois. 13. *εκαλεσεν* A. — *τοῦ* I et Bryen., om. A et edd. priores.

II. 17. 18. *στεῖρα* I. 18. 19. *ειπεν* A. 21. *ἐκκακῶμεν* I, Cotel., Hef., Dress. al., Bryen., *εγκακωμεν* A, Iun. et reliqui edd.

ἢ τῆς ἐχούσης τὸν ἄνδρα‘· ἐπεὶ ἔρημος ἐδόκει εἶναι ἀπὸ θεοῦ ὁ
λαὸς ἡμῶν, νυνὶ δὲ πιστεύσαντες πλείονες ἐγενόμεθα τῶν δο-
κούντων ἔχειν θεόν. καὶ ἑτέρα γραφὴ λέγει ,Ὅτι οὐκ ἦλθον κα- Mt. IX, 13. Luc. V, 32.
λέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλούς‘. τοῦτο λέγει ὅτι δεῖ τοὺς ἀπολ-
λυμένους σώζειν, ἐκεῖνο γάρ ἐστι μέγα καὶ θαυμαστόν· οὐ τὰ
ἑστῶτα στηρίζειν, ἀλλὰ τὰ πίπτοντα. οὕτω καὶ ὁ κύριος ἠθέλησε
σῶσαι τὰ ἀπολλύμενα καὶ ἔσωσε πολλοὺς ἐλθὼν καὶ καλέσας
ἡμᾶς ἤδη ἀπολλυμένους.

III. Τοσοῦτον οὖν ἔλεος ποιήσαντος αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς, (. . .)
πρῶτον μὲν ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες τοῖς νεκροῖς θεοῖς οὐ θύομεν καὶ
οὐ προσκυνοῦμεν αὐτοῖς, ἀλλ’ ἔγνωμεν δι’ αὐτοῦ τὸν πατέρα τῆς
ἀληθείας. τίς ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας, ἢ τὸ μὴ ἀρνεῖσθαι αὐτόν, δι’
οὗ ἔγνωμεν αὐτόν; λέγει δὲ καὶ αὐτός ,Τὸν ὁμολογήσαντά με Mt. X, 32.
ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων ὁμολογήσω ἐνώπιον τοῦ πατρός μου‘.
οὗτος οὖν ἐστιν ὁ μισθὸς ἡμῶν, ἐὰν ὁμολογήσωμεν δι’ οὗ ἐσώ-
θημεν. ἐν τίνι δὲ αὐτὸν ὁμολογοῦμεν; ἐν τῷ ποιεῖν ἃ λέγει καὶ
μὴ μόνον χείλεσιν αὐτὸν τιμᾷν, ἀλλ’ ἐξ ὅλης καρδίας καὶ ἐξ ὅλης
διανοίας. λέγει δὲ καὶ ἐν τῷ Ἡσαΐᾳ ,Ὁ λαὸς οὗτος τοῖς χείλεσί Ies. XXIX, 13
με τιμᾷ, ἡ δὲ καρδία αὐτοῦ πόρρω ἄπεστιν ἀπ’ ἐμοῦ‘.

II. 1. *τὸν ἄνδρα* A, I et edd., *τοῦτο λέγει* addere voluit Bois. — *ἀπὸ* A, I et edd., *ἄνευ* coniecit Iun. — *θεοῦ* I, *του θ̅υ̅* (*θεοῦ*) A et edd. omnes, etiam Bryen. 3. *ἑτέρα* I, *ετερα δε* A et omnes edd., etiam Bryen. 5. *εστιν* A. 6. *ουτως* A. — *κύριος* I, *χ̅ς̅* (*Χριστὸς*) A et omnes edd., etiam Bryen. — *ηθελησεν* A. 7. *εσωσεν* A.

III. 9. *ελαιος* A. 9. 10. (. . . .) *πρῶτον μὲν* edidi, *πρῶτον μὲν* A, I et edd. (sine ulla lacuna), *πρὸ πάντων εὐχαριστῶμεν* (sequentibus *ὅτι κτλ.*) coniecit Boisius. anacolutha in hac epistula iam Photius notavit Bibl. cod. 126: *ἄλλως τε καὶ τὰ ἐν αὐταῖς* (Clementis Rom. epistulis) *νοήματα ἐρριμένα πως καὶ οὐ συνεχῆ τὴν ἀκολουθίαν ὑπῆρχε φυλάττοντα.* sed hic sententia necessaria deest. suspicor propter homoeoteleuton excidisse: *δεῖ εὐχαριστεῖν ἡμᾶς.* Bryen. interpretatur: *πρῶτον ἀγαθὸν ἡμῖν ἐστιν.* 10. 11. *και ου προσκυνουμεν αυτοις* A et omnes, om. I. 11. *ἀλλ’* I et Bryen., *αλλα* A et edd. priores. — *τὸν πατέρα τῆς ἀληθείας*, cf. c. 20 *πατρὶ τῆς ἀληθείας.* c. 19 *τὸν θεὸν τῆς ἀληθείας.* 12. *γνωσεις* A. — *τῆς ἀληθείας* I et Bryen., *η προς αυτον* A et priores edd., *τοῦ πατρὸς αὐτοῦ* coniecit Bois., *τοῦ πατρὸς τῆς ἀληθείας* coniecit Bryen. — *αὐτὸν* I, *τὸν* Bryen., om. A (post *η προς αυτον*) et priores edd. 13. 14. *λέγει δὲ καὶ αὐτός—τοῦ πατρός μου.* Nicon. (cf. quae ad epi. I, c. 14 p. 17, 9 sq. c. 46 p. 51, 1—6 notata sunt) etiam haec e Clemente excerpsit: *καὶ ὁ κύριος λέγει Τὸν ὁμολογήσαντά με . . . . . τοῦ πατρὸς μου. ἐν τίνι δὲ . , . . τῶν ἐντολῶν.* 14. *ὁμολογήσω* I et Bryen., *ομολογησω αυτον* A et priores edd. 15. *ἐὰν* I et Bryen., *εαν ουν* A et plerique edd., *ἐὰν μὲν* vel *ἐὰν αὐτὸν* coniecerunt Wott., Colomes., *ἐὰν συνομολογῶμεν* Davis., *ἐὰν αὐτὸν* vel *ἐὰν αὐτὸν* Hef. ed. II—IV, Dress., Laur., *ἐὰν νῦν* Hg[1]. 17. *ἀλλ’* I et Bryen., *αλλα* A et edd. priores. 18. *διανοίας* I et Bryen., *της διανοιας* A et priores edd. 18. 19. *Ὁ λαὸς—ἀπ’ ἐμοῦ.* cf. epi. I, c. 15 p. 18, 11. 12. 18. *ὁ λαὸς* A (ubi *ὁ* secundum Tischdf., *ō*, i. e. *ὃν* secundum Lightf.) I et edd. — *χειλεσιν* A. 19. *αὐτοῦ* I et Bryen., *αυτων* (cf. LXX) A et priores edd. — *απεστιν* A et edd., *ἀπέστηεν* I.

IV. *Μὴ μόνον αὐτὸν καλῶμεν κύριον· οὐ γὰρ τοῦτο σώσει*
Mt. VII, 21. *ἡμᾶς. λέγει γάρ ‚Οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε, κύριε, σωθήσεται,*
ἀλλ' ὁ ποιῶν τὴν δικαιοσύνην‘. ὥστε οὖν, ἀδελφοί, ἐν τοῖς ἔργοις
αὐτὸν ὁμολογήσωμεν, ἐν τῷ ἀγαπᾶν ἑαυτούς, ἐν τῷ μὴ μοιχᾶ-
σθαι, μηδὲ καταλαλεῖν ἀλλήλων, μηδὲ ζηλοῦν, ἀλλ' ἐγκρατεῖς
εἶναι, ἐλεήμονας, ἀγαθούς· καὶ συμπάσχειν ἀλλήλοις ὀφείλομεν
καὶ μὴ φιλαργυρεῖν. ἐν τούτοις τοῖς ἔργοις ὁμολογῶμεν αὐτόν, καὶ
μὴ ἐν τοῖς ἐναντίοις, καὶ οὐ δεῖ ἡμᾶς φοβεῖσθαι τοὺς ἀνθρώπους
μᾶλλον, ἀλλὰ τὸν θεόν. διὰ τοῦτο ταῦτα ἡμῶν πρασσόντων, εἶπεν
ὁ κύριος ‚Ἐὰν ἦτε μετ' ἐμοῦ συνηγμένοι ἐν τῷ κόλπῳ μου καὶ μὴ
ποιῆτε τὰς ἐντολάς μου, ἀποβαλῶ ὑμᾶς καὶ ἐρῶ ὑμῖν Ὑπάγετε
ἀπ' ἐμοῦ, οὐκ οἶδα ὑμᾶς πόθεν ἐστέ, ἐργάται ἀνομίας‘.

V. *Ὅθεν, ἀδελφοί, καταλείψαντες τὴν παροικίαν τοῦ κόσμου*
τούτου ποιήσωμεν τὸ θέλημα τοῦ καλέσαντος ἡμᾶς καὶ μὴ φοβη-
Mt. X, 16. *θῶμεν ἐξελθεῖν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. λέγει γὰρ ὁ κύριος ‚Ἔσε-*
σθε ὡς ἀρνία ἐν μέσῳ λύκων. ἀποκριθεὶς δὲ ὁ Πέτρος αὐτῷ
λέγει Ἐὰν οὖν διασπαράξωσιν οἱ λύκοι τὰ ἀρνία; εἶπεν ὁ Ἰησοῦς
τῷ Πέτρῳ Μὴ φοβείσθωσαν τὰ ἀρνία τοὺς λύκους μετὰ τὸ ἀπο-
Mt. X, 26. *θανεῖν αὐτά· καὶ ὑμεῖς μὴ φοβεῖσθε τοὺς ἀποκτέννοντας ὑμᾶς*
καὶ μηδὲν ὑμῖν δυναμένους ποιεῖν· ἀλλὰ φοβεῖσθε τὸν μετὰ τὸ

IV. 1. *μόνον* I, *μονον ουν* A et omnes edd., non excepto Bryennio. 3. *ἀλλ'* I et Bryen., *αλλα* A et priores edd. 4. *αὐτὸν* I et edd., *αυτων* A. — *ὁμολογήσωμεν* I, *ομολογωμεν* A et edd. omnes, etiam Bryen. — *ἑαυτοὺς* A I, Iac. et seqq. edd., *αυτους* Iun. et seqq. edd., *αὑτὸν* coniecerunt, Iun., Colom., Wott. 5. *μὴ δὲ* (bis) I. 6. *οφιλο[μεν]* A. 7. *ἐν τούτοις τοῖς* I et Bryen., *εν τ[ουτοις] τοις* A, *ἔν τε ἀγαθοῖς τοῖς* Iun. et seqq. edd., *ἐν τ[ού]τοις* Wott. et seqq. edd., *ἐν τ[ού]τοις* vel *ἐν τ[οιού]τοις* Iac. (qui iam coniecit: *ἐν τούτοις τοῖς*), *ἐν τ[οιού]τοις* Hg[1]., Laur., Tischdf,, Lightf., Gebh. — *αὐτὸν* I, Hef. cd. II—IV, Tischdf., Lightf., Gebh., [*αυτον*] A, *το[ν θεὸν]* Iun., Wott. et seqq. edd., etiam Hg[1]. 9. *μᾶλλον ἀλλὰ* A. I et edd., *μᾶλλον* delendum aut *μᾶλλον ἢ* legendum esse censuerunt Boisius et Wottonus. — *δ[ια]* A. — *ἡμῶν* I, Cot., Gall., Hg[1]., Laur., Bryen., *υμων* A, Iun., Wott., Tischdf., Lightf., Gebh. — *πρασσον[των]* A. 11—13. *ἐὰν ἦτε—ἐργάται ἀνομίας*. haec frustra e Matth. VII, 23 (*ἀποχωρεῖτε ἀπ' ἐμοῦ οἱ ἐργαζομενοι τὴν ἀνομίαν*). Ies. XL, 11. Ier. XXII, 24 derivare studuit Fellus., huius epistulae scriptor, ut iam Photius Bibl. cod. 126 vidit, *ῥητά τινα ὡς ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς ξενίζοντα παρεισάγει*. etiam Cotelerius, Coustantius, Wottonus haec ex apocrypho aliquo scripto laudari cognoverunt, de quo cf. librum meum: die apostol. Väter p. 233 not. 2, et quae disserui in huius operis fascic. IV, p. 44, 8. 9—11. de evangelio secundum Aegyptios.

V. 16—73, 2. *ἔσεσθε ὡς ἀρνία—γεένναν πυρός*. etiam haec ex apocrypho evangelio, de quo disserui in fasciculo IV p. 45, 3—7, hausta sunt, cf. librum meum: die apost. Väter l. l. 17. *τὰ ἀρνία*. Boisius addere voluit: *τί λέγεις;* aut tale aliquid. 19. *φοβεισθαι* A. — *αποκτεννοντας* A, Hg[1]., Lightf., Gebh., Bryen., *ἀποκτέννοντας* I, Wott. al., *ἀποκτείνοντας* Iun. et seqq. edd. 20. *μηδεν* A I (*μὴ δὲν*) et edd., *πλέον* Iun. addere voluit. — *δυναμένους* A I et edd., *πλέον* vel *μετὰ τοῦτο* Bois. addere voluit. — *φοβεισθαι* A.

ἀποθανεῖν ὑμᾶς ἔχοντα ἐξουσίαν ψυχῆς καὶ σώματος τοῦ βαλεῖν εἰς γεένναν πυρός‘. καὶ γινώσκετε, ἀδελφοί, ὅτι ἡ ἐπιδημία ἡ ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τῆς σαρκὸς ταύτης μικρά ἐστι καὶ ὀλιγοχρόνιος, ἡ δὲ ἐπαγγελία τοῦ Χριστοῦ μεγάλη καὶ θαυμαστή ἐστι καὶ ἡ ἀνάπαυσις τῆς μελλούσης βασιλείας καὶ ζωῆς αἰωνίου. τί οὖν ἔστι ποιήσαντας ἐπιτυχεῖν αὐτῶν, εἰ μὴ τὸ ὁσίως καὶ δικαίως ἀναστρέφεσθαι καὶ τὰ κοσμικὰ ταῦτα ὡς ἀλλότρια ἡγεῖσθαι καὶ μὴ ἐπιθυμεῖν αὐτῶν; ἐν τῷ γὰρ ἐπιθυμεῖν ἡμᾶς κτήσασθαι αὐτὰ ἀποπίπτομεν τῆς ὁδοῦ τῆς δικαίας. VI. λέγει δὲ ὁ κύριος ‚Οὐδεὶς οἰκέτης δύναται δυσὶ κυρίοις δουλεύειν‘. ἐὰν ἡμεῖς θέλω- Mt. VI, 24.
μεν καὶ θεῷ δουλεύειν καὶ μαμωνᾷ, ἀσύμφορον ἡμῖν ἐστί. τί γὰρ Mt. XVI, 26.
τὸ ὄφελος, ἐάν τις τὸν κόσμον κερδήσῃ, τὴν δὲ ψυχὴν ζημιωθῇ; ἔστι δὲ οὗτος ὁ αἰὼν καὶ ὁ μέλλων δύο ἐχθροί. οὗτος λέγει μοιχείαν καὶ φθορὰν καὶ φιλαργυρίαν καὶ ἀπάτην, ἐκεῖνος δὲ τούτοις ἀποτάσσεται. οὐ δυνάμεθα οὖν τῶν δύο φίλοι εἶναι· δεῖ δὲ ἡμᾶς τούτῳ ἀποταξαμένους ἐκείνῳ χρῆσθαι. οἰόμεθα ὅτι βέλτιόν ἐστι τὰ ἐνθάδε μισῆσαι, ὅτι μικρὰ καὶ ὀλιγοχρόνια καὶ φθαρτά, ἐκεῖνα δὲ ἀγαπῆσαι τὰ ἀγαθὰ τὰ ἄφθαρτα. ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ Χριστοῦ εὑρήσομεν ἀνάπαυσιν· εἰ δὲ μή γε, οὐδὲν ἡμᾶς ῥύσεται ἐκ τῆς αἰωνίου κολάσεως, ἐὰν παρακούσωμεν τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ. λέγει δὲ καὶ ἡ γραφὴ ἐν τῷ Ἰεζεκιὴλ ὅτι ‚ἐὰν ἀναστῇ Νῶε Ezech. XIV, 14. 20.
καὶ Ἰὼβ καὶ Δανιήλ, οὐ ῥύσονται τὰ τέκνα αὐτῶν ἐν τῇ αἰχμα-

V. 1. *βαλεῖν* A I et edd., *αὐτὰ* addere voluit Boisius. 2. *ἡ ἐν* A (cf. Tischdf.) I, Lightf., Gebh., Bryen., *ἐν* Iun., Wott., Iac. et seqq. edd., etiam Laur. 3. *εστιν* A. 4. *επαγγελεια* A. — *εστιν* A. — *καὶ ἡ* I et Bryen., *και* A et priores edd. 5. *αἰωνίου* A I et edd., *αἰώνιος* coniecit Davis., ad oram Frey. et Reithm. — *εστιν* A. 6. *τὸ ὁσίως* A I et plerique edd., *τῷ ὁσίως* maluit Davis., *τὸ θείως* perperam Iunius, Coteler., Coustant. 8. *ἐν τῷ γὰρ* (cf. c. 1 p. 69, 5) I et Bryen., *εν γαρ τω* A et priores edd. — *ἐπιθυμεῖν* (sec.) I et edd., *επιθυμει* A. — *αὐτὰ* I et Bryen., *ταυτα* A et priores edd. 9. *αποπιπτομ[εν]* A.

VI. 10. *δ[ουλ]ευειν* A. 11. *μαμωνᾶ* A I, Wott. et seqq. edd., *μαμμωνᾷ* Iun. et seqq. edd. — *εστιν* A. 12. *τὸν κόσμον* I, *τον κοσμον ολον* A, Tischdf., Lightf., Gebh., *τὸν ὅλον κόσμον* ceteri edd., non excepto Bryennio. — *ζημιωθῇ* (ut iam Millius vidit, Davisius coniecit) A, I, Gall., Schoenem., Hefel., Iac. et seqq. edd., *ζημιώσῃ* Iunius et seqq. edd. 13. *ἔστι* I, *εστιν* A et edd., *εἰσὶν* mallent Iun., Colom., Schoenem. 16. *χρῆσθαι* I, Iun. et seqq. edd., Bryen., *χρασθαι* A, Wott., Iac., Laur., Lightf., Gebh., *χαρίσασθαι* Hg[1]., — *οἰόμεθα* A I, Iun. et plerique edd., *οἰώμεθα* Russ., Gall., Hef., Iac., Reithm., Dress. in textu, Cotel., Colom., Frey, Schoenem. ad oram, *οἰόμεθα δὲ* coniecit Bryen. 17. *εστιν* A. 18. *ἀγαθὰ* A I et edd., *μεγάλα* coniecit Davis. — *τὰ ἄφθαρτα* I et Bryen., *και αφθαρτα* A et priores edd. — *ποιοῦντες* I, *ποιουντες γαρ* A et priores edd. 21, *Ἰεζεκιὴλ* A I, Iun., Wott., Iac., Laur., Lightf., Gebh., Bryen. al., *Ἐζεκιὴλ* Hg[1]. — *ἀναστῇ* A I, Wott. et seqq. edd., *ἀνέστη* priores edd. 22. *ῥύσονται* A I et edd., *ῥύσεται* mendose etiam Hg[1]. 22—p. 74, 1. *αἰχμαλωσίᾳ* I et edd., *αιχμαλωσιᾱ* A.

λωσίᾳ. εἰ δὲ καὶ οἱ τοιοῦτοι δίκαιοι ταῖς ἑαυτῶν δικαιοσύναις οὐ δύνανται τὰ τέκνα ῥύσασθαι, ἡμεῖς ἐὰν μὴ τηρήσωμεν τὸ βάπτισμα ἁγνὸν καὶ ἀμίαντον, ποίᾳ πεποιθήσει εἰσελευσόμεθα εἰς τὸ βασίλειον τοῦ θεοῦ; ἢ τίς ἡμῶν παράκλητος ἔσται, ἐὰν μὴ εὑρεθῶμεν ἔργα ἔχοντες ὅσια καὶ δίκαια;

VII. Ὥστε οὖν, ἀδελφοί μου, ἀγωνισώμεθα εἰδότες ὅτι ἐν χερσὶν ὁ ἀγών, καὶ ὅτι εἰς τοὺς φθαρτοὺς ἀγῶνας καταπλέουσι
1 Cor. IX, 24. πολλοί, ἀλλ' οὐ πάντες στεφανοῦνται· εἰ μὴ οἱ πολλὰ κοπιάσαντες καὶ καλῶς ἀγωνισάμενοι. ἡμεῖς οὖν ἀγωνισώμεθα, ἵνα πάντες στεφανωθῶμεν. ὥστε θῶμεν τὴν ὁδὸν τὴν εὐθεῖαν, ἀγῶνα τὸν ἄφθαρτον, καὶ πολλοὶ εἰς αὐτὸν καταπλεύσωμεν καὶ ἀγωνισώμεθα, ἵνα καὶ στεφανωθῶμεν, καὶ εἰ μὴ δυνάμεθα πάντες στεφανωθῆναι, κἂν ἐγγὺς τοῦ στεφάνου γενώμεθα. εἰδέναι δὲ ἡμᾶς δεῖ ὅτι τὸν φθαρτὸν ἀγῶνα ὁ ἀγωνιζόμενος ἐὰν εὑρεθῇ φθείρων, μαστιγωθεὶς αἴρεται καὶ ἔξω βάλλεται τοῦ σταδίου. τί δοκεῖτε; ὁ τὸν τῆς ἀφθαρσίας ἀγῶνα φθείρων τί πείσεται; τῶν γὰρ μὴ τηρη-

VI. 1. 2. *ταῖς ἑαυτῶν δικαιοσύναις οὐ δύνανται τὰ τέκνα ῥύσασθαι* I et Bryen., *ου δυνανται ταις εαυτων* (*αυτων* edd. ante Tischdf., etiam Lightf.) *δικαιοσυναις ρυσασθαι τα τεκνα αυτων* A et priores edd. 2. 3. *τὸ βασίλειον* A I et edd. (cf. c. 17). (Iacobson. contulit Caium presbyterum apud Euseb. HE. III, 28, 2: *ἐπίγειον εἶναι τὸ βασίλειον τοῦ Χριστοῦ*), *τὴν βασιλείαν* maluit Birrius.

VII. 6. *ουν* A et edd., om. I. — *μου* A et edd., om. I. — *ἀγωνισώμεθα* I. 7. *ἀγὼν* I, coniecerunt Fell., Cot., Col., Coust., ediderunt Schoenem., Hef., Hg[1]., Lightf., Gebh., *αιων* A et seqq. edd., etiam Iac., Laur. — *καταπλέουσι* A (*καταπλεουσιν*) I et edd., *καταπαλαίουσιν* (et l. 5 *καταπαλαιώσωμεν*) suspicatus est Wotton., nihil mutans. sed Boisio, Freyio, Birrio, quos Iacobs. laudat, non modo commoda, sed et elegans videbatur significatio navigationis ad situm Corinthi, ubi ludi Isthmici ingenti concursu celebrabantur et propter portuum Corinthiorum commoditatem navibus adibantur. 8. *εἰ* I et edd., *θι* (non *οι*, ut alii retulerunt) A (cf. Tischdf.). 10. *θῶμεν* A I, Iun. (*ἴσ. τρέχωμεν*), Wott. (qui legendum putavit *ὥστε θῶμεν τὴν ὁδὸν τὴν εὐθεῖαν εἰς ἀγῶνα κτλ.*), Gall., Hef., Iac., Dress., Laur., Bryen., *θέωμεν* Cotel., Colom., Fell., Ittig., Coust., Frey. (in margine), Hg[1]., Lightf., Gebh., *βῶμεν* coniecit Boisius; sed cf. c. 19 *σκοπὸν πᾶσι τοῖς νέοις θήσομεν*. — *ἀγῶνα* A I et edd., *εἰς ἀγῶνα* mallent Iun., Wott., Bois., *εἰς* vel *πρὸς ἀγῶνα* Frey. 11. *αυτὸν* A I, Wott. et seqq. edd., *ἑαυτὸν* Iun. et seqq. edd. 11—13. *καὶ αγωνισώμεθα—γενώμεθα*. Dorotheus (sec. VI. exeunte) Doctrina 23 (Biblioth. vett. patrum seu scriptorum ecclesiasticorum Tom. I. graecolatin., Paris. 1624 p. 865): *ὡς λέγει καὶ ὁ ἅγιος Κλήμης Κἂν μὴ στεφανῶταί τις, ἀλλὰ σπουδάσῃ μὴ μακρὰν εὑρεθῆναι τῶν στεφανουμένων*. 12. *πάντες* A (cf. Tischdf.) I, Lightf., Gebh., *ἅπαντες* (tamquam ex A.) Iun. et ceteri edd., etiam Bryen. 13. *στεφάνου*. illis, quae de hac corona iam notavi (apostol. Väter p. 113. not. 6), etiam addo Herm. Past. Sim. VIII, 2. 3 p. 102, 8 sq. 104, 17 sq. 13—15. *εἰδέναι ἡμᾶς δεῖ—βάλλεται τοῦ σταδίου*. Epiphanius Haer. LX, 7: *παραφθείρας γὰρ ἀγῶνα ὁ ἀθλητὴς μαστιχθεὶς ἐκβάλλεται τοῦ ἀγῶνος*. 13. *δὲ* I et Bryen., om. A et priores edd. 13. 14. *τὸν φθαρτὸν ἀγῶνα ὁ ἀγωνιζόμενος* I, *ο τον φθαρτον αγωνα αγωνιζομενος* A et edd., etiam Bryen. 15. *δοκειται* A. 16. *φθείρων τί πείσεται*. I et Bryen., *φθειρας τι παθειται* A et edd. priores (*πείσεται*? Hg[1].).

σάντων, φησί, τὴν σφραγῖδα ‚Ὁ σκώληξ αὐτῶν οὐ τελευτήσει, καὶ Ies.LXVI,24. τὸ πῦρ οὐ σβεσθήσεται, καὶ ἔσονται εἰς ὅρασιν πάσῃ σαρκί'.

VIII. Ὡς οὖν ἐσμὲν ἐπὶ γῆς, μετανοήσωμεν. πηλὸς γάρ ἐσμεν εἰς τὴν χεῖρα τοῦ τεχνίτου· ὃν τρόπον γὰρ ὁ κεραμεὺς ἐὰν ποιήσῃ σκεῦος ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, καὶ διαστραφῇ ἢ συντριβῇ, πάλιν αὐτὸ ἀναπλάσσει, ἐὰν δὲ προφθάσῃ εἰς τὴν κάμινον τοῦ πυρὸς αὐτὸ βαλεῖν, οὐκέτι βοηθεῖ αὐτῷ· οὕτω καὶ ἡμεῖς, ἕως ἐσμὲν ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ, ἐν τῇ σαρκὶ ἃ ἐπράξαμεν πονηρά, μετανοήσωμεν ἐξ ὅλης καρδίας, ἵνα σωθῶμεν ὑπὸ τοῦ κυρίου, ὡς ἔτι καιρὸν ἔχομεν. μετὰ γὰρ τὸ ἐξελθεῖν ἡμᾶς ἐκ τοῦ κόσμου οὐκέτι δυνάμεθα ἐκεῖ ἐξομολογήσασθαι ἢ μετανοεῖν ἔτι. ὥστε, ἀδελφοί, ποιήσαντες τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς καὶ τὴν σάρκα ἁγνὴν τηρήσαντες καὶ τὰς ἐντολὰς τοῦ κυρίου φυλάξαντες ληψόμεθα ζωὴν αἰώνιον, λέγει γὰρ Luc.XVI,10. ὁ κύριος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ ‚Εἰ τὸ μικρὸν οὐκ ἐτηρήσατε, τὸ μέγα Mt. XV, 21. τίς ὑμῖν δώσει; λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι ὁ πιστὸς ἐν ἐλαχίστῳ καὶ ἐν πολλῷ πιστός ἐστιν'. ἄρα οὖν τοῦτο λέγει· Τηρήσατε τὴν σάρκα ἁγνὴν καὶ τὴν σφραγῖδα ἄσπιλον, ἵνα τὴν αἰώνιον ζωὴν ἀπολάβητε. IX. καὶ μὴ λεγέτω τις ὑμῶν ὅτι αὕτη ἡ σὰρξ οὐ κρίνε-

VII. 1. φησιν A. 1. 2. Ὁ σκώληξ —πάσῃ σαρκί. Ies. LXVI, 24 etiam c. 17 laudatur. 2. τὸ πῦρ I, το πυρ αυτων A et edd., etiam Bryen.

VIII. 3. ὡς A. I et edd. plerique, ἕως (cf. l. 7. 9) Nolt., Hef. ed. IV., Hg¹., Laur. 4—6. ὃν τρόπον—ἀναπλάσσει. haec cl. Otto contulit ad Theophil. Ant. ad Autol. II, 26 (36) p. 103: καθάπερ σκεῦός τι, ἐπὰν πλασθὲν αἰτίαν τινὰ σχῇ, ἀναχωνεύεται ἢ ἀναπλάσσεται εἰς τὸ γενέσθαι καινὸν καὶ ὁλόκληρον. similia leguntur etiam apud Origenem Hom. in Ierem. XVIII, 1 (Opp. III, 241): διὰ τοῦτο ὅσον ἐσμὲν ἐνδάδε οἱονεὶ ἐν χειρὶ τοῦ κεραμέως ὄντες, κἂν διαπέσῃ τὸ σκεῦος ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ, ἐπιδέχεται θεραπείαν καὶ τὸ ἀνακτισθῆναι. Method. de resurrectione I, 25 p. 77 ed. Iahn. alios. 4. ποίησῃ I, ποιη A et edd. omnes, etiam Bryen. 5. ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, καὶ I, και εν ταις χερσιν αυτου A et edd. omnes, (ἐν τῇ χειρὶ mallet Iun.), non excepto Bryennio. — η (ἢ) A et omnes edd., etiam Bryen., om. I. 7. βαλεῖν A I et edd., βάλλειν Colomes. — βοηθεῖ I et Bryen., βοηθήσει A et priores edd. — ουτως A. 8. ἃ A I et edd., δι' ἃ legere voluit Davis. — πονηρά A I et edd., μισήσομεν καὶ vel ἐν τῇ σαρκὶ μισήσομεν καὶ addidit Boisius. hic punctum posuerunt I et Bryen. 9. ὅλης καρδίας I et Bryen., ολης της καρδιας A et priores edd. — ὡς ἔτι καιρὸν ἔχομεν I et Bryen., εως εχομεν καιρον μετανοιας A et priores edd. 12. σαρκαν A. 15. ὁ A I, Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd. 15—17. Εἰ τὸ μικρὸν—πιστός ἐστιν. etiam Irenaeus adv. haer. II, 34, 3: „et ideo dominus dicebat ingratis in eum existentibus: Si in modico fideles non fuistis, quod magnum est quis dabit vobis?" Clementem qui dicitur etiam hic evangelio non canonico usum esse monui (apostol. Väter p. 123). 17. ἄρα οὖν (cf. c. 14 p. 81, 21. 23. Barn. epi. IX, p. 28, 18. X, p. 30, 12. 13) (A) I, Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., ἆρα οὖν priores edd. — haec non ex evangeliis hausta esse (Wott., Dress.), sed interpretationem addere monui (apost. Väter p. 122. not. 3), probante Iacobsonio. 17. 18. ἀπολάβητε I, coniecerunt Iun. (quem plerique edd. secuti sunt), Wott. al., edidit Bryen., απολαβωμεν A, Noltius (cf. Rom. VII, 4), Hef., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh.

IX. 18—p. 76, 6. Liber demonstrationum syr. (cf. quae ad c. 1 p. 69, 3—9

ται οὐδὲ ἀνίσταται. γνῶτε, ἐν τίνι ἐσώθητε. ἐν τίνι ἀνεβλέψατε, εἰ μὴ ἐν τῇ σαρκὶ ταύτῃ ὄντες; δεῖ οὖν ἡμᾶς ὡς ναὸν θεοῦ φυλάσσειν τὴν σάρκα. ὃν τρόπον γὰρ ἐν τῇ σαρκὶ ἐκλήθητε, καὶ ἐν τῇ σαρκὶ ἐλεύσεσθε. εἷς Χριστὸς ὁ κύριος ὁ σώσας ἡμᾶς ὢν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα ἐγένετο σάρξ, καὶ οὕτως ἡμᾶς ἐκάλεσεν· οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν ταύτῃ τῇ σαρκὶ ἀποληψόμεθα τὸν μισθόν. ἀγαπῶμεν ἀλλήλους, ὅπως ἔλθωμεν πάντες εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ. ὡς ἔχομεν καιρὸν τοῦ ἰαθῆναι, ἐπιδῶμεν ἑαυτοὺς τῷ θεραπεύοντι θεῷ, ἀντιμισθίαν αὐτῷ διδόντες. ποίαν; τὸ μετανοῆσαι ἐξ εἰλικρινοῦς καρδίας. προγνώστης γάρ ἐστι τῶν πάντων καὶ εἰδὼς ἡμῶν τὰ ἐγκάρδια. δῶμεν οὖν αὐτῷ αἶνον, μὴ ἀπὸ στόματος μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καρδίας, ἵνα ἡμᾶς προσδέξηται
Mt. XII, 50. ὡς υἱούς. καὶ γὰρ εἶπεν ὁ κύριος ‚Ἀδελφοί μου οὗτοί εἰσιν οἱ ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ πατρός μου‘.

X. Ὥστε, ἀδελφοί, ποιήσωμεν τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς τοῦ καλέσαντος ἡμᾶς ἵνα ζήσωμεν καὶ διώξωμεν μᾶλλον τὴν ἀρετνή, τὴν δὲ κακίαν καταλείψωμεν ὡς προοδοιπόρον τῶν ἁμαρτημάτων

notata sunt): et ne dicat quisquam e vobis, hanc carnem non iudicari neque resurrecturam. cognoscite, per quem salvati estis, et per quem visum recepistis, nisi in hac carne existentes? decet ergo vos sicut templum dei custodire carnem. nam quemadmodum in carne existentes vocati estis, ita etiam in carne venietis. si Christus dominus noster qui nos salvavit, qui ab initio spiritus erat, caro factus est et sic vocavit vos: ita etiam nos in hac ipsa carne accipiemus mercedem".

IX. 1. *ουδε* A et edd. priores, *οὔτε* I et Bryen. 1. 2. *γνῶτε—ὄντες.* ceteri edd. ita fere interpunxerunt: *γνῶτε ἐν τίνι ἐσώθητε, ἐν τίνι ἀνεβλέψατε,* 2. *εἰ μὴ ἐν τῇ σαρκὶ ταύτῃ ὄντες.* — *ἡμᾶς* A I et edd., *ὑμᾶς* fragm. syr. 4. *ελευσεσθε* A. 4—6. *εἷς Χριστὸς —ἐκάλεσεν.* Timotheus Alexandrinus apud Curetonum l. l. p. 244: there is one Christ our Lord, who saved us, who was first spirit, became then in the flesh, and thus called us. 4. *εἷς* A I, Timoth. Alex., Wott. (qui praeeunte Millio veram codicis lectionem dedit), Frey., Russ., Gall., Schoenem., Iac., Reithm., Hg¹., Laur., Bryen., *ὁ Ἰησοῦς* (quasi *ο ῑσ* scriptum esset) Iun., *ὡς* Mill., Davis., Frey., Schoenem., Hefel., Dress., *εἰ* c. fragm. syr. Lightf., Gebh. 5. *πνᾱ* (*πνεῦμα*) A, Timoth. Alex., Fragm. Syr. et edd., non excepto Bryennio, *λόγος* I. 6. *ουτως και ημεις* A et edd. (*οὕτω* Bryen.), *καὶ οὕτω καὶ ἡμεῖς* I. — *αποληψομαιθα* A. 7. *ἀγαπῶμεν* I, *αγαπωμεν ουν* A et omnes edd., etiam Bryen. 8. *ὡς* (cf. Gal. VI, 10) A I, Wott., Russ., Hef., Iac., Dress., Hg¹., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *ἕως* Iun. et seqq. edd. 10. *ειλικρινους* A. — *εστιν* A. 11. *ἐγκαρδία* I, coniecit Iun., Laur., Bryen., *εν καρδια* A, *ἐνκάρδια* Hg¹., Gebh., *ἐν καρδίᾳ* Iun. et ceteri edd., etiam Lightf. — *αἶνον* (cf. c. 1 p. 70, 5) I, Fell., Colom., Ittig., Cotel., Wott., Coust., Frey., Schoenem., Hef., Dress., Hg¹., Laur., Bryen., *αἰώνιον* A, Iun. et seqq. edd., *αἶνον αἰώνιον* Birr., Lightf., Gebh., *αἶνον* vel *δόξαν αἰώνιον* coniecit Iunius. 13. *υἱοὺς* A I, Wott. et seqq. edd., *θεοῦ υἱοὺς* Iun. et seqq. edd. 13. 14. *Ἀδελφοί μου—πατρός μου.* haec propius ad Ebionaeorum evangelium (secundum Epiphan. Haer. XXX, 14: *οὗτοί εἰσιν οἱ ἀδελφοί μου καὶ ἡ μήτηρ, καὶ ἀδελφοὶ οἱ ποιοῦντες τὰ θελήματα* (*τοῦ πατρός μου*) quam ad Matth. XII, 50 accedere monui (apost. Väter p. 122. not. 5). 14. *ποιοῦντες* I et edd., *πουντες* A (Wott.).

X. 15. *ἀδελφοί* I, *αδελφοι μου* A et omnes edd., etiam Bryen. 17. *προοδοίπορον* multi edd., etiam Hg¹., Lightf., Gebh. — *τῶν ἁμαρτημάτων*

ἡμῶν καὶ φύγωμεν τὴν ἀσέβειαν, μὴ ἡμᾶς καταλάβῃ κακά. ἐὰν γὰρ σπουδάσωμεν ἀγαθοποιεῖν, διώξεται ἡμᾶς εἰρήνη. διὰ ταύτην δὲ τὴν αἰτίαν οὐκ ἔστιν εὑρεῖν ἄνθρωπον . . . .

Ὁ τῶν παρόντων αἰσθητικὸς συνίησιν ὡς οὔτε ἃ λογίζονταί τινες εἶναι τερπνά, ξένα καὶ μακράν ἐστι τῶν ἀπεχθῶν, ἀλλὰ καὶ πλοῦτος πολλάκις μᾶλλον πενίας ἔθλιψε, καὶ ὑγίεια πλέον ἠνίασε νόσου. καὶ καθόλου τῶν λυπηρῶν καὶ φευκτῶν πάντων ὑπόθεσις καὶ ὕλη ἡ τῶν ἀσπαστῶν καὶ κατ' εὐχὴν περιβολὴ γίνεται . . .

Τῆς παρούσης καταστάσεως τὸ τέλος ἐστὶν ἡ διὰ τοῦ πυρὸς κρίσις τῶν ἀσεβῶν, καθά φασιν αἱ γραφαὶ προφητῶν τε καὶ ἀποστόλων, ἔτι δὲ καὶ τῆς Σιβύλλης . . . .

. . . . οἵτινες παράγουσι φόβους ἀνθρωπίνους, προαιρούμενοι μᾶλ-

I, των αμαρτιων A et omnes edd., etiam Bryen., τιμωριῶν maluerunt Iun., Colom., Cotel., Fell., Ittig., Coust., Frey., τῆς ἀπωλείας Bois.

X. 1. κακὰ A (secundum Mill.) I, Wott., Iac., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., Bryen. al., τὰ κακὰ Iun. et seqq. edd. 3. δὲ I et Bryen., γαρ A et priores edd. — εὑρεῖν A I et edd., εἰρήνην εὑρεῖν, suadente Lightf., Gebh. — ανον (ἄνθρωπον) A, ἄνον I, ἄνθρωπον Iun., Wott., Iac., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., ἂν θεὸν coniecit Wott. (inserto voc. αὐτοῖς post ἔστιν), Frey., Schoenem., οὐρανὸν Davis., αὐτὴν (sc. εἰρήνην) Nolt. et Hef. (qui etiam ἄνθρωπον addidit), ἄνωθεν (ut illud ανων Clem. Hom. II, 15, quamvis non sequentibus Dresselio et Lagardio emendavi) Hg. (Glossolalie p. 108, apost. Väter p. 114, not. 9), αἶνον (cf. c. 1 p. 70, 5. c. 9 p. 76, 4) Hg[1]., διὰ ταύτην γὰρ τὴν αἰτίαν οὐκ ἔστιν εὑρεῖν ἄνθρωπον ἐν εἰρήνῃ ὄντα· οἵτινες γὰρ ἔχουσι φόβους ἀνθρωπίνους κτλ. legit Boisius. non codicibus quidem, sed re ipsa lacuna manifestatur, quam Ioannes Damascenus confirmavit. folium fere iam ante nostros codices excidisse vel propter Sibyllam exsectum esse videtur. 4—8. Ioannes Damascenus in sacris parallelis (II, p. 787): τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ἐκ τῆς πρὸς Κορινθίους β' Ὁ τῶν παρόντων κτλ. 6. ὑγίεια (cf. epi. I, 20 p. 26, 6) edidi, ὑγεία Ioan. Dam. 9—11. Pseudo-Iustin. Quaest. ad Orthod. respons. 74, praemisso voc. εἰ, additisque: καθώς φησιν ὁ μακάριος Κλήμης ἐν τῇ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῇ. haec Colomesius, Hg. (apost. Väter p. 74, not. 33, et in ed. I), Lipsius l. l. p. 12., Lightf., priori epistulae vindicaverunt. rectius Usserius (Diss. de Clementis et Ignatii epistolis c. X), Guil. Burton, Iacobsonius; A. Harnack ad alteram epistulam retulerunt. 10. αἱ γραφαὶ προφητῶν τε καὶ ἀποστόλων. A. Harnack: „Hic terminus ostendit, fragmentum e priore Clem. epist. excerptum non esse. namque auctor ad scripta Vet. et Novi Test. provocat, cf. II Petr. 3, 2. Fragm. Murat. vv. 78—80". cf. epi. II, 15 τὰ βιβλία καὶ οἱ ἀπόστολοι. per ignem impios iudicatum iri libri sacri aut docuerunt aut docuisse videbantur, cf. Ies. LXVI, 15. Mal. IV, 1. Dan. VII, 9. 10. Enoch. I, 6. 9. X, 6. 13. 14. XC, 24 sq. XCI, 9. XCVIII, 3. C, 9. CIII, 8. 4 Ezr. (VI), 1. Matth. III, 10—12. 1 Cor. III, 13. 15. 2 Petr. III, 7: οἱ δὲ νῦν οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ τῷ αὐτοῦ λόγῳ τεθησαυρισμένος εἰσίν, πυρὶ τηρούμενοι εἰς ἡμέραν κρίσεως καὶ ἀπωλείας τῶν ασεβῶν ἀνθρώπων. 11. ἔτι δὲ καὶ τῆς Σιβύλλης. cf. Orac. Sibyll. Prooem. apud Theophil. Ant. ad Autolycum II, 36 (52). Fragm. II, 43. 44. l. III (v. 54 sq. 85 sq.), v. 286 sq., 672 sq.. 689 sq., Sibyllam etiam Hermas Vis. II, 4 p. 11, 18 et Petri Paulique praedicatio (apud Clem. Al. Strom. VI, 6, 43 p. 76 in huius operis fascic. IV, p. 60, 61) memoraverunt, Peratici Philosophum V, 16 p. 131. Clementis alteri epistulae auctori Sibyllae testimonium aptissimum est. 12. παράγουσι A I, Wott. et seqq. edd. (cf. Irenae. adv. haer. I. praef., §. 1 παράγουσι τὸν νοῦν ἀπειροτέρων), γὰρ ἄγουσι Iun. et seqq. edd., παρεισάγουσι Hg[1]. — προαιρούμενοι Bryen., προηρημενοι A et priores edd., προαιρούμεθα I.

λον τὴν ἐνθάδε ἀνάπαυσιν ἢ τὴν μέλλουσαν ἐπαγγελίαν. ἀγνοοῦσι γὰρ ἡλίκην ἔχει βάσανον ἡ ἐνθάδε ἀνάπαυσις, καὶ οἵαν τρυφὴν ἔχει ἡ μέλλουσα ἐπαγγελία. καὶ εἰ μὲν αὐτοὶ μόνοι ταῦτα ἔπρασσον, ἀνεκτὸν ἦν· νῦν δὲ ἐπιμένουσι κακοδιδασκαλοῦντες τὰς ἀναιτίους ψυχάς, οὐκ εἰδότες ὅτι δισσὴν ἕξουσι τὴν κρίσιν, αὐτοί τε καὶ οἱ ἀκούοντες αὐτῶν. XI. ἡμεῖς οὖν ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ δουλεύσωμεν τῷ θεῷ, καὶ ἐσόμεθα δίκαιοι· ἐὰν δὲ μὴ δουλεύσωμεν διὰ τὸ μὴ πιστεύειν ἡμᾶς τῇ ἐπαγγελίᾳ τοῦ θεοῦ, ταλαίπωροι ἐσόμεθα. λέγει γὰρ καὶ ὁ προφητικὸς λόγος ‚Ταλαίπωροί εἰσιν οἱ δίψυχοι, οἱ διστάζοντες τῇ καρδίᾳ, οἱ λέγοντες Ταῦτα πάλαι ἠκούσαμεν καὶ ἐπὶ τῶν πατέρων ἡμῶν, ἡμεῖς δὲ ἡμέραν ἐξ ἡμέρας προσδεχόμενοι οὐδὲν τούτων ἑωράκαμεν. ἀνόητοι, συμβάλετε ἑαυτοὺς ξύλῳ, λάβετε ἄμπελον· πρῶτον μὲν φυλλοροεῖ, εἶτα βλαστὸς γίνεται, εἶτα [φύλλον, εἶτα ἄνθος καὶ] μετὰ ταῦτα ὄμφαξ, εἶτα σταφυλὴ παρεστηκυῖα. οὕτω καὶ ὁ λαός μου ἀκαταστασίας καὶ θλίψεις ἔσχεν, ἔπειτα ἀπολήψεται τὰ ἀγαθά‘. ὥστε, ἀδελφοί μου, μὴ διψυχῶμεν, ἀλλ' ἐλπίσαντες ὑπομείνωμεν, ἵνα

X. 1. *ἀνάπαυσιν* I (cf. c. 5 p. 73, 4. 5. *ἡ δὲ ἐπαγγελία—καὶ ἡ ἀνάπαυσις*), *απολαυσιν* A et omnes edd., etiam Bryen. — *επαγγελειαν* A. — *αγνοουσιν* A. 2. *ηληκην* A. — *ἀνάπαυσις* I, *απολαυσις* A et omnes edd., etiam Bryen. 3. *επαγγελεια* A. 4. *επιμενουσιν* A. — *κακοδιδασκαλοῦντες*. cf. Ignat. ad Philad. c. 2. 4. 5. *ἀναιτίους ψυχὰς* A (*ανετιους*) I et omnes edd. praeter Colomes. et Wottonum (ubi *ἀναιτίους* ad oram positum est), *ἀνοήτους ψυχὰς* coniecit Davisius. 5. *εξουσιν* A.

XI. 8. *διὰ τὸ* I et Bryen., iam Iun. et Bois. maluerunt, *δια του* A et edd. priores — [*τη*] A. 8. 9. *ταλαιπω*[*ροι*] A. 9. *ἐσόμεθα* A I et plerique edd., *ἐσώμεθα* mendose Colom., Cleric., Russ. — *καὶ* A I, Wott. et seqq. edd., om. Iun. et seqq. edd. 9—16. *Ταλαίπωροί εἰσιν—τὰ ἀγαθά*. cf. epi. I, 23 p. 29, 17 sq. et ibi notata. 10. *οἱ* A I, Wott. et seqq. edd., *οἱ δὲ* Iun. et seqq. edd. 11. *πάλαι* I et Bryen., *πα*[*λαι*] A, *πα*[*ντα*] Iun. et priores edd., om. epi. I, 23 p. 29, 18. — *ἐπὶ* A I et edd., *ἀπὸ* mallent Iun. et Colomes. — *ἡμεῖς δὲ ἡμέραν* A I et edd. ante Wottonum, Davis., Schoenem., Iacobs., Hefel. ed. IV, Dress. et seqq., *ἡμεῖς δὲ υἱοὶ ἡμέραν* in codice legi asseruit Wotton., quem secuti sunt Russ., Gall., Hefel. (in prioribus edd.). legi quidem in codice *YOI* (non *YIOI*) concessit Iacobsonius, set ita ut nihil nisi impressionem habeamus vocis *TOY* atramento adhuc humido factam e pagina sequenti, quae iam pridem periit. 12. *ἑωράκαμεν* A I, Davis., Schoenem., Iac., Hefel. ed. IV, Dress., Hg[1]., Laur., Lightf., Gebh., Bryen., *ἔτι* e codice addere voluit Wottonus. legi quidem vocem interlinearem *ὅτι* aut si Wottonum audias *ἔτι* concessit Iacobsonius. sed idem monuit, hanc ultimam paginam praebere in universum novem interlineationes magis minus perspicuas. quonam iure duae tantum retinendae sint? Wottonum etiam hic secuti sunt Russ., Gall., Hefel. (in prioribus edd.). 12. 13. *συμβάλετε* A I, Iun., Iacobs., Hefel., Dress., Hg[1]., Laur., Gebh., Bryen., *συμβάλετε* Wotton., *συμβαλλετε* Coustant. et Schoenem. 13. *φυλλορροεῖ* I, Hef., Dress., Hg[1]., Laur. al., *φυλορροει* A (Iacobs.), *φυλλοροεῖ* (Wott., Tischdf.), Lightf., Gebh. 14. *εἶτα* [*φύλλον, εἶτα ἄνθος, καὶ*] *μετὰ ταῦτα ὄμφαξ* supplevi ex epi. I, 23 p. 30, 3. 4, *εἶτα ὄμφαξ* I, *μετα ταυτα ομφαξ* A. librarios potius quam ipsum auctorem illa omisisse puto. 15. *σταφυλη* A et omnes edd., etiam Bryen., *βλαστὸς* I. — *ουτως* A. 16. *επιτα* A. 17. *ἀλλ'* I et Bryen., *αλλα* A et priores edd.

καὶ τὸν μισθὸν κομισώμεθα. πιστὸς γάρ ἐστιν ὁ ἐπαγγειλάμενος τὰς ἀντιμισθίας ἀποδιδόναι ἑκάστῳ τῶν ἔργων αὐτοῦ. ἐὰν οὖν ποιήσωμεν τὴν δικαιοσύνην ἐναντίον τοῦ θεοῦ, εἰσήξομεν εἰς τὴν βασιλείαν αὐτοῦ καὶ ληψόμεθα τὰς ἐπαγγελίας, ἃς ‚οὖς οὐκ ἤκουσεν, οὐδὲ ὀφθαλμὸς εἶδεν, οὐδὲ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου ἀνέβη‘.

1 Cor. II, 9. 1 Clem. XXXIV.

XII. *Ἐκδεχώμεθα οὖν καθ' ὥραν τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἐν ἀγάπῃ καὶ δικαιοσύνῃ, ἐπεὶ οὐκ οἴδαμεν τὴν ἡμέραν τῆς ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ. ἐρωτηθεὶς γὰρ αὐτὸς ὁ κύριος ὑπό τινος, πότε ἥξει αὐτοῦ ἡ βασιλεία, εἶπεν ‚Ὅταν ἔσται τὰ δύο ἕν, καὶ τὸ ἔξω ὡς τὸ ἔσω, καὶ τὸ ἄρσεν μετὰ τῆς θηλείας, οὔτε ἄρσεν οὔτε θῆλυ‘. Τὰ δὲ δύο ἕν ἐστιν, ὅταν λαλῶμεν ἑαυτοῖς ἀλήθειαν, καὶ ἐν δυσὶ σώμασιν ἀνυποκρίτως εἴη μία ψυχή. ‚Καὶ τὸ ἔξω ὡς τὸ ἔσω‘ τοῦτο λέγει· τὴν ψυχὴν λέγει τὸ ἔσω, τὸ δὲ ἔξω τὸ σῶμα λέγει. ὃν τρόπον οὖν σου τὸ σῶμα φαίνεται, οὕτω καὶ ἡ ψυχή σου δήλη ἔστω*

XI. 4. *οὖς* I, Iun., uncis inclusa plerique edd., sine uncis Bryen., om. A. 5. *οὐδὲ ὀφθαλμὸς εἶδεν* A (*ιδεν*) I et plerique edd. (*ἴδεν* Iun., Wott., Iac. al., *εἶδεν* Hg[1]., Lightf., Gebh., Bryen.), om. Bryen.

XII. 7. *ἐπεὶ* I et Bryen., *επειδη* A et priores edd. 7. 8. *επιφανιας* A. 8—10. *ἐρωτηθεὶς γὰρ—οὔτε ἄρσεν οὔτε θῆλυ.* haec ex Aegyptiorum evangelio hausta esse docet Clemens Alex. Strom. III, 13, 92. 93. p. 553: *διὰ τοῦτό τοι ὁ Κασσιανός φησι Πυνθανομένης τῆς Σαλώμης Πότε γνωσθήσεται τὰ περὶ ὧν ἤρετο, ἔφη ὁ κύριος Ὅταν τὸ τῆς αἰσχύνης ἔνδυμα πατήσητε, καὶ ὅταν γένηται τὰ δύο ἕν, καὶ τὸ ἄρρεν μετὰ τῆς θηλείας, οὔτε ἄρρεν οὔτε θῆλυ. πρῶτον μὲν οὖν ἐν τοῖς παραδιδομένοις ἡμῖν τέτταρσιν εὐαγγελίοις οὐκ ἔχομεν τὸ ῥητόν, ἀλλ' ἐν τῷ κατ' Αἰγυπτίους.* Orac. Sibyll. II, 163. 164:

Νήπιοι οὐδὲ νοοῦντες ὅθ', ἡνίκα φῦλα γυναικῶν
Μὴ τίκτωσιν, ἔφυ τὸ θέρος μερόπων ἀνθρώπων.

etiam Naasseni, qui evangelio secundum Aegyptios utebantur (Philos. V, 7 p. 98), docebant (ib. p. 99): *ἀπεκόπη γάρ, φησίν, ὁ Ἄττις, τουτέστιν ἀπὸ τῶν χοϊκῶν τῆς κτίσεως κάτωθεν μερῶν, καὶ ἐπὶ τὴν αἰωνίαν ἄνω μετελήλυθεν οὐσίαν, ὅπου, φησίν, οὐκ ἔστιν οὔτε θῆλυ οὔτε ἄρσεν, ἀλλὰ καινὴ κτίσις, καινὸς ἄνθρωπος, ὅς ἐστιν ἀρσενόθηλυς.* Pseudo-Linus de passione Petri et Pauli p. 70 B: „unde dominus in mysterio dixerat: si non feceritis dexteram sicut sinistram et sinistram sicut dexteram et quae sursum sicut quae deorsum et quae ante sicut quae retro, non cognoscetis regnum dei“. haec R. A. Lipsius (Die Quellen der röm. Petrussage, Kilon. 1872 p. 123) bene revocavit ad evangelium secundum Aegyptios. 8. *ἐρωτηθεὶς* I, *επερωτηθεις* A et omnes edd., etiam Bryen. 9. *ὅτ' ἂν* I. 9. 10. *το εξω ως το εσω* A et edd. omnes, etiam Bryen., *τὰ ἔξω ὡς τα ἔσω* I. 10. *θηλιας* A. 11. *τὰ δὲ δύο ἕν ἐστιν κτλ.* de hac epistula Photius Bibl. cod. 126: *καὶ ἑρμηνείας δὲ ῥητῶν τινῶν ἀλλοκότους ἔχει.* — *τὰ δὲ δύο* I et Bryen., *τα δυο δε* A et priores edd. — *ἑαυτοῖς* I, coniecit Mill., ediderunt Lightf., Gebh., Bryen., *αυτοις* A et ceteri edd. (*αὐτοῖς* em. Hg[1].), *ἄλλοις* vel *αλλήλοις* coniecit Iun. — *δυσι* A et omnes edd., etiam Bryen., *δύο* I. 13. *τὴν ψυχὴν λέγει τὸ ἔσω, τὸ δὲ ἔξω τὸ σῶμα λέγει.* Clemens Alex. Strom. III, 9, 64. p. 540: *ἄνθρωπον δὲ καλεῖ ἡ γραφὴ διχῶς, τόν τε φαινόμενον καὶ τὴν ψυχήν.* — *το εσω· το δε ε[ξω]* A et omnes edd., etiam Bryen., *τὸ ἔξω, τὸ δὲ ἔσω* I. 14. *ουτως* A. — *δήλη* I, Bois., Hef., Dress., Laur., Bryen., *δηλος* A, Iun. (*ἴσ. πρόδηλος*, ut etiam Colom.), Wott., Iac. (qui adiectivi simplicis genus commune confirmatum asseruit Euripidis Med. II, 1194 ed. Porson.), Lightf., Gebh. — *ἔστω* A I, Iun., Wott., lac. et seqq. edd,, *ἔσται* Bois., Hef., Dress.

ἐν τοῖς καλοῖς ἔργοις. ‚Καὶ τὸ ἄρσεν μετὰ τῆς θηλείας, οὔτε ἄρσεν οὔτε θῆλυ‘, τοῦτο λέγει· ἵνα ἀδελφὸς ἰδὼν ἀδελφὴν οὐδὲν φρονῇ περὶ αὐτῆς θηλυκόν, μηδὲ φρονῇ τι περὶ αὐτοῦ ἀρσενικόν. ταῦτα ὑμῶν ποιούντων, φησίν, ἐλεύσεται ἡ βασιλεία τοῦ πατρός μου.

XIII. *Ἀδελφοί μου, ἤδη ποτὲ μετανοήσωμεν, νήψωμεν ἐπὶ τὸ ἀγαθόν. μεστοὶ γάρ ἐσμεν πολλῆς ἀνοίας καὶ πονηρίας. ἐξαλείψωμεν ἀφ' ἡμῶν τὰ πρότερα ἁμαρτήματα καὶ μετανοήσαντες ἐκ ψυχῆς σωθῶμεν καὶ μὴ γινώμεθα ἀνθρωπάρεσκοι, μηδὲ θέλωμεν μόνον ἑαυτοῖς ἀρέσκειν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἔξω ἀνθρώποις ἐπὶ τῇ δικαιοσύνῃ, ἵνα τὸ ὄνομα δι' ἡμᾶς μὴ βλασφημῆται. λέγει γὰρ*
Ies. LII, 5. *ὁ κύριος ‚Διὰ παντὸς τὸ ὄνομά μου βλασφημεῖται ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσι‘, καὶ ‚Διὸ βλασφημεῖται τὸ ὄνομά μου‘. ἐν τίνι βλασφημεῖται, ἐν τῷ μὴ ποιεῖν ὑμᾶς ὃ βούλομαι. τὰ ἔθνη γὰρ ἀκούοντα ἐκ τοῦ στόματος ἡμῶν τὰ λόγια τοῦ θεοῦ ὡς καλὰ καὶ μεγάλα θαυμάζει· ἔπειτα καταμαθόντα τὰ ἔργα ἡμῶν ὅτι οὐκ ἔστιν ἄξια τῶν ῥημάτων ὧν λέγομεν, ἔνθεν εἰς βλασφημίαν τρέπονται λέγοντες εἶναι μῦθόν τινα καὶ πλάνην. ὅταν γὰρ ἀκούσωσι παρ'*
Luc. VI, 32 sq. *ἡμῶν ὅτι λέγει ὁ θεός ‚Οὐ χάρις ὑμῖν, εἰ ἀγαπᾶτε τοὺς ἀγαπῶντας ὑμᾶς, ἀλλὰ χάρις ὑμῖν, εἰ ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς καὶ τοὺς*

XII. 1. *τ[οις]* A. 1. 2. *καὶ τὸ ἄρσεν μετὰ τῆς θηλείας, οὔτε ἄρσεν οὔτε θῆλυ.* Hieronymus adv. Iovinian. I, 12 (Opp, II, 297 sq.): ad hos (ennuchos) et Clemens successor apostoli Petri, cuius Paulus apostolus meminit (Phil. IV, 3), scribit epistolas omnemque pene sermonem suum de virginitatis puritate contexit. Epiphanius Haer. XXX, 15: *αὐτὸς Κλήμης αὐτοὺς* (Ebionaeos) *κατὰ πάντα ἐλέγχει ἀφ' ὧν ἔγραψεν ἐπιστολῶν ἐγκυκλίων τῶν ἐν ταῖς ἁγίαις ἐκκλησίαις ἀναγινωσκομένων, ὅτι ἄλλον ἔχει χαρακτῆρα ἡ αὐτοῦ πίστις καὶ ὁ λόγος παρὰ τὰ ὑπὸ τούτων εἰς ὄνομα αὐτοῦ ἐν ταῖς Περιόδοις νενοθευμένα. αὐτὸς γὰρ παρθενίαν διδάσκει, καὶ αὐτοὶ οὐ δέχονται,* quae etiam huic epistulae plane conveniunt. Clemens Alex. Strom. III, 13, 93 p. 553 ita pergit: *ἔπειτα δὲ ἀγνοεῖν μοι δοκεῖ* (Cassianus), *ὅτι θυμὸν μὲν ἄρρενα ὁρμήν, θήλειαν δὲ τὴν ἐπιθυμίαν αἰνίττεται, οἷς ἐνεργήσασι μετάνοια ἕπεται καὶ αἰσχύνη. ὅταν οὖν μήτε τις θυμῷ μήτ' ἐπιθυμίᾳ χαρισάμενος, ἃ δὴ καὶ ἐξ ἔθους καὶ τροφῆς κακῆς αὐξήσαντα ἐπισκιάζει καὶ ἐγκαλύπτει τὸν λογισμόν, ἀλλ' ἀπεκδυσάμενος τὴν ἐκ τούτων ἀχλὺν ἐκ μετανοίας καταισχυνθεὶς πνεῦμα καὶ ψυχὴν ἑνώσει κατὰ τὴν τοῦ λόγου ὑπακοήν, τότε, ὥς καὶ ὁ Παῦλός φησιν, Οὐκ ἔνι ἐν ὑμῖν οὐκ ἄρρεν, οὐ θῆλυ* (Gal. III, 28). *ἀποστᾶσα γὰρ τοῦδε τοῦ σχήματος, ᾧ διακρίνεται τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ, ψυχὴ μετατίθεται εἰς ἕνωσιν οὔθ' ἕτερον οὖσα.* 2. *τουτ[ο]* ultimum vocabulnm in A. — *φρονῇ* emend. Bryen., *φρονεῖ* I.

XIII. 5. *μου* emendavi, *οὖν* I et Bryen. 10. *ἡμᾶς* emend. Bryen., *ὑμᾶς* I. 11. 12. *Διὰ παντὸς — ἔθνεσι*, cf. Ies. LII, 5. LXX. *τάδε λέγει κύριος Δι' ὑμᾶς διὰ παντὸς τὸ ὄνομά μου βλασφημεῖται ἐν τοῖς ἔθνεσι.* Rom. II, 24. 12. *καὶ Διὸ βλασφημεῖται τὸ ὄνομά μου.* haec Bryennius liberius reddita esse censuit ex Ies. LII, 5. Ezech. XXXVI, 20—23, fortasse etiam ex 2 Regg. XII, 14 (secundum recentiores Hebraei textus interpretes). mihi quidem ex apocrypho libro hausta esse videntur. 14. *ἡμῶν* emend. Bryen., *ὑμῶν* I. 16. *μῦθον τινὰ* I. 17. *ὅτ' ἂν* I.

μισοῦντας ὑμᾶς‘, ταῦτα ὅταν ἀκούσωσι, θαυμάζουσι τὴν ὑπερβο-
λὴν τῆς ἀγαθότητος· ὅταν δὲ ἴδωσιν ὅτι οὐ μόνον τοὺς μισοῦντας
οὐκ ἀγαπῶμεν, ἀλλ' ὅτι οὐδὲ τοὺς ἀγαπῶντας, καταγελῶσιν ἡμῶν,
καὶ βλασφημεῖται τὸ ὄνομα.

XIV. Ὥστε, ἀδελφοί, ποιοῦντες τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς ἡμῶν
θεοῦ ἐσόμεθα ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς πρώτης τῆς πνευματικῆς, τῆς
πρὸ ἡλίου καὶ σελήνης ἐκτισμένης· ἐὰν δὲ μὴ ποιήσωμεν τὸ θέ-
λημα κυρίου, ἐσόμεθα ἐκ τῆς γραφῆς τῆς λεγούσης ,Ἐγενήθη ὁ Ier. VII, 11. Mt. XXI, 13.
οἶκός μου σπήλαιον λῃστῶν‘. ὥστε οὖν αἱρετισώμεθα ἀπὸ τῆς
ἐκκλησίας τῆς ζωῆς εἶναι, ἵνα σωθῶμεν. οὐκ οἴομαι δὲ ὑμᾶς
ἀγνοεῖν, ὅτι ἐκκλησία ζῶσα σῶμά ἐστι Χριστοῦ. λέγει γὰρ ἡ γραφή
,Ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἄρσεν καὶ θῆλυ‘. τὸ ἄρσεν ἐστὶν Gen. I, 27.
ὁ Χριστός, τὸ θῆλυ ἡ ἐκκλησία. καὶ ὅτι τὰ βιβλία καὶ οἱ ἀπό-
στολοι τὴν ἐκκλησίαν οὐ νῦν εἶναι, ἀλλὰ ἄνωθεν (. . . .). ἦν γὰρ
πνευματική, ὡς καὶ ὁ Ἰησοῦς ἡμῶν, ἐφανερώθη δὲ ἐπ' ἐσχάτων
τῶν ἡμερῶν, ἵνα ἡμᾶς σώσῃ. ἡ ἐκκλησία δὲ πνευματικὴ οὖσα
ἐφανερώθη ἐν τῇ σαρκὶ Χριστοῦ, δηλοῦσα ἡμῖν, ὅτι ἐάν τις ἡμῶν
τηρήσῃ αὐτὴν ἐν τῇ σαρκὶ καὶ μὴ φθείρῃ, ἀπολήψεται αὐτὴν ἐν
τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ. ἡ γὰρ σὰρξ αὕτη ἀντίτυπός ἐστι τοῦ πνεύ-
ματος. οὐδεὶς οὖν τὸ ἀντίτυπον φθείρας τὸ αὐθεντικὸν ἀπολή-
ψεται. ἄρα οὖν τοῦτο λέγει, ἀδελφοί· τηρήσατε τὴν σάρκα, ἵνα
τοῦ πνεύματος μεταλάβητε. εἰ δὲ λέγομεν εἶναι τὴν σάρκα τὴν
ἐκκλησίαν καὶ τὸ πνεῦμα Χριστόν, ἄρα οὖν ὁ ὑβρίσας τὴν σάρκα
ὕβρισε τὴν ἐκκλησίαν. ὁ τοιοῦτος οὖν οὐ μεταλήψεται τοῦ πνεύ-
ματος, ὅ ἐστιν ὁ Χριστός. τοσαύτην δύναται ἡ σὰρξ αὕτη μετα-
λαβεῖν ζωὴν καὶ ἀφθαρσίαν, κολληθέντος αὐτῇ τοῦ πνεύματος τοῦ
ἁγίου. οὔτε ἐξειπεῖν τις δύναται οὔτε λαλῆσαι ἃ ἡτοίμασεν ὁ κύ-

XIII. 1. ὅτ' ἂν I. 2. ὅτ' ἂν I. XIV. 6. 7. *ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς πρώτης τῆς πνευματικῆς, τῆς πρὸ ἡλίου καὶ σελήνης ἐκτισμένης*. cf. Hebr. XII, 23 *ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς*. 8. 9. *Ἐγενήθη—λῃστῶν*. cf. Ier. VII, 11 LXX *μὴ σπήλαιον λῃστῶν ὁ οἶκός μου κτλ.* Matth. XXI, 13 *ὑμεῖς δὲ αὐτὸν (τὸν οἶκόν μου) ποιεῖτε σπήλαιον λῃστῶν*. 11. *ἐκκλησία ζῶσα σῶμά ἐστι Χριστοῦ*. cf. Col. I, 18 *καὶ αὐτός ἐστιν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος, τῆς ἐκκλησίας*. Eph. I, 22. 23 *τῇ ἐκκλησίᾳ, ἥτις ἐστὶν τὸ σῶμα αὐτοῦ*. V, 23 *καὶ ὁ Χριστὸς κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας, αὐτὸς σωτὴρ τοῦ σώματος*. 12. 13. *τὸ ἄρσεν ἐστὶν ὁ Χριστός, τὸ θῆλυ ἡ ἐκκλησία*. cf. Eph. V, 23 *ὅτι ἀνήρ ἐστιν κεφαλὴ τῆς γυναικός, ὡς καὶ ὁ Χριστὸς κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας*, etiàm v. 32. 14. (. . . .) deesse videntur fere: *φασὶν οἴδατε*. Bryennius e sententiarum nexu intellegi censuit *φασί, διδάσκουσι* vel similia, sine ulla textus lacuna. 15. *ὡς καὶ ὁ Ἰησοῦς ἡμῶν*, cf. c. 9 p. 76, 4. 19. *ἀντίτυπος*. cf. LXX Hebr. IX, 24. 1 Petr. III, 21. 20. 21. *ἀπολήψεται* I (prius), *μεταλήψεται* I (corr.) et Bryen. 27. *οὔτε ἐξειπεῖν τις δύ-*

ριος τοῖς ἐκλεκτοῖς αὐτοῦ. XV. Οὐκ οἴομαι δέ, ὅτι μικρὰν
συμβουλίαν ἐποιησάμην περὶ ἐγκρατείας, ἣν ποιήσας τις οὐ με-
τανοήσει, ἀλλὰ καὶ ἑαυτὸν σώσει κἀμὲ τὸν συμβουλεύσαντα. μι-
σθὸς γὰρ οὐκ ἔστι μικρὸς πλανωμένην ψυχὴν καὶ ἀπολλυμένην
ἀποστρέψαι εἰς τὸ σωθῆναι. ταύτην γὰρ ἔχομεν τὴν ἀντιμισθίαν
ἀποδοῦναι τῷ θεῷ τῷ κτίσαντι ἡμᾶς, ἐὰν ὁ λέγων καὶ ἀκούων
μετὰ πίστεως καὶ ἀγάπης καὶ λέγῃ καὶ ἀκούῃ. ἐμμείνωμεν οὖν
ἐφ᾽ οἷς ἐπιστεύσαμεν δίκαιοι καὶ ὅσιοι, ἵνα μετὰ παρρησίας αἰτῶ-
Ies. LVIII, 9. μεν τὸν θεὸν τὸν λέγοντα ,Ἔτι λαλοῦντός σου ἐρῶ Ἰδοὺ πάρειμι'.
τοῦτο γὰρ τὸ ῥῆμα μεγάλης ἐστὶν ἐπαγγελίας σημεῖον· ἑτοιμότε-
ρον γὰρ ἑαυτὸν λέγει ὁ κύριος εἰς τὸ διδόναι τοῦ αἰτοῦντος. το-
σαύτης οὖν χρηστότητος μεταλαμβάνοντες μὴ φθονήσωμεν ἑαυτοῖς
τυχεῖν τοσούτων ἀγαθῶν. ὅσην γὰρ ἡδονὴν ἔχει τὰ ῥήματα ταῦτα
τοῖς ποιήσασιν αὐτά, τοσαύτην κατάκρισιν ἔχει τοῖς παρακούσα-
σιν. XVI. ὥστε, ἀδελφοί, ἀφορμὴν λαβόντες οὐ μικρὰν εἰς τὸ
μετανοῆσαι, καιρὸν ἔχοντες ἐπιστρέψωμεν ἐπὶ τὸν καλέσαντα
ἡμᾶς θεόν, ἕως ἔτι ἔχομεν τὸν παραδεχόμενον ἡμᾶς. ἐὰν γὰρ
ταῖς ἡδυπαθείαις ταύταις ἀποταξώμεθα καὶ τὴν ψυχὴν ἡμῶν νι-
κήσωμεν ἐν τῷ μὴ ποιεῖν τὰς ἐπιθυμίας αὐτῆς τὰς πονηράς,
μεταληψόμεθα τοῦ ἐλέους Ἰησοῦ. γινώσκετε δέ, ὅτι ἔρχεται ἤδη
Mal. IV, 1. 2 Petr. III, 7 sq. ἡ ἡμέρα τῆς κρίσεως ὡς κλίβανος καιόμενος, καὶ τακήσονταί τινες
τῶν οὐρανῶν, καὶ πᾶσα ἡ γῆ ὡς μόλιβδος ἐπὶ πυρὶ τηκόμενος,
καὶ τότε φανήσεται τὰ κρύφια καὶ φανερὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων.
Tob. XII, 8. 9. καλὸν οὖν ἐλεημοσύνη, ὡς μετάνοια ἁμαρτίας, κρείσσων νηστεία
1 Petr. IV, 8. προσευχῆς, ἐλεημοσύνη δὲ ἀμφοτέρων· ἀγάπη δὲ καλύπτει πλῆ-

νatαι οὔτε λαλῆσαι κτλ. cf. 1 Cor. II, 9 et supra c. 11 p. 79, 4. 5.

XV. 3—5. μισθὸς γὰρ—σωθῆναι. Bryen. contulit Iac. V, 19. 20. 6. ὁ λέγων καὶ ἀκούων. cf. c. 1 p. 69, 6. c. 10 p. 78, 5. 6. 9. ἔτι λαλουντός σου ἐρῶ Ἰδοὺ πάρειμι. cf. Ies. LVIII, 9. Barnab. epi. c. 3 p. 6, 29. 30.

XVI. 20—22. γινώσκετε δέ—ἐπὶ πυρὶ τηκόμενος. Bryen. contulit Mal. IV, 1 διότι ἰδοὺ ἡμέρα (Al. add. κυρίου) ἔρχεται καιομένη ὡς κλίβανος. 2 Petr. III, 7 οἱ δὲ νῦν οὐρανοὶ καὶ ἡ γῆ τῷ αὐτοῦ λόγῳ τεθησαυρισμένοι εἰσίν, πυρὶ τηρούμενοι εἰς ἡμέραν κρίσεως καὶ ἀπωλείας τῶν ἀσεβῶν ἀνθρώπων. 10 ἥξει δὲ ἡμέρα κυρίου ὡς κλέπτης, ἐν ᾗ οἱ οὐρανοὶ ῥοιζηδὸν παρελεύσονται, καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται. 12 τῆς τοῦ θεοῦ ἡμέρας, δι' ἣν οὐρανοὶ πυρούμενοι λυθήσονται καὶ στοιχεῖα καυσούμενα τήκεται. 24. 25. καλὸν οὖν ἐλεημοσύνη—ἀμφοτέρων. Bryen. contulit Tob. XII, 8. 9 ἀγαθὸν προσευχὴ μετὰ νηστείας καὶ ἐλεημοσύνης καὶ δικαιοσύνης. ἀγαθὸν τὸ ὀλίγον μετὰ δικαιοσύνης ἢ πολὺ μετὰ ἀδικίας, καλὸν ποιῆσαι ἐλεημοσύνην ἢ ποιῆσαι χρυσίον. ἐλεημοσύνη γὰρ ἐκ θανάτου ῥύεται, καὶ αὕτη ἀποκαθαριεῖ πᾶσαν ἁμαρτίαν. 25—p. 83, 1. ἀγάπη δὲ καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν.

θος ἁμαρτιῶν, προσευχὴ δὲ ἐκ καλῆς συνειδήσεως ἐκ θανάτου ῥύεται. μακάριος πᾶς ὁ εὑρεθεὶς ἐν τούτοις πλήρης. ἐλεημοσύνη γὰρ κούφισμα ἁμαρτίας γίνεται.

XVII. *Μετανοήσωμεν οὖν ἐξ ὅλης καρδίας, ἵνα μή τις ἡμῶν παραπόληται. εἰ γὰρ ἐντολὰς ἔχομεν καὶ τοῦτο πράσσομεν, ἀπὸ τῶν εἰδώλων ἀποσπᾶν καὶ κατηχεῖν, πόσῳ μᾶλλον ψυχὴν ἤδη γινώσκουσαν τὸν θεὸν οὐ δεῖ ἀπόλλυσθαι; συλλάβωμεν οὖν ἑαυτοῖς καὶ τοὺς ἀσθενοῦντας ἀνάγειν περὶ τὸ ἀγαθόν, ὅπως σωθῶμεν ἅπαντες, καὶ ἐπιστρέψωμεν ἀλλήλους καὶ νουθετήσωμεν. καὶ μὴ μόνον ἄρτι δοκῶμεν πιστεύειν καὶ προσέχειν ἐν τῷ νουθετεῖσθαι ἡμᾶς ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων, ἀλλὰ καὶ ὅταν εἰς οἶκον ἀπαλλαγῶμεν, μνημονεύωμεν τῶν τοῦ κυρίου ἐνταλμάτων καὶ μὴ ἀντιπαρελκώμεθα ἀπὸ τῶν κοσμικῶν ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ πυκνότερον προσερχόμενοι πειρώμεθα προκόπτειν ἐν ταῖς ἐντολαῖς τοῦ κυρίου, ἵνα πάντες τὸ αὐτὸ φρονοῦντες συνηγμένοι ὦμεν ἐπὶ τὴν ζωήν. εἶπε γὰρ ὁ κύριος 'Ἔρχομαι συναγαγεῖν πάντα τὰ ἔθνη,* Ies. LXVI, 18. *φυλὰς καὶ γλώσσας'. τοῦτο δὲ λέγει τὴν ἡμέραν τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ, ὅτε ἐλθὼν λυτρώσεται ἡμᾶς ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ'. καὶ ὄψονται τὴν δόξαν αὐτοῦ καὶ τὸ κράτος οἱ ἄπιστοι καὶ ξενισθήσονται ἰδόντες τὸ βασίλειον τοῦ κόσμου ἐν τῷ Ἰησοῦ λέγοντες Οὐαὶ ἡμῖν, ὅτι σὺ ἦς, καὶ οὐκ ᾔδειμεν καὶ οὐκ ἐπιστεύομεν καὶ οὐκ ἐπειθόμεθα τοῖς πρεσβυτέροις τοῖς ἀναγγέλλουσιν ἡμῖν περὶ τῆς σωτηρίας ἡμῶν. καὶ 'ὁ σκώληξ αὐτῶν οὐ τελευτήσει,* Ies. LXVI, 24. *καὶ τὸ πῦρ αὐτῶν οὐ σβεσθήσεται, καὶ ἔσονται εἰς ὅρασιν πάσῃ σαρκί'. τὴν ἡμέραν ἐκείνην λέγει τῆς κρίσεως, ὅταν ὄψονται τοὺς ἐν ὑμῖν ἀσεβήσαντας καὶ παραλογισαμένους τὰς ἐντολὰς Ἰησοῦ Χριστοῦ. οἱ δὲ δίκαιοι εὐπραγήσαντες καὶ ὑπομείναντες τὰς βασάνους καὶ μισήσαντες τὰς ἡδυπαθείας τῆς ψυχῆς ὅταν θεάσωνται τοὺς ἀστοχήσαντας καὶ ἀρνησαμένους διὰ τῶν λόγων ἢ διὰ τῶν ἔργων τὸν Ἰησοῦν, ὅπως κολάζονται δειναῖς βασάνοις πυρὶ*

Bryen. contulit 1 Petr. IV, 8 *ὅτι ἀγάπη καλύπτει πλῆθος ἁμαρτιῶν.*
XVI. 1. 2. *προσευχὴ—ἐκ θανάτου ῥύεται.* cf. Tob. XII, 9.
XVII. 11. *ὅτ' ἂν* I. 15. *τὸ αὐτὸ φρονοῦντες.* cf. 2 Cor. XIII, 11. Rom. XII, 16. XV, 5. Phil. II, 2. III, 16 (vulg.). IV, 2. 17. *φυλὰς* non reperitur Ies. LXVI, 18. 17. 18. *τὴν ἡμέραν τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ.* cf. 2 Thes. II, 8. 1 Tim. IV, 1. 18. *ὅτ' ἂν* I. — *ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ,* cf. Ps. LXII (LXI), 13 *ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ.* Rom. II, 6. 2 Tim. IV, 14. 25. *ὅτ' ἂν* I. 26. *ὑμῖν* I, *ἡμῖν* Bryen.

ἀσβέστῳ, ἔσονται δόξαν δόντες τῷ θεῷ αὐτῶν λέγοντες ὅτι ἔσται ἐλπὶς τῷ δεδουλευκότι θεῷ ἐξ ὅλης καρδίας.

XVIII. Καὶ ἡμεῖς οὖν γενώμεθα ἐκ τῶν εὐχαριστούντων, τῶν δεδουλευκότων τῷ θεῷ καὶ μὴ ἐκ τῶν κρινομένων ἀσεβῶν. καὶ γὰρ αὐτὸς πανθαμαρτωλὸς ὢν καὶ μήπω φεύγων τὸν πειρασμόν, ἀλλ' ἔτι ὢν ἐν μέσοις τοῖς ὀργάνοις τοῦ διαβόλου σπουδάζω τὴν δικαιοσύνην διώκειν, ὅπως ἰσχύσω κἂν ἐγγὺς αὐτῆς γενέσθαι, φοβούμενος τὴν κρίσιν τὴν μέλλουσαν. XIX. ὥστε, ἀδελφοὶ καὶ ἀδελφαί, μετὰ τὸν θεὸν τῆς ἀληθείας ἀναγινώσκω ὑμῖν ἔντευξιν εἰς τὸ προσέχειν τοῖς γεγραμμένοις, ἵνα καὶ ἑαυτοὺς σώσητε καὶ τὸν ἀναγινώσκοντα ἐν ὑμῖν. μισθὸν γὰρ αἰτῶ ὑμᾶς τὸ μετανοῆσαι ἐξ ὅλης καρδίας σωτηρίαν ἑαυτοῖς καὶ ζωὴν διδόντας. τοῦτο γὰρ ποιήσαντες σκοπὸν πᾶσι τοῖς νέοις θήσομεν τοῖς βουλομένοις περὶ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν χρηστότητα τοῦ θεοῦ φιλοσοφεῖν. καὶ μὴ ἀηδῶς ἔχωμεν καὶ ἀγανακτῶμεν οἱ ἄσοφοι, ὅταν τις ἡμᾶς νουθετῇ καὶ ἐπιστρέφῃ ἀπὸ τῆς ἀδικίας εἰς τὴν δικαιοσύνην. ἔνια γὰρ πονηρὰ πράσσοντες οὐ γινώσκομεν διὰ τὴν διψυχίαν καὶ ἀπιστίαν τὴν ἐνοῦσαν ἐν τοῖς στήθεσιν ἡμῶν καὶ ἐσκοτίσμεθα τὴν διάνοιαν ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ματαίων. πράξωμεν οὖν τὴν δικαιοσύνην, ἵνα εἰς τέλος σωθῶμεν. μακάριοι οἱ τούτοις ὑπακούοντες τοῖς προστάγμασι, κἂν ὀλίγον χρόνον κακοπαθήσωσιν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ· τὸν δὲ ἀθάνατον τῆς ἀναστάσεως καρπὸν τρυγήσουσι. μὴ οὖν λυπείσθω ὁ εὐσεβής, ἐὰν ἐπὶ τοῖς νῦν χρόνοις ταλαιπωρῇ. μακάριος αὐτὸν ἀναμένει χρόνος ἐκεῖνος. ἄνω μετὰ τῶν πατέρων ἀναβιώσας εὐφρανθήσεται εἰς τὸν ἀλύπητον αἰῶνα. XX. ἀλλὰ μηδὲ ἐκεῖνο τὴν διάνοιαν

XVIII. 7. τὴν δικαιοσύνην διώκειν. Bryen. contulit 1 Tim. VI, 11. 2. Tim. II, 22.

XIX. 13. σκοπὸν emendavi, κόπον I et Bryen. 15. φιλοσοφεῖν I (prius), φιλοποιεῖν I (corr.), φιλοπονεῖν Bryen. sed cf. sequens voc. ἄσοφοι. 16. ὅτ' ἂν I. 20—24. μακάριοι οἱ τοιούτοις ὑπακούοντες τοῖς προστάγμασι· κἂν ὀλίγον χρόνον κακοπαθήσωσιν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, τὸν δὲ θάνατον κτλ. interpunxit Bryen. 22. ἀθάνατον emendavi, θάνατον I et Bryen. 24. 25. χρόνος ἐκεῖνος ἄνω Bryen.

XX. 26—p. 85, 8. ἀλλὰ μηδὲ ἐκεῖνο—τὸ κερδαλέον διώκοντες. Ioannes Damasc. sacr. Parall. (Tom. II. p. 783 ed. Lequien): τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ἐπισκόπου Ῥώμης ἐκ τῆς β' πρὸς Κορινθίους· Μὴ ταρασσέτω τὴν καρδίαν ὑμῶν ὅτι βλέπομεν τοὺς ἀδίκους πλουτοῦντας καὶ στενοχωρουμένους τοὺς τοῦ θεοῦ δούλους. οὐδεὶς γὰρ δικαίων ταχὺν (Hg[1]. ταχὺ) καρπὸν ἔλαβεν, ἀλλ' ἐκδέχεται αὐτόν. εἰ γὰρ τὸν μισθὸν τῶν δικαίων ὁ θεὸς εὐθέως ἀπεδίδου, ἐμπορίαν ἠσκοῦμεν, καὶ οὐκ εὐσέβειαν. ἐδοκοῦμεν γὰρ εἶναι δίκαιοι οὐ διὰ τὸ εὐσεβές, ἀλλὰ τὸ κερδαλέον διώκοντες. 26. μὴ δὲ I.

ὑμῶν ταρασσέτω, ὅτι βλέπομεν τοὺς ἀδίκους πλουτοῦντας καὶ στενοχωρουμένους τοὺς τοῦ θεοῦ δούλους. πιστεύομεν οὖν, ἀδελφοὶ καὶ ἀδελφαί, (ὅτι) θεοῦ ζῶντος πεῖραν ἀθλοῦμεν καὶ γυμναζόμεθα τῷ νῦν βίῳ, ἵνα τῷ μέλλοντι στεφανωθῶμεν. οὐδεὶς τῶν δικαίων ταχὺν καρπὸν ἔλαβεν, ἀλλ' ἐκδέχεται αὐτόν. εἰ γὰρ τὸν μισθὸν τῶν δικαίων ὁ θεὸς συντόμως ἀπεδίδου, εὐθέως ἐμπορίαν ἠσκοῦμεν καὶ οὐ θεοσέβειαν· ἐδοκοῦμεν γὰρ εἶναι δίκαιοι, οὐ τὸ εὐσεβές, ἀλλὰ τὸ κερδαλέον διώκοντες. καὶ διὰ τοῦτο θεία κρίσις ἔβλαψε πνεῦμα, μὴ ὂν δίκαιον, καὶ ἐβάρυνε δεσμούς.

Τῷ μόνῳ θεῷ, ἀοράτῳ πατρὶ τῆς ἀληθείας,. τῷ ἐξαποστείλαντι ἡμῖν τὸν σωτῆρα καὶ ἀρχηγὸν τῆς ἀφθαρσίας, δι' οὗ καὶ ἐφανέρωσεν ἡμῖν τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἐπουράνιον ζωήν, αὐτῷ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν.

Clementis Romani nonae epistulae fragmentum.

Leontii presbyteri et Ioannis secrarum rernm (*τῶν ἱερῶν*) lib. II. in A. Mai Scriptorum veterum novae collectionis Tom. I, 76 (ad calcem) VII, 84:

Τοῦ ἁγίου Κλήμεντος Ῥώμης ἐκ τῆς θ' ἐπιστολῆς·

Ἵνα καὶ γενώμεθα βουληθέντος αὐτοῦ, οὐκ ὄντες πρὶν γενέσθαι, καὶ γενόμενοι ἀπολαύσωμεν τῶν δι' ἡμᾶς γενομένων. διὰ

XX. 2. *πιστεύομεν* I, *πιστεύωμεν* Bryen. 3. (*ὅτι*) addendum esse videtur, om. I. 8. *κερδάλεον* I. 9. *δεσμούς* edidi (vel *δεσμόν*), *δεσμός* I et Bryen. sed cf. LXX, 3 (1). Regg. XII, 10 *ὁ πατὴρ σου ἐβάρυνε τὸν κλοιὸν ἡμῶν*. 14 (*μου—ὑμῶν*). 2 Chron. X, 10. 14 *ἐβάρυνε τὸν ζυγόν*. Ies. XLVII, 6 *ἐβάρυνας τὸν ζυγόν*. Thren. III, 7 *ἐβάρυνε χαλκόν μου*. Hab. II, 6 *βαρύνων τὸν κλοιὸν αὐτοῦ στιβαρῶς*. Sir. XXX, 37 *βάρυνον τὰς πέδας*. 1 Macc. VIII, 31 *ἐβάρυνας τὸν ζυγόν σου*. 13. *ἀμήν*. I add. *στίχοι χ', ῥητὰ κέ*. Bryennius, quum in Nicephori Constantinopolitani stichometria recenseantur *Κλήμεντος ά. β', στίχοι ͵βχ'* [MMDC], cod. I vero ceterorum librorum versus non recenseat, coniecit, restituendum esse [͵β]χ' [MMDC]. sed *στίχοι* DC et *ῥητὰ* (loci scripturae sacrae) XXV alteri Clementis epistulae quae dicitur soli bene conveniunt.

Fragm. 19. *ἐκ τῆς θ' ἐπιστολῆς*. Noltius haec ad Clementis Romani Homilias revocare voluit, Hg[1].: „fortasse simili errore, quo Timotheus Alexandrinus alteram Clementis epistulam (c. 1. p. 69, 3 sq.) tamquam tertiam laudavit“. Lightf. p. 21 sqq. coniecit: *ἐκ τῆς έ ἐπιστολῆς* et haec ad epistulae II. finem referre voluit. vir cl. suspicatus est hunc Clementis epistularum ordinem: 1. Clementis epi. ad Iacobum (Homiliis praemissam), 2. 3. epistolas ad virgines, quae syriace supersunt, 4. 5. epistulam Corinthiis inscriptam utramque. etiam alteram coniecturam Lightf. p. 213 sq., quamvis non confidens, proposuit: haec revocanda esse ad epi. I, c. 38 p. 45, 14 sq. O. de Gebhardt et A. Harnack (p. LXXIII sq.) etiam haec in iis epistulae partibus exstitisse putaverunt, quae ante Bryennium desiderabantur. agnoscamus oportet etiam plures sub Clementis Romani nomine traditas epistulas. 20. 21. *οὐκ ὄντες πρὶν γενέσθαι*. cf. epi. I, 38 p. 44, 4. 5: *προετοιμάσας τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ, πρὶν ἡμᾶς γεννηθῆναι.*

τοῦτό ἐσμεν ἄνθρωποι καὶ φρόνησιν ἔχομεν καὶ λόγον, παρ' αὐτοῦ λαβόντες.

reliqua quae feruntur Clementis Romani fragmenta omnia sunt incerta vel aliunde hausta.

1. Maximus Serm. VIII. ed. Combefis. p. 556 et collectio sententiarum ex patribus aliisque scriptoribus cod. 143. Barocc. fol. 29. p. 1 (cf. Grabii spicileg. Patr. et haeret. ed. II. Tom. I, 270. 289): *Κλήμεντος Ῥώμης· οὐ δίκαιόν ἐστι, τοῦ δεδωκότος ἐγκαταλειφθέντος, δοθέντα παραμένειν τοῖς ἀγνώμοσιν*, moneo, Maximum etiam alibi (Serm. LIII. de anima p. 656) viros doctos, Potterum in Clementis Alex. Opp. II, 1020, H. E. F. Guerikium (de schola quae Alexandriae floruit catechetica, part. II. Hal. 2825. p. 161), fefellisse, Clementis dictum referentem, quod hi Alexandrino tribuerunt, Romano (Hom. XVII, 10. XI, 11) tribuendum. ita equidem hic confero Clem. Recogn. IV, 12. variasque huius libri recensiones exstitisse moneo.

2. Ioannes Damascenus Eclog. I, 49 (Opp. II, 752 ed. Lequien): *Τοῦ ἁγίου Κλήμεντος ἐπισκόπου Ῥώμης· Αὐτάρκης εἰς σωτηρίαν ἡ εἰς θεὸν ἀνθρώπου ἀγάπη. εὐγνωμοσύνης γάρ ἐστι τὸ πρὸς τὸν τοῦ εἶναι ἡμᾶς αἴτιον ἀποσώζειν στοργήν, ὑφ' ἧς καὶ εἰς δεύτερον καὶ ἀγήρω αἰῶνα διασωζόμεθα.* haec Noltius (Kritische Miscellen in: Tubing. theol. Quartalschrift 1859 p. 277) et Lightfoot 216 recte ad Clem. Hom. III, 7, 8 revocaverunt, Hg[1]. ad Clem. Rom. epi. I, 57 p. 63, 10.

3. Ioannes Damascenus l. l. pergit: *τοῦ αὐτοῦ· Ἐπείρασεν ὁ θεὸς τὸν Ἀβραάμ, οὐκ ἀγνοῶν τίς ἦν, ἀλλ' ἵνα τοῖς μετὰ ταῦτα δείξῃ καὶ μὴ κρύψῃ τὸν τοιοῦτον καὶ διεγείρῃ εἰς μίμησιν τῆς ἐκείνου πίστεως καὶ ὑπομονῆς καὶ πείσῃ καὶ τέκνων στοργῆς ἀμελεῖν πρὸς ἐκπλήρωσιν θείου προστάγματος· ὅθεν ἔγγραφον περὶ αὐτοῦ ἱστορίαν γενέσθαι ᾠκονόμησεν.* etiam haec non ad Clem. epi. I, 57 (ut Hg. in ed. I opinatus est), sed ad Clem. Hom. III, 10. 36. 43 revocanda sunt, cf. Noltii l. l. et Lightf. l. l.

4. Iacobsoni fragmentum VI (apud Lightf. p. 217 sq.), e Maximi Serm. LXII. p. 673 et collectione sententiarum ex patribus alliisque scriptoribus decerptarum in cod. 243 Barocc. bibliothecae Bodleianae editum est a Grabio (spicileg. I, 289). sed haec ad Clementis Hom. IV, 11. 18 recte retulerunt A. P. de

Lagarde (Reliquiae iuris ecclesiastici antiquissimae, Lips. 1856. p. XLI) et Noltius l. l.

5. illud fragmentum (X), quod Iacobsonius e codice chartaceo bibliothecae Caesareo-Vindobonensis ėdidit (Lightfoot p. 217), iam Noltius l. l. bene revocavit ad Clementis Romani epi. ad Iacobum, Homiliis praemissam c. 2. 6 (cf. Coteler. ad h. l.) et Epitomen Coteler. c. 145. 146. addo Epitomen Dresselianam c. 145. 146.

6. ad Clementis Romani epistulas etiam illud fragmentum (Iacobsoni VIII), quod Cotelerius ad Clem. Recogn. I, 24 edidit (*εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα*), non referendum esse videtur, cf. etiam Lightfoot l. l. p. 219 sq.

7. Lightfoot (p. 218 sq.) primus e Bibl. Bodl. Mss. Canon. Gr. 56. fol. 187 edidit fragmentum *Κλήμεντος*, quod ipse ad Clem. Hom. X, 3. 4 revocavit.

ADNOTATIONES

ad Clementis Romani epistulam priorem.

Inscr. *Ἡ ἐκκλησία τοῦ θεοῦ ἡ παροικοῦσα Ῥώμην τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τῇ παροικούσῃ Κόρινθον.* cf. 1 Petr. II, 11 *ὡς παροίκους καὶ παρεπιδήμους.* Polycarpi epi. ad. Philipp. inscr. *τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τῇ παροικούσῃ Φιλίππους.* Polycarpi martyr. inscr. (cf. Euseb. HE. IV, 15, 3): *Ἡ ἐκκλησία τοῦ θεοῦ ἡ παροικοῦσα Σμύρνην τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τῇ παροικούσῃ ἐν Φιλίπποις.* Dionysius Corinthius secundum Euseb HE. IV, 23, 5 litteras inscripsit *καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ παροικούσῃ Γόρτυναν ἅμα ταῖς λοιπαῖς κατὰ Κρήτην παροικίαις.* Lightfoot contulit etiam epistulae ecclesiarum Lugdun. et Viennensis inscriptionem apud Euseb. HE. V, 1, 3: *οἱ ἐν Βιέννῃ καὶ Λουγδούνῳ τῆς Γαλλίας παροικοῦντες δοῦλοι Χριστοῦ.* Clem. Rom. epi. II, 5 *καταλείψαντες τὴν παροικίαν τοῦ κόσμου τούτου.* epi. ad Diognet. 5 (Christiani): *πατρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας, ἀλλ' ὡς πάροικοι, μετέχουσι πάντων ὡς πολῖται καὶ πάνθ' ὑπομένουσιν ὡς ξένοι.*

I. p. 3, 7. 8. *διὰ τὰς αἰφνιδίους καὶ ἐπαλλήλους γενομένας καθ' ἡμῶν συμφορὰς καὶ περιστάσεις.* Domitiani aetatem iam ab Hegesippo (apud Euseb. HE. III, 16) indigitatam post illos viros doctos, quos in libro de patribus apostolicis conscripto (p. 84. not. 14) recensui, et ipse defendi. idem censuerunt E. Gundert (der erste Brief des Clemens Romanus. Zeitschrift für luther. Theologie 1853. IV. p. 688 sq.), Ecco Ekker (Disquisitio critica et historica de Clementis Romani priore ad Corinthios epistola, Traiecti ad Rhen. 1854. p. 94 sq.), R. A. Lipsius (de Clementis Romani epistola ad Corinthios priore disquisitio, Lips. 1855. p. 136 sq.), Iacobsonius, Laurentius, Lightfoot, A. Harnack alii. sed Volkmarus (über Clemens von Rom und die nächste Folgezeit, theol. Jahrb. 1856. p. 296) hanc epistulam Adriani temporibus vindicare voluit: „Warum passt das alles nicht gerade so gut auf die Verfolgung unter und nach Trajan, wo auch andauernd (*ἐπ' ἀλλήλων*) und Schlag auf Schlag Denunciationen wegen der hetaeria illicita und der christlichen Respectwidrigkeit gegen das numen imperatoris erfolgten, nebst den zugehörigen suppliciis? Was uns Plinius (Epp. X, 97. 98) im J. 104 u. Z. aus Asien schreibt, kann nicht bloss auf die eine provincia sich beschränkt haben.“ sed quis tandem Adriano imperante, decimo fere anno post illud Traiani rescriptum (a. 112), quo ordinaria Christianos puniendi ratio confirmata erat, subitas improvisasque has calamitates appellaverit? „repentinae“ calamitates illos refellunt, qui hanc epistulam post Traiani rescriptum emissam opinantur (etiam Baurium, Lehrb. der christl. Dogmengeschichte ed. II. Tubing. 1858. p. 82. Vorlesungen über Neutestamentl. Theologie, ed. F. F. Baur, Lips. 1864. p. 42, A. Hausrath, NTliche Zeitgeschichte, part. III, Heidelb. 1874. p. 99, n. 5). quod autem crebro iteratae*) dicuntur, illos refutat, qui iam Nerone imperante hanc epi-

*) de hac vocis *ἐπάλληλος* significatione cf. Lipsii l. l. p. 141, Iacobsoni notam ad h. l. Philo de somniis I, 20 (Opp. I, 639) *τροφὰς ἀμέτρους καὶ ἐπαλλήλους εἰσφοροῦντες.* II, 37 (Opp. I, 691) *διὰ τὴν συνεχῆ καὶ ἐπάλληλον τῆς ἀεννάου πηγῆς ἐκείνης φοράν.* Clem. Al. Paed. II, 10, 88 p. 223 *ἐπαλλήλων συνουσιῶν.* Euseb. HE. I, 8, 4 *ταῖς κατὰ τὸν οἶκον ἐπαλλήλοις ἠμαύρωσε συμφοραῖς.* II, 6, 8 *κακῶν ἐπάλληλοι μηχαναί.* IV, 2, 1 *τὰ δὲ τῆς Ἰουδαίων συμφορᾶς κακοῖς ἐπαλλήλοις ἤκμαζεν.*

stulam conscriptam esse putaverunt (cf. librum meum: die apostol. Väter p. 84. not. 15). ita C. Wieselerus (Eine Untersuchung über den Hebräerbrief etc. partic. I. p. 4 sq.) concessit quidem, Neronis persecutionem non solam esse intelligendam, sed voc. *ἐπάλληλος* frustra tentavit. non tantum contra antiquos testes Paulum post Petrum martyrio ornatum esse asseruit, sed etiam pergit: „Wir haben um diese Zeit also schon zwei auf einander folgende blutige Verfolgungen römischer Christen, den furchtbaren Brand Roms, wodurch der grösste Theil der Bewohner Roms, also gewiss auch die römischen Christen schwer betroffen wurden, die sich daran schliessenden Gelderpressungen Nero's für den Neubau (Tacit. Ann. XV. 45), die Verschwörung des Piso im April 65 (Tacit. Ann. XV, 48—73. Sueton. Ner. 36), nach deren Entdeckung Schuldige und Unschuldige bestraft wurden, und an welcher die Prätorianer betheiligt waren, unter denen sich, wie wir aus Phil. 1, 13. 4, 22 wissen, Christen befanden, welche an sich schon ein Gegenstand des Verdachts waren — —, endlich im Herbst 65 eine furchtbare Pest, welche nach Sueton (Ner. 38) und Orosius (Hist. VII, 7) 30,000 Menschen wegraffte." quae omnia undique corrasa praeter ipsam Neronis persecutionem ne unam quidem calamitatem Christianis propriam, qualis hic quaeritur, ostendunt. optime Lipsius l. l.: „hae vexationes autem nequaquam ad Neronis tempora referri queunt, propterea quod appellantur *ἐπάλληλοι* i. e. crebro iteratae (cf. Lobeck Paralip. p. 471). nam quae a Nerone instituta est Christianorum persecutio subita quidem et inopinata fuit (*αἰφνίδιος*), sed neque diutius perduravit neque saepius iterata est. hoc autem optime convenit cum Domitiani temporibus. nam Eusebius licet non plures Christianorum insectationes diserte commemoret, tamen multos Christianos maxime ex nobilium numero interfectos, permultos alios in exilium missos et re familiari privatos esse narrat (HE. III, 17)." Sueton. Domitian. c. 12: praeter ceteros iudaicus fiscus acerbissime actus est, ad quem deferebantur, qui vel improfessi iudaicam viverent vitam, vel dissimulata origine imposita genti tributa non pependissent. Dio Cassius ex epitome Xiphilini LXVII, 14: *τὸν Φλάβιον Κλήμεντα ὑπατεύοντα* (consul erat a. 95), *καίπερ ἀνεψιὸν ὄντα καὶ γυναῖκα καὶ αὐτὴν συγγενῆ ἑαυτοῦ Φλαβίαν Δομιτίλλαν ἔχοντα, κατέσφαξεν ὁ Δομιτιανός· ἐπηνέχθη δὲ ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος, ὑφ' ἧς καὶ ἄλλοι ἐς τὰ τῶν Ἰουδαίων ἔθη ἐξοκέλλοντες πολλοὶ κατεδικάσθησαν, οἱ δὲ γοῦν τῶν οὐσιῶν ἐστερήθησαν.* Eusebius HE. III, 17: *πολλήν γε μὴν εἰς πολλοὺς ἐπιδειξάμενος ὁ Δομετιανὸς ὠμότητα, οὐκ ὀλίγον τε τῶν ἐπὶ Ῥώμης εὐπατριδῶν τε καὶ εὐσήμων ἀνδρῶν πλῆθος οὐ μετ' εὐλόγου κρίσεως κτείνας, μυρίους τε ἄλλους ἐπιφανεῖς ἄνδρας ταῖς ὑπὲρ τὴν ἐνορίαν ζημιώσας φυγαῖς καὶ ταῖς τῶν οὐσιῶν ἀποβολαῖς ἀναιτίως, τελευτῶν τῆς Νέρωνος θεοεχθρίας τε καὶ θεομαχίας διάδοχον ἑαυτὸν κατεστήσατο. δεύτερος δῆθα τὸν καθ' ἡμῶν ἀνεκίνει διωγμόν, καίπερ τοῦ πατρὸς αὐτῷ* (var. l. *αὐτοῦ*) *Οὐεσπασιανοῦ μηδὲν καθ' ἡμῶν ἄτοπον ἐπινοήσαντος.* Hegesippus Hypomnematum l. V (apud Euseb. HE. III. 20, 5) Domitianum retulit tandem *καταπαῦσαι τὸν κατὰ τῆς ἐκκλησίας διωγμόν.* Martyr. Ignat. c. 1: *τῶν πολλῶν ἐπὶ Δομετιανοῦ διωγμῶν.*

p. 3, 9. sq. *περὶ τῶν ἐπιζητουμένων — στάσεως.* conferenti mihi c. 47 p. 52, 16 sq. (*καὶ αὕτη ἡ ἀκοὴ οὐ μόνον εἰς ἡμᾶς ἐχώρησεν, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἑτεροκλινεῖς ὑπάρχοντας ἀφ' ἡμῶν*) turbae Corinthiae Romanis per famam innotuisse videbantur (apostol. Väter p. 54. not. 2), etiam Ekkero (l. l. p. 2, not. 2), Laurentio (qui bene monuit l. 9 scripta esse *πάρ' ὑμῖν*, non *παρ' ὑμῶν*), Harnackio, Bryennio. vulgatam autem sententiam, quae Romanorum ecclesiam a Corinthiis rogatam esse statuit, ut seditionem componeret, praetulit Lipsius (in Gersdorfi repertorio 1854. III, 2. p. 68 et in libro saepius laudato p. 7).

p. 4, 10—12. *ὑποτασσόμενοι τοῖς ἡγουμένοις καὶ τιμὴν τὴν καθήκουσαν ἀπονέμοντες τοῖς παρ' ὑμῖν πρεσβυτέροις· νέοις τε μέτρια καὶ σεμνὰ νοεῖν ἐπετρέπετε· γυναιξίν τε κτλ.* plane idem ordo esse videbatur c. 21 p. 27, 13 sq., ubi post Christum primi memorantur *οἱ προηγούμενοι*, non episcopi quidem soli, sed omnes, qui ecclesiae gubernandae praesunt (cf. librum meum: die apostol. Väter p. 75. not. 2, Lipsii l. l. p. 28), tum ipsa plebs christiana dividitur in seniores, iuniores, mulieres. ita etiam 1 Petr. V, 1 sq. *πρεσβύτεροι* ecclesiae monentur, tum v. 5 *ὁμοίως νεώτεροι ὑποτάγητε πρεσβυτέροις.* 1 Ioan. II, 13 *πατέρες, νεανίσκοι.* 1 Tim. V, 1. 2: *πρεσβυτέρῳ μὴ ἐπιπλήξῃς, ἀλλὰ παρακάλει ὡς πατέρα, νεωτέρους ὡς ἀδελφούς, πρεσβυ-*

τέρας ὡς μητέρας, νεωτέρας ὡς ἀδελφὰς ἐν πάσῃ ἁγνείᾳ. Philo legat. ad Caium §. 39. p. 579: *εἰς τάξεις δὲ ἓξ διενεμήθησαν· πρεσβυτῶν, νέων, παίδων, πάλιν ἐν μέρει πρεσβυτίδων, γυναικῶν τῶν ἐν ἡλικίᾳ, παρθένων.* omnes fere interpretes apud Clem. Rom. *τοῖς ἡγουμένοις* (*ὑμῶν*) ad ecclesiae praesides retulerunt (cf. Hebr. XIII, 7. 17. 24). Clemens Rom. vero non memoravit *τοὺς προηγουμένους ἡμῶν* (cf. Herm. Past. Vis. II, 2. III, 9), sed *τοὺς ἡγουμένους*, quos semper principes civiles intellexit, cf. c. 5 p. 10. c. 32 p. 37, 5. c. 37 p. 42, 15 *τοῖς ἡγουμένοις ἡμῶν.* 19 *ὑπὸ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν ἡγουμένων.* c. 51 p. 57, 3 *καὶ πάντες οἱ ἡγούμενοι Αἰγύπτου.* c. 55 p. 60, 2 *πολλοὶ βασιλεῖς καὶ ἡγούμενοι*, c. 61 p. 66, 5 *τοῖς δὲ ἄρχουσι* (cf. c. 60 p. 65, 29) *καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν.* Clemens Rom. etiam civilium principum auctoritatem ut dei ministrorum diligenter commendat.

II. p. 5, 3. *ἥδιον διδόντες ἢ λαμβάνοντες.* haec non iam ex Act. XX, 35 hausta esse post me (apostol. Väter p. 103) etiam Zellerus (Apostelgeschichte, Stuttgart. 1854. p. 9) et Ekkerus l. l. p. 59 agnoverunt. fortasse non *ἄγραφον* dictum habemus, sed in evangelio antiquiori, quo etiam Lucas usus est, traditum.

p. 5, 3. 4 *τοῖς ἐφοδίοις τοῦ Χριστοῦ ἀρκούμενοι.* haec equidem et ipse, legens *τοῦ θεοῦ*, cum aliis viris doctis de externae vitae viatico interpretatus sum (apostol. Häter p. 55), eodem modo Lightf., Harnack. sed iam in ed. I. monui, spirituale viaticum intellegendum esse. quae notio etiam sequentibus *καὶ προσέχοντες, τοὺς λόγους αὐτοῦ κτλ.*, recte quidem interpunctis, confirmatur.

p. 5, sq. *καὶ τὰ παθήματα αὐτοῦ ἦν πρὸ ὀφθαλμῶν ἡμῶν.* cf. Gal. III, 1.

p. 6, 6 *ἡμέρας τε καὶ νυκτός.* etiam c. 20 p. 25, 3. 24. p. 30, 13 sq. eodem ordine, non iudaico, dies et nox ponuntur.

p. 6. 7 *ὑπὲρ πάσης τῆς ἀνθρωπότητος.* 1 Petr. II, 17 *τὴν ἀδελφότητα τιμᾶτε.* V, 9 *τῇ ἐν τῷ κόσμῳ ὑμῶν ἀδελφότητι.* Polycarp. epi ad Philipp. 10.

III. p. 7, 9. *οἱ νέοι ἐπὶ τοὺς πρεσβυτέρους.* cf. c. 47 p. 52, 15. 16: *Κορινθίων ἐκκλησίαν δι' ἓν ἢ δύο πρόσωπα στασιάζειν πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους.*

IV. p. 8, 14. *ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἰακώβ*, per fidem, non secundum carnem (ut Adamus cf. c. 6 p. 10, 10), cf. c. 30 p. 36, 10 *τοῖς πατράσιν ἡμῶν τοῖς δικαίοις.* c. 31 p. 36, 115 *ὁ πατὴρ ἡμῶν Ἀβραάμ.* c. 60 p. 66, 2 *τοῖς πατράσιν ἡμῶν.* c. 62 p. 67, 4. 5 *οἱ προδεδηλωμένοι πατέρες ἡμῶν.*

p. 8, 20. *Ἀαρὼν καὶ Μαριάμ.* parum accurate. nam Maria, non Aaron, castris exclusa esse narratur Num. XII, 5.

V. p. 9, 2. 3. *ἔγγιστα — τῆς γενεᾶς ἡμῶν.* cf. quae hac de re monui (apostol. Väter p. 83) consentientibus Ekkero l. l. p. 95 sq. Lipsio l. l. p. 139 sq. aliis.

p. 9, 4. *στύλοι.* cf. Gal. II, 9 et ea quae in libro meo (der Galaterbrief etc. p. 137. not. 7) contuli, Euseb. HE. V, 1, 14. VI, 41, 12.

p. 9, 7. 8. *καὶ οὕτω μαρτυρήσας ἐπορεύθη εἰς τὸν ὀφειλόμενον τόπον τῆς δόξης*, martyrii mortem intellegendam esse iam Polycarpi epi. ad Philipp. c. 9 docet, quae notio ipso contextu (p. 10, 1. 2) confirmatur. cf. Dionys. Corinth. epi. ad Rom. apud Euseb. HE. II. 25, 8 (Petrus et Paulus) *ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν ὁμόσε διδάξαντες ἐμαρτύρησαν κατὰ τὸν αὐτὸν καιρόν.* Lightf. et Harnack. contulerunt Euseb. HE. V, 2, 2 *οὐχ ἅπαξ οὐδὲ δίς, ἀλλὰ πολλάκις μαρτυρήσαντες.* Euseb. II, 23, 18 (ex Hegesippo). II, 25, 8 (e Dionysio Al.). III, 32, 3 (ex Hegesippo). Martyr. Polyc. 17. Iren. adv. haer. III, 3, 3.

p. 9, 9. 10. *ἑπτάκις δεσμὰ φορέσας, φυγαδευθείς, λιθασθείς.* cf. 2 Cor. XI, 24. 25. *ὑπὸ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσαράκοντα παρὰ μίαν ἔλαβον, τρὶς ἐραβδίσθην, ἅπαξ ἐλιθάσθην, τρὶς ἐναυάγησα κτλ.* Romanorum epistula narrat, quae Acta apostolorum non suppeditaverunt. cf. meum librum de patribus apostol. p. 108, Zelleri l. l., Ekkeri l. l. p. 64, Lipsii l. l. p. 128. fortasse epistulae scriptor illis quinque captivitatibus, quae Paulus ipse memoravit, addidit Caesariensem et Romanam, vel potius ipsis Pauli actis a Luca conscriptis usus est, cf. librum meum: Einl. in d. N. T. p. 607 sq.

p. 9, 12. *ὅλον τὸν κόσμον.* hyperbole, cf. librum meum: die apostol. Väter p. 109. not. 14.

p. 9, 12 sq. *ἐπὶ τὸ τέρμα τῆς δύσεως.* permulti viri docti, Crednerus, Bleekius, Olshausenius, Neander, I. Chr. C. ab Hofmann Erlangensis, al. (cf.

librum meum: Einl. in d. N. T. p. 349. not. 1) Hispaniam intellexerunt. fragmentum quod dicunt Muratorianum l. 34—39: „Acta autem omnium apostolorum sub uno libro scribta sunt lucas obtime theofilo conprindit quia sub praesentia eius singula gerebanter sicuti et semote passionē petri evidenter declarat Sed et profectionē pauli ab urbe ad spaniā proficescentis.“ quae ita graece restitui (Einl. in d. N. T. p. 97): *πράξεις δὲ πάντων τῶν ἀποστόλων ἐφ' ἑνὸς βιβλίου ἐγράφησαν. Λουκᾶς τῷ κρατίστῳ Θεοφίλῳ συνετάξατο, ὅτι ἐπὶ τῆς παρουσίας αὐτοῦ ἕκαστα ἐπράσσετο, καθὼς καὶ ἀποχωρίσας τὸ Πέτρου πάθος σαφῶς ἐμφανίζει, ἀλλὰ καὶ τὴν Παύλου πορείαν ἀπὸ τῆς πόλεως εἰς Σπανίαν πορευομένου.* ita iam seculo II. exeunte iter hispanicum, quod Paulus Rom. XVI, 24. 25 sibi proposuerat, narrabatur. sed cum Baurio (Paulus p. 229 sq.), Wieselero (Chronologie der apostol. Zeit p. 521 sq.), aliis et ipse (apostol. Väter p. 109. not. 15. Einl. in d. N. T. p. 348 sq.) contendi, Clementem eadem sensisse, quae Dionysius Corinthius Romanis ita scripsit: *ταῦτα καὶ ὑμεῖς διὰ τῆς τοσαύτης νουθεσίας τὴν ἀπὸ Πέτρου καὶ Παύλου φυτείαν γενηθεῖσαν Ῥωμαίων τε καὶ Κορινθίων συνεκεράσατε. καὶ γὰρ ἄμφω καὶ εἰς τὴν ἡμετέραν Κόρινθον φυτεύσαντες ἡμᾶς ὁμοίως ἐδίδαξαν· ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὴν Ἰταλίαν ὁμόσε διδάξαντες ἐμαρτύρησαν κατὰ τὸν αὐτὸν καιρόν* (apud Euseb. HE. II, 25, 8). profecto Dionysius Corinthius Romanorum epistulae ad Corinthios, quam bene novit, optimus est interpres. etiam Lipsius l. l. p. 129 monuit: „quae statim subsequuntur verba *καὶ μαρτυρήσας ἐπὶ τῶν ἡγουμένων, οὕτως ἀπηλλάγη τοῦ κόσμου* arctissime cum antecedentibus cohaerere, itaque *τέρμα τῆς δύσεως* non ad alium locum referendum esse nisi ad hunc ipsum, in quo quaestione coram magistratibus instituta apostolus mortuus esse narratur.“ urbs Roma intelligenda est, quam *τέρμα τῆς δύσεως* Schenkelius (theol. Stud. und Krit. 1841. p. 71) et Baurius (Paulus p. 231) interpretati sunt, terminum ipsi Paulo in occidente constitutum, Schraderus (Paulus I, 227) et equidem (apostol. Väter l. l.) occidentis finem orientalem, Matthies (Pastoralbriefe p. 186) metam vel centrum orientis. equidem et ipse (Einl. in d. N. T. l. l.) metam occidentis interpretatus sum, oppositam metae orientis, unde Paulus profectus est. nam in circo Romano erunt duae metae. Lipsius, qui oratoriam quamdam verborum exornationem et amplificationem animadvertit, longissime a vero discessisse iudicavit Wieselerum (Chronologie des apostol. Zeitalters p. 532), qui *ὑπὸ τὸ τέρμα τῆς δύσεως* legere voluit et interpretatus est: ad summum qui terras occidentales gubernabat magistratum, quae coniectura et interpretatio nemini praeter Schaffium (Geschichte der apostol. Kirche p. 347 sq.) placuisse videtur. de tota quaestione cf. quae disserui in: Zeitschrift f. wiss. Theol. 1872. III. p. 349 sq. et clarissimo Zellero respondens ibid. 1876, I. p. 56 sq.

p. 10, 1. *ἐπὶ τῶν ἡγουμένων.* cf. quae modo ad c. 1 p. 4, 10—12. notavi. Romanorum summi magistratus in universum intellegendi sunt, non imperator Nero et Helius (cf. Dio Cass. LXIII, 12), neque Helius et Polycletus, neque praefecti praetorio anni 67 Tigellinus et Nymphidius Sabinus, cf. Wieselerum l. l. p. 526 sq., quamvis et ipsum argutius rem explicantem. ceterum iam post Burri mortem duos praefectos praetorio a Nerone creatos esse Tacitus Ann. XIV, 51 retulit.

VI, p. 10, 6. *ἐν ἡμῖν* i. e. inter Romanos Christianos, cf. c. 1 p. 3, 7. 9 (*καθ' ἡμῶν — ὑμῖν*). c. 7 p. 10, 13 sq., non inter Christianos omnino (cf. Luc. I, 1). intellegendi sunt Christiani, qui in Neronis persecutione Romae martyrium passi sunt. cf. *ἐν ἡμῖν* c. 55 p. 60, 5. 6 c. 63 p. 67, 19. 20, ubi Romani opponuntur Corinthiis, *μεταξὺ ὑμῶν καὶ ἡμῶν*.

p. 10, 6. 7. *Δαναΐδες καὶ Δίρκαι.* haec Iunius et Wottonus imperitia librarii e margine in textum irrepsisse putaverunt. Boisius coniecit *εὐσεβεῖς καὶ πισταί*, Cotelerius et Colomesius *Δανάη τε καὶ Δίρκη*, quasi illustres feminae in prima persecutione a Nerone excitata martyrio coronatae intellegendae essent. Davisius coniecit *ἁγναί τε καὶ δίκαιαι*, Clericus (Art. critic. III, 3, 5. §. 14. 15) *ἄνευ αἰδοῦς καὶ δίκης* etc. Hefelius: „neminem latet, temporibus persecutionum multos martyres ad spectacula, ad cruentos ludos, ad bestias esse damnatos, e. gr. S. Ignat. Antioch. quid mirum, si in ludis scenicis complures feminae christianae personam Dirces induere coactae et sic morti crudelissimae traditae sunt? Dircen autem ab Amphione et fratre eius Zetho cornibus tauri rabidi alligatam fuisse fabulae tradunt. aliae virgines seu mulieres Christianorum fortasse antequam necabantur Danaidarum sup-

plicia ad crudele plebis spectaculum subire Tartarique poenas repraesentare debebant, et sic ante necem ipsam diutius et multifarie cruciabantur. eiusmodi martyres nomine Danaidarum et Dirces tum a fidelibus tum a paganis insignitas esse dubitare vix possumus.“ mihi quidem sufficit, quod christianae martyres Danaidarum et Dircae cruciatus repraesentare videbantur.

p. 10, 11. 12. *ζῆλος καὶ ἔρις πόλεις μεγάλας κατέσκαψε.* Wieselerus (Untersuchung über den Hebräerbrief I, p. 6) etiam nuuc epistulam ante Hierosolyma deleta conscriptam esse opinatur, quia haec urbs non disertis verbis memoratur. profecto imbecillum argumentum!

VII. p. 11, 6. *Νῶε ἐκήρυξε μετάνοιαν.* (cf. c. 9 p. 13, 3. 4 *Νῶε πιστὸς εὑρεθεὶς ἐν τῇ λειτουργίᾳ αὐτοῦ παλιγγενεσίαν κόσμῳ ἐκήρυξεν*). quae iam in libro meo: die apostol. Väter p. 57. not. 6 notavi, a Dresselio tacite descripta, etiam augeri possunt. ea quidem quae Georgius Syncellus (Chronogr. p. 26) e primo Enochi libro retulit, non Noae, sed ipsius dei verba esse videntur (cf. librum meum: Die jüdische Apokalyptik p. 107. not. 1.). sed Josephus Ant. I, 3, 1: *πολλοὶ γὰρ ἄγγελοι θεοῦ γυναιξὶ συμμιγέντες ὑβριστὰς ἐγέννησαν παῖδας καὶ παντὸς ὑπερόπτας καλοῦ διὰ τὴν ἐπὶ τῇ δυνάμει πεποίθησιν· ὅμοια γὰρ τοῖς ὑπὸ γιγάντων τετολμῆσθαι λεγομένοις ὑφ᾽ Ἑλλήνων καὶ οὗτοι δρᾶσαι παραδίδονται. Νώεος δὲ τοῖς πραττομένοις ὑπ᾽ αὐτῶν δυσχεραίνων καὶ τοῖς βουλεύμασιν ἀηδῶς ἔχων, ἔπειθεν ἐπὶ τὸ κρεῖττον αὐτοὺς τὴν διάνοιαν καὶ τὰς πράξεις μεταφέρειν. ὁμῶς δ᾽ οὐκ ἐνδιδόντας, ἀλλ᾽ ἰσχυρῶς ὑπὸ τῆς ἡδονῆς τῶν κακῶν κεκρατημένους, δείσας μὴ καὶ φονεύσωσιν αὐτόν, μετὰ γυναικὸς καὶ τέκνων καὶ τῶν τούτοις συνοικουσῶν ἐξεχώρησε τῆς γῆς.* Theophilus ad Autol. III, c. 19 (18) p. 129: *ὡς Νῶε καταγγέλλων τοῖς τότε ἀνθρώποις μέλλειν κατακλυσμὸν ἔσεσθαι προεφήτευσεν αὐτοῖς λέγων Δεῦτε, καλεῖ ὑμᾶς ὁ θεὸς εἰς μετάνοιαν, διὸ οἰκείως Δευκαλίων ἐκλήθη.* Orac. Sibyll. I, 150 sq. Noam cataclysmo adnuntiato populis haec locutum esse tradiderunt:

Ἄνδρες ἀπιστόκοροι μεγάλῳ βεβολημένοι οἴστρῳ,
Οὐ λήσει θεὸν ὅσσ᾽ ἐπράξατε· πάντα γὰρ οἶδεν
Ἀθάνατος σωτήρ, πανεπίσκοπος, ὅς μ᾽ ἐκέλευσεν
Ἀγγέλλειν ὑμῖν, ἵνα μὴ φρεσὶν ἐξαπόλησθε
Νήψατε, τὰς κακίας ἀποκόψατε, μηδὲ βιαίως
Ἀλλήλοις μάρνασθε, μιαιφόνον ἦτορ ἔχοντες,
Αἵμασιν ἀνδρομέοις πολλὴν γαῖαν ἀρδεύοντες.
Αἰδέσθητε, βροτοί, τὸν ὑπερμεγέθη καὶ ἄτρεστον
Οὐράνιον κτίστην, θεὸν ἄφθιτον, ὃς πόλον οἰκεῖ,
Καὶ τοῦτον πάντες λιτανεύσατε, χρηστὸς ὑπάρχει·
Τοῦτον ὑπὲρ ζωῆς πόλεων, κόσμοιό τε παντός,
Τετραπόδων, πτηνῶν τε, ἵν᾽ ἵλεως ἔσσεθ᾽ ἅπασιν.
Ἔσσεται γὰρ ὅτε κόσμος ὅλος ἀπερείσιος ἀνδρῶν,
Ὕδασιν ὀλλύμενος, φοβερὰν ὀλολύξετ᾽ ἀοιδήν.
Ἔσται δ᾽ ἐξαπίνης ἀὴρ ἀκατάστατος ἡμῖν
Καὶ χόλος οὐρανόθεν μεγάλου θεοῦ ἥξει ἐφ᾽ ὑμᾶς.
Ἔσται δ᾽ ἀτρεκέως, ὅτ᾽ ἐς ἀνθρώπους προϊάψει
Σωτὴρ ἀθάνατος, ἂν μὴ θεὸν ἱλάξησθε,
Καὶ μετάνοιαν ἔχητ᾽ ἀπὸ νῦν καὶ μηκέτι μηδὲν
Δύσκολον ἠὲ κακόν τ᾽ ἀθεμίστατον ἄλλος ἐπ᾽ ἄλλῳ
Πράττῃ, ἀλλ᾽ ὁσίῳ βιότῳ πεφυλαγμένος εἴη.

in Apocalypsi Pauli (cf. Tischendorfii: Apocalypses apocryphas, Lips. 1866. c. 50 p. 68) Noa ipse inquit: *καὶ οὐκ ἐπαυσάμην τοῖς ἀνθρώποις κηρύσσειν Μετανοεῖτε· ἰδοὺ γὰρ κατακλυσμὸς ἔρχεται. καὶ οὐδεὶς συνῆκεν, ἀλλὰ πάντες ἐξεμυκτήριζόν με, μὴ φειδόμενοι τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν, ἕως οὗ ἦλθεν τὸ ὕδωρ τοῦ κατακλυσμοῦ καὶ ἀπώλεσε πάντας.* de Nannaco Phrygiae rege Suidas: *Νανακός· παλαιὸς ἀνὴρ πρὸ Δευκαλίωνος. τοῦτόν φασι βασιλέα γενέσθαι πρὸ τοῦ Δευκαλίωνος· ὃς προειδὼς τὸν μέλλοντα κατακλυσμόν, συναγαγὼν πάντας εἰς τὸ ἱερόν, μετὰ δακρύων ἱκέτευσε.*

p. 11, 14—p. 12, 3. *Μετανοήσατε — λαοῦ ἁγίου.* apocrypho Ezechielis libro, cuius fragmenta collegit I. A. Fabricius (cod. pseudepigr. V. T. I. p. 117 sq.), huius epistula scriptorem usum esse, etiam e cap. 17 p. 21, 15 conii-

cere licet. plane cognata sunt, quae Lucifer Calaritanus ex Ezechiele (apocrypho) retulit: „in quacunque hora ingemuerit peccator, salvus erit.“

IX. p. 13, 3. 4. *Νῶε πιστὸς εὑρεθεὶς ἐν τῇ λειτουργίᾳ αὐτοῦ παλιγγενεσίαν κόσμῳ ἐκήρυξεν.* rerum novus ordo post diluvium inceptus intellegendus est. cf. Enoch. XCIII, 4, ubi Enochus de Noa haec praedixit: „Und nach mir in der zweiten Woche wird grosse Bosheit aufkommen, und Betrug sprosst auf; und in ihr wird das *erste Ende* sein, und in ihr wird ein Mann gerettet werden, und nachdem er vollendet ist, wird die Ungerechtigkeit wachsen, und er wird ein Gesetz machen den Sündern.“ iam Iunius contulit Matth. XIX, 28. Apocal. XXI, 5.

XI. p. 14, 17. 18. *ὥστε γενέσθαι αὐτὴν στήλην ἁλὸς ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης.* cf. Ioseph. Ant. XI, 1, 4. Irenae. adv. haer. IV, 31, 2. 33, 9.

XIII. p. 17, 1—6. *Ἐλεεῖτε — χρηστευθήσεται ὑμῖν.* haec ex evangeliis canonicis hausta esse etiam nunc dubito. Matth. VI, 14. *ἐὰν γὰρ ἀφῆτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἀφήσει καὶ ὑμῖν ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος.* VII, 12. *πάντα οὖν ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτως καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς.* VII, 2. *ἐν ᾧ γὰρ κρίματι κρίνετε κριθήσεσθε, καὶ ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν.* Luc. VI, 31. *καὶ καθὼς θέλετε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς ὁμοίως.* 37. *καὶ μὴ κρίνετε καὶ οὐ μὴ κριθῆτε· καὶ μὴ καταδικάζετε καὶ οὐ μὴ καταδικασθῆτε.* 38. *δίδοτε καὶ δοθήσεται ὑμῖν· μέτρον καλὸν πεπιεσμένον σεσαλευμένον ὑπερεκχυννομένον δώσουσιν εἰς τὸν κόλπον ὑμῶν· τῷ γὰρ αὐτῷ μέτρῳ ᾧ μετρεῖτε ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν.* etiam Ekkero l. l. p. 60 hic locus minime e Luca vel Matthaeo petitus esse videbatur, „quia totam, quae ibi exstat, sententiam non satis plene reddidit, atque Christi dictum facillime traditione ad auctoris cognitionem pervenire potuit, quod igitur ex memoria et libere ad peculiare suum consilium h. l. exhibet.“ Zellerus (Apostelgeschichte p. 8): „„Diese Worte haben mit Luc. 6, 36—38 nur eine ganz allgemeine Aehnlichkeit des Gedankens, dagegen weichen sie in der nähern Ausführung und im Ausdruck von allen unsern evangelischen Parallelstellen so weit ab, dass schon diese eine Stelle hinreicht, um den Gebrauch eines unkanonischen Evangeliums für den Verfasser des Briefs zu beweisen.“ ita etiam Straussius (Leben Jesu für das deutsche Volk. Lips. 1864. p. 56) iudicavit. contra Volkmarus (Der Ursprung unserer Evangelien etc., Turic. 1866. p. 137 sq.) haec ex evangelio Lucae, qui multos praecessores ipse memoravit, hausta esse asseruit.

XV. p. 81, 11—12. *ὁ λαὸς οὗτος — ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ.* haec secundum cod. A. Volkmarus l. l. p. 138 ex Marci evangelio (VII, 6) hausta esse censuit.

XVII. p. 21, 15. *καὶ Ἰεζεκιήλ.* etiam hunc prophetam in caprinis vel ovinis pellibus Christum adventurum praedicasse canonicus Ezechielis liber non narravit. procul dubio ex apocrypho Ezechielis libro (cf. quae ad c. 7 p. 11, 14 sq. notata sunt) Romanorum epistula haec hausit.

p. 22, 11. *Ἐγὼ δέ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ κύθρας.* verba Mosis, procul dubio e Mosis Assumptione desumpta.

XIX. p. 24, 19. *ἐπαναδράμωμεν.* cf. Iustin. de monarch. 6 p. 109 C. *ἐπαναδραμεῖν ἐπὶ τὴν τῆς συζυγίας κοινωνίαν.* Herm. Past Sim. IX, 20 p. 13 et 14 *νῦν ἀναδράμωσιν ἐν ταῖς ἡμέραις.*

p. 24, 24. *τοῖς ὄμμασι τῆς ψυχῆς.* cf. 36. *οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς καρδίας.* c. 57. *τὰ γόνατα τῆς καρδίας.* Clem. Hom. III, 13. *ἀπείρῳ ψυχῆς ὀφθαλμῷ.* Origen. c. Cels. III, 14 (Opp. I, 456) *τοῖς ἔχουσιν ὀφθαλμοὺς ψυχῆς ὀξυδερκεστάτους.* Eusebius HE. I, 2, 6 *καθαροῖς διανοίας ὄμμασι.*

XX. p. 25, 15 sq. *ὠκεανὸς ἀνθρώποις ἀπέραντος καὶ οἱ μετ' αὐτὸν κόσμοι.* iis quae de hoc loco iam notavi (apostol. Väter p. 60. not. 12) Lipsius l. l. p. 9 ea addidit, quae Iosephus b. i. II, 8, 8. 11 de Essenorum opinionibus tradidit. idem vir doctissimus l. l. p. 151 sq. prima fabulae initia ea censuit, quae iam apud Homerum de insulis beatorum in finibus terrae trans Oceanum sitis traduntur. „ac Homero quidem (Od. IV. 563) Rhadamanthum, Hesiodo autem (Opp. et dies 169) Saturnum, coeli imperio per filium orbatum, illarum insularum regnum tenere persuasum est. utriusque narrationem in unam conflavit Pindarus Ol. II, 123, qui Rhadamanthum sub Saturno in insulis beatorum regnare tradit. atque Hesiodi sententiae vestigia etiam

apud Diodorum (V, 66) et Ciceronem (de n. d. III, 17) reperiuntur. uterque enim vetustae alicuius traditionis mentionem facit, qua terrae ad solis occasum vergentes Saturni imperio subiectae esse ferebantur. beatorum autem insulas trans columnas Herculis sitas esse, una videtur et consentiens fuisse veterum scriptorum opinio (cf. Strabo I, 6. Casaub. III, 150). iam quae Theopompus apud Aelianum (v. h. III, 18) Silenum narravisse fingit, ea arctissime cum antiquis illis de insulis beatorum traditionibus cohaerent. — — neque aliter videtur statuendum esse de Platonis illa narratione, quam in Timaeo p. 21—25 et iterum in Critone p. 108—121 de Atlantide insula extra columnas Herculis in mari atlantico sita proposuit. — — quod autem Theopompus statuit Europam, Asiam, Africam insulas esse ab oceano circumfusas, terram autem trans oceanum sitam unam esse continentem, id rursus cum iis cohaerere videtur, quae de continente occidentali Saturni imperio subiecto Diodorum et Ciceronem narrare notavimus. atque eodem pertinet [Pseudo-]Aristotelis sententia (de mundo c. 3), qui omnem hanc terram habitatam putavit unam insulam esse mari atlantico circumdatam; probabile autem esse, multas alias insulas, quasdam hac nostra maiores, quasdam minores, huic obversas ultra fretum (*αντιπόρθμους*) procul in oceano iacere." quod equidem Al. Humboldtio duce (Kritische Untersuchungen über die historische Entwickelung über die geographischen Kenntnisse von der neuen Welt etc. Berol. 1835. vol. I. p. 111 sq.) globosam terrae formam etiam Aristoteli tribui, Lipsius quidem aliam sententiam defendit, sed Zellerus quoque in libro celeberrimo: Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung Part. II, 2. ed. II. Tubing. 1862. p. 341 sq. globosam terrae formam apud Aristotelem invenit. ceterum Lipsius ipse mihi concessit, illam sententiam, qua terra globosa esse putabatur, omnino nullius momenti esse ad epistulae illum, de quo agimus, locum explicandum. auctorem enim a communi veterum opinione, qua universam terram oceano circumdatam esse putabant, non discessisse. maiorem vim Lipsio alia res habere videtur, quam me silentio transmisisse miratur. „etenim antiquissima illa quae ab ipsa Graecorum religione originem duxit, de terris trans oceanum sitis traditio nonnihil confirmata est rumoribus quibusdam per Phoenices, Carthaginienses necnon Gaditanos ad Graecos perlatis. testes sunt Diodor. V, 16. Pseudo-Aristot. mirab. auscult. 84. qui quidem rumores si quid video orti sunt ex narrationibus nautarum, qui in itineribus ultra fretum Gaditanum susceptis ad insulam aliquam in oceano sitam, fortasse ad Maderam insulam appulerant. atque eiusdem rei fama fortasse iam Platonis temporibus quasi per caliginem et nebulam ad Graecos manaverat, quamquam illud sine dubio ab ipso Platone fictum est, quod Solonem hanc traditionem ab Aegyptiacis sacerdotibus accepisse narrat. sed tantum abest, ut Graeci aliquid certi de insula ultra fretum Gaditanum sita acceperint, ut ea omnia quae apud Diodorum et Pseudo-Aristotelem de hac re leguntur, cum priscis de insulis beatorum deque Saturnia aetate fabulis mirum in modum confusa ac tamquam in unum conflata sint." ita hanc traditionem a Graecis ad Romanos transisse, atque sic etiam Clementem rei notitiam accepisse Lipsius censuit. equidem illis quae vir doctissimus exposuit addo, plures, vel plurimos mundos docuisse philosophos Atomistas (cf. Zelleri l. l. I, 607 ed. II.), Epicureos (cf. Zelleri l. l. III, 1, 378 sq.), etiam Plutarchum (de defectu oracc. c. 24 sq.), unum mundum imprimis Stoicos (cf. Zelleri l. l. III. 1, 155 sq.). cf. Luciani Icaromen. 13. repeto autem praeter Essenos, quos Lipsius memoravit, 4 Ezr. VI, 42 graece a me reddita: *καὶ τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ προσέταξας τοῖς ὕδασι συναχθῆναι ἐν τῷ ἑβδόμῳ μέρει τῆς γῆς· ἓξ δὲ μέρη ἐξήρανας καὶ συνετήρησας, ἵνα ἐκ τούτων ὦσιν ἐνώπιόν σου διακονούμενα σπειρόμενά τε καὶ γεωργούμενα.* lat.: „et tertia die imperasti aquis congregari in septima parte terrae, sex vero partes siccasti et conservasti, ut ex his sint coram te ministrantia, seminata a deo et (l. adeo et) culta," syr.: et tertio die imperasti aquis congregari in unam ex VII partibus terrae, VI vero partes siccasti et conservasti, ut ex his sint coram te ministrantes et colerentur et seminarentur. aeth: „et iterum tertio die imperasti aquas congregari in septima parte terrae; sex vero partes terrae relinquebantur siccae, ut in iis ararent et seminarent et viverent coram te." VII, 26 *καὶ ἐπιδειχθήσεται ἡ νῦν ἀφανὴς γῆ*, lat.: „et ostendetur quae nunc subducitur terra", aeth.: „et apparebit terra quae nunc absconditur." ita fere etiam Clemens qui dicitur trans oceanum, qui terrae cognitae orbem circumfluit (c. 33 p. 38, 4. 5), alios mundos statuit

(cf. c. 28 p. 33, 2). Irenaeus quidem adv. haer. II, 28, 2: „quid autem possumus exponere de Oceani accessu et recessu, quum constet esse certam causam? quidve de his quae ultra eum sunt enuntiare qualia sint?“ Alexandrinis autem theologis, Clementi et Origeni, quamvis philosophos potius Graecos quam vulgarem sententiam de terrae superficie secutis, Clementis locus valde placuit. etiam Commodianus in carm. apologet. v. 134: Quis poterit scire, quid sit trans Oceani finem? — p. 26, 4. *ἀνέμων τε σταθμοί*, cf. Iob. XXVIII, 15. LXX.

XXIII. p. 29, 15—30, 9. *διὸ μὴ διψυχῶμεν — προσδοκᾶτε.* iam nonnulli dubitabant de Christo mox reventuro. tales autem dubitationes Domitiani potius temporibus conveniunt quam Neronis, quo iam mortuo Ioannes apostolus in Apocalypsi (anno 69 ineunte) Christum mox reventurum certissime praedixit. Barnabae epistula, quam paulo post hanc conscriptam esse censeo, iam accuratius Antichristi statim post eversos tres imperatores venturi et Christi eum secuturi tempora definivit (IV. p. 8, 13—25. XV. p. 50, 8 sq.), diem iudicii proxime exspectandum praedicavit (XXI. p. 62, 8—10). Clemens qui dicitur Christi reditum subitum tantummodo docuit. ceterum templum dei ad Habacuco nominatum christianam ecclesiam intellexit, cf. Barnabae epi. IV. p. 10, 24. VI. p. 18, 28 sq. XVI. p. 54, 2 sq. 1 Cor. III, 16 sq. 2 Cor. VI, 16. Hebr. III, 6.

XXV. p. 31, 6—33, 2. *ἴδωμεν τὸ παράδοξον — ἐληλυθέναι.* phoenicis fabula Clemens qui dicitur usus est ad demonstrandam resurrectionem. praeivit Mosis Assumptio infra edenda. de avis illius symbolo disseruit Ric. Lepsius (Die Chronologie der Aegypter. part. I. Berol. 1849. p. 180 sq.): phoenicis nomen quidem ad Phoenices vicinos aut ad palmam (cf. Iob. XXIX, 18. LXX cod. Al.: *εἶπον Ἡλικία μου γηράσει ὥσπερ στέλεχος φοίνικος, πολὺν δὲ χρόνον βιώσω*) respicere, sed apud Aegyptios animam iam purgatam post migrationem et annorum certum spatium significare. Horapollon I, 34: *ψυχὴν δὲ ἐνταῦθα πολὺν χρόνον διατρίβουσαν βουλόμενοι γράψαι, φοίνικα τὸ ὄρνεον ζωγραφοῦσιν.* 35. *καὶ τὸν χρονίως δὲ ἀπὸ ξένης ἐπιδημοῦντα δηλοῦντες, πάλιν φοίνικα τὸ ὄρνεον ζωγραφοῦσιν.* II, 57. *ἀποκατάστασιν δὲ πολυχρόνιον βουλόμενοι σημῆναι, φοίνικα τὸ ὄρνεον ζωγραφοῦσιν.* „Dass der sterbende Phönix wieder in das Ei zurückkehrt, weist auf die alte ägyptische Vorstellung hin, dass die Welt aus einem Ei hervorgegangen sei. Dass aber der Vogel aus dem Orient, Arabien oder Indien kommt, von wo die Sonne täglich heraufsteigt, und dass er sich in das Heiligthum der Sonne in Heliopolis begiebt, beweist deutlich, dass man sich die Periode in enger Verbindung mit der Sonne selbst dachte. — Von den Priestern zu Heliopolis war ohne Zweifel die ganze Einkleidung der Erzählung ausgegangen. Sie hatten in ihrem Sonnentempel ein besonderes Heiligthum des Phönix.“

de hoc phoenice primus inter Graecos Hesiodus (fragm. L apud Plutarchum de orac. defectu T. II. p. 415 C, Ausonium Id. XVIII, Plinium H. n. VII, 48):

ἐννέα τοι ζώει γενεὰς λακέρυζα κορώνη,
ἀνδρῶν ἡβώντων· ἔλαφος δέ τε τετρακόρωνος·
τρεῖς δ᾽ ἐλάφους ὁ κόραξ γηράσκεται· αὐτὰρ ὁ φοῖνιξ
ἐννέα τοὺς κόρακας· δέκα δ᾽ ἡμεῖς τοὺς φοίνικας
νύμφαι ἐϋπλόκαμοι, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο.

tum Herodotus II, 73: *ἔστι δὲ καὶ ἄλλος ὄρνις ἱρός, τῷ τοὔνομα φοῖνιξ. ἐγὼ μέν μιν οὐκ εἶδον, εἰ μὴ ὅσον γραφῇ· καὶ γὰρ δὴ καὶ σπάνιος ἐπιφοιτᾷ σφι, διὰ ἐτέων, ὡς Ἡλιοπολῖται λέγουσι, πεντακοσίων. φοιτᾶν δὲ τότε φασί, ἐπεὰν οἱ ἀποθάνῃ ὁ πατήρ. ἔστι δέ, εἰ τῇ γραφῇ παρόμοιος, τοιόσδε καὶ τοιόσδε· τὰ μὲν αὐτοῦ χρυσόκομα τῶν πτερῶν, τὰ δὲ ἐρυθρά· ἐς τὰ μάλιστα αἰετῷ περιήγησιν ὁμοιότατος καὶ τὸ μέγαθος. τοῦτον δὲ λέγουσι μηχανᾶσθαι τάδε, ἐμοὶ μὲν οὐ πιστὰ λέγοντες· ἐξ Ἀραβίης ὁρμεώμενον ἐς τὸ ἱρὸν τοῦ Ἡλίου κομίζειν τὸν πατέρα ἐν σμύρνῃ ἐμπλάσαντα καὶ θάπτειν ἐν τοῦ Ἡλίου τῷ ἱρῷ. κομίζειν δὲ οὕτω· πρῶτον τῆς σμύρνης ᾠὸν πλάσσειν, ὅσον τε δυνατός ἐστι φέρειν, μετὰ δὲ πειρᾶσθαι αὐτὸ φορέοντα, ἐπεὰν δὲ ἀποπειρηθῇ, οὕτω δὴ κοιλήναντα τὸ ᾠὸν τὸν πατέρα ἐν αὐτῷ ἐντιθέναι, σμύρνῃ δὲ ἄλλῃ ἐμπλάσσειν τοῦτο. κατ᾽ ὅ τι τοῦ ᾠοῦ ἐκκοιλήνας ἐνέθηκε τὸν πατέρα, ἐσκειμένου δὲ τοῦ πατρὸς γίνεσθαι*

τωὐτὸ βάρος, ἐμπλάσαντα δὲ κομίζειν μιν ἐπ' Αἰγύπτου ἐς τοῦ Ἡλίου τὸ ἱρόν. ταῦτα μὲν τοῦτον τὸν ὄρνιν λέγουσι ποιέειν.

Romanis Ovidius Metamorph. XV, 392 sq. haec de phoenice cecinit:

Una est, quae reparet seque ipsa reseminet ales,
Assyrii phoenica vocant. non fruge nec herbis,
sed turis lacrimis et suco vivit amomi.
haec sibi quinque suae complevit secula vitae,
ilicis in ramis tremulaeve cacumine palmae
unguibus et duro nidum sibi construit ore.
quo simul ac casias et nardi lenis aristas
quassaque cum fulva substravit cinnama myrrha,
se superimponit finitque in odoribus aevum.
inde ferunt, totidem qui vivere debeat annos,
corpore de patrio parvum phoenica renasci.
cum dedit huic aetas vires onerique ferendo est,
ponderibus nidi ramos levat arboris altae
fertque pius cunasque suas patriumque sepulchrum
perque leves auras Hyperionis urbe potitus
ante fores sacras Hyperionis aede reponit.

etiam Amor. II, 6, 54: — — vivax phoenix, unica semper avis.

tamquam arabicam avem phoenicem descripsit Pomponius Mela de situ orbis III, 8, 80: „de volucribus praecipue referenda phoenix, semper unica. non enim coitu concipitur partuve generatur, sed ubi quingentorum annorum aevo perpetua duravit, super exaggeratam variis odoribus struem sibi ipsa incubat solviturque. deinde putrescentium membrorum tabe concrescens ipsa se concipit atque ex se rursus enascitur. quum adolevit, ossa pristini corporis inclusa myrrha Aegyptum exportat atque in urbe quam Solis appellant fragrantibus archio (vulg. nardo) bustis inferens memorando funere consecrat."

Seneca epi. mor. V, 1 (epi. 42): nam ille alter fortasse tamquam phoenix semel anno quingentesimo nascitur.

Plinius Hist. nat. X, 2: „Aethiopes atque Indi discolores maxime et inenarrabiles ferunt aves, et ante omnes nobilem Arabia phoenicem, haud scio an fabulose, unum in toto orbe nec visum magnopere. aquilae narratur magnitudine, auri fulgore circa colla, cetero purpureus, caeruleam roseis caudam pennis distinguentibus, cristis fauces, caputque plumae apice honestante. primus atque diligentissimus togatorum de eo prodidit Manilius senator ille maximis nobilis doctrinis doctore nullo: neminem exstitisse qui viderit vescentem, sacrum in Arabia Soli esse, vivere annis DIX, senescentem casiae thurisque surculis construere nidum, replere odoribus et superemori. ex ossibus deinde et medullis eius nasci primo ceu vermiculum, inde fieri pullum principioque iusta funera priori reddere et totum deferre nidum prope Panchaiam in Solis urbem, et in ara ibi deponere. cum huius alitis vita magni conversionem anni fieri prodidit idem Manilius iterumque significationes tempestatum et siderum easdem reverti. hoc autem circa meridiem incipere, quo die signum arietis Sol intraverit, et fuisse eius conversionis annum prodente se, P. Licinio, Cn. Cornelio consulibus (a. u. 657, ante Chr. n. 97) ducentesimum quintum decimum. Cornelius Valerianus phoenicem devolavisse in Aegyptum tradidit Q. Plautio, Sex. Papinio coss. (a. u. 789, p. Chr. 36). allatus est et urbem Claudii principis censura anno urbis DCCC (post Chr. 47) et in comitio propositus, quod actis testatum est, sed quem falsum esse nemo dubitaret." addo etiam Taciti Ann. VI, 28: „Paullo Fabio, L. Vitellio coss. (a. u. 786, p. Chr. 34) post longum saeculorum ambitum avis phoenix in Aegyptum venit praebuitque materiam doctissimis indigenarum et Graecorum multa super eo miraculo disserendi. de quibus congruunt, et plura ambigua, sed cognita non absurda promere libet. sacrum Soli id animal et ore ac distinctu pinnarum a ceteris avibus diversum, consentiunt, qui formam eius definiere. de numero annorum varia traduntur. maxime vulgatum quingentorum spatium. sunt qui adseverent, mille quadringentos sexaginta unum interiici, prioresque alites Sesostride primum, post Amaside dominantibus, dein Ptolemaeo, qui ex Macedonibus tertius regnavit, in civitatem, cui Heliopolis nomen, advolavisse, multo ceterarum volucrum comitatu, novam faciem mirantium. sed

antiquitas quidem obscura. inter Ptolemaeum ac Tiberium minus ducenti quinquaginta anni fuerunt. unde nonnulli falsum hunc phoenicem, neque Arabum e terris credidere, nihilque usurpavisse ex his quae vetus memoria firmavit. confecto quippe annorum numero, ubi mors propinquet, suis in terris struere nidum eique vim genitalem adfundere, ex qua foetum oriri, et primam adulto curam sepeliendi patris, neque id temere, sed sublato myrrhae pondere tentatoque per longum iter, ubi par oneri, par meatui sit, subire patrium corpus inque Solis aram perferre atque adolere. haec incerta et fabulosis aucta. ceterum adspici aliquando in Aegypto eam volucrem non ambigitur."

haec omnia docent, etiam ad Christianos Romanos phoenicis fabulosi notitiam pervenire potuisse. Ovidium et Plinium in describendo phoenice sequitur Clemens Romanus. Clementem autem in hoc resurrectionis futurae symbolo*) plurimi secuti sunt scriptores christiani, cf. F. Piperi librum: Mythologie der christl. Kunst von der ältesten Zeit bis ins 16. Jahrhundert, Vol. I. Vimar. 1846. p. 446 sq., de phoenice in universum R. I. F. Henrichsenii commentationis de phoenicis fabula apud Graecos, Romanos et populos orientales partic. I. II. Hafniae 1825. 1827, etiam M. Uhlemanni Handbuch der gesammten ägyptischen Alterthumskunde vol. III. (Lips. 1858) p. 39 sq., vol IV. p. 226 sq., de phoenicis fama primorum imperatorum Romanorum temporibus saepius sparsa Lehmanni librum: Claudius und seine Zeit. Gothae 1858. I. p. 280.

XXVII. p. 33, 11 *τῷ πιστῷ ἐν ταῖς ἐπαγγελίαις καὶ δικαίῳ ἐν τοῖς κρίμασιν*, cf. 1 Ioan. I, 9 *πιστός ἐστιν καὶ δίκαιος*.

XXIX. p. 35, 7—11. *ὃς ἐκλογῆς μέρος ἡμᾶς ἐποίησεν ἑαυτῷ — ἅγια ἁγίων*. uterque dei populus, vetus et novus, describitur, cf. quae hac de re iam disserui (Zeitschr. f. wiss. Theologie 1858. p. 585). primi electi sunt Iudaei (cf. Rom. IX, 11. XI, 7, 28). tum gentiles electi sunt (cf. 1 Thess. 1, 4). illi tamquam *λαὸς θεοῦ* opponuntur gentibus. cf. Deut. XXXII, 43 LXX: *εὐφράνθητε ἔθνη μετὰ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ* (Rom. XV, 10). Tob. XIV, 17: *καὶ εὐλογήσουσι πάντα τὰ ἔθνη κύριον· καὶ ὁ λαὸς αὐτοῦ ἐξομολογήσεται τῷ θεῷ, καὶ ὑψώσει κύριος τὸν λαὸν αὐτοῦ*. Sap. X, 15: *αὕτη* (sapientia) *λαὸν ὅσιον καὶ σπέρμα ἄμεμπτον ἐρρύσατο ἐξ ἔθνους θλιβόντων* (VIII, 14). hos, qui e gentilibus crediderunt, Clemens non *ἐξ ἐθνῶν λαόν* (Act. XV, 24), sed *ἔθνος* (cf. Matth. XXI, 43) *ἐκ μέσου ἐθνῶν* assumptos dixit. itaque Clemens veterem dei populum non negavit, sed novum additum per Christum, *τοὺς ἐκλελεγμένους ὑπὸ τοῦ θεοῦ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν* (c. 50 p. 56, 4. 5, cf. c. 64 p. 67, 23. 24) docuit, cf. Barnabae epi. III. p. 8, 3. 4. V. p. 12, 32 sq. XIIII. p. 44, 22. p. 46, 2 sq. XVI. p. 52, 13. 14. Herm. Past. Vis. III, 5 p. 19, 14. Iustin. Dial. c. Tr. c. 53 p. 143. quae hic exposui multos offenderunt, sed a nemine refutata sunt. si non Christianos e Iudaeis et e gentibus ortos, certe veterem et novum dei coetum Clemens discrevit. ceterum c. 59 p. 65, 13. 14. (*τοῦ λαοῦ σου — καὶ ἡμεῖς λαός σου* et c. 64 p. 67, 23. 24. *ὁ ἐκλεξάμενος — ἡμᾶς — εἰς λαὸν περιούσιον*) etiam Christianorum coetum dei populum appellavit.

XXX. p. 36, 10. *τοῖς πατράσιν ἡμῶν τοῖς δικαίοις*, cf. quae ad c. 4 p. 8, 14 notata sunt.

XXXI. p. 36, 15. 16. *δικαιοσύνην καὶ ἀλήθειαν διὰ πίστεως ποιήσας*.

*) Gundertus (Zeitschr. f. luther. Theologie 1864. p. 453) e Tacito, qui a. 34 p. Chr. phoenicem in Aegypto apparuisse tradidit, Christi e mortuis resuscitati obscuram imaginem assequi studuit. iam mutatam esse totam fabulae formam, quippe quae mortuum phoenicem quodam modo renatum esse statuerit: „In dieser neuen Form ist die Idee der Auferstehung der tiefere Sinn des Mythus, und es dürfte wohl nicht zu gewagt sein, an einen Zusammenhang mit der eben um diese Zeit (auf ein paar Jahre vorwärts kommt es hier nicht an) erfolgten Auferstehung Christi zu denken, indem das Wort von der *ἀνάστασις ἐκ νεκρῶν* auch nach Aegypten drang unp sich dort mit den alten mythologischen Gebilden vermischte." sed iam Ovidius docuit, „corpore de patrio parvum phoenica renasci." equidem moneo, iam fere a. 44 p. Chr. Assumptionem Mosis huius exitum ad phoenicis instar descripsisse.

iustitiae additur veritas. cf. Num. IX, 33 ὅτι ἀλήθειαν ἐποιήσας. Ies. XXVI, 10 ἀλήθειαν οὐ μὴ ποιήσῃ (Vat. ποιήσει). Tob. III, 6 ποιῆσαι ἐνώπιον αὐτοῦ ἀλήθειαν (c. I, 3. III, 5). saepissime ita epistulae et ev. Ioann. (III, 21 al.). Clementem, qui Paulum (Gal. III, 6 sq.) et Hebr. XI, 8 sq. 17 sequitur, etiam Iacobi epistulam (II, 21—23), quae operibus Abraamum iustificatum esse docuit, secutum esse, Lipsius l. l. p. 62 contendit, cui non adstipulatus sum (Zeitschr. für wiss. Theologie 1858. IV. p. 572 sq.).

p. 36, 16. 17. Ἰσαὰκ — θυσία. Isaacum libenter sacrificio se praebuisse etiam Iosephus Ant. I, 13, 4 retulit. Lightfoot et Harnack contulerunt etiam Melitonis Sard. fragmentum in cl. Ottonis Corp. Apologett. IX, 417.

p. 36, 19. δωδεκάσκηπτρον. cf. c. 55 p. 61, 1 δωδεκάφυλον. eodem sensu quo φυλή etiam σκῆπτρον dici apud LXX. 1 Regg. (Sam.) IX, 21. 3 (1) Regg. VIII, 16. XI, 13. 31, apud Symmachum Ps. LXXIII, 3, in Testam. XII. Patriarch. Dan. 1, Naphth. 5, Iacobsonius monuit.

XXXII. p. 37, 4. ἐξ αὐτοῦ ὁ κύριος Ἰησοῦς τὸ κατὰ σάρκα. recte mihi monuisse videor, Iesum hic non regiae Iudae, sed sacerdotali Levi tribui accenseri (apostol. Väter p. 64. not. 21. p. 103). ceterum minime negavi, Iesum secundum Clementem etiam e Davidis stirpe natum esse. quam „hallucitationem" Harnackius sine ulla causa impugnavit. Iesus post Levitas memoratur. in hoc contextu non dogmatico tantum sensu summus sacerdos innuitur. utramque stirpem Lucas quoque in Iesu generatione coniunxit (I, 27. 33. III. 23; I, 36). Clemens autem sacerdotale potius quam regium Iesu genus aestumavit. itaque vituperandus non eram a Lipsio (l. l. p. 150. not. 2) et Iacobsonio ad h. l. ἐξ αὐτοῦ Ekkerus l. l. p. 12 perperam ad deum retulit. — huius capitis initium et c. 40 sq. Gunderto (Zeitschr. für luther. Theologie 1853. IV, 651 sq.) scriptorem e Iudaeis ortum redolere videntur. sed haec sententia nullo fundamento nititur, cf. Lipsium l. l. p. 150.

XXXIII. p. 38, 9. 10. ἄνθρωπον — ἔπλασεν. cf. quae hac de re monui (apostol. Väter p. 66. not. 22).

p. 39, 2. 3. καὶ αὐτὸς δὲ ὁ κύριος ἔργοις ἀγαθοῖς ἑαυτὸν κοσμήσας ἐχάρη. errasse me, praeeunte Ritschelio (altkathol. Kirche p. 289 ed. I.), haec ad Iesum, non ad deum referentem, iam concessi Lipsio l. l. p. 78 not. 2.

XXXVII. p. 42, 15. τοὺς στρατευομένους τοῖς ἡγουμένοις ἡμῶν. cf. quae ad c. 5 p. 10, 1 notata sunt. hoc loco additum voc. ἡμῶν Lipsio l. l. p. 155 probare videtur, scriptorem ex Romanorum numero fuisse. hanc scriptoris originem non nego, quamvis omnes fere gentes Romanorum imperio subditos fuisse Barnabae epi. XVI. p. 52, 14 memoret. equidem quaesiverim, num Flavius Clemens, ipsius imperatoris cognatus, etiam vir consularis, ita se ipsum e τῶν ἡγουμένων numero exclusisset.

XL. p. 45, 11—13. οἱ οὖν τοῖς προστεταγμένοις καιροῖς ποιοῦντες τὰς προσφορὰς αὐτῶν εὐπρόσδεκτοί τε καὶ μακάριοι· τοῖς γὰρ νομίμοις τοῦ δεσπότου ἀκολουθοῦντες οὐ διαμαρτάνουσι. hac in re Pauli asseclae Romani iam discesserunt ab ipsorum antiquissima consuetudine τοῦ κρίνειν πᾶσαν ἡμέραν et τοῦ μὴ φρονεῖν τὴν ἡμέραν (Rom. XIV, 5. 6), etiam ab ipsius apostoli sententia, qui Christianos noluit ἡμέρας παρατηρεῖσθαι καὶ μῆνας καὶ καιροὺς καὶ ἐνιαυτούς (Gal. IV, 10, cf. librum meum: der Paschastreit der alten Kirche. Hal. 1860. p. 167 sq.). veteris cultus et disciplinae leges iam in Christianorum coetum transferebantur. ceterum ipse Paulus talem translationem quodam modo concessit in epi. ad. Rom. XIV, 5. 6.

p. 45, 14—16. τῷ γὰρ ἀρχιερεῖ ἴδιαι λειτουργίαι δεδομέναι εἰσίν, καὶ τοῖς ἱερεῦσιν ἴδιος τόπος προστέτακται, καὶ Λευίταις ἴδιαι διακονίαι ἐπίκεινται· ὁ λαϊκὸς ἄνθρωπος τοῖς λαϊκοῖς προστάγμασι δέδεται. bene Lipsius l. l. p. 40: „summus epicopus est Christus, sacerdotes presbyteri sunt, Levitae diaconi, laïci reliqua Christianorum multitudo." idem iam refutavit Gundertum, qui presbyterorum nomine et presbyteros strictiori sensu sic dictos sive episcopos et diaconos comprehendi opinatus est (Zeitschr. für luther. Theologie 1854. I. p. 57 sq.), quam sententiam modo non repetiit Knödelius (Historische Analekten aus dem ersten Briefe des Clemens Rom. an die Corinther, theol. Stud. und Krit. 1862. IV. p. 777 sq.). recte Lipsius etiam singula Christi, presbyterorum, diaconorum, laïcorum officia distinxit: „Christi munus cernitur in eo quod dicitur ἀρχιερεὺς τῶν προσφορῶν ἡμῶν c. XXXVI. est igitur Christus precum et oblationum, quas in coena sacra faciunt fideles, interpres coram deo ac deprecator efficitque, ut preces illae ratae fiant, dona

autem oblata ad animorum salutem promovendam valeant. caveas enim, ne hac in re de morte expiatoria quam passus est Christus cogites." „presbyterorum vel episcoporum *λειτουργία* non differt a munere sacerdotum; presbyterorum igitur erat dona et sacrificia Deo offerre. ipsa igitur sacramenti administratio sensu strictissimo dicta, neque ad diaconos neque ad laïcos, sed ad unos presbyteros pertinebat. presbyteris enim certus quidam locus (*τόπος*) prope aram sacrificam assignatus erat." hanc voc. *τόπος* interpretationem equidem non respuo, sed etiam latiorem sensum defendo, quo c. 44 p. 49, 5. 6 dicitur *ἀπὸ τοῦ ἱδρυμένου αὐτοῖς τόπου*, quo iam Paulus 1 Cor. XIV, 16 dixit *ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου*, quo etiam apud Ignatium epi. ad Polyc. c. 1, ad Smyrn. c. 6 et Polycarpum epi. ad Philipp. c. 11 ipsum officium ecclesiasticum significatur (cf. librum meum: die apostol. Väter p. 69. not. 25, ubi addidi martyrum Lugdunensium epi. apud Euseb. HE. V, 4, 2, et Ekkeri l. l. p. 17. not. 1). Lipsius pergit: „diaconorum officia conveniebant cum officiis Levitarum: non ipsi sacra fecerunt, sed ministerio suo (*διακονίᾳ*) presbyteros adiuvabant. cernebatur autem hoc ministerium, ut aliunde scimus, in eo, quod diaconi tum dona a Christianis comportata colligerent collectaque presbyteris, qui ad aram stabant, porrigerent (Constitutt. app. VIII, 12 p. 248, 15. 16), tum panem et vinum post consecrationem factam singulis singulatim manducandum bibendumque distribuerent (Iustin. Apol. I. 65. p. 97)." voc. *λαϊκός* etiam in Clementis Rom. epi. ad Iacob. (Homiliis praeposita) c. 5 et in tractatu illo contra Artemonem apud Euseb. HE. V, 28, 12 reperitur.

XLI. p. 45, 19—46, 4. *οὐ πανταχοῦ προσφέρονται θυσίαι ἐνδελεχισμοῦ* (תָּמִיד Exod. XXIX, 41. Ezr. III, 5. Num. 10, 34. 3 Ezr. V, 75. Ioseph. Ant. III, 16 vel 9, quae omnia Iacobson. contulit) *ἢ εὐχῶν* (נְדָרִים cf. Lev. VII, 16 vel 6) *ἢ περὶ ἁμαρτίας* (חַטָּאת Lev. IV, 3 sq. et saepius) *ἢ πλημμελείας* (אָשָׁם Lev. V, 15 sq. et saepius), *ἀλλ' ἢ ἐν Ἱερουσαλὴμ· κἀκεῖ δὲ οὐκ ἐν παντὶ τόπῳ προσφέρεται, ἀλλ' ἔμπροσθεν τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ θυσιαστήριον, μωμοσκοπηθὲν τὸ προσφερόμενον διὰ τοῦ ἀρχιερέως* (rectius: per sacerdotes inferiores) *καὶ τῶν προειρημένων λειτουργῶν.* haec etiam post templum a Romanis deletum scripta esse posse demonstravi (apostol. Väter p. 84 sq.), consentientibus Ekkero l. l. p. 95 et Lipsio l. l. p. 144 sq. hanc interpretationem licere ipse Wieselerus (über den Hebräerbrief I. p. 6) confessus est. de victimarum inspectione iam Iunius contulit Philon. de agricultura §. 29 (Opp. I, 320 ed. Mangey.), Clement. Alex. Strom. IV, 18, 119 p. 697: *ἦσαν δὲ κἂν ταῖς τῶν θυσιῶν προσαγωγαῖς παρὰ τῷ νόμῳ οἱ τῶν ἱερείων μωμοσκόποι κτλ.* Iacobsonius contulit Polycarp. ad Philipp. IV. *πάντα μωμοσκοπεῖται.* quo modo etiam a Christianis sacrificetur, docent Constitutt. app. II, 25. p. 54, 1 sq.: *αἱ τότε θυσίαι νῦν εὐχαὶ καὶ δεήσεις καὶ εὐχαριστίαι, αἱ τότε ἀπαρχαὶ καὶ δεκάται καὶ ἀφαιρέματα καὶ δῶρα νῦν προσφοραί, αἱ διὰ τῶν ὁσίων ἐπισκόπων προσφερόμεναι κυρίῳ τῷ θεῷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ὑπὲρ αὐτῶν ἀποθανόντος.* c. 27. p. 56, 12 sq.: *προσήκει οὖν καὶ ὑμᾶς, ἀδελφοί, τὰς θυσίας ὑμῶν ἤτοι προσφορὰς τῷ ἐπισκόπῳ προσφέρειν ὡς ἀρχιερεῖ, ἢ δι' ἑαυτῶν ἢ διὰ τῶν διακόνων, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τὰς ἀπαρχὰς καὶ τὰς δεκάτας καὶ τὰ ἑκούσια αὐτῷ προσάγετε.*

p. 46, 5 *πρόστιμον.* cf. Iustin. or. ad Gr. 2 *τὸ μαχείας πρόστιμον.*

XLII. p. 46, 8. *εὐηγγελίσθησαν* passivo sensu dictum esse monui (apost. Väter p. 60. not. 26), probantibus Ekkero l. l. p. 17. not 3, Lipsio l. l. p. 119, Iacobsonio, Laurentio, Lightf. vertendum est: tamquam boni nuntii missi sunt. Bryen. vero vertit: Apostoli nobis iussu domini I. Chr. evangelizaverunt.

XLIII. p. 47, 2 sq. *ἐκεῖνος γάρ κτλ.* Clementem in hac narratione nonnulla ad Num. XVII. addere et ex parte convenire cum Philone (vita Mos. III. §. 21. p. 162, cf. Augustini sermon. 3. de tempore, serm. 245 append. Tom. V. ed. Bened.), iam Cotelerius monuit.

XLIV. p. 48, 2. 3. *περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς.* cf. c. 1 p. 4, 4 *ὄνομα ὑμῶν*, Ignat. ad Ephes. c. 1 et quae notavi (apostol. Väter p. 70. not. 29, p. 259. not. 16).

p. 48, 4. *μεταξύ.* cf. l. 7 Act. XIII, 42. Barnabae c. XIII, p. 44, 22. Lightfoot addidit Theoph. Ant. ad Autol. I, 9, III, 21. 23, Harnack. Euseb. HE. p. 16, 18 (Anonym. contra Montanistas).

ἐπὶ δοκιμῇ emendavi. nam voc. *ἐπινομὴν* hic nullo modo convenit. *ἐπινομὴ* apud Plutarch. vit. Alex. §. 35 de ignis, apud Aelian. Hist. an. XII, 32 de veneni depastione usurpatur, apud Galenum de fasciarum circumvolutione, cf. Iacobson. hoc loco variae occurrunt interpretationes. Rothius (Anfänge der christl. Kirche I, 374 sq.) Hesychio (*ἐπίνομος· κληρονόμος*) fultus reddidit: „testamentarische Verfügung", quasi apostoli vi testamenti ordinassent, *ipsis* defunctis, *ipsorum* munus presbyteros et diaconos eligendi ad alios probatos viros transire debere (Iacobsoni verbis usus sum). red recte Baurius (Urspr. des Episkopats p. 63 sq.) oblocutus est, hic non de apostolorum, sed de episcoporum et diaconorum munere conservando agi. voc. autem *ἐπινομὴ* Baurio idem valere videbatur quod *ἐπινομίς*, praeceptum quod additur ad priorem legem (Zusatz zu einem Gesetz), quam interpretationem Baurius (Die ignatianischen Briefe und ihr neuester Kritiker, Tubing. 1848. p. 8 sq.) etiam contra Bunsenium (Ignatius von Antiochien und seine Zeit, Hamb. 1847. p. 96 sq.) defendit, qui *ἐπιμονὴν* legere voluit, quasi episcopi et diaconi per totum vitae propriae tempus constituti essent. muneris ecclesiastici potius quam eorum, qui eo fungebantur, diuturna conservatio quaerebatur. Bauri sententiam ego ipse (apostol. Väter p. 70 sq.) et Lipsius (l. l. p. 21) defendimus, et nobis accessit A. Ritschelius (altkathol. Kirche ed. II. p. 359 sq., in priori editione *ἐπιστολὴν* proponebatur). etiam Hagemannus (die römische Kirche und ihr Einfluss auf Disciplin und Dogma in den drei ersten Jahrhh. Friburg. Bris. 1864. p. 684) interpretatus est „Verordnung", sed ipse huius interpretationis difficultatem confessus est: „Jeder Zweifel über die Auslegung dieses schwierigen Worts würde schwinden, wenn man statt *ἐπινομὴν* an dieser Stelle lesen dürfte *ἐπινομίν*, d. h. wenn diese Form des Accusativs von *ἐπινομίς* nachgewiesen werden könnte." quae forma nusquam reperitur. equidem in ed. I. voc. *ἐπινομὴν* emendare studui et edidi *ἐπιτροπήν*, cf. c. 1 p. 4, 12 *ἐπετρέπετε*, 2 Macc. VIII, 14 *δοὺς δὲ τὴν ἐπιτροπὴν τῷ κτίστῃ τοῦ κόσμου*. Epiphan. Haer. XXX, 18 *ἐξ ἐπιτροπῆς δῆθον τῶν παρ' αὐτοῖς διδασκάλων*. Polyb. XV, 8 p. 793, 21 Bekker. *τὴν ἐπιτροπὴν* (plenam potestatem) *ὑμᾶς διδόναι περὶ σφῶν αὐτῶν καὶ τῆς πατρίδος*. XVIII, 22 p. 885, 22. *διδόναι τῇ συγκλήτῳ τὴν ἐπιτροπήν*. Laurentius voc. *ἐπινομὴν* interpretatus est: adsignationem muneris episcopalis. A. Harnack.: „Sensus haud dubius est = ‚dispositio, praeceptum'. comparato codice I (*ἐπιδομὴν*) Bryennius edidit *ἐπιδοχὴν ἔδωκαν* et interpretatus est: *τὰ περὶ διαδοχῆς ὥρισαν*. equidem dedi *ἐπὶ δοκιμῇ ἔδωκαν*. apostoli *καθίστανον τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν δοκιμάσαντες τῷ πνεύματι εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεύειν* (c. 42 p. 46, 16 sq.). futuram litem *περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπισκοπῆς* praescientes *κατέστησαν τοὺς προειρημένους καὶ μεταξὺ* (iam conditis ecclesiis) *ἐπὶ δοκιμῇ ἔδωκαν* (*τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς*), *ὅπως* (hac ratione inducta), *ἐὰν τινες κοιμηθῶσι, διαδέξωνται ἕτεροι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν*. iam ecclesiarum *αἱ ἀπαρχαὶ* spiritu probati episcoporum et diaconorum munera susceperunt, post eos sola probationis ratione episcopi constituti sunt.

p. 49, 2. 3. *προσενεγκόντας τὰ δῶρα*. cf. c. 4 p. 45, 20 *προσφέρονται θυσίαι*. Cotelerius contulit Ignat. ad Smyrn. 7, ubi eucharistia dicitur *ἡ δωρεὰ τοῦ θεοῦ*, Constitutt. app. VIII, 12. p. 248, 17 sq.: *οἱ διάκονοι προσαγέτωσαν τὰ δῶρα τῷ ἐπισκοπῳ πρὸς τὸ θυσιαστήριον*. (etiam II, 59. p. 90, 17. VIII, 5. p. 238, 19. 20.) cf. etiam Lipsium l. l. p. 37 sq. equidem addo Clem. Rom. epi. I, c. 4 p. 8, 4, 5. (Gen. IV, 4. 5), ubi *τοῖς δώροις* et *ταῖς θυσίαις* idem valent.

XLV. p. 49, 8. 9. *περὶ τῶν ἀνηκόντων εἰς σωτηρίαν*. cf. c. 35 p. 40, 13. 14 *τὰ ἀνήκοντα τῇ ἀμώμῳ βουλήσει αὐτοῦ*. c. 62 p. 66, 22. 23. *περὶ μὲν οὖν τῶν ἀνηκόντων τῇ ὑπηρεσίᾳ ἡμῶν*. Barnab. epi. XVII. p. 54, 22. 23 *τῶν ἀνηκόντων εἰς σωτηρίαν*. Herm. Past. Sim. V, 2 p. 85, 3 *παραβολὴν — ἀνήκουσαν τῇ νηστείᾳ*. Ignat. ad Smyrn. 8: *τῶν ἀνηκόντων εἰς την ἐκκλησίαν*.

XLVI. p. 49, 5—7. *ἢ οὐχὶ ἕνα θεὸν ἔχομεν καὶ ἕνα Χριστὸν καὶ ἓν πνεῦμα τῆς χάριτος τὸ ἐκχυθὲν ἐφ' ἡμᾶς;* Cotelerius contulit, quae e Clemente retulit Basilius M. de spiritu sancto c. 29, iam codice I. c. 58 p. 64, 1. 2 servata.

XLVII. p. 50. 10. *περὶ ἑαυτοῦ καὶ Κηφᾶ καὶ Ἀπολλώ*. cur illi, qui Christi nomen prae se ferebant, praetermissi sint, iam exposui (apostol. Väter p. 107).

p. 52, 7. *ἐν ἀρχῇ τοῦ εὐαγγελίου*, Philipp. IV, 15.

p. 52, 19. 20. *ἑαυτοῖς τε κίνδυνον ἐπεξεργάζεσθαι.* periculum mihi quidem (apostol. Väter p. 72) a gentilibus Christianorum tumultum punituris imminere, Ekkero l. l. p. 19 ad salutem amittendam respicere videbatur. hoc sensu dicitur c. 14 p. 17, 13. c. 41 p. 46, 6. 7 *τοσούτῳ μᾶλλον ὑποκείμεθα κινδύνῳ*, illo c. 55 p. 60, 12 *παραδοῦσα οὖν ἑαυτὴν τῷ κινδύνῳ.* p. 61, 1 *Ἐσθὴρ κινδύνῳ ἑαυτὴν παρέβαλεν.* ita etiam Bryennius interpretatus est.

L. p. 55, 3. 4. *ἐν τῇ ἐπισκοπῇ τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ.* cf. Polycratem Ephesium apud Eusebium HE. V, 24, 5: *Μελίτωνα τὸν εὐνοῦχον, τὸν ἐν ἁγίῳ πνεύματι πάντα πολιτευσάμενον, ὃς κεῖται ἐν Σάρδεσι περιμένων τὴν ἀπὸ τῶν οὐρανῶν ἐπισκοπήν, ἐν ᾗ ἐκ νεκρῶν ἀναστήσεται.*

LI. p. 56, 7. 8. *ὅσα οὖν περαπέσαμεν καὶ ἐποιήσαμεν διά τινος τῶν τοῦ ἀντικειμένου.* cf. epi. II, 18 p. 84, 6. *ἔτι ὢν ἐν μέσοις τοῖς ὀργάνοις τοῦ διαβόλου.*

p. 56, 11. *αἰκίαις περιπίπτειν.* cf. Test. XII. Patr. Dan. 4. *ἐὰν δὲ ζημίᾳ ἢ ἀπωλείᾳ τινὶ περιπέσητε.* Ios. 10 *κἂν περιπέσῃ φθόνῳ.*

LV. p. 60, 3—8. *ἐπιστάμεθα πολλοὺς ἐν ἡμῖν παραδεδωκότας ἑαυτοὺς εἰς δεσμά, ὅπως ἑτέρους λυτρώσονται· πολλοὶ ἑαυτοὺς ἐξέδωκαν εἰς δουλείαν, καὶ λαβόντες τὰς τιμὰς αὐτῶν ἑτέρους ἐψώμισαν.* bene Gundertus (Zeitschr. für luther. Theologie 1853. p. 650): „Sicher ist hier ein charakteristischer Zug aus dem *römischen* Leben zu erkennen. So viele freie Familien kamen ja durch die Präscriptionen der Bürgerkriege und die willkürlichen Schenkungen der Cäsaren in die äusserste Armuth, indem die Günstlinge der Grossen ihre Güter erhielten. Da mochte wohl nicht selten der Fall vorkommen, dass solche Unglückliche, um Andre zu ernähren, mit denen sie durch Bande des Bluts oder der Freundschaft verbunden waren, jenes verzweifelte Auskunftsmittel ergriffen. Aus dem christlichen Leben ist dieses Beispiel schwerlich vorgekommen". hanc sententiam probavit Lipsius l. l. p. 155. ceterum cf. Prolegomena c. III.

p. 60, 9 sqq. *Ἰουδὶθ ἡ μακαρία κτλ.* huius epistolae scriptor iam novit librum Iudithae. sed valde erraverunt, qui Iudithae librum seriori tempori, Adriani imperatoris primis temporibus vindicare voluerunt. Hitzigius (Zur Kritik der apokryphischen Bücher der Alten Test., Zeitschr. für wiss. Theologie 1860. III. p. 240 sq.) et Volkmarus (über Clemens von Rom u. s. w., theol. Jahrb. 1856. p. 362 sq., über die Composition des Buch Judith, ibid. 1857. p. 441 sq., Handbuch der Einleitung in die Apokryphen, partis I. partic. 1; Iudith, Tubing. 1860) contenderunt quidem, hunc librum anno 117 exeunte vel a. 118 ineunte post Christum natum conscriptum esse, quam sententiam Baurius (in libris iam supra ad p. 3, 7. 8 laudatis), H. Graetz (Geschichte der Juden vom Untergang des jüd. Staates bis zum Abschluss des Talmud. ed. II. Lips. 1866. p. 132 sq.), A. Hausrath (NTliche Zeitgeschichte III. p. 335 sq.) al. secuti sunt. ego vero (Volkmar's chronologische Entdeckungen etc., Zeitschr. für wiss. Theologie 1858. II. p. 247 sq., Die Bücher Judith, Tobit und Baruch etc., ibid. 1861. IV. p. 335 sq.) non solum cum Lipsio (das Buch Judith und sein neuester Dollmetscher, ib. 1859. I. p. 39—121) illorum virorum argumenta, quamvis ex parte speciosa, refutasse, sed etiam veram Iudithae libri originem ostendisse mihi videor. hic liber scriptus est, postquam Ionathan et Simon Maccabaei Ioppen (147—145 ante Chr.) expugnaverunt et in Iudaeorum ditionem redegerunt (1 Macc. X, 74. 76. XII, 33. XIV, 5. 34), quae urbs Iudith. II, 28 iam omittitur inter urbes maritimas gentilium Holopherni parentium, sed antequam Iamnia ibi memorata a Simone Maccabaeo a. 142 ante Chr. expugnata est (cf. Ioseph. Ant. XIII, 6. 7). argumenta mea Graetzius et alii ne verbo quidem refutare valuerunt.

p. 61, 3. 4. *ἠξίωσε τὸν παντεπόπτην θεὸν τῶν αἰώνων.* cf. c. 51 p. 56, 8 *ἀξιώσωμεν ἀφεθῆναι ἡμῖν.* c. 53 p. 59, 7. 8 *ἑαυτὸν ἐξαλειφθῆναι μετ' αὐτῶν ἀξιοῖ,* c. 59 p. 65, 10 *ἀξιοῦμέν σε, δέσποτα.* Constitutt. app. II, 16. p. 30, 13. 14: *καὶ γὰρ ὑπὲρ τῶν ἡμαρτηκότων ὁ σωτὴρ ἠξίου τὸν πατέρα.*

LVI. p. 61, 9. 10. *ἡ πρὸς τὸν θεὸν καὶ τοὺς ἁγίους μνεία.* sanctos, catholicis interpretibus valde placentes, equidem (apost. Väter p. 90. not. 5) ad ipsam ecclesiam retuli: „Die Fürbitte um die Wideraufnahme der Gefallenen wird noch an Gott und die Heiligen, also an die Gemeinde gerichtet". hanc interpretationem secutus est Gundert (Zeitschr. für luther. Theologie 1854 p. 479), etiam Iacobsonius ad h. l. non vidit, quid vetet, *τοὺς ἁγίους* eodem

sensu hic poni quo 1 Cor. VI, 1. XVI, 1. eadem est interpretatio Laurentii et Lightfooti. sed Lipsius l. l. p. 44 obiecit, ecclesiam semet ipsam implorare non potuisse, et collato c. 46 p. 51, 1 contendit, sanctos iam appellari eos, qui ob nomen domini, quod constanter confitebantur, cruciatu ac morte affecti sunt. Clementis sententia Lipsio prope accedere videbatur ad ea, quae in Apocalypsi Ioannea de summis Sanctorum honoribus praedicantur. etiam illos sanctos, qui in extremo iudicio iudicum vice fungentur (1 Cor. VI, 2. Apoc. XX, 4), ita interpretatus e Philone (de exsecrationibus §. 9, Opp. II, 436) conclusit, iam Clementem Romanum talem sanctorum invocationem docuisse, quamvis dubitans, sintne verba *καὶ τοὺς ἁγίους* interpolatori adscribenda. sed haec genuina esse non est dubium. neque sanctos martyres Clemens invocandos docuit, quamvis etiam Bryennio haec asserente. sanctos illos nunc video esse angelos superiores. cf. Iob. V, 1 *ἐπικάλεσαι δὲ εἴ τις σου εἰσακούσεται* (Vat. *σοι ὑπακούσεται*), *ἢ εἴ τινα ἁγίων ἀγγέλων ὄψῃ*. XV, 15: *εἰ κατὰ ἁγίων οὐ πιστεύει*. Zachar. XIV, 5: *καὶ ἥξει κύριος ὁ θεός μου, καὶ πάντες οἱ ἅγιοι μετ᾽ αὐτοῦ*. Sir. XLV, 2 *ὡμοίωσεν αὐτὸν δόξῃ ἁγίων*. Tob. VIII, 15: *καὶ εὐλογείτωσάν σε οἱ ἅγιοί σου*. XI, 13: *καὶ εὐλογημένοι πάντες οἱ ἅγιοί σου ἄγγελοι*. 1 Thess. III, 13 *ἐν τῇ παρουσίᾳ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ καὶ πάντων τῶν ἁγίων αὐτοῦ*. de ipsis precibus ecclesiae cf. Constitutt. app. II, 16. p. 20, 13. c. 18. p. 34, 10. hanc interpretationem A. Harnack etiam magis confirmavit locis, ubi Christiani primi vel secundi seculi fidei contestationem precumque oblationem ad angelos retulerunt, cf. 1 Tim. V, 21. Luc. XII, 8 sq. XV, 10. Apocal. I, 4. III, 5. V, 8. VIII, 4. Iustin. Apol. I, 6 p. 56: *ἀλλ᾽ ἐκεῖνόν τε* (deum) *καὶ τὸν παρ᾽ αὐτοῦ υἱὸν ἐλθόντα καὶ διδάξαντα ἡμᾶς ταῦτα καὶ τὸν τῶν ἄλλων ἑπομένων καὶ ἐξομοιουμένων ἀγγέλων στρατὸν πνεῦμα τε τὸ προφητικὸν σεβόμεθα καὶ προσκυνοῦμεν*. iam Ioseph. bell. iud. II, 16, 4: *μαρτύρομαι δ᾽ ἐγὼ μὲν ὑμῶν τὰ ἅγια καὶ τοὺς ἱεροὺς ἀγγέλους τοῦ θεοῦ*.

LVII. p. 62, 18. 19. *ἡ πανάρετος Σοφία* non ipse Christus dicitur, uti Lipsius l. l. p. 102 censuit, sed liber Proverbiorum, quem ita appellaverunt Hegesippus, Irenaeus *καὶ ὁ πᾶς τῶν ἀρχαίων χορός*, teste Eusebio HE. IV, 22, 9, etiam Clemens Alex. Strom. II, 22, 136. p. 501 et alii, quos recensuit Cotelerius. Methodius in Symposio I, 3. II, 7 ita laudavit Sapientiam Salomonis.

LVIII. p. 64, 2 sq. *ζῇ γὰρ ὁ θεὸς κτλ.* Aelius Puplius Iulius apud Euseb. H. E. V, 19, 3 *ζῇ ὁ θεὸς ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ὅτι Σωτᾶς ὁ μακάριος ὁ ἐν Ἀγχιάλῳ ἠθέλησε τὸν δαίμονα τὸν Πρισκίλλης ἐκβαλεῖν, καὶ οἱ ὑποκριταὶ οὐκ ἀφῆκαν*.

p. 64, 6. 7. *εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν σωζομένων διὰ Ἰησου Χριστοῦ*. cf. quae ad c. 2 p. 6, 7. 8 sub textu notata sunt.

LIX. p. 64, 12. *αἰτησόμεθα, ἐκτενῆ τὴν δέησιν καὶ ἱκεσίαν ποιούμενοι κτλ.* Adolphus Harnack (Theol. Literaturzeitung 1876, No. 4 p. 103): „Nach dem Citat aus Proverb., und nach erneuten Ermahnungen zu Frieden und Gehorsam geht das Schreiben (bald nach Anfang des 59. Cap. bis Cap. 61) in ein langes, umfassendes Gebet über, welches mit dem eigentlichen Zweck des Briefes nicht oder doch nur lose zusammenhängt. Wir werden nicht irren bei der Annahme, dass wir in diesem Abschnitt im wesentlichen eine treue Reproduction des römischen Kirchengebetes erhalten haben. Der liturgische Charakter dieses Gebetes, das der Verf. unmöglich erst für diesen Brief ausgearbeitet haben kann, ist unverkennbar. Es ist erhaben und gross".

p. 64, 13. 14. *τὸν ἀριθμὸν τὸν κατηριθμημένον τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ*. cf. quae ad c. 2 p. 6, 7. 8 sub textu notata sunt.

p. 65, 11—16. *τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν σῶσον—παρακάλεσον τοὺς ὀλιγοψυχοῦντας*. haec Romanorum Christianorum a Domitiano imperatore afflictorum conditionem reddunt. l. 13. 14 *τοῦ λαοῦ σου* Christianos (cf. l. 17) significant, non Iudaeos.

LX. p. 65, 29. *ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν*, i. e. principum et magistratuum civiluum, quorum auctoritatem Clemens Rom. saepius commendavit, cf. c. 61 p. 66, 5 sq.

p. 65, 32 sq. *καὶ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως*, a persecutoribus nominis Christiani.

p. 66, 2. *καθὼς ἔδωκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν*, cf. quae ad c. 4 p. 8, 14 notata sunt.

LXI. p. 66, 5. *τοῖς δὲ ἄρχουσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ γῆς κτλ.* haec Romanam ecclesiam Pauli epistulae XIII, 1 sq. bene memorem fuisse docent.

cf. Rom. XIII, 1 *οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία εἰ μὴ ὑπὸ θεοῦ κτλ.* 3 *οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶν φόβος τῷ ἀγαθῷ ἔργῳ, ἀλλὰ τῷ κακῷ κτλ.*

p. 66, 18. 19. *διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.* cf. c. 36 p. 41, 15 sq. c. 64 p. 67, 27. 28.

LXII. p 66, 22. *περὶ μὲν τῶν ἀνηκόντων τῇ θρησκείᾳ ἡμῶν.* cf. quae ad c. 45 p. 48, 4. 5 notata sunt.

p. 67, 4. 5. *οἱ προδεδηλωμένοι πατέρες ἡμῶν.* cf. quae ad c. 4 p. 8, 14 notata sunt.

p. 67, 9. *εἰς τὰ λόγια τῆς παιδείας τοῦ θεοῦ.* cf. Fragm. Murator. l. 62. 63 in ordinatione ecclesiastice descepline scificate sunt (epistulae ad Titum et Timotheum), quae graece reddidi: *ἐν τῇ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας διατάξει* (vel *τάξει*) *ἡγιάσθησαν.*

LXIII. p. 67, 11. *ὑποθεῖναι τὸν ζυγόν*, cf. Sirac. LI, 26 *τὸν τράχηλον ὑμῶν ὑπόθετε ὑπὸ ζυγόν.*

p. 67, 17. 18. *ἐπέμψαμεν δὲ ἄνδρας πιστοὺς καὶ σώφρονας, ἀπὸ νεότητος ἀναστραφέντας ἕως γήρους ἀμέμπτως ἐν ἡμῖν.* horum virorum nomina recensentur c. 65 p. 68, 1. 2. quod inde a inventute usque ad senectutem sine macula conversati esse dicuntur inter Romanos, Domitiani ultimis annis bene convenit. nam post Paulum Romam transportatum (a. 61—62) iam fere XXXIV anni praeterierunt.

LXIV. p. 68, 27. 28. *διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.* cf. c. 36. p. 41, 5 sq. c. 61 p. 66, 18. 19.

LXV. p. 68, 1. 2. *Κλαύδιον Ἔφηβον καὶ Οὐαλέριον Βίτωνα σὺν καὶ Φορτουνάτῳ.* vir cl. Lightfoot perdocte monuit, Claudium et Valerium fortasse libertos fuisse Tib. Claudii Caesaris eiusque uxoris Valeriae Messalinae. iam apud Paulum Phil. IV, 22. *οἱ ἐκ τῆς Καίσαρος οἰκίας* salutem nuntiaverunt. „Ephebus“ et „Bito“ cognomina reperiuntur. Corinthium, non Romanum Fortunatum quemdam iam Paulus 1 Cor. XVI, 17 memoravit.

ADNOTATIONES

ad alteram Clementis epistulam.

p. 69, l. 2. *Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ β'.* ita inscriptum esse hunc libellum iam ante Photium (Bibl. cod. 113. 126) index librorum codici Alexandrino praepositus docet, quem Hagemannus (Ueber den zweiten Brief des Clemens von Rom, theol. Quartalschrift 1861. IV. p. 516) praetermisit. ipse libellus c. 7 p. 68, 26 sq.) ad ludos Isthmicos prope Corinthum celebratos respicit.

I. p. 69, 3. *Ἀδελφοί.* cf. quae notavi in libro: apostol. Väter p. 111. not. 2. quae sequuntur (c. 1. 2 p. 69, 3—70, 4) ad iudaizantes Christianos vel potius ad Monarchianos respiciunt, Christum deum negantes vel *μικρὰ φρονοῦντας περὶ αὐτοῦ* (id quod antea ipse negavi, apostol. Väter p. 118. not. 7). Eusebius HE. III, 27, 1: *Ἐβιωναίους τούτους οἰκείως ἐπεφήμιζον οἱ πρῶτοι, πτωχῶς καὶ ταπεινῶς τὰ περὶ τοῦ Χριστοῦ δοξάζοντας.* Epiphanius Haer. XXX, 17: *Ἐβίων γὰρ ἔχει ἀπὸ ἑβραϊκῆς εἰς ἑλλάδα φωνὴν τὴν ἑρμηνείαν· πτωχός. πτωχὸς γὰρ ὡς ἀληθῶς καὶ τῇ διανοίᾳ καὶ τῇ ἐλπίδι καὶ τῷ ἔργῳ Χριστὸν ἄνθρωπον ψιλὸν νομίσας, καὶ οὕτως ἐν πτωχείᾳ πίστεως τὴν ἐλπίδα περὶ αὐτοῦ κεκτημένος.*

p. 70, 4. 5. *ποῖον οὖν αἶνον αὐτῷ δώσομεν.* cf. Acta Pauli et Theclae c. 38 p. 58 ed. Tischdf.: *καὶ ἑνὶ στόματι ἀπέδωκαν αἶνον τῷ θεῷ.*

p. 65, 8—11. *ἀμαύρωσιν—τῇ αὐτοῦ θελήσει.* Pseudo-Clemens iudaizans Recogn. I, 15. 16 docuerat: „primum error, deinde contemtus, tum infidelitas et malitia, avaritia quoque et vana iactantia aliaque his similia mala velut fumus quidam immensus universam domum huius mundi replevit et habitantibus intrinsecus intuendi conditorem suum aspectum liberum non dedit, neque quae ei essent placita pervidendi. — — hunc ergo, qui ad auxilium domus, caligine ignorantiae et vitiorum fumo repletae perquiritur, illum esse dicimus, qui appellatur verus propheta". Hom. I, 18: *ἡ τοῦ θεοῦ βουλὴ ἐν ἀδήλῳ γέγονεν κατὰ πολλοὺς τρόπους. τὰ μὲν πρῶτα εἰσαγωγὴ κακή, συντροφία πονηρά, συνήθεια δεινή, ὁμιλία οὐ καλή, πρόληψις οὐκ ὀρθή. διὰ ταῦτα πλάνη, εἶτα ἀφοβία, ἀπιστία, πορνεία, φιλαργυρία, κενοδοξία καὶ ἄλλα τοιαῦτα μυρία κακά, ὥσπερ καπνοῦ πλῆθος, ὡς ἕνα οἶκον οἰκοῦντα τὸν κόσμον, τῶν ἔνδοθεν οἰκούντων ἀνδρῶν ἐπιθολώσαντα τὰς ὁράσεις, οὐκ εἴασεν ἀναβλέψαντας ἐκ τῆς διαγραφῆς τὸν δημιουργήσαντα νοῆσαι θεὸν καὶ τὸ τούτῳ δοκοῦν γνωρίσαι.*

II. p. 71, 2. 3. *τῶν δοκούντων ἔχειν θεόν*, i. e. Iudaeorum. cf. Petri praedicationem apud Clementem Alex. Strom. VI, 5, 41 p. 760 (in huius operis fascic. IV. p. 58, 32 sq.): *μηδὲ κατὰ Ἰουδαίους σέβεσθε· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι, μόνοι οἰόμενοι τὸν θεὸν γινώσκειν, οὐκ ἐπίστανται, λατρεύοντες ἀγγέλοις καὶ ἀρχαγγέλοις κτλ.* Epi. ad Diognetum c. 3: *Ἰουδαῖοι — ὡς θεὸν ἕνα τῶν πάντων σέβειν καὶ δεσπότην ἀξιοῦσι φρονεῖν.*

III. IV. p. 71, 9—72, 12. Clemens qui dicitur iam ad alteram partem transit, praecipue Gnosticorum, qui martyrium christianum parvi aestumabant (cf. librum meum: die apostol. Väter p. 118. not. 5) et vitae sanctitatem negligebant (cf. l. l. p. 117. not. 4). et morte et vita dominum confiteamur oportet.

V. VI. p. 72, 13—74, 5. Clemens qui dicitur cohortatur, ut mundus contemnatur et opera iusta peragantur. eadem fere aetate Dionysius in epistula ad Ponticas ecclesias *πολλὰ περὶ γάμου καὶ ἁγνείας* monuit (cf. Euseb. HE. IV, 23, 6) et in epistula Gnossiis inscripta Pinytum episcopum hortatus suasit,

μὴ βαρὺ φορτίον ἐπάναγκες τὸ περὶ ἁγνείας τοῖς ἀδελφοῖς ἐπιτιθέναι, τῆς δὲ τῶν πολλῶν καταστοχάζεσθαι ἀσθενείας (ib. §. 7). Eusebius §. 8 pergit: πρὸς ἣν (ἐπιστολὴν) ὁ Πινυτὸς ἀντιγράφων θαυμάζει μὲν καὶ ἀποδέχεται τὸν Διονύσιον, ἀντιπαρακαλεῖ δὲ στερροτέρας ἤδη ποτὲ μεταδιδόναι τροφῆς, τελειοτέροις γράμμασιν εἰσαῦθις τὸν ὑπ' αὐτῷ λαὸν ὑποθρέψαντα, ὡς μὴ διατέλους τοῖς γαλακτώδεσιν ἐνδιατρίβοντες λόγοις τῇ νηπιώδει ἀγωγῇ λάθοιεν καταγηράσαντες. ubique fere de morum christianorum disciplina quaerebatur.

VII. VIII. p. 74, 6—75, 18. eadem fere cohortatio etiam martyrii coronam proponit et ad poenitentiam revocat.

p. 75, 1. τὴν σφραγῖδα (cf. c. 8 p. 75, 5) i. e. baptismum (c. 6 p. 74, 2 3), cf. Herm. Past. Sim. VIII, 6 p. 107, 21. IX, 16 p. 130, 13 sq. c. 17 p. 131, 32 sq., Suiceri Thesaurum s. v. σφραγίς et Iacobson. ad h. l., qui etiam addidit Clem. Al. Quis div. salv. §. 39 p. 937. Strom. II, 3, 11 p. 434. etiam plura contulit A. Harnack.

IX. p. 75, 18 sq. καὶ μὴ λεγέτω τις ὑμῶν, ὅτι αὕτη ἡ σὰρξ οὐ κρίνεται οὐδὲ ἀνίσταται. Gnosticorum doctrina, qui carnis resurrectionem negaverunt (cf. libros meos: Das Evang. und die Briefe Joh. etc. p. 317 sq., die apostol. Väter p. 116. not. 1), reprobatur. Herm. Past. V, 7 p. 91, 10 βλέπε μήποτε ἀναβῇ ἐπὶ τὴν καρδίαν σου, τὴν σάρκα σου ταύτην φθαρτὴν εἶναι.

p. 76, 5. ὢν μὲν τὸ πρῶτον πνεῦμα ἐγένετο σάρξ. cf. quae iam notavi (apostol. Väter p. 122, not. 8).

X. p. 77, 10. αἱ γραφαὶ τῶν προφητῶν τε καὶ ἀποστόλων, ἔτι δὲ καὶ τῆς Σιβύλλης. prophetarum et apostolorum libris adduntur Sibyllae carmina, sacrae scripturae appendix quaedam. per ignem dei iudicium exercebitur secundum Orac. Sibyll. Prooem. vet. v. 81. III, 287. 290. IV, 172 sq.

p. 77, 12 sq. Gnostici doctores praecipue intellegendi esse videntur, qui hominum timore a martyrii pretio deterrebant.

XI. p. 78, 8 sq. dubii confirmantur de bonis iustitiae promissis.

XII. p. 79, 6 sq. dies Christi semper exspectandus est. ille autem dies τῆς ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ appellatur (cf. c. 1 p. 69, 4).

XIV. p. 81, 6. 7. ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς πρώτης τῆς πνευματικῆς τῆς πρὸ ἡλίου καὶ σελήνης ἐκτισμένης. praeter Hebr. XII, 23 cf. Herm. Past. Vis. II, 4 p. 11, 19 sq.: Ἡ ἐκκλησία, φησίν. εἶπον οὖν αὐτῷ Διὰ τί οὖν πρεσβυτέρα; Ὅτι, φησίν, πάντων πρώτη ἔκτισται· διὰ τοῦτο πρεσβυτέρα, καὶ διὰ ταύτην ὁ κόσμος κατηρτίσθη. Clem. Al. Protrept. c. 9, §. 82 p. 69 αὕτη γὰρ ἡ πρωτότοκος ἐκκλησία. Strom. IV, 8, 68 p. 598 εἰκὼν δὲ τῆς οὐρανίου ἐκκλησίας ἡ ἐπίγειος. VI, 13, 107 p. 793 ἐπεὶ καὶ αἱ ἐνταῦθα κατὰ τὴν ἐκκλησίαν προκοπαὶ ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων μιμήματα, οἶμαι, ἀγγελικῆς δόξης κἀκείνης τῆς οἰκονομίας τυγχάνουσιν, ἣν ἀναμένειν φασὶν αἱ γραφαὶ τοὺς κατ' ἴχνος τῶν ἀποστόλων ἐν τελειώσει δικαιοσύνης κατὰ τὸ εὐαγγέλιον βεβιωκότας.

XIV. p. 81, 13. 14. τὰ βιβλία καὶ οἱ ἀπόστολοι. auctor, ut Melito Sardensis (apud Euseb. HE. IV, 26, 13. 14), sola τὰ τῆς παλαιᾶς διαθήκης βιβλία vel τὰ παλαιὰ βιβλία novit, etiam apostolorum scripta a Bibliis distinxit.

p. 81, 24. 25. τοῦ πνεύματος, ὅ ἐστιν ὁ Χριστός. cf. 2 Cor. III, 17 ὁ δὲ κύριος τὸ πνεῦμά ἐστιν.

p. 81, 27—82, 1. οὔτε ἐξειπεῖν—τοῖς ἐκλεκτοῖς αὐτοῦ. cf. 1 Cor. II, 9 et supra c. 11 p. 79, 4. 5.

XV. p. 82, 21. περὶ ἐγκρατείας. cf. quae ad V. VI. p. 72, 13—74, 5 notavimus. Clemens Alex. librum de continentia conscripsit, de quo ipse Paedag. II, 10, 94 p. 226 haec retulit: καθόλου μὲν οὖν ἢ γαμητέον ἢ γάμου εἰς τὸ παντελὲς καθαρευτέον· ἔχεται γὰρ ζητήσεως. καὶ τοῦτο ἐν τῷ περὶ ἐγκρατείας ἡμῖν δεδήλωται. cf. II, 6, 52 p. 199 διειλήφαμεν δὲ βαθυτέρῳ λόγῳ, ὡς ἄρα οὔτε ἐν τοῖς ὀνόμασιν οὐδὲ μὴν ἐν τοῖς συνουσιαστικοῖς μορίοις καὶ τῇ κατὰ γάμον συμπλοκῇ, καθ' ὧν κεῖται τὰ ὀνόματα τὰ περὶ τὴν συνήθειαν οὐ τετριμμένα, ἡ τοῦ ὄντως αἰσχροῦ προσηγορία τάττεται. cf. Strom. III, 1, 4 p. 511. 6, 48 p. 533.

XVI. p. 82, 21. 22. ὅτι ἔρχεται ἤδη ἡ ἡμέρα τῆς κρίσεως ὡς κλίβανος καιόμενος. diem iudicii auctor quam celerrime venturum esse putavit, cf. c. 17 p. 83, 17 sq.

p. 82, 21. καὶ ταχήσονται τινὲς τῶν οὐρανῶν. procul dubio etiam hic scriptor VII coelos statuit, cf. 2 Cor. XII, 2 et quae disserui in libro: die cle-

mentin. Recognitionen u. Homilien, Ien. 1848, p. 88, Otto (Corp. Apologett. IX, p. 363).

p. 82, 24 sq. *καλὸν οὖν ἐλεημοσύνη ὡς μετάνοια ἁμαρτίας, κρείσσων νηστεία προσευχῆς, ἐλεημοσύνη δὲ ἀμφοτέρων.* ecce tria illa bona opera Iudaeorum et veterum Christianorum, quae ipse Iesus Matth. VI, 1—18 illustravit: *ἐλεημοσύνη* (cf. Dan. IV, 24. Sir. III, 28. XXIX, 12. Tob. IV, 10 sq. XII, 8. 9. XIV, 10. 11, *προσευχή*, (cf. Dan. VI, 11. 14. Ps. LV, 18 Orac. Sibyll. III, 591 sq.), *νηστεία*, cf. Dan. I, 7 sq. X, 2 sq.

XVII. p. 83, 5. 6. *εἰ γὰρ ἐντολὰς ἔχομεν καὶ τοῦτο πράσσομεν, ἀπὸ τῶν εἰδώλων ἀποσπᾶν καὶ κατηχεῖν.* haec Catecheta scripsisse videtur. cf. Clem. Hom. III, 71 *'ἀκολούθως οὖν τιμᾶτε πρεσβυτέρους, κατηχητάς, διακόνους χρησίμους κτλ.* Alexandrinorum catechetarum erat, gentiles in Christianorum doctrinam introducere.

p. 83, 9—12. *καὶ μὴ μόνον ἄρτι δοκῶμεν πιστεύειν καὶ προσέχειν ἐν τῷ νουθετεῖσθαι ἡμᾶς ὑπὸ τῶν πρεσβυτέρων, ἀλλὰ καὶ ὅταν εἰς οἶκον ἀπαλλαγῶμεν, μνημονεύωμεν τῶν τοῦ κυρίου ἐνταλμάτων.* Bryennius: *Ἐκ τούτων κατάδηλον γίνεται ὅτι ὁμιλία ἐστὶν αὕτη ἐν τῷ τόπῳ τῆς συνάξεως τῶν πιστῶν λεγομένη ὑπὸ τοῦ προεστῶτος τῆς ἐκκλησίας.* homiliam cognoscimus, sed non a praeside ecclesiae ipso, sed a catecheta quodam vel anagnoste habitam.

p. 83, 19 sq. *καὶ ὄψονται τὴν δόξαν αὐτῶν καὶ τὸ κράτος οἱ ἄπιστοι καὶ ξενισθήσονται ἰδόντες τὸ βασίλειον τοῦ κόσμου ἐν τῷ Ἰησοῦ κτλ.* cf. Barnab. epi. VII, p. 24, 5 sq.

p. 83, 22. 23. *τοῖς πρεσβυτέροις τοῖς ἀναγγέλλουσιν ἡμῖν περὶ τῆς σωτηρίας ἡμῶν.* Christianorum principes presbyteri appellantur, non episcopi.

XVIII. p. 84, 8. *φαβούμενος τὴν κρίσιν τὴν μέλλουσαν.* iudicii metu auctor continetur, non puro virtutis amore. cf. quae de hac controversia disserui (apostol. Väter p. 259 sq.). aliam sententiam professus est Ignatius ad Ephes. 11 *ἔσχατοι καιροί· λοιπὸν αἰσχυνθῶμεν ἢ τὴν ἐνεστῶσαν χάριν ἀγαπήσωμεν. ἓν τῶν δύο· μόνον ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ εὑρεθῆναι εἰς τὸ ἀληθινὸν ζῆν.*

XIX. p. 84, 9. *ἀδελφοὶ καὶ ἀδελφαί.* in concione sacra et feminae aderant. cf. c. 20 p. 85, 2. 3.

p. 84, 9.. *μετὰ τὸν θεὸν τῆς ἀληθείας.* Bryennius: *τουτέστι μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἱερῶν γραφῶν, ἐν αἷς θεός ἐστιν ὁ λαλῶν.*

p. 84, 9. 10. *ἀναγινώσκω ὑμῖν ἔντευξιν.* Bryennius: *Κἀντεῦθεν δῆλον γίνεται ὁμιλίαν εἶναι καὶ παραίνεσιν τὸ προκείμενον, ἣν ὁ τῆς ἐκκλησίας προεστὼς* (rectius: catecheta vel anagnostes) *πρὸς τοὺς παρόντας ἐποιεῖτο μετὰ τὴν τῶν θείων γραφῶν ἀνάγνωσιν.* haec oratio praelecta est, non e memoria vel ex tempore recitata.

p. 84, 13. *σκοπὸν πᾶσι τοῖς νέοις θήσομεν.* etiam haec Catechetae optime conveniunt.

p. 84, 14. 15. *τοῖς βουλομένοις περὶ τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν χρηστότητα τοῦ θεοῦ φιλοσοφεῖν.* Alexandrinus fere Catecheta haec scripsisse videretur, nisi etiam alii doctores christiani religionis doctrinam philosophiam appellassent. praeter Iustinum philosophum memoro Melitonem Sardensem et alios. cf. cl. Ottonis Corp. Apologett. IX. p. XXXIV. 367. 411. 434 not. 6.

p. 84, 20. *ἵνα εἰς τέλος σωθῶμεν.* cf. quae de sensu vocc. *εἰς τέλος* collegi (Einl. in d. N. T. p. 243, not. 2).

p. 84, 25. 26. *ἄνω μετὰ τῶν πατέρων ἀναβιώσας εὐφρανθήσεται εἰς τὸν ἀλύπητον αἰῶνα.* patres eodem sensu intellegendi sunt, quo in priore epistula, cf. quae ad c. 4 p. 8, 14 notata sunt. futura resurrectio docetur, sed iam in altiores regiones (*ἄνω*) elevatur.

XX. p. 85, 8. 9. *διὰ τοῦτο.θεία κρίσις ἔβλαψε πνεῦμα μὴ ὂν δίκαιον καὶ ἐβάρυνε δεσμούς.* Christiani non omni ex parte iusti persecutionem gentilium patiebantur.

MOSIS ASSUMPTIONIS

QUAE SUPERSUNT

EDITA ET ILLUSTRATA.

Michaelem archangelum et diabolum de Mosis mortui corpore certasse Iudae epi. v. 9 retulit. quam narrationem iam Origenes et Didymus Alexandrinus ex Assumptione Mosis haustam esse tradiderunt. [1]) neque his patribus ecclesiae fides deneganda est, quum eadem epistula v. 14. 15 etiam Enochi librum laudaverit. sed quae I. A. Fabricius Assumptionis Mosaicae fragmenta collegit, [2]) tam pauca erant, ut Lueckius [3]) ne id quidem diiudicare valuerit, utrum Christianus an Iudaeus illum librum scripserit. eo magis gaudeamus oportet accuratiore et pleniore Assumptionis Mosaicae notitia, quam doctis Italis debemus.

„Monumenta sacra et profana ex codicibus praesertim bibliothecae Ambrosianae, opera collegii doctorum eiusdem Tom. I. fasc. I. ed. Sac. Obl. Antonius Maria Ceriani,“ Mediolani 1861. p. 55—62 etiam „Fragmenta Assumptionis Moysis“ continent, priorem certe huius libri partem, quamvis in latinae versionis et indoctae transscriptionis plena barbarie. particulam iam Amedeus Peyron [4]) ediderat, librum ipsum, ad quem pertinebat, ignorans. Ceriani quae legere potuit edidit, lacunas notavit, quae non tuto deprehendere sibi videbatur, „charactere cursivo“ dare voluit. textum autem restituere ausus non est, et hoc est difficillimum.

his igitur fragmentis usus iam de toto libro iudicium tulit Henr. Ewaldus, [5]) ex parte corrigendum. nam neque primitus hebraice scriptus, tum graece, denique latine hic liber versus est, sed primitus graece scriptus. [6]) neque iam paulo post Hero-

1) cf. Assumptionis Mosaicae fragmenta IV. V.
2) Cod. pseudepigr. Vet. Test. I. p. 838 sq.
3) Versuch einer vollständigen Einleitung in die Offenbarung Johannis. ed. II. (1852). Vol. I. p. 235.
4) Ciceronis oratt. etc. Stuttgard. et Tubing. 1824. p. 134.
5) Göttinger gelehrte Anzeigen 1862, Stück 1 p. 3 sq.
6) Ewaldus asseruit: „Die altlateinische Uebersetzung dieses Buchs war gewiss, wie alle jener Zeit, aus dem Griechischen genommen, aber die stärksten, ja die grellsten Hebraismen, wovon die Vorschrift strotzen musste, zeigen

dem M. mortuum, Iudaeam in provinciam redactam (a. 6 aer. Dionys.), Iudae Gaulonitae rebellionem devictam, ut Ewaldus censuit, hic liber conscriptus est, sed mortuo Herode Agrippa I. (a. 44), Claudio imperante. hanc libri aetatem equidem cognovi, consultis viris clarissimis, Alfredo de Gutschmid, cui plurimum debeo, et R. A. Lipsio, cui et ipsi gratias ago. itaque hic liber, qui in occidente, Romae, ut videtur, conscriptus est, Enochiani libri, quo scriptor iam usus est, [1]) etiam Ezrae prophetiae (4 Ezr.) antiquitatem maiorem comprobat. [2]) idem Novo Testamento lucem improvisam praebet, quippe cuius notitiam et usum iam Iudae epistula antiquiores Novi Testamenti libri ostendant.

Assumptio Mosis, quamvis iudaica, iam propter hunc scriptorum sacrorum usum ad Novum Testamentum extra canonem receptum quodam modo pertinet. summo autem iure Clementis Romani epistulis addenda esse videtur. non tantum alteram, sed etiam priorem epistulam *ῥητά τινα ὡς ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς ξενίζοντα παρεισάγειν* iam Photius animadvertit (Bibl. cod. 126). ita Ezechielis libri apocryphi usum invenimus c. 8 p. 11, 14 sq. c. 17 p. 21, 15. quum autem inquirerem, unde tandem illud

sich noch in dieser After-Uebersetzung. Die Urschrift war also sicher hebräisch." Mauricius Schmidt et Adelbertus Merx (cf. p. 112. not. 1), quos secuti sunt T. Colani (l'Assumption de Moïse Revue de theologie. IIIme serie Vol. VI. 2 livr. Mars—Avril. Strasb. et Paris 1868. p. 89 sq.) et A. Carrière (Notice sur le Taxo de l'Assumption de Moïse l. l. p. 94 sq.), graeca ad aramaeum sermonem provocaverunt. sed omnia primitus graeca fuisse cognoscimus e I, 1 p. 115, 4 profectionis fynicis, *πορείας φοίνικος*. 3. p. 116, 6 quemadmodum sine quaerellam est, *καθὼς ἄμεμπτον ἐστιν*. p. 116, 8. 9 et non coepit eam inceptionem creaturae et ab initio orbis terrarum palam facere, *καὶ οὐκ ἤρξατο ταύτην τὴν ἀπαρχὴν τῆς κτίσεως καὶ πρὸ καταβολῆς κόσμου δηλοῦν*. I, 4 p. 116, 16 chediabis i. e. *κεδρώσεις*. II, 7 p. 117, 12. 13 et immolabunt natos suos diis alienis et ponent idola obscena servientes illis, *καὶ θύσουσι τὰ τέκνα αὐτῶν θεοῖς ἀλλοτρίοις καὶ θήσουσιν εἴδωλα μιαρὰ λατρεύοντες αὐτοῖς*. III, 8 p. 117, 16 (cf. V, 16 p. 119, 20. VI, 19 p. 120, 13) coloniam, *κολωνίαν*. III, 8 p. 117, 17 et sancta uasa omnia tollet, *καὶ τὰ ἅγια σκεύη πάντα ἀρεῖ*, „eine hebräisch unmögliche Wortstellung" (Merx et M. Schmidt). IV, 12 p. 118, 23. 24 allophylorum, *τῶν ἀλλοφύλων*. V, 16 p. 119, 17. 18. qui enim magistri sunt, doctores illorum, *οἱ δὲ διδάσκαλοι ὄντες, οἱ καθηγηταὶ αὐτῶν*, ubi vobabulo ‚magistri' suffixum deesset (cf. Merx et M. Schmidt). VI, 19 p. 120, 10 ecedentes sibi, *παράλληλοι*. IX, 24 p. 122, 11. 12 cuius nomen erit taxo, *οὗ τὸ ὄνομα τξγ'* (*τξ* certe graeca numerorum signa sunt). XI, 31 p. 124, 8 de qua locutus es voce acerba, *περὶ ἧς ἐλάλησας φωνῆς πικρᾶς*. XII, 38 p. 126, 16. 17 lumina caeli, firmamenta orbis, *οἱ φωστῆρες τοῦ οὐρανοῦ, τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου*, cf. Sap. Sal. XIII, 2 *φωστῆρας οὐρανοῦ, πρυτάνεις κόσμου*.

1) cf. II, 6. 7. p. 117, 5. 10. 11. VII, 20 p. 120, 14 sq.

2) etiam Ezrae prophetiam (4 Ezr.) scriptor iam novit, cf. I. 3 p. 116, 7. 8. IV, 12 p. 118, 17 sq. IV, 14. p. 119. 8. 9. VIII, 22 p. 124, 18 sq. X, 27 p. 123, 14. 15. X, 28 p. 123, 17. 18. omnino Ezrae assumptio (4 Ezr. XIV) cum hac Mosis comparata simplicior est et antiquior.

Mosis dictum: *ἐγὼ δέ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ κύθρας* (c. 17 p. 22, 11) haustum sit, etiam Mosaicae Assumptionis fragmenta contuli et iam in inscriptione simillimam phoenicis commemorationem inveni (cf. Clem. I, c. 25 p. 32, 1 sq.). quae si Clemens qui dicitur legit, — ita conieci — etiam illa verba quae apud Clementem c. 26 p. 33, 6. 7. leguntur: *καὶ ἐξαναστήσεις με καὶ ἐξομολογήσομαί σοι* ad Mosem moribundum pertinebunt, quem ad phoenicis instar mortalia terrae reddidisse, immortalia ad angelos sustulisse Assumptio tradidit. nonne illud quoque prophetice dictum, quod utraque Clementis epistula laudavit (I. c. 23 p. 29, 17 sq. II. c. 11 p. 78, 9 sq.), bene congruit Mosis moribundi adhortationibus? congruere videbantur etiam illa quae epi. I, c. 46 p. 51, 2. 3. leguntur, sive Clemens Alexandrinus (Strom. V, 8, 53 p. 677), quem Mosis Assumptione usum esse constat, e Clemente Romano, sive ex Assumptione ea hauserit. dolendum quidem est, Mosis Assumptionem neque graece neque totam nobis conservatam esse, sed inquiramus oportet, unde tandem illa *ξενίζοντα* desumpta videantur. neque veri similia contemnenda sunt, ubi certa desunt. [1]

itaque Clementis Romani epistulis Assumptionis Mosaicae quae supersunt addere non dubitavi, quamvis latina fragmenta vix ubique sanari possint. quae ipse restitui iam cum duumviris illis tunc Kilonensibus, nunc Ienensibus communicavi, quibus sponte accessit Bernardus Weiss (cf. XI, 32 p. 121, 1. 2. XII, 38 p. 126, 17). etiam Ienenses duumviros Mauricium Schmidt et Adelbertum Merx, nunc iam Heidelbergensem, consului. communibus igitur laboribus restitutam Mosis Assumptionem etiam aliis viris doctis emendandam et diiudicandam tradidi.

Mosis Assumptionem post me ediderunt Gustavus Volkmar [2]),

1) Ludovicus Diestel (Geschichte des Alten Test. in d. christl. Kirche, Ienae 1869, p. 10) Clementem Romanum epi. I, 17 p. 22, 11 e Mosis Assumptione hausisse concessit.

2) Handbuch zu den Apocryphen. Dritter Band. Mosis prophetia et assumptio. Der Codex, mit Uebersetzung, Commentar und Zeittafel. etiam hoc titulo: Mose Prophetie und Himmelfahrt. Eine Quelle für das Neue Testament, zum ersten Male deutsch herausgegeben, im Zusammenhang der Apokrypha und der Christologie überhaupt. Hierbei der Codex nach neuer Collation nebst Facsimile und die Zeittafel. Lips. 1867. cf. quae de hoc libro disserui in commentatione: Volkmar und Pseudo-Moses, in: Zeitschrift f. wiss. Theol. 1867. II. p. 217 sq.

Mauricius Schmidt et Adelbertus Merx [1]), Otto Fridolinus Fritzsche. [2]) veterem latinam versionem etiam Mauricius Haupt [3]) et Hermannus Roensch [4]) emendaverunt. equidem iam graeca restituere conatus sum [5]).

Libri originem Car. Wieseler [6]) iam ante Chr. n., paulo post Vari bellum, ad annum 752 u. c. vel 2 ante Chr. n. retulit, Henr. Ewaldus, quem fere secutus est Aemilius Schuerer [7]), paulo post a. 6 p. Chr. n. equidem annum 44 vel 45 defendi. Alfredus de Gutschmid, a cuius sententia ipse profectus sum, usque ad Neronis imperatoris initia (a. 54) progressus est, M. Schmidt et Adelb. Merx usque ad annos 54—64. O. F. Fritzsche (l. l. p. XXXVI) hunc librum sexto fere seculi primi decennio conscriptum esse censuit et caute professus est, ultra Hierosolymorum ruinam progredi non licere. quem finem supergressus est A. Hausrath [8]), Mosis assumptionem Flaviis imperantibus compositam esse opinatus. Gustavus Volkmar, cui non solus Colanius, sed etiam Theodorus Keim [9]) adstipulatus est, eam anno demum 137 post Chr., vel post Barcochebae rebellionem et R. Akibae martyrium conscriptam esse contendit.

Mosis Assumptione iam Paulus apostolus usus esse videtur. nam Gal. III, 19 Mosem legis *μεσίτην* appellavit, secutus Mos. ass. I, 3 p. 116, 12. III, 11 p. 118, 12 (arbiter = *μεσίτης*). etiam Ioannes apostolus Mosis assumptionem secutus est. nam quum anno fere 69 ineunte Apocalypsin conscriberet, quatuor illis horis,

1) Die Assumptio Mosis mit Einleitung und erklärenden Anmerkungen, in Adelberti Merx: Archiv für wissenschaftliche Erforschung des Alten Test. fasc. II. Hal. 1868. p. 117—152.

2) Libri apocryphi Veteris Testamenti graece. accedunt libri Veteris Testamenti pseudepigraphi selecti. Lips. 1871. p. XXXII sq. 700 sq.

3) Bemerkungen zu der editio princeps der Himmelfahrt des Moses in: Zeitschrift f. wiss. Theologie 1867. IV. p. 448.

4) Sprachliche Parallelen aus dem Bereiche der Itala und Vorschläge zu Mosis Prophetia et Assumptio in: Zeitschrift f. wiss. Theologie 1868. I. p. 89—108. Chronologisches und Kritisches zur Assumptio Mosis, ibid. 1874. IV. p. 542—562.

5) Messias Iudaeorum, libris eorum paulo ante et paulo post Christum natum conscriptis illustratus. Lips. 1869. p. LXX sq. 435 sq.

6) Die jüngst aufgefundene Aufnahme Mose's nach Ursprung und Inhalt untersucht, in: Jahrbb. f. deutsche Theologie 1868. IV. p. 624 sq.

7) Lehrbuch der NTlichen Zeitgeschichte. Lips. 1874. p. 540 sq.

8) Neutestamentliche Zeitgeschichte, Tom. III. Heidelb. 1874. p. 280 sq.

9) Geschichte Jesu von Nazara. Turici 1871. p. 591. Geschichte Jesu. Dritte Bearbeitung, ed. II. Turici 1875. p. 390.

quae in Mosis ass. VII, 20 p. 120, 15 quatuor imperatores: Augustum, Tiberium, Caium, Claudium significant, Ioan. Apocal. XVII, 10 iam quintum addidit Neronem (οἱ πέντε ἔπεσαν). et Mosis ass. IX, 24 p. 122, 12, ubi nomen הַמָּשִׁיחַ graeco numero ΤΞΓ' redditum esse videtur, secutus Ioannes Apocal. XIII, 18 nomen Neronis Caesaris (נרון קסר) graeco numero χξς' indigitavit. Evangelium secundum Matthaeum XVII, 3 sq. Eliae in caelos recepto iam addidit Mosem. Clementis Romani epistula (I, 17 p. 22, 11) Mosis verba ἐγὼ δέ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ κύθρας vix ex alio libro recepit quam e Mosis assumptione. phoenicem, quem Clemens Romanus epi. I, c. 25 p. 31, 6 sq. celebravit, iam Moses ille in libelli inscriptione (p. 115, 4) memoravit. in Actis apostolorum (VII, 36) Roenschius invenit Mosaicae Assumptionis (III, 11 p. 118, 11 sq.) vestigium. quae Iudae epistula v. 9 de Michaele archangelo et diabolo propter Mosis mortui corpus litigantibus retulit, patres ad Mosis Assumptionem revocaverunt. etiam Clemens Alexandrinus (Adumbratt. in epi. Iud. p. 1008): ,hic confirmat assumptionem Moysis'. Pseudo-Clemens Romanus Hom. III, 47 τὴν Μωυσέως ἀνάληψιν memoravit et Aegyptii caedem (Exod. II, 12), cuius diabolus Mosem in ,Assumptione' accusavit, Hom. II, 52 negavit. Clementem ea, quae Strom. VI, 15, 132 p. 806 sq. de Mose assumpto retulit, e Mosis assumptione hausisse, inter viros doctos constat. Origenes (de princ. III, 2, 1 p. 138) scripsit: ,in Ascensione Moysi, cuius libelli meminit in epistula sua apostolus Iudas'. eundem librum indigitavit Origenes in Iosu. Hom. II, 1 (Opp. II, 400 sq.): in libello quodam, licet in canone non habeatur, mysterii tamen huius figura describitur. Didymus Alex. in epi. Iud. (Galland. Bibl. VI, 407) etiam Moyseos assumptionem memoravit. Apollinarius (Laodicensis) in Scholio (in Nicephori Catena ed. Lips. 1792. T. I. p. 1313) hunc librum inter alios indigitavit, iam apocryphos, qui Mosis temporibus exstiterint. Epiphanius (Haer. IX, 4. p. 28 Petav.) Mosis assumptione usus esse videtur. Augustinus (in ev. Ioannis tract. CXXIV) Mosis assumptionem quodam modo tetigit. Euodius episcopus Uzalensis (cf. Augustini epist. 158) Augustino scripsit: ,in apocryphis et in secretis ipsius Moysi, quae scriptura caret auctoritate'. Gelasius Cyzicenus in Actis Synodi Nic. II, 18. 20 nonnulla retulit, ὡς

γέγραπται ἐν βίβλῳ Ἀναλήψεως Μωσέως — ἐν βίβλῳ δὲ Ἀναλήψεως Μωυσέως. etiam Oecumenio et Scholiastae ignoto ad Iud. v. 9 Assumptio Mosis nota esse videtur. Anastasii Sinaitae Quaestionibus et Responsionibus in codice Parisiensi additus index librorum sacrorum [1]) inter Veteris Testamenti apocrypha recensuit VII. *Διαθήκη Μωσέως* [2]). VIII. *Ἡ ἀνάληψις Μωσέως.* Athanasii qui dicitur synopsis scr. sacrae [3]) eundem librum inter Veteris Testamenti apocrypha quinto loco recensuit (*Ἀνάληψις Μωϋσέως*). Nicephori stichometria [4]) eodem loco: *Ἀνάληψις Μωϋσέως στίχοι ͵αυ'* (MCCCC), unde coniicere licet, quanta fere libri pars conservata, quanta deperdita sit. nam idem versuum numerus Ioannis Apocalypsi tribuitur. Mosaicae assumptionis fundamentum etiam in rabbinicis libris de morte Mosis conspicitur. [5])

1) E codice Parisiensi illum indicem primus edidit Cotelerius (Patr. app. I, 196), tum B. de Montfaucon (bibliotheca Coisliniana, olim Seguieriana, Paris. 1715, p. 149), e codice Barocciano H. Hody (de Bibl. text. origg. Oxon. 1705, fol. 649), e codicibus Vaticanis I. B. Pitra (Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta. Tom. I. Romae 1864. p. 100).

2) De hoc libro cf. I. A. Fabricium (cod. pseudepigr. V. T. I. p. 847). Mosis testamentum secundum Nicephori stichometriam MC versus continebat. etiam hunc Mosi suppositum librum (*λόγων μυστικῶν Μωϋσέως*) Gelasii Cyz. Acta synodi Nicaenae II, 18 p. 28 memoraverunt. itaque Constitutt. app. VI, 16 p. 176, 18 sq.: *καὶ ἐν τοῖς παλαιοῖς δέ τινες συνέγραψαν βιβλία ἀπόκρυφα Μωσέως καὶ Ἐνὼχ κτλ.*

3) in Credneri libro: Zur Geschichte des Kanons, Hal. 1847. p. 145.

4) ibid. p. 121.

5) cf quae ad fragm. III—V. p. 135 notata sunt.

ASSUMPTIO MOSIS.

I. [1][Assumptio Moysis, quae facta est anno vitae eius Cmo et XXmo], qui est bis millesimus et quingentesimus annus a creatura orbis terrae — nam secus qui in oriente sunt numeros [MM]mus et [CC]mus et [XXXXX]mus profectionis fynicis — cum exivit plebs post profectionem quae fiebat per Moysen usque Amman trans Iordanem, [2] profetia quae facta est a Moyse in libro Deuteronomio, qui vocavit ad se Iesum filium Nave hominem Deut. XXXI, 2 sq.

Inscr. Assumptio Mosis, Moyseos assumptioni Didymus Alex. in epi. Iud., in Ascensione Moysi Origenes (de princ. III, 2, 1), in Apocryphis et secretis ipsius Moysi Evodius (in Augustini epistulis 158). in codice nihil exstat.

I. 1. 2. in codice desiderantur primae tres lineae, singulae XV fere litterarum, quae supplere studui, [liber profetiae Moysis, quem scripsit año aetatis centesimo vicesimo] Volkm., [et factum est anno aetatis Mosi centesimo et vigesimo] M. S. et Merx, [Assumptio Moyseos. anno Moyseos centesimo et vigesimo] Fr., [liber receptionis Moysi, factae anno vitae eius Cmo et XXmo] Roensch [Z. f. w. Th. 1874. p. 556). 3. 4. nam—fynicis spuria esse censuit Volkm. 3. 4. nam—[XXXXX]mus spuria esse putaverunt M. S. et Merx, sed add. quadragesimo. 3. nam = δέ, cf. II, 6 p. 117, 6 nam descendent. II, 7 p. 117, 8. 9 nam X. tribus. VIII, 22 p. 122, 2 nam negantes. VIII, 23 p. 122, 5 nam illi. X, 29 p. 123, 21 nam tu. XI, 31 p. 124, 13. 14 nam tua sepultura. XII, 38 p. 126, 19 uam peccantibus. cf. quae ad 4 Ezr. IV, 34 notavi. Herm. Past. lat. Vis. III, 5 p. 20, 8 meae editionis: nam si consummata fuerit structura (ἐὰν δὲ τελεσθῇ ἡ οἰκοδομή). IV, 3 p. 34, 6 nam si vos volueritis (ἐὰν δὲ ὑμεῖς θελήσητε). Mand. V, 1 p. 44, 15 nam iracundia inutilis est (ἡ δὲ ὀξυχολία κτλ.). Mand. V, 2 p. 46, 6 nam iracundia (ἡ δὲ ὀξυχολία). Mand. VII p. 50, 14 nam in quo (ἐν ᾧ δὲ). p. 50, 16 nam qui virtutem non habet (ὁ δὲ μὴ ἔχων δύναμιν). Mand. IX p. 54, 12 nam qui pleni sunt in fide (οἱ δὲ ὁλοτολεῖς ὄντες ἐν τῇ πίστει). Mand. XII, 2 p. 64, 14 nam quicunque subiecti fuerint (ὅσοι δὲ ἂν κατακυριευθῶσιν). Mand. XII, 5 p. 67, 17 nam quicunque (ὅσοι δὲ). Sim. I p. 70, 20 nam (at vulg.): Sim. IV p. 75, 5 nam exterae gentes (τὰ δὲ ἔθνη). Sim. V, 4 p. 82, 6 nam si sine te ea viderem (εἰ δέ ἄτερ σου ἔβλεπον). cf. etiam quae Roenschius mihi de hac re scripsit (Mess. Iud. p. 437 sq.). — secus cod., secundum Hg[1]. — numeros Hg. (gr.), Roensch l. l., numerus cod. Hg[1]., Fr. al., numeratur Wieseler l. l. p. 630. 4. [MM]mus et [CC]mus et [XXXXX]mus supplevi, [. . . .]mus et [XX]mus et [CCC]mus Ceriani, [MM]mus et [DCCL]mus et [CCLV]mus Roensch l. l. — fynicis cod., phoenicis Hg[1]., Phoenices Roensch l. l. 5. mosysen cod. 6. 7. profetia—deuteronomio, omnia eiecerunt M. S. et Merx. 7. profetia quae facta est emendavi, profetiae quae facta est cod., Roensch l. l., profetiae factae sunt Fr. — moysen cod. 7—p. 116, 12. qui vocavit—testamenti illius. Gelasii Cyziceni Acta Syn. Nicaen. II, 18 p. 28: μέλλων ὁ προφήτης Μωσῆς ἐξιέναι τοῦ βίου, ὡς γέγραπται ἐν βίβλῳ Ἀνα-

probatum domino, ut sit successor plebi et scenae testimonii
Deut. XXXI, 21. cum omnibus sanctis illius, ut et inducat plebem in terram datam patribus eorum, ut detur illis per testamentum et per iusiurandum quod locutus est in scena dare de Iesum, dicendo ad Iesum verbum hoc: [3]„En promitte secus industriam tuam, omnia quae mandata sunt ut facias, quemadmodum sine quaerellam est. ideo haec dicit dominus orbis terrarum. creavit enim orbem terrarum propter plebem suam, et non coepit eam inceptionem creaturae et ab initio orbis terrarum palam facere, ut in ea gentes arguantur et humiliter inter se disputationibus arguant se. itaque excogitavit et invenit me, qui ab initio orbis terrarum praeparatus sum, ut sim arbiter testamenti illius. [4]et nunc palam facio tibi, quia consummatum est tempus annorum vitae meae, et transio in dormitionem patrum meorum. et pellam omnem plebem; [tu] autem percipe scribturam hanc ad recognoscendam tutationem librorum, quos tibi tradam, quos ordinabis et chedriabis et repones in vasis fictilibus in loco quem fecit ab initio creaturae orbis terrarum, ut invocetur nomen illius usque in diem paenitentiae, in respectu quo respicit illos dominus in consummatione exitus dierum. II. [5][illi] intrabunt per te in terram quam decrevit et promisit dare patribus eorum, in qua tu benedices et

λήψεως Μωσέως, προσκαλεσάμενος Ἰησοῦν υἱὸν Ναυὴ καὶ διαλεγόμενος πρὸς αὐτὸν ἔφη Καὶ προεθεάσατό με ὁ θεὸς πρὸ καταβολῆς κόσμου, εἶναί με τῆς διαθήκης αὐτοῦ μεσίτην. p. 115, 7 ‚qui' tamquam spurium reiecerunt M. S. et Merx.

I. 1. successor. M. S. et A. Merx. add.: sibi et antecessor. — scene cod. 3. patribus emend. M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., ex tribus cod., XII tribubus Hg[1]. — illis M. S. et A. M add.: ut deus illis 4. quod aut delere voluerunt aut mutare in: quondam M. S. et A. M. — in scena emendavi, in scenae (*ἐν τῇ σκηνῇ*) cod. — de Iesum (= *διὰ Ἰησοῦ*, cf. V, 15 p. 119, 11) cod., Roensch (Z. f. w. Th. 1873 p. 456. 1874 p. 556 sq.), qui contulit Luc. XI, 24 cod. Corbei. no. 195; perambulat de loca quae non habent aquam (*δι᾽ ἀνύδρων τόπων*), per Iesum (cf. II, 5 p. 116, 20) Hg[1]. al., tamquam spuria reiecerunt M. S. et A. M. 5. En emendavi, et cod., ait Hg. (gr.), ecce Fr., del. Hg[1] — secus cod., secundum Hg[1]. 6. sine quaerellam cod. cf. Herm. Vis. IV, 2 p. 33, 3 Sim. V, 6 p. 85, 6 sine querela (*ἀμέμπτως*). 8. 9. nihil mutandum est, et non cepit eam inceptionem creatura. et ab initio orbis terrarum palam fecit Hg[1]., et incepit eam inceptionem etc. Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 557 sq.). 8. inceptionem, i. e. *ἀπαρχήν*. 9. eam cod. 10. humiliter cod. et edd., similiter Hg. (gr.). 12. nunc Hg[1]., Fr. al., tunc cod. 14. transio cod., transeo Hg[1]. — et pellam (*ἀπαλλάξω*) omnem plebem Hg. (gr.), et palam omnem plebem cod. et edd. 16. chedriabis (*κεδρώσεις*) cod., cedrabis M. S., Hg[1]. 17. repones emendavi, reponis cod. — creaturae cod., creator Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 558).

II. 20. [illi] supplevi, [et nunc] Hg. (gr.), Fr., [nunc autem] Hg[1]., [ecce nunc] M. S. et A. M. 21. benedices emendavi, benedicis cod.

dabis unicuique et stabilibis eis sortem in ea et constabilibis eis regnum et magisteria locorum dimittes illis, secus quod placebit domino eorum in iudicio et iustitia. [6][illi] autem postquam intrabunt in terram suam annos [V] et postea, dominabuntur a principibus et tyrannis per annos XVIII, et XVIIII annos abrumpentur tribus X. nam descendent tribus duae et transferent scenam testimonii. tunc deus caelestis faciet aulam scenae suae et fanum sanctuarii sui. [7]et ponentur duae tribus sanctitatis — nam X tribus stabilient sibi secus ordinationes suas regna — et adferent victimas per annos XX, et VII circumvallabunt muros, et circumibo VIIII. et adcedent ad testamentum domini et finem polluent, quem fecit dominus cum eis, et immolabunt natos suos diis alienis et ponent idola obscena servientes illis. et in domo domini facient sceleste et sculpent omnium animalium idola multa.

III. [8]Illis temporibus veniet illis ab oriente rex et teget equitatu terram eorum et incendet coloniam eorum igne cum aede sancta domini et sancta vasa omnia tollet et omnem plebem eiciet et ducet illos in terram patriae suae et duas tribus ducet secum. [9]tunc invocabunt duae tribus X tribus et ducent se ut liena in campis pulveratis, esurientes et sitientes cum infantibus nostris, et clamabunt: „Iustus et sanctus dominus, quia

II. 1. in ea emendavi, in me cod., in eam Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 558). 2. dimittes cod., dimetieris M. S. et A. M. — secus cod., secundum Hg¹. 3. [illi] Hg¹., Fr., Roensch., [dat] Volkm., [fiet] M. S. et A. M. 4. annos [V] cf. Ios. XIV, 10, Ioseph. Act. X, 19) Hg¹., Fr., anno s[eptimo] M. S. et A. M., anno s[exto] Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 547). — et cod. et edd., ea Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 547). — dominabitur cod., Hg¹., Volkm., Fr., dominabuntur M. S. et A. M., Hg. (gr.). 5. annos XVIII · et · XVIIII · annos cod. et edd., annos XXXXI et XXXXII Roensch. (Z. f. w. Th. 1874 p. 548). 5. 6. annos abrumpentur emendavi, annos abrumpens cod., annos abrumpent Hg¹., Volkm., Fr., annos abrumpentes M. S. et A. M., anno se abrumpent Roensch l. l. 6. tribus edd., tib. cod. — transferent emendavi, transferunt cod. 6. 7. scenam testimonii emend. Lipsius, et edd., scenae testimonium cod. et Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 549). 7. faciet aulam (cf. Lev. VIII, 31. 2 Chron. XX, 5 al.) Hg. (gr.), fecit palam cod., figet palum Roensch (Z. f. w. Th. 1869 p. 549), faciet palum Fr., faciet palam [portam] M. Haupt, faciet palam [locum] Volkm. — fanum (ναὸν) emendavi, ferrum cod., Fr., Roensch, forem M. Haupt, forum Hg. (gr.), terram Volkm. 9. secus cod., secundum Hg¹. 10. XX · et · VII · cod., XXX · et · VII · Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 550). 11. finem, i. e. ὁρισμόν Hg¹., ὅρον Hg. (gr.). 13. obscena (μιαρὰ) emend. Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 558), scenae cod. 14. omnium Hg., Volkm., Fr., omnem cod.

III. 16. equitatu emend. Merx., Hg¹., equitatus cod., Fr. — coloniam edd., colonia cod. 18. ducet emendavi, ducit cod. 19. ducent se ut cod., Fr., ducent sicut (cf. VII, 21 p. 124, 7) Hg. (gr.). 20. liena cod., leaena Hg¹., hienae Volkm. — pulveratis emend. Volkm., Hg. (gr.), Fr., pulverati cod. et Hg¹., om. M. S. et A. M.

enim vos peccastis, et nos pariter abducti sumus vobiscum". [10]tunc plorabunt X tribus audientes inproperia verborum tribuum duarum et dicent: „Quid fecimus vobis, fratres? nonne in omnem domum Istrahel advenit tlibsis haec?" [11]et omnes tribus plorabunt clamantes in caelum et dicentes: „Deus Abraham et deus Isaac et deus Iacob, reminiscere testamentum tuum, quod factasti cum eis, et iusiurandum quod iurasti eis per te, ne u*m*quam deficiat semen eorum a terra, quam dedisti illis". tunc reminiscentur me die illo dicentes tribus ad tribum et homo de proximo suo: „Nonne hoc est, quod testabatur nobis tum Moyses in profetiis, qui multa passus est in Aegypto et in mari rubro et in heremo annis XL? testatus et invocabat nobis testes caelum et terram, ne praeteriremus mandata illius, in quibus arbiter fuit nobis. vae advenerunt nobis de isto secus verba ipsius et secus adfirmationem ipsius, quo modo testatus est nobis temporibus illis, et vae convenerunt usque nos duci captivos in partem orientis".

Deut. XXXI, 28.
Deut. XXXII, 1 sq.

IV. [12]Qui et servient circa annos LXXVII. tunc intrabit unus, qui supra eos est, et expandet manus et ponet genua sua et orabit pro eis dicens: „Domine orbis, rex in alta sede, qui dominaris saeculo, qui voluisti plebem hanc esse tibi plebem (hanc) exceptam, tunc voluisti invocari eorum deus secus testamentum, quod fecisti cum patribus eorum. et ierunt captivi in terram alienam cum uxoribus et natis suis et circa ostium allofilorum, et ubi est maiestas magna. respice et miserere eorum, domine caelestis". [13]tunc reminiscetur deus eorum propter testa-

III. 1. abducti emend. Fr., adducti cod. 2. tribuum emend. Hg¹., Fr. al., tribum cod. 3. fecimus emend. Hg. (gr.), faciemus cod. et edd. 4. thlibsis Hg¹., M. S. et A. M., Fr., clibsis cod. et Volkm. (ἔκλειψις). 9. me cod., Hg¹., Volkm., Fr., mei M. S. et A. M. 9. 10. de proximo suo cod. Volkm., Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 95), ad proximum suum Hg¹., proximo suo Fr. 10. nobis cum cod., Hg., Volkm., nobis tum M. S. et A. M., Fr. 10. 11. profetiis emend. Hg¹. al., profetis cod. 13. arbiter, i. e. μεσίτης, cf. I, 3 p. 116, 12. 14. vae emend. M. S. et A. M., Hg. (gr.), quae cod. et ceteri edd. — secus cod. (bis), secundum Hg¹., 16. vae emend. M. S. et A. M., Hg. (gr.), quae cod. et ceteri edd.

IV. 18. Qui, i. e. Οἱ δὲ. — intrabit emendavi, intrauit cod. 19. expandet emendavi, expandit cod. — ponet emendavi, ponit cod. 20. orabit emendavi, orauit cod. — orbis emendavi, omnis cod., M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., omnipotens Hg¹. 22. hanc cod., Hg¹., Volkm., del. M. S. et A. M., Fr. — tunc cod., M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., tune Hg¹., Volkm. — secus cod., secundum Hg¹. 24. 25. allofilorum cod., allophylorum Hg¹. 25. maiestas cod., maestitia emend. Merx., Hg¹., maiestas tua Volkm., molestia Fr. 26. reminiscetur emendavi, reminiscitur cod.

mentum, quod fecit cum patribus illorum, et palam faciet misericordiam suam et temporibus illis et mittet in animam regis, ut misereatur eorum, et dimittet illos in terram eorum et regionem. [14]tunc ascendent aliquae partes tribuum et venient in locum constitutum suum et circumvallabunt locum renovantes. duae autem tribus permanebunt in praeposita fide, sed tristes et gementes, quia non poterint referre immolationes domino patrum suorum. et X tribus crescent et devenient apud natos in tempore tribuum.

V. [15]Et tum adpropiabunt tempora arguendi, et vindicta surget de reges participes scelerum et punientes eos, et ipsi dividentur ad veritatem propter quod factum fuit: „devitabunt iustitiam et accedent ad iniquitatem et contaminabunt inquinationibus domum servitutis suae“, et quia fornicabunt post deos alie- Deut. XXXI, 16.
nos. non enim sequentur veritatem dei, sed quidam altarium inquinabunt de [ipsis] muneribus, quae inponent domino qui non sunt sacerdotes, sed servi de servis nati. [16]qui enim magistri sunt doctores eorum illis temporibus, erunt mirantes personas cupiditatum et acceptiones munerum et pervendent iustitias accipiendo poenas. et ideo implebitur colonia et finis habitationis eorum sceleribus et iniquitatibus. adeo ius qui faciunt erunt impii iudices, ii erunt in campo iudicare quomodo quisque volet.

IV. 2. et temporibus illis cod., Volkm., Fr., temporibus illis Hg^1., M. S. et A. M. — et mittet cod. Hg^1., M. S. et A. M., Fr., emittit Volkm. 3. misereatur emendavi, misereator cod. — dimittet emendavi, dimittit cod. 6. sed emend. Volkm., M. S. et A. M., Fr., *sua* cod. Hg. 7. poterint cod., Volkm., Fr., poterunt Hg^1., M. S. et A. M. — patrum emendavi, patruum cod. 8. 9. tribum cod., tribulationis Hg^1., tribuum Volkm., Fr., turbarum M. S. et A. M.

V. 10. tum Volkm., Hg. (gr.), cum cod. et ceteri edd. 11. surget emendavi, surgit cod. — de i. e. διὰ (cf. I, 2 p. 116, 5) cod. et Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 95), ad Hg^1., in Fr. 11. 12. dividentur cod., Hg., M. S. et A. M., Fr., diiudicantur Volkm. 12. propter cod., Hg. al, propter verbum M. S. et A. M. — factum cod. Hg^1. al., dictum Volkm., fatum M. S. et A. M. 13. 14. inquinationibus Hg^1., Volkm., Fr., ingenationibus cod., in ge(ntibus) vel potius: in nationibus M. S. et A. M. 16. de [ipsis] emend., Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 557), de . . . . . . cod., de [iis] Hg^1., de [omnibus] Volkm., de [donis et] M. S. et A. M., de[decoris] Fr. 17. enim = δέ (cf. quae ad 4 Ezr. VI, 8 notavi). — magistri cod., Hg. al., del. M. S. et A. M. 18. doctores cod., Hg. al., [et] doctores Fr. 19. cupiditatum cod., Hg^1., Volkm., [cupidi] cupitatum M. S. et A. M., nobilitatum Fr. — acceptiones cod., Hg^1. al., acceptionis M. S. et A. M. — pervendent cod. Hg^1. al., pervertent Wieseler (Jahrbb. f. d. Theol. 1868 p. 641), Fr. 20. poenas, secundum Volkm., Fr. ποινάς, Hg. τιμάς. — finis cod., fines Fr. — habitationis emendavi, habitationes cod. 21. 22. adeo ius qui faciunt erunt impii iudices, ii erunt in campo Hg. (gr.), a deo ut qui facit erunt impii iudices erunt in eam post fines habitationis sceleribus et iniquitatibus a domino qui faciunt erunt impii iudices inerunt in campo cod. (ubi ea-

VI. [17]Tunc exurgent illis reges imperantes, et qui sacerdotes summi dei vocabuntur facient impietatem ab sancto sanctitatis. [18]et succedet illis rex petulans, qui non erit de genere sacerdotum, homo temerarius et improbus, et iudicabit illis, quomodo digni erunt. qui elidet principales eorum gladio et locis ignotis sepeliet corpora illorum, ut nemo sciat ubi sint corpora illorum. occidet maiores natu et iuvenes et non parcet. tunc timor erit illius acerbus in eis in terra eorum et faciet in eis iudicia, quomodo fecerunt in illis Aegyptii, per XXX et IV annos et puniet eos. [19]et producet natos, qui ecedentes sibi breviora tempora dominarent. in partes eorum fortes venient et occidentis rex potens, qui expugnabit eos et ducet captivos et partem aedis ipsorum igni incendet, aliquos crucifiget circa coloniam eorum.

VII. [20]Ex quo facto finientur tempora momento. [fini]etur cursus a[evi], horae IIII venient, coguntur secus [septim]as [VII] pos[tumas] initiis tribus ad exitus. VIIII propter initium, tres septimae secunda, tria in tertia, duae *h*[o]*r*[ae qu]a*r*tae. [21]et regna-

dem fere repetuntur et post „fines habitationes sceleribus et iniquitatibus" altera textus forma additur), a domino qui faciunt erunt impii iudices, ii erunt in campo Hg[1]., a domino. [quae] qui faciunt erunt impii iudices et erunt in campo Volkm., a deo, ut, qui factarunt impie, iudices erunt in ea in post M. S. et A. M., a domino qui deficiunt erunt impii iudices, et erunt in campo Fr. 22. quisquae cod.

VI. 1. qui emend. Fr., in cod. et ceteri edd. 2. facient emend. Fr., facient faeientes cod., facientes Hg[1]., Volkm., in faciem facientes M. S et A. M. 3. succedet emend., succedit cod. 5. elidet emendavi, elidit cod. 6. sepeliet emendavi, singuli et cod., singulis sepeliet Volkm., iugulabit M. S. et A. M., strangulabit Fr., stinguet (i. e. exstinguet) Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 58 sq.). 7. occidet emendavi, occidit cod. 8. acerbus emendavi, aceruus cod. — in eis cod., del. M. S. et A. M. — terra Hg[1]., Fr., terram cod., Volkm., M. S. et A. M. 9. Aegyptii Hg[1]. al., aegypti cod., sed dubia vestigia correctionis ‚aegyptii' testatus est Ceriani. — puniunt cod., punibit Hg[1]., Volkm., Fr., puniet vel poenabit M. S. et A. M. 19. producet Hg[1]., Volkm., M. S. et A. M., Fr., . rod*u*cit cod. — qui ecedentes sibi (*οἳ παράλληλοι*) Hg. (gr.), . . . ecedentes sibi cod., succedentes illi Hg[1]., M. S. et A. M., [qi d]ecedentes sibi Volkm., [qui su]ccedentes sibi Fr. — breviora cod., Hg[1]. al., duriora Volkm., et punientes eos breviora M. S. et A. M. 11. dominarent Hg. (gr.) ‚Fr., donarent cod., Volkm., donec Hg[1]., donec repente M. S. et A. M. — partes emend. A. de Gutschmid, Hg[1]. al., pares cod. — fortes Hg. (gr.), mortis cod., hostes A. de Gutschm., Hg[1]., cohortes (cortes) M. S., Volkm., Fr., martiales (*οἱ Ἄρειοι*) Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 111). — occidentis Hg[1]. al., occidentes cod. 12. qui Hg[1]. al., quia cod. — ducet Hg[1]. al., ducent cod. 13. igni cod. al., igne Hg[1]. — incendet Hg[1]. al., incendit cod. — crucifiget Hg[1]. al., crucifigit cod.

VII. 14. facto cod., Hg[1]. al., del. M. S. et A. M. 14—17. finietur—duae quartae Hg. (gr., om. horae), ... etur cursus *a* . . . . horae · IIII · *ueniant* coguntur secu*n* . . . . . . *ae* . . . . *pos* . . . . . . initiis tribus ad exitus · VIII*I* propte*r* initium tres septimae secunda tria *in* tertia duae *h*'. . *r*. . *a*ctae cod., [fini]etur cursus a[nnorum], horae IIII venient, cogentur secul[i septim]ae [septem] pos[tremae ab]initiis tribulationis ad exitus.

bunt de his homines pestilentiosi et impii, dicentes se esse iustos. et hi suscitabunt iram animorum suorum. qui erunt homines dolosi, sibi placentes, ficti in omnibus suis et omni hora diei amantes convivia, devoratores gulae s[ervie]n[tes] *ca* . . . . *nus* *diis* . . . . omnis . . . . u . . . . . o . . . . *rae* . . . . [*d*]*elentes*, [*paupe*]*rum* bonorum comestores, dicentes se *haec* fa*ce*re propter misericordiam. *qu*[*are*] sicut exterminatores quaeru[nt], fallaces, celantes se, ne possent cognosci, impii, in scelere pleni et iniquitate, ab oriente usque ad occidentem dicentes: „Habebimus discubitiones et luxuriam edentes et bibentes et potabimus nos tamquam pr*inci*pes erimus“. et manus eorum et dentes *inmu*nda tractantes, *et* os eorum loquetur ingentia et *su*per dicen*t*: „N*oli* [tu me] *t*angere, n*e* *i*nquin*es* me *lo*co *in* *quo* [ver]s[or] . . . . is d . . . . su . . . . . *us* . . . . . in . . . . *re* . . . . *raui* . . . . in plebem quae *s*[er]*v*[it] illis.

VIII. [22] *Et* [ci]*ta* [ad]veniet in eos ultio *et* ira, quae talis non fuit in illis a saeculo usque ad illum tempus, in quo suscitabit

VIIII prope initium, tres septimae secunda, tria in tertia, duo h[o]ra [e IV]tae Hg^1., (ex quo facto finientur tempora. momento) [fini]etur cursus, q[ando] horae · IIII · ueniunt · coguntur secun[da, medi]a, e[t sic] pos[tuma in] initiis tribus ad exitus. VIIII propter initium. tres (ἕως) septimae, secunda tria, in tertia duae [p]eractae Volkm., [seque]tur cursus al[ter]; horae · IIII · uenient. cogentur secun[do septiman]ae VIII*I*, post[umae ab]initiis tribulationis ad exitus. VIIII propter (fort. tempora) initium, tres septim[an]ae secunda, tria [in del.] tertia, duae. eractae M. S. et A. M. . Colanii et Wieseleri lectiones ad graecam meam versionem notavi. Fritzschius fere desperavit. Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 552 sq.) haec proposuit: Ex quo facto finientur tempora, momento finietur cursus annorum. horae IIII variant [= *παραλλάττονται*, haben ungleiche Länge], coguntur [= sie werden ins Kurze gezogen] secus mensuram temporum [oder mensuram suppositam?] inde ab initiis tribus ad exitus. VIIII propter initium [*ἐγγὺς τῆς ἀρχῆς*]. 17. regnabunt emend. A. de Gutschmid, Hg^1. al., regnarunt cod.

VII. 1. de his cod. et plerique edd., dehinc Hg^1. — dicentes Hg^1. al., docentes cod. 2. animorum cod. et edd., amicorum emend. Roensch. (Z. f. w. Th. 1874 p. 559). 6. [d]elentes Volkm., Hg. (gr.). — [paupe]rum Volkm., Hg. (gr.), Fr. — comestores cod. et edd., comesores coniecit Fr. 7. qu[are] sicut (cf. III, 9 p. 117, 19) Hg. (gr.), *qu* . . . se *et* cod., eorum · si et Volkm., eorum, sed et Fr. 8. quaeru[nt] Hg. (gr.), queruli et Fr. — possent cod. et plerique edd., possint Fr. 11. et potabimus nos Hg. (gr.), Fr., *et pu*tauimus nos cod., si mutavimus nos Volkm., perpotabimus, mox Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 559). — erimus = *ἐσόμενοι*, cf. VII, 20 p. 120, 15 coguntur = *συναγόμενοι*. 12. dentes Hg. (gr.), Fr., mentes cod. et ceteri edd. — tractabunt Fr. 13. superdicent (cf. 4 Ezr. VII, 23) Hg. (gr.), Fr., *su*per dicent cod. et ceteri edd. — Noli [tu me] tangere Volkm., Hg. (gr.), Fr., n*oli* . . . . *t*ange cod. 14. [ver]s[or] Hg. (gr.). 15. *s*[er]*u*[it] Hg. (gr.), *s* . . *a* . cod. secundum Cerianium.

VIII. 16. *et* [ci]*ta* [ad]veniet Hg^1., Volkm., et [al]te[ra] ueniet M. S. et A. M., [ecce tanta] veniet Fr., *et* . . *ta* . . ueniet cod. 17. illum (cf. Roensch Itala u. Vulg. p. 276) cod., illud edd. — suscitabit Hg^1. al., suscitauit cod.

illis regem regum terrae et potentantem a potentia magna, qui confitentes circumcisionem in cruce suspendet. nam negantes torquebit et tradet duci vinctos in custodiam. et uxores eorum disdonabuntur gentibus, et filii eorum puri secabuntur a medicis, pueri inducere acrobistiam illis. [23]nam illi in eis punientur in tormentis et igne et ferro et cogentur palam baiulare idola eorum, inquinata quomodo sunt pariter continentibus ea, et a torquentibus illos pariter cogentur intrare in abditum locum eorum et cogentur stimulis blasfemare verbum contumeliose, novissime post haec et leges quot haberent supra altarium suum.

IX. [24]Tunc illo ducente homo de tribu Levi, cuius nomen erit Taxo, qui habens VII filios dicet ad eos rogans: „Videte, filii, ecce ultio facta est in plebe altera crudelis inmunda et traductio sine misericordia et eminens principatum. quae enim gens aut quae regio, aut quis populus impiorum in dominum, qui multa scelesta fecerunt, tanta mala passi sunt, quanta nobis contigerunt? nunc ergo, filii, audite me. [25]videte enim et scite, quia numquam temptarunt deum nec parentes nec proavi eorum, ut praetereant mandata illius. scitis enim quia hae sunt vires nobis. et hoc faciamus: ieiunemus triduó, et quarto die intremus in spelunca, quae in agro est, et moriamur potius quam praetereamus

VIII. 1. potentantem emend. Roensch. (Z. f. w. Th. 1868 p. 92 sq.), potestatem cod. et edd. 2. suspendet Hg[1]. al., suspendit cod. — nam (= *δέ*, cf. I, 1 p. 115, 3) cod., et non M. S. et A. M. — negantes Hg[1]. al., necantes cod. 3. tradet Hg[1]., M. S. et A. M., Fr., tradidit cod. 3. 4. disdonabuntur emend. M. Haupt, Hg. (gr.), Fr., diis donabuntur cod., diris donabuntur Hg[1]., dominis donabuntur in M. S. et A. M. 4. puri emend. Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 559), pueri cod., Hg. (gr., *παῖδες*), Volkm., M. S. et A. M., Fr., pube Hg[1]. — secabuntur Hg[1]. al., secabantur cod. 5. pueri cod., Volkm., pubis M. S., Hg[1]., et vexabuntur M. S. et A. M., del. Fr., inpuris? Roensch l. l. — inducere cod. et edd. plerique, inducent M. S., Hg[1]. — acrobystiam Hg[1]. al., acrosisam cod. — nam illi = *οἱ δέ*. 7. pariter cod., del. Volkm. 10. leges quod cod., Hg[1]., legis quod Hg. (gr.), leges et quod Fr.

IX. 11. ducente (*ἡγουμένου*) Hg. (gr.), dicente cod., edicente [ecce] Volkm., Fr., die erit M. S. et A. M. — leuui cod. 12. dicet Hg[1]. al., dicens cod. 13. inmunda cod. Hg[1]. al., in mundo M. S. et A. M., Fr. 13. 14. traductio = *ἔλεγχος*. 14. eminens principatum (*ὑπερέχων τὴν ἀρχὴν*) emend. Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 100), Hg. (gr.), eminent principatum cod., eminet principatum Volkm., emerens principatum (*ἀπαιτῶν τὴν ἀρχὴν*) Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 560), clementia principatuum M. S. et A. M., Fr. 15. dominum Hg[1]. al., domum cod. 16. 17. contigerunt Hg[1]. al., contegerunt cod. 18. temptarunt Hg[1]., temptans cod., temptan[te]s Volkm., temptavimus M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr. — parentes cod., parentes [nostri] M. S. et A. M., Fr. 19. hae Hg. (gr.), haec cod., Hg[1]. al. 20. faciamus Hg. (gr.), faciemus cod. et edd. 20. 21. spelunca cod., speluncam Hg[1]. al.

mandata domini dominorum, dei parentum nostrorum. hoc enim
si faciemus et moriemur, sanguis noster vindicabitur coram do-
mino“.

X. ^{26}Et tunc parebit regnum illius in omni creatura illius.
et tunc zabulus finem habebit, et tristitia cum eo abducetur. tunc
implebuntur manus nuntii, qui est in summo constitutus, qui pro-
tinus vindicabit illos ab inimicis eorum. ^{27}[exur]get enim caele-
stis a sede regni sui et exiet de habitatione sancta sua cum in- Enoch. I, 3.
dignatione et ira propter filios suos, et tremebit terra, usque ad
fines suas concutietur, et alti montes humiliabuntur et concutien- Enoch. I, 6.
tur, et convalles cadent, sol non dabit lumen, et in tenebris con- Ioel. III, 4. Sap. Sal. XIII, 1.
vertent se cornua lunae et confringentur, et tota convertet se in
sanguine, et orbis stellarum conturbabitur, et mare usque ad
abyssum decedet, at fontes aquarum deficient, et flumina exare- 4 Ezr. VI, 24.
scent. quia exurget summus deus aeternus solus et palam veniet, Enoch. XCI, 9.
ut vindicet gentes, et perdet omnia idola eorum. ^{28}tunc felix eris
tu, Istrahel, et ascendes supra cervices et alas aquilae, et inple- 4 Ezr. XI, 2 sq.
buntur, et altabit te deus et faciet te haerere caelo stellarum
loco habitationis eorum et conspicies a summo et vides inimi-
cos tuos in terra et cognosces illos et gaudebis et ages gratias
et confiteberis creatori tuo. ^{29}nam tu, Iesu Nave, custodi verba
haec et hunc librum. erunt enim a morte mea usque ad ad-
ventum illius tempora CCL, quae fient. *et hic* cursus [est] horum

IX. 2. vindicabitur Hg^1. al., uindicauitur cod.

X. 5. zabulus, i. e. *διάβολος*, cf. Lactant. de mort. persec. 16. — tristitia Hg^1. al., tristitiam cod. — abducetur Hg^1., Volkm., Fr., adducetur cod., deducetur M. S. et A. M. 7. vindicabit Hg^1. al., uindicauit cod. 8. 9. cum indignationem et iram cod. 10. concutietur et cod., haec et alia del. M. S. et A. M., ut hymnus quidam efficeretur. 11. tenebris cod., tenebras Fr. 12. et cod.. del. M. S. et A. M., Fr. — convertet Hg^1. al., convertit cod. 13. sanguine cod., sanguinem Hg^1. al. — conturuauitur cod. 14. decedet Hg^1. al., decedit cod. — at emend. Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 101), ad cod., et Hg^1. al. 14. 15. exarescent emend. M. Haupt, Hg^1., expavescent cod., Volkm., M. S. et A. M., Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 560). 15. exurget Hg^1. al., exurgit cod. 17. 18. et inplebuntur [dies tui] Fr. 18. altabit Hg^1. al., altauit cod. — herere cod., haerere e M. S. et A. M. 19. eorum (*τῶν ἄστρων*) cod., eonum (*αἰώνων*) suasit Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 590). — conspicies Hg^1. al., conspi*g*es cod. — uides cod. (cf. Roensch in Z. f. w. Th. 1868 p. 85), videbis Hg^1. al. 20. terra Hg^1. al., terram cod. — ages Hg^1. al., agis cod. 21. nam (= *δὲ*) cod., iam Hg^1. al. 22. a morte mea Hg. (gr.), a morte receptione*m* cod., a mea receptione Hg^1., a morte et receptione mea Volkm., Fr., a receptione mea M. S. et A. M. 23. fient Hg., fiunt cod. et ceteri edd. — [est] Hg^1., [erit] Volkm., Fr.

quem conveniunt, donec consummentur. ego autem ad dormitionem patrum meorum eam. itaque tu, Iesu Nave, firma. te elegit deus, esse mihi successorem eiusdem testamenti".

XI. [30]Et cum audisset Iesus verba Moysi, tam scripta in sua scriptura, omnia quae praedixerat, scidit sibi vestimenta et procidit ad pedes Moysis, et hortatus est eum Moyses ét ploravit cum eo. [31]et respondit illi et dixit Iesus: „Quid me solaris, domine Moyse, et quo *g*enere solabor de qua locutus es voce acerba, quae exivit de ore tuo, quae est plena lacrimis et gemitibus, quia tu discedis de plebe ist[a modo]? quis locus recipiet [iam] te? aut quod erit monumentum sepulturae? aut quis audebit corpus tuum transferre inde, ut humum de loco in locum? omnibus enim morientibus secus aetatem sepulturae suae sunt in terris. nam tua sepultura ab oriente sole usque ad occidentem, et ab austro usque ad fines aquilonis, omnis orbis terrarum sepulcrum est tuum. [32]domine abis. et quis nutriet plebem istam? aut quis est qui miserebitur illis? et quis eis dux erit in via? aut quis orabit pro eis nec pati*ens* ne uno quidem die, ut inducam illos in terram Amorreorum? quomodo ego potero (. . . .) plebem hanc tamquam

X. 1. conveniunt cod., Hg¹. al., (μεθοδεύουσιν Roensch Z. f. w. Th. 1874 p. 560), conficient Fr. 2. eam Hg¹. al., eram cod. — tu cod., Volkm., M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., te Hg¹. — firma Hg. (gr.), forma cod., formate Hg¹., firma te A. de Gutschmid, Volkm., (confortare et) firma te, (nam te) M. S. et A. M., confortare Fr.

XI. 4. tam, i. e. οὕτως. 5. quae cod., [quam] quae M. S. et A. M., Fr. — praedixerat Hg¹. al., praedixerant cod. 6. Moysis Hg¹., Volkm., meos cod., Mose M. S. et A. M., Moyseos Fr. — hortatus est eum Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 102 sq.), M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., hortatus est cum cod., precatus est cum Hg¹., luctatus est cum Volkm. — Moyses Fr., monse cod., Moyse Hg¹., Moses M. S. et A. M. 7. cum cod. Hg¹. al., coram Volkm. — solaris emend. M. S. et A. M., Hg. (gr.), celares cod., Fr., zelaris Volkm. 8. Moyse Hg¹. al., monse cod. — solabor emend. M. S. et A. M., celabor cod., celabo Fr., zelabor Volkm. — qua cod., Hg., quo Volkm., M. S. et A. M., Fr. — es Hg. al., est cod. — acerba Hg¹. al., acerua cod. 9. quae Hg¹. al., que cod. 10. discedis cod., Hg¹. al., discedes Fr. — ist[a modo] Hg. (gr.), ist[a multa] Volkm., ist[a. Et iam] M. S. et A. M., ist[a? verum] Fr. — recipiet [iam] emend. Fr., Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 560), recipie*t* . . . . cod., recipiet [nunc] M. S. et A. M., recipiendi Hg. (gr.). 11. audebit Hg¹. al., audeuit cod. 12. tra*ns*ferre cod. — inde, ut emend. A. de Gutschm., Hg¹. al., in *e*ut cod. — humum (χόον) emendavi, homo cod. et plerique edd., hominis Hg¹. 13. secus cod., secundum Hg¹. 16. abis emend. M. S. et A. M., Hg. (gr.), ab his cod., abhinc Hg¹., abibis Fr. — nutriet Hg¹.. M. S. et A. M., nutrit cod., nutribit Volkm., Fr. 18. pati*ens* cod., Hg¹., patien[te]s Volkm., fatiscens M. S. et A. M., intermittens Volkm. — uno cod., Hg¹. al., unum Fr. — die Hg¹. al., diem cod., Fr. 19. Amorreorum (cf. p. 125, 9) emend. H. Ewald (Geschichte Christus' u. s. Zeit ed. III. Götting. 1867 p. 81), M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., araborum cod., Hg¹., Volkm., proavorum Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 560 sq.). — ego emend. M. S., Hg¹., ergo cod. et ceteri edd. — potero [. . . . . .] M. S. et A. M., potero cod., Hg¹. al., potero [ducere] Fr.

pater unicum filium, aut tamquam filiam dominam virginem, quae paratur tali viro, quae timebat, corpus custodiens eius a sole et ne (sint) excalciati pedes eius ad currendum supra terram? [33][quid] ad voluntatem eorum praestabo illis ciborum et potus secus voluntatem voluptatis eorum? [viri] *e*nim illorum erant DC Exod. XII, 37. millia. nam isti in tantum increverunt in tuis orationibus, domine Moyse. et quae est mihi sapientia aut intellectus in domo [domini] verbis aut iudicare aut respondere? [34] sed et reges Amorreorum cum audierint expugnare nos, credentes iam non esse (Mosis) sacrum spiritum dignum domino, multiplicem et incomprachensibilem, dominum verbi fidelem in omnia, divinum per orbem terrarum profetem, consummatum in saeculo doctorem iam non esse in eis dicent: „Eamus ad eos. si inimici impie fecerunt semel adhuc in dominum suum, non est defensor illis, qui ferat pro eis praeces domino, quomodo Moyses erat magnus nuntius, qui singulis horis, diebus et noctibus habebat genua sua infixa in terra orans et intuens omnipotentem orbis terrarum cum misericordia et iustitia, reminiscens testamentum parentum et iureiurando placando dominum.“ dicent enim: „Non est ille

XI. 1. filiam dominam (*θυγατέρα κυρίαν*) cod., Hg[1]. al., filia dominam M. S. et A. M., filiam domina Fr. 2. tali viro cod., Hg. al., nuptiali viro Volkm., thalamo viri M. S. et A. M., tradi viro Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 105 sq. 1869 p. 228), Fr. quae timebat (*εὐλαβῆ*) cod. Hg[1]. al., quae timebat viam Volkm., cui timebat M. S. et A. M., quem timebit Roensch (Z. f. w. Th. l. l.), quae timebit Fr. 2 Cor. XI, 2 contulit B. Weiss. 3. (sint) M. S. et A. M., Fr., om. cod. et ceteri edd. — excalceati Hg[1]. al., scalciati cod., discalciati Volkm., Fr. 4. [quid] Hg. (gr.), ... cod., [et qui] Volkm., M. S. et A. M., Fr. — ad voluntatem Hg[1]. al., de uoluntatem cod., de uoluntate Fr. — ciborum et potus emend. Volkm., Fr., ciborum et potui cod., cibum et potum Hg[1]., ciborum et poti M. S. et A. M., cib. et potuis Roensch (Z. f. w. Th. 1868. p. 106). 5. secus cod., secundum Hg[1]. — voluptatis Hg[1]. al., uoluntatis cod. — [viri] (cf. Exod. XII, 37), Hg[1]., Fr., [copia] Volkm., [numerus] M. S. et A. M., [acies] Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 561). — erant cod., Hg. al., erunt Fr. — DC Hg[1]. al., ·C· cod. 6. increverunt Hg[1]., qui creuerunt cod., quidem creverunt Fr., quid (*εἰς τοσοῦτόν τι*) creverunt Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 561). 7. Moyse Hg[1]. al., monse cod. 8. [domini] Volkm., M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., ... cod. 9. expugnare cod., Volkm., M. S. et A. M., Hg. (gr.), Fr., expugnabunt Hg[1]. 10. Mosis emendavi, semet cod., Hg[1]., Volkm., [in eis] semen M. S. et A. M., secus Fr., semel Wieseler l. l. p. 645, semideum vel senem Roensch (Z. f. w. Th. 1874 p. 561). Mosen intellegendum esse docent l. 11 sq. — multiplicem, i. e. *πολυμερῆ* (cf. Sal. Sap. VII, 22) Roensch (Z. f. w. Th. 1874. p. 561). 13. dicent Hg[1]. al., dicens cod. 15. Moyses Hg[1]. al., monse cod. 17. omnipotentem Hg[1]., Volkm. al., homini potentem cod., omnipotentem [visitare] Fr. — orbis Hg[1]., orbem cod. 19. placando cod., Hg., Fr., placans M. S. et A. M.

cum eis. eamus itaque et confundamus eos a facie terrae." quod
ergo fiet plebi *is*ti, domine Moyse?"

XII. ^{35}Et postquam finivit verba Iesus, iterum procidit ad
pedes Moysi. et Moyses prendit manum ipsius et erexit illum
in cathedra ante se. et respondit et dixit illi: ^{36}„Iesu, te ne
contemnas, sed praebe te securum et adtende verbis meis. omnes
gentes quae sunt in orbe terrarum deus creavit ut nos, praevidit
illos et nos ab initio creaturae orbis terrarum usque ad exitum
saeculi. et nihil est ab eo neglectum usque ad pusillum, sed
omnia praevidit et pronovit cunctis. [ecce] dominus omnia quae
futura essent in *hoc* orbe terrarum providit, et *ecce* affertur.
^{37}[itaque dominu]s *me* consti*tuit* pro eis, ut pro peccatis eorum
[orarem] et in [pl]*o*rare[m] pro eis. non enim propter meam vir-
tutem aut firmitatem, sed temporatim misericordiae ipsius et
patientia contigerunt mihi. dico enim tibi, Iesu, non propter pie-
Sap. Sal. XIII, 2. tatem plebis huius exterminabis gentes. ^{38}lumina *caeli*, firma-
menta or*bis* *fac*ta et p*r*obata a deo et sub anulo dexterae illius
sunt. facientes itaque et consummantes mandata dei crescunt
et bonam viam exigunt. nam peccantibus et negl*e*gentibus man-
data carent bona quae praedicta sunt, et punient*ur* a *g*entibus

XI. 1. confundamus (*συγχέωμεν*) cod., Hg^1. al., contundamus Fr. — faciae cod. — quod cod., M. S. et A. M., Fr., quid Hg^1. 2. Moyse Hg^1. al., monse cod.

XII. 4. Moysi. et Moyses Hg^1. al., monsi et monse cod. 5. Iesu, Hg^1, M. S. et A. M., Fr., iesus cod., Moyses Volkm. 6. te Hg^1., Fr., et cod., Volkm,. M. S. et A. M. 7. orbe Hg^1. al., ore cod. — ut nos, praeuidit Roensch (Z. f. w. Th. 1868 p. 107), Fr., et nos praeuidit cod., Hg^1. 8. usque Hg^1. (coniecit Roensch l. l.), Fr., ut cod., et A. de Gutschm. al. — 10. pronovit emend. Volkm., Hg. (gr.), Fr., prououit cod., Hg^1. — cum *eis* cod., Hg^1., Fr., cunctis M. S. et A. M., Hg. (gr.). — [ecce] dominus emendavi, ... *dn̄s* cod., [nam] dominus Hg^1., [deus] dominus Volkm., Hg. (gr.), [ut] dominus Fr. 11. affertur Hg^1. (adfertur), Volkm., aufertur cod., M. S. et A. M., Fr. — [itaque dominu]s Hg. (gr.), ... s cod. ([itaque dn̄]s), [altissimu]s Hg^1., [sic ds̄ dm̄n]s Volkm. 12. ut emend. Volkm., Hg. (gr.), Fr., et cod., Hg^1. al. 13. [orarem] et in [pl]orare[m] Roensch l. l., ... et in . . *ccare.* cod. (litteras omissas Ceriani to vel lo legit). 14. firmitatem emendavi, infirmitatem cod., Hg^1. al., in firmitate mea M. S. et A. M. — temporatim (*πρὸς καιρὸν*) emendavi, temperantius cod., temperantia Hg^1. 15. contigerunt Hg^1., contegerunt cod. 16. lumina *caeli* (cf. Salom. Sap. XIII, 2 *φωστῆρας οὐρανοῦ*, Test. Levi 14 *οἱ φωστῆρες τοῦ οὐρανοῦ*) Hg. (gr.), omnia *caeli* cod., Fr. 16. 17. firmamenta cod., Hg^1. al., firmamenta [et] Volkm., enim fundamenta M. S. et A. M., firmamenta [et fundamenta] Fr. 17. et probata Volkm., Hg. (gr.), Fr., ut prouata cod. — annulo (cf. Ierem. XXII, 24. Agg. II, 24. Sir. XLIX, 11) vel anulo emend. A. de Gutschmid et B. Weiss, Hg^1., Volkm., Fr., nullo cod., umbra M. S. et A. M. 18. crescunt cod., Hg^1., Volkm., crescent M. S. et A. M., Fr. 19. exigunt cod., Hg^1., Volkm., exigent M. S. et A. M., Fr. — nam = *δέ*. — carent Volkm., Hg. (gr.), carere cod., carebunt Hg^1., Fr. — bona Hg^1., M. S. et A. M., Fr., bona*m* cod., bona ea Volkm.

multis tormentis. nam [ut] in totum exterminet et relinquat eos fieri non potest. exibit enim deus, qui praevidit omnia in saeculo, et stabilitum est testamentum illius. et iureiurando quod . . . .

Fragmenta.

I. *Ἐγὼ δέ εἰμι ἀτμὶς ἀπὸ κύθρας.*

haec Mosis verba Clemens Rom. epi. I, 17 p. 22, 11 servavit.

II. Mosis exitum secundum Mosis assumptionem descripsit Clemens Alexandrinus Strom. VI, 15, 132 p. 806 sq.: *εἰκότως ἄρα καὶ τὸν Μωϋσέα ἀναλαμβανόμενον διττὸν εἶδεν Ἰησοῦς ὁ τοῦ Ναυή, καὶ τὸν μὲν μετ᾽ ἀγγέλων, τὸν δὲ ἐπὶ τὰ ὄρη περὶ τὰς φάραγγας κηδείας ἀξιούμενον. εἶδεν δὲ Ἰησοῦς τὴν θέαν ταύτην κάτω πνεύματι ἐπαρθεὶς σὺν καὶ τῷ Χαλέβ, ἀλλ᾽ οὐχ ὁμοίως ἄμφω θεῶνται, ἀλλ᾽ ὁ μὲν καὶ θᾶττον κατῆλθεν, πολὺ τὸ βρῖθον ἐπαγόμενος, ὁ δὲ ἐπικατελθὼν ὕστερον τὴν δόξαν διηγεῖτο ἣν ἐθεᾶτο, διαθρῆσαι δυνηθεὶς μᾶλλον θατέρου, ἅτε καὶ καθαρώτερος γενόμενος, δηλούσης, οἶμαι, τῆς ἱστορίας, μὴ πάντων εἶναι τὴν γνῶσιν· ἐπεὶ οἱ μὲν τὸ σῶμα τῶν γραφῶν, τὰς λέξεις καὶ τὰ ὀνόματα, καθάπερ τὸ σῶμα τὸ Μωϋσέως προσβλέπουσιν, οἱ δὲ τὰς διανοίας καὶ τὰ ὑπὸ τῶν ὀνομάτων δηλούμενα, τὸν μετὰ ἀγγέλων Μωϋσέα πολυπραγμονοῦντες.*

Origenes in Ios. Hom. VI, 1 (Opp. II, 400 sq.), quem contulit Roensch (Z. f. w. Th. 1869. p. 217): Denique et in libello quodam, licet in canone non habeatur, mysterii tamen huius figura describitur. refertur enim, quia duo Moses videbantur: unus vivus in spiritu, alius mortuus in corpore.

Catena in Pentateuchum a Franc. Zephyrino edita (apud Fabric. Cod. psendepigr. V. T. II. p. 121 sq., H. Roensch, Das Buch der Jubiläen oder die kleine Genesis, Lips. 1874. p. 481): Est quidem in apocrypho mysticoque codice legere, ubi de creatis rebus subtilius agitur, nubem lucidam, quo tempore mortuus est Moses, locum sepulchri complexam oculos circumstantium

XII. 1. nam [ut] Volkm., M. S. et A. M., Fr., nam cod., Hg[1]. 2. exibit Volkm., M. S. et A. M., Fr., exiuit cod., Hg[1]. 3. saeculo emendavi, saecula cod. et edd.

perstrinxisse ita, ut nullus neque morientem legislatorem neque locum videre potuerit, ubi cadaver conderetur.

Evodius in epi. ad Augustinum (inter Augustinianas CCLIX): „quamquam et in apocryphis et in secretis ipsius Moysi, quae scriptura caret auctoritate, tunc quum ascenderet in montem ut moreretur, vi corporis efficitur, ut aliud esset quod terrae mandaretur, aliud quod angelo comitanti sociaretur."

III. E Scholio ad Iudae epi. v. 9, quod edidit C. F. Matthaei (ss. Apostolorum VII epistolae catholicae. Rigae 1782. p. 238 sq.), cui addidi Catenam in epistolas catholicas, ed. I. A. Cramer, Oxon. 1840 p. 160 sq.) v. cl. Roensch (Z. f. w. Th. 1869. p. 218 sq.) hausit hoc fragmentum:

Τελευτήσαντος ἐν τῷ ὄρει Μωϋσέως ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ ἀποστέλλεται μεταθήσων τὸ σῶμα. ὁ οὖν διάβολος ἀντεῖχε θέλων ἀπατῆσαι, λέγων ὅτι ἐμοὶ (edd. *ἐμὸν*) *τὸ σῶμα ὡς τῆς ὕλης δεσπόζοντι. ἤτοι διὰ τὸ πατάξαι τὸν Αἰγύπτιον βλασφημοῦντος κατὰ τοῦ ἁγίου καὶ φονέα ἀναγορεύσαντος, μὴ ἐνεγκὼν τὴν κατὰ τοῦ ἁγίου βλασφημίαν ὁ ἄγγελος Ἐπιτιμήσαι σοι ὁ θεός, πρὸς τὸν διάβολον ἔφη.*

Clem. Hom. II, 52: *οὐ Μωϋσῆς φονεὺς ἦν καὶ παρὰ ἱερέως εἰδώλων κρίνειν ἐμάνθανεν.*

Michaelis et diaboli litem de corpore Mosis narravit Oecumenius in epi. Iudae p. 348: *ἡ δὲ περὶ τοῦ Μωϋσέως σώματος κρίσις ἐστὶν αὕτη· λέγεται τὸν Μιχαὴλ τὸν ἀρχάγγελον τῇ τοῦ Μωϋσέως ταφῇ δεδιηκονηκέναι. τοῦ γὰρ διαβόλου τοῦτο μὴ καταδεχομένου, ἀλλ' ἐπιφέροντος ἔγκλημα διὰ τὸν τοῦ Αἰγυπτίου φόνον, ὡς αἰτίου* (edd. *αὐτοῦ*) *ὄντος τοῦ Μωϋσέως, καὶ διὰ τοῦτο μὴ συγχωρεῖσθαι αὐτῷ τυχεῖν τῆς ἐννόμου ταφῆς.*

IV. Iudae epi. v. 9: *ὁ δὲ Μιχαὴλ ὁ ἀρχάγγελος, ὅτε τῷ διαβόλῳ διακρινόμενος διελέγετο περὶ τοῦ Μωϋσέως σώματος, οὐκ ἐτόλμησεν κρίσιν ἐπενεγκεῖν βλασφημίας, ἀλλὰ εἶπεν Ἐπιτιμήσει σοι κύριος.*

Clemens Alex. adumbratt. in epi. Iudae p. 1008 ad v. 9 notavit: hic confirmat assumptionem Moysis.

Didymus Alex. in epi. Iudae (T. IV. Biblioth. Patrum p. 327): „licet adversarii huius contemplationis praescribunt praesenti epistolae et Moyseos assumptioni propter eum locum, ubi

significatur verbum archangeli de corpore Moysis ad diabolum factum."

Apollinarii Scholion in Nicephori Catena, et Lips. 1792. T. I. p. 1313: *σημειωτέον, ὅτι καὶ ἐν τοῖς χρόνοις Μωϋσέως ἦσαν καὶ ἄλλαι βίβλοι, αἳ νῦν εἰσὶν ἀπόκρυφοι, ὡς δηλοῖ καὶ ἡ τοῦ Ἰούδα ἐπιστολή, ὅπου διδάσκει καὶ περὶ τοῦ Μωϋσέως σώματος, καὶ ἔνθα μέμνηται ὡς ἐκ παλαιᾶς γραφῆς Ἰδοὺ κύριος ἥξει καὶ τὰ ἑξῆς* (v. 14. 15).

V. Gelasii Cyziceni Acta Synodi Nic. II, 20. p. 33. *Ἐν βιβλίῳ δὲ Ἀναλήψεως Μωϋσέως Μιχαὴλ ὁ ἀρχάγγελος διαλεγόμενος τῷ διαβόλῳ λέγει· Ἀπὸ γὰρ πνεύματος ἁγίου αὐτοῦ πάντες ἐκτίσθημεν. καὶ πάλιν λέγει Ἀπὸ προσώπου τοῦ θεοῦ ἐξῆλθε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, καὶ ὁ κόσμος ἐγένετο.* philosophus respondet: *περὶ δὲ τῆς ῥηθείσης Ἀναλήψεως Μωυσέως, περὶ ἧς ἀρτίως εἰρήκατε, οὐδὲ ἀκήκοά ποτε εἰ μὴ νῦν, ὅθεν αἰτῶ ὑμᾶς σαφεστέραν μοι τῶν λεχθέντων παραστῆσαι τὴν σύστασιν.*

Origenes de princ. III, 2, 1 (Opp. I, 138): et primo quidem in Genesi serpens Evam seduxisse describitur, de quo in Ascensione Moysi, cuius libelli meminit in epistula sua apostolus Iudas, Michael archangelus cum diabolo disputans de corpore Moysi, ait, a diabolo inspiratum serpentem causam exstitisse praevaricationis Adae et Evae.

VI. Epiphanius Haer. IX, 4 p. 28 Petav. (cf. Roensch, Z. f. w. Th. 1871. I, p. 91): *ἐνεταφίασαν οἱ ἄγγελοι, ὡς ἡ εἰς ἡμᾶς ἐλθοῦσα παράδοσις ἔχει, τὸ σῶμα τοῦ Μωϋσέως τοῦ ἁγίου καὶ οὐκ ἐλούσαντο, ἀλλ' οὐδὲ ἐκοινώθησαν οἱ ἄγγελοι ἀπὸ τοῦ ἁγίου σώματος.*

ADNOTATIONES

ad Mosis Assumptionem.

I, 1. p. 115, 2. 3. *qui est bis millesimus et quingentesimus annus a creatura orbis terrae.* Clemens Alexandrinus Strom. I, 21, 141 p. 404 Eupolemum Iudaeum computasse retulit *ἀπὸ Ἀδὰμ ἄχρι τοῦ πέμπτον ἔτους Δημητρίου βασιλέως, Πτολεμαίου τὸ δωδέκατον* (*δεύτερον*?) *βασιλεύοντος Αἰγύπτου* 5149 annos, *ἀφ' οὗ δὲ χρόνου ἐξήγαγε Μωϋσῆς τοὺς Ἰουδαίους ἐξ Αἰγύπτου ἐπὶ τὴν προειρημένην πραγματείαν* annos 2580 (l. 1580). itaque Eupolemus anno mundi conditi 2569 Israelitas ex Aegypto emigrasse, Mosen autem a. m. c. 2609 mortuum esse statuit. ceterum cf. I. Freudenthal, Alexander Polyhistor. Vratisl. 1875. p. 212 sq. Iubilaeorum liber s. parva Genesis anno 2450 post mundum conditum, vel 50 iubilaeis praeterlapsis, Mosem mortuum esse tradidit, cf. Dillmannum in Ewaldi Jahrbb. d. bibl. Wissenschaft III. p. 76 sq. H. Roensch, Das Buch der Jubiläen oder die kleine Genesis, Lips. 1874. p. 247. Iosephus (Ant. VIII, 3, 1) ab Adamo usque ad templum Salomonis aedificatum 3104 annos computavit. subtractis igitur 552 annis, ante quos Moses mortuus ponitur, efficiuntur 2552 anni post mundum conditum. inde a Mose assumpto usque ad dei ipsius iudicaturi adventum Pseudo-Moses Ass. X, 29 p. 123, 22. 23. tempora CCL computavit, septennia, ni fallor, vel 1750 annos. itaque totum saeculum annis 2500 et 1750 constat. Ezra propheta computasse videtur annos 4116 (cf. 4 Ezr. X, 46. XIV, 11. 12.), duodecies septena iubilaea, Pseudo-Moses XVII phoenicis periodos, quae singulae 250 annis constant, cf. Taciti annales VI, 28 R. Lipsii Chronologie der Aegypter, Berolin. 1849 p. 188 sq. v. cl. H. Roensch (Z. f. w. Th. 1874. p. 544) quidem post Mosem assumptum iterum 250 decennia vel 2500 annos statuit, totum seculum igitur 5000 annos complere censuit.

p. 115, 3. 4. *nam secus qui in oriente sunt numeros [MM]mus et [CC]mus et [XXXXX]mus profectionis fynicis.* haec docent, librum in occidente, et Romae quidem, si coniicere licet, conscriptum esse, cf. Clem. Rom. epi. I, 25 p. 30, 2 sq. *ἐν τοῖς ἀνατολικοῖς τόποις.* sed neque numerum neque phoenicem avem plerique viri docti probaverunt. A. de Gutschmid ita restituere non dubitavit: „nam secus qui in oriente sunt numeros CCCCmus et VIImus et XXXmus profectionis Phoenices, cum exivit plebs.“ „annum“ e praecedentibus facile intellegi. „Die profectio Phoenices, *ἡ ἐπὶ Φοινίκης πορεία*, ist die Wanderung Abrahams nach Kanaan (cf. Exod. XII, 40 LXX. Gal. III, 17. Ioseph. Ant. VI, 14, 2). Der Vf. beruft sich also auf die Zählungsweise der im Osten lebenden Juden, welche die Zahl vielleicht durch eine Ausdeutung von Num. XIII, 23 (*καὶ Χεβρὼν ἑπτὰ ἔτεσιν ᾠκοδομήθη πρὸ τοῦ Τανὶν Αἰγύπτου*) begründeten. Die den LXX und Josephus fremde Uebersetzung von Kanaan mit *Φοινίκη* findet sich in dem nämlichen Zusammenhange bei Eupolemos (apud Euseb. praepar. ev. IX, 17, 2: *τοῦτον δὲ διὰ τὰ προστάγματα τοῦ θεοῦ εἰς Φοινίκην ἐλθόντα*)“. Abrahami profectionem in Phoenicen (Canaan) etiam O. F. Fritzsche interpretatus est. sed Volkmaro et Roenschio placuit profectio Phoenices (Canaan, i. e. Israelitarum) in Aegyptum, quae evenit Iacobo duce. Roenschius (Z. f. w. Th. 1874. p. 553) graece reddidit: *ἐκδημία τῆς Φοινίκης* et ultimam vocabuli ‚fynicis‘ syllabam defendit comparato Onomastico sacro ed. Lagard. I. p. 136: „Libanus mons Phoenicis altissimus“. sed neutri interpretationi annorum numeri ipsi conveniunt. quis tandem hunc ordinem seque-

tur: „CCCCmus et VIImus et CCCmus", vel: „MMmus et DCCLmus et CCLVmus"? quod vero l. 5 additur, cum exivit plebs", minime mihi videtur referendum esse ad Israelitas in Aegyptum profectos, sed ad Israelitas iam Iordanem fluvium traiecturos. omnia sana sunt, si phoenicis profectionem retinemus, quam avem fabulosam etiam Wieselerus hic agnovit. nam prima *πορεία φοίνικος* statuebatur anno 250 mundi conditi. neque obstat voc. *πορεία*. iam in Orphico illo hymno, quem Aristobulus reddidit apud Euseb. praepar. ev. XIII, 12, 5, legimus v. 24: *ἴδρις γὰρ ἔην ἄστροιο πορείης*. Psalm. Salom. XVIII, 12. *ὁ διατάξας ἐν πορείᾳ φωστῆρας*. 4 Ezr. IV, 13 *ἐκπορευόμενοι ἐξεπορεύθησαν αἱ ὕλαι τῶν δένδρων*. Clem. Hom. II, 23 *τῆς σελήνης, ἧς ἡ πορεία κτλ.* phoenicis avis igitur mira profectio additur, cuius similitudinem Mosis exitus praebere videbatur. Moses tamquam phoenix assumitur. cf. etiam quae ad X, 29 p. 123, 22. 23. notanda et supra p. 85 notata sunt. quod autem Pseudo-Moses *τοὺς ἐν τῇ ἀνατολῇ ἀριθμοὺς* addidit, eum in occidente, Romae, ut videtur, et paulo post annum 34 p. Chr. n., quo novus phoenix apparuit, scripsisse docet. etiam falsos phoenices a. 36 et 47 apparuisse iam monui p. 96 sq.

p. 115, 6. *Amman.* Roenschius (Z. f. w. Th. 1874 p. 556) contulit Hieronymi de situ et nominibus locorum hebraicorum librum (in Lagardii Onomasticis sacris, Gotting. 1870. I. p. 88): Amman, quae nunc Filadelfia, urbs Arabiae nobilis etc. p. 92.

I, 2. p. 115, 6. 7. *profetia quae facta est a Moyse in libro Deuteronomio.* Mosis odae et benedictioni Deut. XXXII. XXXIII additur haec prophetia.

I, 3. p. 116, 7. 8. *creavit enim orbem terrarum propter plebem suam.* cf. 4 Ezr. VI, 55. 56. VII, 11. XIV, 31.

p. 116, 11. 12 (cf. III, 3 p. 118, 5). graece: *καὶ προεθεάσατο με ὁ θεὸς πρὸ καταβολῆς κόσμου, εἶναί με τῆς διαθήκης αὐτοῦ μεσίτην.* Paulus in epistula ad Galatas, quam exeunte fere a 55 conscripsit, III, 19. 20 Mosem *τὸν μεσίτην* appellavit.

I, 4. p. 116, 16, 17. *librorum quos tibi tradam, quos ordinabis et chedriabis et repones in vasis fictilibus.* cf. Plinii HN. XIII, 13: libri cedrati.

p. 116, 17—19. *in loco quem fecit ab initio orbis terrarum, ut inpocetur nomen illius usque in diem paenitentiae.* templi locus sanctus habetur usque ad diem iudicii (cf. X, 27 p. 123, 7 sq.), quae post templum a Romanis deletum scripta esse nequeunt. porro excluditur illa aetas, quum Iudaeis ab Adriano imperatore interdictum erat, ne Aeliam Capitolinam Hierosolymorum loco conditam ingrederentur, cf. Ariston. Pell. apud Euseb. HE. IV, 6, 3, Tertullian. adv. Iud. 13 al. quae Volkmarus l. l. p. 68 diruti templi vestigia invenisse sibi visus est, nulla sunt.

II, 6. p. 117, 3—6. *dominabuntur a principibus et tyrannis per annos XVIII, et XVIIII annos abrumpentur tribus X.* bene A. de Gutschmid: „Den Schlüssel giebt das Buch Henoch, wo Stunden und Herrscherzeiten gleichgesetzt werden. Die 18 Jahre sind die Herrscherzeiten des Josua, der 12 Richter, Eli, Samuel, Saul, David, Salomo, zusammen 18 Herrscher. Die 19 Jahre des Abfalls der 10 Stämme sind die Zeiten der 19 Könige von Israel von Jerobeam bis auf Hosea." cf. VII, 20 p. 120, 15: horae IIII. Roenschius (Z. f. w. Th. 1874. p. 547 sq.) hos annos mutato textu ad septennia redigere studuit.

II, 7. p. 117, 9. 10. *et adferent victimas per annos XX.* haec ad Iudaeorum reges, inter quos etiam Athalia regina numerari poterat, spectare bene monuit Lipsius. etiam haec Roenschius (Z. f. w. Th. 1874. p. 549 sq.) textu mutato ad septennia redegit.

p. 117, 20. *et VII circumvallabunt muros,* — i. e. res Iudaeorum augebunt septem illi reges: Rehabeamus, Abia, Assa, Iosaphatus, Ioramus, Ahasia et Athalia regina — *et circumibo VIIII,* i. e. tuebor novem reges sequentes: Ioasum (quamvis a Syris devictum), Amaziam, Usiam, Iothamum, Ahasum, Hiskiam, Manassen, Amonum, Iosiam. reliqui reges ultimi: Ioahasus, Ioiakimus, Ioachinus, Zedekia iam subditi erant Aegyptiis et Chaldaeis.

p. 117, 14. *et sculpent omnium animalium idola multa.* cf. Ezech. VIII, 10.

III, 8. p. 117, 15. *ab oriente rex,* i. e. Nebucadnezarus.

IV, 12. p. 118, 17. *Qui et servient circa annos LXXVII.* huius servitutis annos consulte LXXVII, non LXX designari monuit A. de Gutschmid. nam

huius libri scriptor illis LXX annis, quos iam Daniel IX, 24 sq. annorum hebdomades interpretatus est, in novissimis temporibus addidit VII hebdomades (VII, 20. p. 120, 15. 15). ceterum idem numerus iam Genes. IV, 24 invenitur, cf. Matth. XVIII, 22 et Iesu genealogiam apud Luc. III, 26 sq. Roenschius (Z. f. w. Th. 1874. p. 550 sq.) hos LXXVII annos tamquam septennia inde ab anno 516 ante Chr. n. usque ad a. 23 post Chr. n. computavit.

p. 118, 17. 18. *tunc intrabit unus, qui super eos est* etc. cf. orationes Danielis (IX, 4—19) et Ezrae (4 Ezr. VIII, 20—36).

IV, 14. p. 119, 8. 9. *et X. tribus crescent et devenient apud natos in tempore tribuum.* cf. 4 Ezr. XIII, 39—47, quam prophetiam, me quidem iudice, hic scriptor iam novit.

V, 15. p. 119, 12—14. *„devitabunt iustitiam et accedent ad iniquitatem et contaminabunt inquinationibus domum servitutis suae."* haec e libro aliquo apocrypho hausta esse videntur.

p. 119, 16. 17. *qui non sunt sacerdotes, sed servi de servis nati.* cf. quae Iosephus Ant. XIII, 10, 5 de Eleazaro Pharisaeo narravit, qui Ioannem Hyrcanum cohortatus est, ut pontificatum deponeret, *ὅτι, φησίν, ἀκούομεν παρὰ τῶν πρεσβυτέρων, αἰχμάλωτόν σου γεγονέναι τὴν μητέρα βασιλεύοντος Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς.*

VI, 17. p. 120, 1. 2. *tunc exurgent illis reges imperantes, et qui sacerdotes summi dei vocabuntur facient impietatem ab sancto sanctitatis:* Maccabaei reges simul et sacerdotes, Aristobulus I et successores.

VI, 18. p. 102, 3 sq. *et succedet illis rex petulans* etc. iam Ewaldus l. l. p. 3 sq. bene vidit, hic Herodem M. describi, cui plane conveniunt 34 anni (l. 9). nam rex quidem creatus est Herodes iam a. u. 714 (40 a. Chr.), sed non ante quam C. Sosius a. u. 717 (37 a. Chr.), Hierosolyma expugnavit, regnum vere assecutus est, quod usque ad mortem (a. 750 u. c., 4 a. Chr.) obtinuit. Iosephus bell. iud. I. 33, 8: (Herodes) *τελευτᾷ, βασιλεύσας, ἀφ᾽ οὗ μὲν ἀποκτείνας Ἀντίγονον ἐκράτησε τῶν πραγμάτων ἔτη τέσσαρα καὶ τριάκοντα, ἀφ᾽ οὗ δὲ ὑπὸ Ῥωμαίων ἐδείχθη βασιλεύς, ἑπτὰ καὶ τριάκοντα.* Ant. XVIII, 8 (10), 1. Herodem per XXXIV annos regnasse etiam Iulius Africanus (Chron. in Routhii reliqq. sacr. T. II. p. 293 ed. II) tradidit.

VI, 19. p. 120, 10. 11. *producet natos qui ecedentes sibi breviora tempora, dominarent* etc. Herodis filii et successores erant Archelaus, Herodes Antipas et Philippus. A. de Gutschmid haec ita restituere voluit: „et punivit deus Herodem, ut nato succedenti sibi breviora tempora donaret", sive scriptor ipse Mosis personam oblitus sit, sive interpres glossema margini adscriptum in textum receperit. „breviora tempora" vix probant Ewaldi et Wieseleri sententias, illius statim post Iudae Galilaei rebellionem haec scripta esse opinati, huius vix mortuo Herode M. librum conscriptum esse censentis. nam parallelae Archelai, Herodis Antipae, Philippi dominationis tempora breviora erant. Herodis M. filii „ecedentes sibi" vix per decennium regnaverunt.

p. 120, 11—13. *in partes eorum fortes venient et occidentis rex potens, qui expugnabit eos et ducet captivos et partem aedis ipsorum igne incendet, aliquos crucifiget circa coloniam eorum.* Ewaldus l. l. occidentis regem potentem Augustum intellegere voluit et paullo post Iudae Gaulonaei rebellionem a. 6. p. Chr. hunc librum scriptum esse censuit. illam sententiam probavit, hanc repudiavit A. de Gutschmid. hoc loco me docuit accurate describi Iudaeorum rebellionem a Varo Syriae praeside devictam. nam primo post Herodem mortuum anno exarsit illud bellum, quod פולמוס של ורוס Iudaei appellaverunt (cf. H. Grätz, Geschichte der Juden vom Tode Juda Makkabi's bis zum Untergange des jüd. Staats, Lips. 1863. p. 199 sq. 433 sq.). Varus expugnatis Hierosolymis Sabinum ibi reliquit, contra quem Iudaeos iterum rebellasse Iosephus bell. iud. II, 3, 1 sq. Ant. XVII, 10, 1 sq. narravit. in quo tumultu ipsi templi porticus (pars aedis ipsorum) a Romanis incendio deleti, templi thesaurus direptus est. Varus autem cum exercitu subvenit, cuius filius Galilaeam domans *Σέπφωριν ἑλὼν τοὺς μὲν οἰκήτορας ἠνδραποδίσατο* (et ducet captivos), *τὴν δὲ πόλιν ἐνέπρησεν* (Ioseph. Ant. XVII, 10, 10. bell. iud. II, 5, 1). ipse Varus legionem Hierosolymis obsessam liberavit et seditionis auctores e vicina regione conquisivit: *ἐγένοντο δὲ οἱ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν σταυρωθέντες δισχίλιοι* (aliquos circumfiget circa coloniam eorum.)

VII, 20. p. 120, 14—17. *ex quo facto finientur tempora momento. [fini]etur*

cursus a[evi], horae IIII venient, coguntur secus septimas [VII] *pos[tumas] initiis tribus ad exitus.* VIIII *propter initium, tres septimae secunda, tria in tertia, duae horae quartae.* totum hunc locum iam desperaveram. sed sagacissime subvenit A. de Gutschmid, qui ita restituit: „Et quo facto finientur tempora? momēnto qui dicetur (*τοῦ λεχθησομένου*) cursus a[evi. cum] horae IIII venient, coguntur (*ἐπάγονται*) seculi [septim]ae pos[tremae, ab] initiis thlibsis ad exitus, VIIII prope initium. tres septimae secunda, tria in tertia, duae h[o]r[ae quar]tae". qua viri doctissimi emendatione usus etiam magis codicem sequi volui et nonnulla mutavi. graeca ita restitui: *ἐξ οὗ γενομένου τελεσθήσονται οἱ καιροί· παραχρῆμα [τελεσθή]σεται ὁ δρόμος τοῦ [χρόνου]. ὧραι τέσσαρες ἐλεύσονται συναγόμεναι κατὰ [τὰς ἑπτὰ ἑβδομάδας τὰς] εσχ[άτας] ἀρχαῖς τρισὶν εἰς τέλος· ἐννέα σχεδὸν ἡ ἀρχή, τρεῖς ἑβδομάδες ἡ δεύτερα, τρία ἐν τῇ τρίτῃ, δύο [τῆς τετάρ]της [ὥρας].* etiam interpretationis fundamentum iecit A. de Gutschmid, inde a Iudaea in provinciam Romanam redacta progressus. quem terminum et ipse recepi, tribulationis quidem, non septem hebdomadum ultimarum, quarum initium Vari bellum (a. 4 ante Chr.) censeo. „VIIII propter initium" vir clarissimus optime interpretatus est: „Augustus nach der Verwandlung Judäa's in eine römische Provinz 6 n. Chr. bis an seinen Tod, der 14. Sept. 14 n. Chr. erfolgte, also im 9. Jahre nachher". haec erit *ἡ ἀρχή*. „tres septimae secunda". haec bene vidit A. de Gutschmid Tiberio imperatori (a. 14—37 p. Chr.) convenire, qui mortuus est, *σχὼν αὐτὸς τὴν ἀρχὴν ἡμέρας τρεῖς καὶ πέντε μῆνας πρὸς ἐνιαυτῶν δύο καὶ εἴκοσιν* (Ioseph. Ant. XVIII, 6, 10, sex menses bell. iud. II, 9, 5). itaque Tiberius imperator tres annorum hebdomades paululum superavit, neque opus esse censeo, ut cum A. de Gutschmidio ita distinguamus: „tres septimae secunda ($3 \times 7 + 2 = 23$). *tria in (anni?) tertia*". Caium Caligulam imperatorem (a. 38—41) acerrimum Iudaeorum hostem, recte intellexit vir clarissimus, tres annos, decem menses, novem dies imperantem, vel secundum Iosephum bell. iud. II, 11, 1 *ἔτη τρία καὶ μῆνας ὀκτώ* (cf. Ant. XIX, 2, 5). „*duae horae quartae*" hic discedo a viro doctissimo, qui voc. „duae" ita interpretatus est: „duae hebdomades, XIV fere anni, Claudii imperantis a. 41—54, annos XIII, menses VIII, dies XX (cf. Ioseph. bell. iud. II, 12, 8. Ant. XX, 8, 1). equidem interpretor: „duo anni [interpres numerum *β'* male vertit] horae quartae, Claudii quarti Romanorum imperatoris". si recte interpretatus sum, hic liber conscriptus est ineunte Claudii imperio, paulo post Caii Iudaeis infestum imperium, cuius vexationes Philo (in Flaccum, legat. ad Caium) et Iosephus (bell. iud. II, 10. Ant. XVIII, 8) tradiderunt. quum Claudius vix per duo annos (42. 43) imperasset (*δύο τῆς τετάρτης*). — annum 41 etiam Eusebius in Chron. Caio tribuit — ‚Herodes Agrippa I, Iudaeorum rex, mortuus est a. 44 p. Chr., quem per tres annos sub Claudio regnasse retulit Iosephus (Ant. XVIII, 8, 2 cf. bell. iud. II, 11, 6). itaque Iudaea iterum in provinciam redacta est. sed Cuspius Fadus procurator Iudaeos ducibus Tholomaeo, Eleazaro, Theuda aliis rebellantes devincere coactus erat (cf. Ioseph. Ant. XX, 1, 1 sq.). in his turbulentis temporibus, recenti adhuc Caianae persecutionis memoria Iudaeo alicui Romano septem annorum hebdomades, quarum initio Varus Iudaeos debellaverat, iam ad finem vergere, et quarta Romanae tyrannidis hora *τὸ τέλος* advenisse videbatur. Claudium omnes Iudaeos Roma expulisse narrant Acta app. XVIII, 2. Sueton. Claud. 25: Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantes Roma expulit. Dio Cassius LX, 6: *τούς τε Ἰουδαίους πλεονάσαντας αὖθις, ὥστε χαλεπῶς ἂν ἄνευ ταραχῆς ὑπὸ τοῦ ὄχλου σφῶν τῆς πόλεως εἰρχθῆναι, οὐκ ἐξήλασε μέν, τῷ δὲ δὴ πατρίῳ βίῳ χρωμένους ἐκέλευσε μὴ συναθροίζεσθαι.* Tacitus Ann. XII, 52: de mathematicis Italia pellendis factum Senatus consultum atrox et irritum. Ewaldi et Wieseleri al. sententios recensui in libro: Messias Iudaeorum p. 464.

VII, 21 p. 120, 18 sq. *et regnabunt de his homines pestilentiosi et impii* etc. reges vel principes Herodiani sub Romanorum imperio.

VIII, 22 p. 121, 16. 17. *Et [ci]ta [ad]veniet in eos ultio et ira, quae talis non fuit in illis a saeculo usque ad illum tempus.* cf. Matth. XXIV, 21 *ἔσται γὰρ τότε θλῖψις μεγάλη, οἵα οὐ γέγονεν απ᾽ ἀρχῆς κτίσεως ἕως τοῦ νῦν οὐδ᾽ οὐ μὴ γένηται.* atrocissima Iudaismi persecutio praedicitur, quam iubebit „rex regum terrae" (p. 122, 1) i. e. imperator Romanus, cf. 4 Ezr. IX, 3 et quae adnotavi.

IX, 24 p. 122, 11 sq. *homo de tribu Levi, cuius nomen erit taxo* (interpres

numeri τξγ' vim non intellexit), *qui habens VII. filios* etc. comparandus est Isai cum VII filiis, inter quos David rex unctus est, cf. 1 Regg. (Sam.) XVI, 10. 1 Chron. II, 13—15. non iam regius Messias e Davidis gente (cf. Ps. Sal. XVII, 23. 4 Ezr. XII, 32), sed sacerdotalis e tribu Levi exspectatur. nomen „taxo" non accurate interpres reddidisse videtur, quia non intellexit. graecos numeros esse suspicor τ' (CCC) et ξ' (LX), quibus fortasse addamus oportet γ', itaque conieci *ΤΞΓ'* (CCCLXIII), qui numerus hebraico vocabulo המשיח efficitur, singulis litteris tamquam numerorum signis computatis. eadem ratione Ioan. Apocal. XIII, 18 numero χξϛ' Neronem Caesarem significavit. ad numerum τξε' (365, cf. Gen. V, 24) Basilidianorum nomen mysteriorum ἀβρασάξ, ἄβραξας reducitur. alias sententias iam recensui (Mess. Iud. p. 466 sq.). addendus est A. Hausrath (NTliche Zeitgeschichte III. p. 279): „Der Name Taxo löst sich nach meiner Meinung aus 1 Mos. 49, 10: Nicht weicht der Führerstab von Iuda, bis שילה kommt. Unter dem שילה wurde vielfach der Messias verstanden (vgl. Bd. I, 176). Vermöge der Methode Atbasch vertauschte nun der Verfasser die Buchstaben von שילה immer mit dem im Alphabet folgenden und gewann so תכמי, das ת verwechselt der Uebersetzer mit ט und kam so zu dem Namen Taxo".

IX, 25 p. 122, 20. 21. *ieiunemus triduo et quarto die intremus in speluncam, quae in agro est,* etc., cf. 1 Macc. II, 29—38. 2 Macc. VI, 11 sq.

X, 26 p. 123, 5. 6. *tunc implebuntur manus nuntii, qui est in summo constitutus.* cf. Dan. XII, 1. ipse Moses magnus nuntius appellatur XI, 34 p. 125, 15. 16. summus angelus tamquam sacerdos inaugurabitur, cf. Exod. XXVIII, 41 (37). XXIX, 9. Lev. XXI, 10. Num. III, 3. Iudic. XVII, 5. 3 (1) Regg. XIII, 33. Testam. XII Patriarch. Levi 8.

X, 27 p. 123, 7. 8. *[exur]get enim caelestis a sede regni sui et exiet de habitatione sancta sua.* cf. Enoch. I, 3.

p. 123, 9. *propter filios suos*, i. e. Iudaeos, cf. Ps. Sal. XVIII, 4.

p. 123, 11—13. *sol non dabit lumen, et in tenebris convertent se cornua lunae et confringentur, et tota convertet se in sanguine, et orbis stellarum conturbabitur.* cf. Ies. XIII, 10. Ezech. II, 7. Ioel III, 3 sq. Matth. XXIV, 29: *εὐθέως δὲ μετὰ τὴν θλῖψιν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται, καὶ ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς, καὶ οἱ ἀστέρες πεσοῦνται ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ ἡ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται.*

p. 123, 14. 15. *et flumina exarescent.* cf. 4 Ezr. VI, 24 *καὶ αἱ κρῆναι τῶν πηγῶν σταθήσονται καὶ οὐ καταδραμοῦνται ὥρας τρεῖς.* Testam. XII Patriarch. Levi 4 *καὶ τῶν ὑδάτων ξηραινομένων.*

X, 28 p. 123, 17. 18. *supra services et alas aquilae et implebuntur.* cf. 4 Ezr. XI. XIV, 18. Pseudo-Moses Ezrae prophetae tricipem aquilam novit, quamvis negante Wieselero.

p. 123, 18. *et faciet te haerere coelo stellarum.* cf. Orac. Sibyll. V, 251: (Iudaei) *ὑψόσ' ἀείρονται ἄχρι καὶ νεφέων ἐρεβεννῶν.*

p. 123, 22. 33. *erunt enim a morte mea usque ad adventum illius tempora CCL, quae fient.* hebdomades annorum etiam hic intellego, i. e. 1750 annos a Mose assumpto usque ad annum 45 p. Chr. computatos. etiam Iosephus (Ant. IX, 14, 1) a Palaestina duce Iosua occupata usque ad Samariam ab Assyriis expugnatam (722 a. Chr.) annos 947 computavit, itaque ab illo tempore usque ad annum 45 aer. Dion., quem Mosis Assumptio ultimum huius seculi statuit, 1714 annos. Mosaica Assumptio autem etiam ita sibi constat, ut additis 2500 annis, quum Moses assumptus esse dicitur, usque ad annum extremum 45 p. Chr. effici velit 4250 annos mundi, qui sunt XVII phoenicis profectiones. Roenschius (Z. f. w. Th. 1874 p. 544) „tempora CCL" decennia interpretatus est.

XI, 32 p. 125, 2. 3. *tamquam filiam dominam virginem, quae paratur tali viro, quae timebut.* B. Weissius optime contulit 2 Cor. XI, 2 *ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρὶ παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ Χριστῷ.*

Fragm. III—V, p. 128 sq. ad Iudae epi. v. 9 (p. 109) conferre iuvat Origenis Hom. XXXV in Luc. Opp. III, 973): „legimus (si tamen cui placet huiuscemodi scripturam recipere), iustitiae et iniquitatis angelos super Abrahae salute et interitu disceptantes, dum utraeque turmae suo eum volunt coetui vendicare". ita fere apud Persas deorum et daemonum certamina de mortuorum animabus narrantur (Vendidad VII, 132—136). etiam Manichaeos talia certamina docuisse docet liber Fihrist appellatus, cf. Flügelii librum: Mani, seine Lehren und

seine Schriften, ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus aus dem Fihrist etc. Lips. 1862 p. 100 sq.

ad ea quae Iudae epistula, Origenes, Didymus, Oecumenius de Michaelis et diaboli certamine e Mosis assumptione reddiderunt, conferre licet rabbinicam *Μωυσέως ἀνάληψιν* (פטירה של משה) seu utrumque librum „de morte Mosis" editam a Gilberto Gaulmino (cum praefatione I. A. Fabricii, Hamburgi 1714; Prophetae veteres pseudepigraphi ed. A. F. Gfroerer, Stuttgardiae 1840 p. 317 sq.). nam ibi Samael daemonum principi Mosis animam appetenti obstat Michael Israelitarum tutela (in libro priori p. 74 sq. ed. Gaulmin, in altero p. 146 sq.). ille Mosem occisurus fugatur (in priori libro p. 82 sq., in altero p. 161 sq.). non diabolus, sed deus ipse Mosi exprobrat illius Aegyptii caedem, quam etiam Oecumenius memoravit, (in libello priori p. 50). librum פטירת של משה iam Iellinek edidit (Beth-ha-Midrasch, Vol. I. Lips. 1853 p. 115 sq.).

ADDENDA ET CORRIGENDA:

Clementis Rom.' epi. I. in textu: p. 3, 6 *πληθυνθειῃ*, l. *πληθυνθείη*. — c. 7 p. 11, 2 *τῷ θεῷ πατρὶ αὐτοῦ*, l. *τῷ πατρὶ αὐτοῦ τῷ θεῷ*. — c. 12 p. 15, 7 *ὐποδεικνύουσα*, l. *ὑποδεικνύουσα*. — c. 14 p. 17, 18 *ἡμᾶς*, l. *ὑμᾶς*. — c. 16 p. 20, 11 post *ἰάθημεν* punctum, post *ἐπλανήθημεν* comma ponendum est. — c. 24 p. 30, 14 *ἀνίσταται ἡμέρα*, l. *ἀνίσταται ἡ ἡμέρα*. — c. 28 p. 35, 3 *σου*, l. *σου'*. — p. 35, 4 *ἐμπεριέχοντος'*, l. *ἐμπεριέχοντος*. — c. 30 p. 36, 3 *ὁμονοίαν*, l. *ὁμόνοιαν*. — c. 45 p. 50, 4 *'περασπιστής*, l. *ὑπερασπιστής*. — c. 56 p. 61, 5 *χ'ριν*, l. *χάριν*. — c. 57 p. 63, 9 *'δοῦ*, l. *ὁδοῦ*. — c. 59 p. 64, 9 ad marginem, Num. V, 31 'ponendum ad l. 11. — c. 60 p. 65, 25 *τ'*, l. *τὰ*.

in notis: c. 1 p. 4, 10 *ἐν τοῖς νόμοις* I, Laur., add.: Bryen. — c. 4 p. 8, 1 om. A., l. om. I. — c. 6 p. 10, 11 *οσταιων* A, add. *ὀστῶν* I. — c. 7 p. 11, 2 *πατρὶ*—plerique edd., l. *τῷ πατρὶ αὐτοῦ τῷ θεῷ* I, *τω θω* [*πατρι*] *αυτου* A, Bleek apud Iacobs., Dress., Hg[1]., Tischdf., Laur., Bryen., *τῷ θεῷ* [*καὶ πατρὶ*] *αὐτοῦ* Lightf., Gebh., *τῷ θεῷ* [*αἷμα*] *αὐτοῦ* Iun. et plerique edd. — c. 8 p. 11, 12 *μετὰ* I et Bryen., *μεθ* A et priores edd., l. *μετὰ* I et Bryen., *μεθ'* priores edd., — p. 11, 14 *υμων* A et edd. omnes, etiam Bryen., *τοῦ λαοῦ μου* (cf. l. 15) I. — c. 14 p. 17, 10 add.: *ὑμᾶς* I et Bryen., *ημας* A et edd. priores. — c. 14 p. 17, 10. 11 *γεγενεσθαι τω θω* (*θεῷ*) A et priores edd., l. *γενεσθαι τω θω* (*θεῷ*) A et priores edd. — c. 15 p. 9—12, l. 3. p. 16, 8 sq., l. p. 17, 9 sq. — p. 19, 9 *σωτηρίῳ*— plerique edd., l. *ἐν σωτηρίῳ* (cf. LXX) Clem. Al., Hg[1]., Bryen., *εν σωτηρια* (*σωτηρίᾳ*) A, Iun. et plerique edd., om. I. — c. 20 p. 26, 4 *λειτουργειαν* A, l. *την λειτουργειαν* A et edd. (*λιτουργίαν*), *καὶ τὴν λειτουργίαν* I. — c. 23 p. 29, 16 *πόρρω γεγενέσθω* I, l. *πορρω γε γενέσθω* I. — c. 36 p. 42, 4 *οσω* (non *οσῶ*) etiam A, cf. Tischdf.

Clementis Rom. epi. II, in textu: c. 5 p. 73, 2 *γεένναν*, l. *γέενναν*. — c. 13 p. 80, 13 *ὅ*, l. *ἅ*. — c. 17 p. 83, 18 *αὐτοῦ'*, l. *αὐτοῦ*.

in notis: c. 17 p. 84, 1 *δόντες* I et Bryen., fort. *διδόντες*. — c. 18 p. 84, 6 *εὐχαριστούντων* I et Bryen., fort. *εὐαρεστούντων*, cf. epi. I, c. 41 p. 45, 17. c. 62 p. 67, 3.

Adnotationes ad Clementis Rom. epi. I. c. 2 p. 5, 3. 4. cf. etiam Clementis Alex. Eclog. ex prophet. §. 12 p. 992: *τὰ δὲ ἐφόδια τῆς κυριακῆς ὁδοῦ οἱ μακαρισμοὶ τοῦ κυρίου*. — c. 59 p. 64, 12. add.: *I. L. Iacobi* (die beiden Briefe des Clemens von Rom, theol. Stud. u. Krit. 1876. IV. p. 710 sq.) contendit, hanc orationem postea Corinthi, ubi epistula publice legebatur, insertam esse.

LIPSIAE: IMPRESSERUNT HUNDERTSTUND & PRIES.